

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World

YIL / YEAR: 40 CİLT / VOLUME: 118 SAYI / NUMBER: 232 ISSN: 0255-0644

SAYI:
232

OCAK - ŞUBAT 2018
JANUARY - FEBRUARY 2018

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Researches About The Turks All Around The World

ISSN: 0255-0644

2018 / 232
OCAK - ŞUBAT
JANUARY - FEBRUARY

İstanbul - 2018

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
Researches About The Turks All Around The World - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
The Foundation of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder
Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner
Közhan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor
Saadet Pınar YILDIRIM

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Salih AYNURAL (İstanbul Rumeli Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK (Bahçeşehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ (Doğuş Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ (İstanbul Esenyurt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Metin KARAÖRS (İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail YAKIT (Akdeniz Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ (Beykent Üniversitesi)

Yayına Hazırlayan / Editor
Yrd. Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU

Dizgi / Typesetting
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İç Tasarım / Design
Gökhan KAYA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor
Mehmet Töre YILDIRIM

İletişim Adresi / Management Center
Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane İstanbul / TÜRKİYE
Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63
İnternet adresi: www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turandergisi.org - dizgi@turandergisi.org
Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720
Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press
Aktif Matbaa ve Reklam Hiz. San. Tic. Ltd. Şti: Halkalı Caddesi No: 245 Sefaköy / İSTANBUL
Tel: (0212) 698 93 54

Yayın Türü
2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING - ASOS Sosyal Bilimler İndeksi
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. **Ebsco Publishing:** www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **ASOS Sosyal Bilimler İndeksi** tarafından taranmakta ve makalelerin Türkçe ve İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır. <http://asosindex.com/journal-view?id=188> adresinden takip edebilirsiniz.

Adedi
25 TL

1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription
90 \$ veya karşılığı Türk Lirası

1 Yıllık Yurt İçi Abonelik
150 TL

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Lojistik Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail AKTÜRK** • Dokuz Eylül Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, Bütçe ve Mali Planlama Anabilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa AYDIN** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Kılıçbay BİSENOV** • Kızılorda Korkut Ata Devlet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi - Milletvekili / Kazakistan
- Prof. Dr. Veysel BOZKURT** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lütfi ÇAKMAKÇI** • Ankara Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Gıda Mühendisliği Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi, Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Mustafa DELİCAN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ayşegül DEMİRHAN** • Uludağ Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kurucu Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölüm Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet DURMAN** • Sakarya Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER** • Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Birol EMİL** • Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İnci ENGİNÜN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASON** • Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mümin ERTÜRK** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Dekan Vekili / Türkiye
- Prof. Dr. Hüseyin FLİZ** • Gaziantep Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Eyüp İSPİR** • Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü / Türkiye
- Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin KARAÖRS** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI** • Selçuk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Lev P. KURAKOV** • Çubuksarı Devlet Üniversitesi, İktisat Fakültesi / Çuvaşistan
- Prof. Dr. Berrak KURTULUŞ** • İstanbul Gedik Üniversitesi Rektörü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK** • Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALİ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ** • İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gültekin RODOPLU** • İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yümnü SEZEN** • Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Biyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Muratgeldi SÖVEGOV** • Aşkabat Uluslararası Türkmen-Türk Üniversitesi, Türk Dili Bölümü / Türkmenistan
- Prof. Dr. İlhan ŞAHİN** • İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN** • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye

Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV • Başırtık Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili Bölümü / Başkurdistan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ • Doğu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İsmail TATLIOĞLU • Bahçeşehir Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA • Hakas Devlet Üniversitesi, Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
Prof. Dr. Selçuk ÜNLÜ • Selçuk Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Sergei ZAHARİA • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
Prof. Dr. İsmail YAKIT • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Durali YILMAZ • İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Osman YORULMAZ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet YÜCE • Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Ahmet Ali ASLAN • Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak., İngilizce Mütercimlik ve Tercümanlık Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Besire AZIZALİYEVA • Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
Doç. Dr. Bülent BAYRAM • Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Murat CERİTOĞLU • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • Nevşehir Hacı Bektaş Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ • Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Dinçer KOÇ • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Salih OKUMUŞ • Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova
Doç. Dr. Köksal ŞAHİN • Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ergün Öz AKÇORA • Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. İbrahim AKIŞ • İstanbul Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yavuz CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Pınar CANKARA • Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Uğur DOLGUN • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Neşe IŞIK • İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Muhsin KADIOĞLU • İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fak., Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Serkan KEKEVİ • Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Cengiz POYRAZ • İstanbul Üniversitesi, HAY Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık ABD / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yasin ŞERİFOĞLU • Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre TANSÜ • Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Aygün ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Erol ÜLGEN • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü / Türkiye
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ • Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı / Türkiye

Danışma Kurulu / Board of Advisory

Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ • İstanbul Teknik Üniversitesi, Türk Müziği Konservatuarı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Bayhan ÇUBUKÇU • İstanbul Üniversitesi, Eczacılık Fakültesi - Farmakognozi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Mustafa ERKAL • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN • Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü - Emekli / Türkiye

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI'NA GÖNDERİLECEK YAZILARDA UYULMASI GEREKEN KURALLAR

1. Türk Dünyası Araştırmaları iki ayda bir yayınlanır. Gönderilen yazılar yazı kurulundan ve hakem heyetinden geçtikten sonra yayınlanmak üzere sıraya konulur. Prensipten olarak, “**Türk Dünyası Araştırmaları**” ve “**Türk Dünyası Tarih Kültür**” dergilerinde çıkan yazılar ve **Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı** nca yayınlanan kitapları kaynak olarak gösteren yazılara öncelik verilmektedir.

2. Yayın Kurulumuzca, “**Türk Dünyası Araştırmaları**” ve “**Türk Dünyası Tarih Kültür**” dergilerinde yayınlanacak araştırmalarda: Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Seyhun*; Sir-Derya: *Ceyhun*; Türki Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

Yazarlar mektup ve elektronik posta adreslerini de bildirmelidir.

3. Makale Metni: A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu *Microsoft Word* veya “.doc” uzantılı belge oluşturmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında yazılarak e-posta adresimize ve CD kaydı ve iki nüsha kâğıt çıktısıyla adresimize gönderilmelidir. Eski harfli metinler *Universal Word* ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir.

Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil *eğik* harflerle yazılmalıdır. Alıntılar *eğik* harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

4. Makale içi başlıklar: Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

5. Türk Dünyası Araştırmaları nda yayımlanmayan yazılar, istek hâlinde iade edilebilir.

6. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesi'dir. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinallerinin yüksek yoğunlukta taranmış “jpeg” formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Araştırma Dergimizde, makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır.

9. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Bir eserin ilk kullanımında kaynak ve yazar adının tam künyesi, aynı yazarın birden fazla eserinden yararlanılması durumunda ve genel olarak herhangi bir kaynağın sonraki kullanımlarında kısaltma ve basım yılı tercih edilebilir.

Örnek: Rinat Muhammediyev, *Mirseyit Sultan Galiyev Sırat Köprüsü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 2017, s. 95.

10. Kaynaklar: Makalenin sonunda, çalışma esnasında yararlanılan kaynaklar, yazarların soyadları esas alınarak alfabetik biçimde sıralanmalıdır.

Örnek: BOZKURT, Celil: "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Sayı Hakemleri / Issue Reviewers

- Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU** • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü (Emekli) / Türkiye
Prof. Dr. Yaşar ÇORUHLU • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Kemal ÖZCAN • Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK • İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi, Genel Eğitim Bölümü / Türkiye
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL • Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı / Türkiye
Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ali AHMETBEYOĞLU • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Zekeriya TÜRKMEN • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
Yrd. Doç. Dr. Ayhan Nuri YILMAZ • Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sigortacılık ve Sosyal Güvenlik Bölümü / Türkiye
Dr. Olcay AYDEMİR • Yüksek Mimar (Restorasyon Uzmanı) İstanbul Vakıflar 1. Bölge Müdürlüğü / Türkiye

ISSN: 0255-0644

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nın hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

YENİ PAZAR SANCAĞI ÜZERİNDE AVUSTURYA-MACARİSTAN, SIRBİSTAN VE KARADAĞ'IN HAKİMİYET MÜCADELELERİ (1878-1909) <i>DOMINATION STRUGGLES OF AUSTRIA-HUNGARY, SERBIA AND MONTENEGRO OVER NOVI BAZAR SANJAK (1878-1909)</i>	
Prof. Dr. Memet YETİŞGİN - Ömer Fatih BAŞKAN	9
OSMANLI DEVLETİ'NİN BALKAN SAVAŞLARI SIRASINDA ASKERİ NAKLİYATI VE KARŞILAŞILAN PROBLEMLER <i>MILITARY TRANSPORTATION AND PROBLEMS ENCOUNTERED IN THE OTTOMAN STATE DURING THE BALKAN WARS</i>	
Yrd. Doç. Dr. Aziz TEKDEMİR	33
II. DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE NAZİ ALMANYASI TARAFINDAN KURULAN TÜRKİSTAN LEJYON ORDUSU'NUN SAVAŞA ETKİLERİ <i>THE INFLUENCES OF THE NAZI-FOUNDED TURKESTAN LEGIONS ARMY ON THE WORLD WAR II</i>	
Dr. Latif ÇELİK	53
BÜTÜNLEŞME OLGUSUNUN ANALİZ DÜZEYİ <i>ANALYSIS LEVEL OF INTEGRATION PHENOMENON</i>	
Öğr. Gör. Kenan ŞAHİN	81
İTTİHATÇILAR VE İZMİR SUİKASTI <i>İTTİHATÇILAR AND İZMİR ASSASSINATION</i>	
Mehmet Kürşad YAVAN	97
BÜYÜK HUN DEVLETİ'NDE BEYLERİN İDARE SAHALARI <i>ADMINISTRATION AREAS OF "BEY" S IN THE GREAT HUN STATE</i>	
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	117
KÖKTÜRK KAĞANLIK YAZITLARINDAN PİR-İ TÜRKİSTAN'A İDEAL İNSANIN ÖZELLİKLERİ <i>FEATURES OF IDEAL PERSON FROM KOK-TURK KHANED INSCRIPTION TO PIR-I TURKESTAN</i>	
Prof. Dr. Abdullah KÖK	129
SİBİRYA'DA TÜRK KÜLTÜRÜNE DAİR İZLER <i>THE MARKS ABOUT TURKIC CULTURE IN SIBERIAN</i>	
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	143

SEFERNAME-İ BUHARA'YA GÖRE EMİR NASRULLAH DÖNEMİ İRAN-BUHARA İLİŞKİLERİ

İRAN-BUKHARA RELATIONS IN THE PERIOD OF EMIR NASRULLAH ACCORDING TO SEFERNAME-I BUHARA

Doç. Dr. Dinçer KOÇ - Sinan EREN 155

TÜRK TIP TARİHİNDE ÜNLÜ TÜRK HEKİMİ İBNİ SİNA'NIN TIBBİ TEDAVİLER ÜZERİNDE YORUMLAMALARI

FAMOUS TURKISH PHYSICIAN IBN SINA'S (AVICENNA) COMMENTS ON THE MEDICAL THERAPIES

Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR 189

CAMİ TİP PROJELERİNDE ÖLÇÜ-ORAN İLİŞKİSİ

THE RELATIONSHIP OF MEASURE-RATIO AT THE MODELS OF MOSQUES

Yrd. Doç. Dr. Elif GÜRSOY 211

KİTAP TANITMA:

TÜRK LÜK BİLGİSİ İNCELEMELERİ - TARİH-KÜLTÜR-TAHRİFAT

Yrd. Doç. Dr. Merve ÜNER 229

KİTAP TANITMA:

ERMENİ SENDROMU

Yrd. Doç. Dr. Şahin ÇAYLI 233

KİTAP TANITMA:

KİM VAR İMİŞ BİZ BURADA YOĞ İKEN DÖRT OSMANLI:

“YENİÇERİ, TÜCCAR, DERVİŞ VE HATUN”

Tuğrulhan KARADUMAN 237

YENİ PAZAR SANCAĞI ÜZERİNDE AVUSTURYA-MACARİSTAN, SİRBİSTAN VE KARADAĞ'IN HAKİMİYET MÜCADELELERİ (1878-1909)

Prof. Dr. Memet YETİŞGİN* - Ömer Fatih BAŞKAN**

Öz

1878'e kadar anlaşmalara bağlı olarak Yeni Pazar'ın sınırlarında veya bağlı olduğu eyaletlerde değişiklikler görüldü. Yeni Pazar sancağının stratejik bir öneme sahip olması, özellikle 1878'den itibaren bu bölge üzerinde Sırbistan, Karadağ ve Avusturya-Macaristan'ın çekişmelerine sahne oldu. Sırbistan ve Karadağ yeni kurulmuştu ve büyük devlet olma koşulunu genişleme siyaseti güttükleri Yeni Pazar üzerinde görmekteydi. Öte yandan Bosna-Hersek'i 1878'de geçici olarak işgal eden Avusturya-Macaristan, üstünlük durumunu Yeni Pazar'ı da ilhak ederek kuvvetlendirmek istiyordu. Osmanlı Devleti ise bölge üzerinde dönen oyunların farkında olamadı. Dost ve müttefik devlet arayışı nedeniyle Osmanlı Devleti; Sırbistan, Karadağ ve Avusturya-Macaristan'ın bölge üzerindeki emellerine net karşılık veremedi.

Bu çalışmada, Avusturya-Macaristan, Sırbistan ve Karadağ'ın Bosna-Hersek'e bağlı Yeni Pazar sancağı üzerinde hakimiyet mücadelelerine değinilecektir. Çalışma, Yeni Pazar'ın fethedilişinden başlatılmış olup Berlin Antlaşması'nda ve Berlin Antlaşması'ndan sonra Avusturya-Macaristan, Sırbistan ve Karadağ'ın sancak üzerinde girişimlerini ve hazırlıklarını konu edinir.

Anahtar kelimeler: Yeni Pazar, Bosna-Hersek, Osmanlı, Sırbistan, Karadağ, Avusturya-Macaristan.

Domination Struggles of Austria-Hungary, Serbia and Montenegro Over Novi Bazar Sanjak (1878-1909)

Abstract

Depend on some treatments, a few variances have seen about its borders and dependent provinces until 1878. Due to in fact that Novi Bazar Sanjak had strategic importance; it witnessed tousel of Serbia and Montenegro towards

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

** Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi.

to Austuria-Hungary's who had plan on these regions as especially in 1878. Serbia and Montenegro where just founded as country. They saw to be big state condition on Novi Bazar where had politic expansion in. On the other hand Austria-Hungary, which invaded to Bosnia temporarily in 1878 wished to keep in their hands the power over that aria by annexation Novi Bazar Sanjak. Also the Ottoman State wanted to take under guarantee its domination on Novi Bazar Sanjak, which is in strategic point. Although Ottoman State realized the games over is area; Ottoman noticed the critical state, couldn't counter completely against to Serbia, Montenegro and Austria because of seeking allied countries.

In this work, will focus on the struggle for dominance over the Novi Bazar of Austria-Hungary, Serbia and Montenegro based on Bosnia-Herzegovina. The study was started from the conquest of the New Bazar and deals with initiatives and preparations of the Austria-Hungary, Serbia and Montenegro on the sanjak in the Berlin Treaty and after the agreement.

Keywords: *Novi Bazar, Bosnia-Herzegovina, Ottoman, Serbia, Montenegro, Austria-Hungary.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin 14. yüzyılın sonlarında Balkanlardaki yoğun fetih hareketleri neticesinde Yeni Pazar Osmanlı topraklarına katıldı. 1580'de Yeni Pazar sancağı haline getirilen Yeni Pazar Bosna eyaletinin bir sancağı haline getirildi. Osmanlı hakimiyeti boyunca Yeni Pazar, batı-doğu arasındaki transit ticareti üstlenmesiyle Yeni Pazar-Selanik bağlantılı İstanbul ulaşımında önemli bir yol bağlantısını oluşturdu.

Osmanlı-Rus harbinin Osmanlı aleyhine sonuçlanması üzerine, Berlin Antlaşması imzalanmış ve antlaşmanın getirdiği ağır yükümlülükler Osmanlı Devleti'ni oldukça zayıflatmıştı. Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti topraklarının yarısına yakını ve nüfusunun önemli bir kısmını kaybetmişti. Osmanlı Devleti için ağır şartları içeren Berlin kararlarının 25. maddesi Bosna-Hersek ve Yeni Pazar sancağını ilgilendirmekteydi. 25. maddeye göre, Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan'ın geçici işgaline bırakılırken Yeni Pazar'da Avusturya askeri bulundurulmasına karar verildi.

Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i geçici işgali, Sırbistan ve Karadağ'ı Osmanlı kadar rahatsız etmiş ve bu iki devletin büyüme hayallerini baltalamıştı. Hayallerinden vazgeçmeyen bu iki Slav devleti, Yeni Pazar ile ilgilerini kesmeyerek 1878'den yeni yüzyılın ilk çeyreğine kadar girişimlerine devam ettiler. Bu devre arasında zaman zaman çatışmalara giren Avusturya-Macaristan ile Sırbistan ve Karadağ Balkanlarda karmaşaya sebep oldular. Yeni Pazar, bahsi geçen devletler için önemi büyüktü. Avusturya-Macaristan, Yeni Pazar'ı elinde bulundurması sayesinde Sırbistan ve Karadağ'ı birbirinden ayırabilmekteydi. Çünkü Yeni Pazar Sırbistan ve Karadağ arasında tampon bölgeydi. Sırbistan ve Karadağ ise aralarında kalan bu bölgeyi ele geçirerek büyük Sırbistan hedeflerini gerçekleştirmenin peşindeydi. Zaman zaman gerçekleşen çatışmalardan sonra 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i Avusturya-Macaristan'ın geçici işgalden tam işgal durumuna getirmesi taraflar arasında çatışmaların artmasına neden oldu.

Rus desteğini arkasına alan Sırbistan ve Karadağ, Yeni Pazar sancağı ve çevresinde çeşitli noktalarda hazırlıklara giriştiler. Bunlar; sınır boylarında silahlanma, basın yoluyla propaganda yapma ve bölge üzerinde keşif heyetleri bulundurma gibi hamlelerdi. Vazgeçmek bilmeyen emelleri özellikle 1908-1909 yılları arasında oldukça ateşlendi. Dönemin karmaşası ve Balkan Savaşı'nın Osmanlı Devleti'nce olumsuz neticelenmesi sonucunda 1913'te Bükreş Antlaşması imzalandı. Böylece Yeni Pazar sancağı üzerinde Osmanlı hakimiyeti sonlandı ve bölge Sırbistan ile Karadağ arasında taksim edildi.

Yeni Pazar'da Osmanlı Hakimiyeti

Günümüzde Yeni Pazar Belgrat'ın 280 km güneyinde, Belgrat'ı Karadağ'ın başkenti Podgorica üzerinden Adriyatik sahiline bağlayan kara yolu üzerindedir.¹

Osmanlı döneminde teşkil edilmiş bir idari bölge olan "Sancak" Sırbistan ve Karadağ arasında kalan bir bölgenin ismidir. Sancak bölgesinin doğusunda yer alan Yeni Pazar, (Novi Pazar) "Sancak" bölgesinin başşehri olarak idari ve kültür merkeziydi. 1580'de Yeni Pazar, sancak haline getirilerek Bosna sancağının yedi bölgesinden biri oldu.²

Yeni Pazar'ın Osmanlı tarafından ele geçirilmesi, 1389'da I. Kosova Savaşı'nın kazanılması ve akabinde bu bölge üzerinde yer alan kalelerin alınmasıyla gerçekleşebildi.³ I. Kosova Savaşı bu bölgede Hıristiyan hakimiyetin çözümlenmesine neden olurken Osmanlı Devleti'nin fetihçi hareketini de hızlandırdı.⁴ I. Kosova Savaşı sonrası Türk fetihleri Bosna'ya kadar uzanmış ve Kuzey Sırbistan yolu açılmış bulunuyordu. 1389'da Sırlara vurulan darbe ile Balkanlara kesin kes yerleşen Osmanlı Devleti 1463'te Bosna'nın fethiyle birlikte yerini Balkanlarda sağlamlaştırdı.⁵

14. yüzyılın sonlarında fethedilen Yeni Pazar, Bosna fethinden önce Osmanlı toprağı olmuştu. 1463'te Bosna'nın fethedilmesi sonucunda Bosna sancağı kurulmuş ve bu bölgede bulunan toprakların bir kısmı Bosna sancağına dahil edilmişti. Böylece önceden fethedilen Yeni Pazar bölgesi ise Bosna sancağına bağlanmış oldu.⁶ Bosna sancağına bağlanan Yeni Pazar 1477'de Yeleç, Zvečan, Ras, Seniçe'den meydana gelen Yeleç vilayetinin idare merkezi oldu. Osmanlı idaresine kadar ihmal edilmiş olan bölge Osmanlı hakimiyeti ile birlikte Dubrovnik, Saraybosna, Niş, Üsküp, Selanik, Sofya ve İstanbul yol bağlantılarıyla bir ticaret merkezi haline geldi. Bu ise Yeni Pazar nüfusunun artmasına ve mimari gelişiminde olumlu rol oynadı. 1580 yılına gelindiğinde

¹ Muhammet Aruçi, "Yeni Pazar", *TDV*, Cilt: 43, İstanbul 2013, s. 468.

² Refik Catic, "Bosna Hersek ve Sancak'taki Boşnaklar", *Uluslararası Balkan Kongresi: Balkan Milletleri Arası İletişim*, ed: Caner Sancaktar, TASAM Yayınları, İstanbul 2009, s. 421.

³ Caner Sancaktar, "Sancak Boşnakları: Bir Ulusun Varoluş Mücadelesi", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 110, Ankara 2012, s. 94.

⁴ Ergünöz Akçora, "Dünden Bugüne Bosna-Hersek", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 89, Nisan, İstanbul 1994, s. 93.

⁵ Feridun M. Emecen, *Balkanlar ve Bosna Tarihi Bakımından Kosova Savaşı'nın Önemi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s. 7-8.

⁶ Hatice Oruç, "XV. - XVI. Yüzyıllarda Yeni Pazar", *XIV. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi, On Dördüncü Askeri Tarih Kongresi Bildirileri I*, Atase Yayınları, İstanbul 2014, s. 177.

Yeni Pazar gelişimine paralel olarak Bosna eyaletinin sancak merkezi haline geldi. Bu konumunu 17. ve 18. yüzyılda da sürdürdü. 1817-1833 yılları arasında ise Yeni Pazar'ın merkezi olduğu sancağın durumu değişerek Kilis ve Zivornik sancaklarıyla sancak statüsü kaldırılmıştı. 1864-5'te yapılan vilayet nizamnamelerindeki düzenlemelerle Yeni Pazar, Bosna'nın yedi sancağından biri oldu. Yeni Pazar sancağı ise on kazadan meydana geldi. Bunlar; merkezi Seniçe olmak üzere Yeni Pazar, Taşlıca, Nova Varoş, Prijepolje, Akova, Mitroviçe, Berane, Kolasin ve Trigovište idi.⁷ Yeni Pazar sancağı, 19. yüzyılda güvenlik nedenleriyle bağlı olduğu vilayetlerde değişikliklere gidildi.⁸ Son sınırı ise 1878'de Berlin Antlaşması'nın 25. maddesiyle belirlendi.⁹

Berlin Antlaşması'nda Yeni Pazar Sancağı

1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde hezimetle uğrayan Osmanlı Devleti, Berlin Kongresi kararları sonucunda Balkanlardaki hakimiyeti yok olma derecesine gelmişti.¹⁰ Romanya, Sırbistan ve Karadağ bağımsızlığını kazanmış, Bulgaristan özerk hale getirilmişti.¹¹ Konumuzu oluşturan sancak bölgesi ise Osmanlı egemenliğine bırakılsa da Avusturya-Macaristan işgaline açık hale getirilmişti.¹² Antlaşma gereğince oluşan sınır düzenlemeleri sonucunda Osmanlı Devleti toprak bütünlüğünden beşte ikisini ve nüfusunun yarısından fazlasını (5,5 milyon) kaybetti.¹³

Yeni Pazar ve Bosna-Hersek'in durumu 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması'nda yer alan 25. maddeye göre şekillenmişti. Bu maddeye göre, Bosna-Hersek'te Osmanlı hakimiyetinin devam etmesine ve Avusturya-Macaristan tarafından geçici işgal edilmesine karar verilmişti. Yeni Pazar sancağı ile ilgili hükümde ise; Avusturya-Macaristan, bu bölgeyi işgal etme gibi bir amacının olmadığını ifade ederek Yeni Pazar'da sadece askeri ve ticari yollar yapma ve asker bulunduracaktı. Ayrıca Bosna-Hersek ve Yeni Pazar için ileriye dönük bir tarihte konuyu daha teferruatlı görüşmek üzere taraf devletlerden oluşan bir görüşme gerçekleşmesine karar verilmişti.¹⁴

⁷ Aruçi, "a.g.m.", s. 469-470.

⁸ Sancak, Sırbistan ve Karadağ arasında sınır vazifesi görüyordu. Bu stratejik önemi nedeniyle 19. yüzyılın ikinci yarısında sınırları veyahut bağlandığı eyaletlerde değişikliklere gidildi. 1864'te sancağın idare merkezi Seniçe kazasına taşınmış, 1870'ten sonra Yeni Pazar vilayete çevrilerek Bosna bölgesindeki sorunların bu bölgeye taşınması engellenmek istenmişti. 1872'de Hersek ve Yeni Pazar birleştirilerek bir vilayet oluşturulmuş ve Reşit Paşa buraya vezir olarak atanmış, 1875'ten sonra ise Yeni Pazar tamamen Bosna'dan ayrılarak Kosova vilayetine bağlanarak Avusturya-Macaristan işgalinden kurtulmuş. Zafer Gölen, *Tanzimat Döneminde Bosna-Hersek*, TTK Basımevi, Ankara 2010, s. 149-150.

⁹ Catic, "a.g.m.", s. 421.

¹⁰ Fahriye Emgili, *Avusturya-Macaristan İşgalindeki Bosna-Hersek'ten Göçler: Bosna-Hersek Kaynaklarına Göre Bir İnceleme*, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Cilt: 2, Sakarya 2013, s. 839.

¹¹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, Der Yayınları, İstanbul 2013, s. 422.

¹² Emgili, *a.g.e.*, s. 839.

¹³ Memet Yetişgin, *On Dokuzuncu Asrın Son Çeyreğinde Rusların Balkan Politikası*, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Cilt: 2, Sakarya 2013, s. 761.

¹⁴ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye*, II. Cilt, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 124.

Yeni Pazar birçok jeopolitik öneme haizdi. Bir defa Sırbistan ile Karadağ arasında yer almakta olup aynı zamanda Avusturya-Macaristan askeri işgaline terk edilen Bosna-Hersek ile Osmanlı Devleti arasında bağlantıyı oluşturmaktaydı. Denize ulaşmak ve aynı zamanda Karadağ ile birleşmek isteyen Sırp lar için göz dikilen bir bölge idi. Sırp ların “büyük Sırbistan”ı inşa etme emellerine yönelik de ilk göz diktikleri yerlerdendi.¹⁵

Berlin Antlaşması 13 Temmuz 1878’de imza edilmişti. Avusturya-Macaristan vakit kaybetmeksizin henüz on beş gün geçmesine rağmen 28 Temmuz 1878’de Bosna-Hersek’in işgaline başladı.¹⁶ Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek işgalini haklı göstermek için Bosna-Hersek ve kendi sınırlarında yer alan bölgelerin yıllardır huzursuzluk içinde bulduklarını ve bölgeyi asayişini temin için işgal edeceğini bildirmekteydi.¹⁷ Avusturya-Macaristan’ın gerçekteki amacı, Bosna-Hersek ve Yeni Pazar’ı elinde bulundurarak Sırbistan ve Karadağ’ı ayırmaktı.¹⁸ Avusturya-Macaristan’ın bir diğer amacı ise Selanik’e kadar¹⁹ uzanan hayallerini gerçekleştirerek hakimiyet alanını genişletebilmektir.²⁰ Ayrıca Avusturya-Macaristan, Güney Slavlarının en büyük kollarından olan Sırp ların Balkanlarda güçlenmesini ve Rusya ile “Pan-Slav” ülkü etrafında birleşmesini kendi varlığı için tehlikeli görüyordu. Kendi doğal nüfuz bölgesi gördüğü Balkanlarda ve Adriyatik’te sağlam bir zemin peşindeydi. Avusturya-Macaristan için Bosna-Hersek Akdeniz’e açılan kapı olarak kendisine hizmet edecekti.

Bosna-Hersek’in geçici işgalinden sadece Osmanlı hükümeti hoşnut değildi. Aynı zamanda Sırbistan ve Karadağ da işgalden hoşnut olmadı. Çünkü Bosna-Hersek ve Yeni Pazar, bu iki yeni kurulan devlet için doğal genişleme sahası idi. Ayastefanos’ta Sırbistan’a taksim edilen Yeni Pazar; Berlin kararlarıyla Avusturya-Macaristan’ın işgaline açık bırakılması Sırbistan rahatsız etti.²¹ Berlin Antlaşması sonrasında Sırbistan’a mevcut sınırlarının güneybatısında küçük bir üçgen arazi verildi. Karadağ’a ise çok az bir toprak parçası tahsis edilmişti.²² Diğer bir memnuniyetsizlik de Rusya tarafındaydı. Çünkü Ruslar Balkanlardaki Slav unsur üzerindeki hakimiyetini kaptırmak istemiyordu.²³ Halbuki Rus ve Avusturya-Macaristan İmparatorları 8 Tem-

¹⁵ https://www.researchgate.net/publication/301199954_Sanjak_of_Novi_Pazar, erişim tarihi: 16.05.2017.

¹⁶ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınları, İstanbul 2007, s. 539.

¹⁷ Zafer Çakmak, “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna-Hersek’i İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti İle Yaptığı Anlaşma”, *Doğu Anadolu Bölge Araştırmaları 4*, Elazığ 2003, s. 17.

¹⁸ Emgili, *a.g.e.*, s. 541.

¹⁹ Yazar, Avusturya’nın Selanik’i ele geçirmesi halinde İstanbul’un da tehlikeye açık hale gelebileceğini bildirir. Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 131-132.

²⁰ Kemal H. Karpat, *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 130.

²¹ Enver Ziya Karal, *Birinci Meşrutiyet Devri ve İstibdat Devri 1876-1907*, VIII. Cilt, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 76.

²² Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923*, Çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 225.

²³ Karpat, *a.g.e.*, s. 131.

muz 1876'da Reichstad Antlaşması ile ortak paydada buluşarak Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından işgalini kabul etmişti.²⁴ Ayrıca Mart 1877'de imzalanan Peşte Antlaşması'nda da aynı şekilde Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek işgalini Rusya kabul etmişti. Fakat yapılan antlaşmaları reddetme oyununa girmek isteyen Rusya, diğer Avrupa devletlerinin Avusturya-Macaristan tarafında yer alması sebebiyle amacına ulaşamamıştı.²⁵

Yukarıda bahsedildiği üzere Yeni Pazar için ileri bir tarihe atılan Avusturya-Macaristan ve Osmanlı arasındaki görüşme, 1879 yılının Nisan ayının başlarında gerçekleşti. Bu görüşmeden bir sonuç alamayan Osmanlı ve Avusturya-Macaristan hükümetleri 21 Nisan 1879'da tekrardan müzakere masasına oturdu. Osmanlı Devleti'ni temsilen Hariciye Nazırı Kara Todori Paşa ve Maarif-i Umumiye Nazırı Münif Efendi katılırken; Avusturya-Macaristan hükümetini temsilen İstanbul büyükelçisi Kont Fransuva Ziči katıldı. Antlaşma on maddelik mutabakat metniyle sağlandı.²⁶ Antlaşma metnine göre, Osmanlı Devleti Bosna-Hersek yönetimini Avusturya-Macaristan'a bırakıyordu. Ancak Müslüman halkın ibadetine karışılmayacak ve Bosna-Hersek'te Osmanlı parası geçerli olacaktı. Bosna-Hersek sakinlerinin ikamet konuları ile göç konularının ise belli bir nizamda gerçekleşmesine karar verildi.²⁷ Yeni Pazar için öngörülen maddelerde ise:

1- Yeni Pazar sancağına Avusturya-Macaristan askerinin ne zaman giriş yapacağına daha önceden Babıali'ye haber vermeyi taahhüt eder. Avusturya-Macaristan askerinin iskanı ve levazım masrafları Avusturya-Macaristan tarafından karşılanacaktır.

2- Avusturya-Macaristan askerini Yeni Pazar'da bulunmasının Osmanlı memurlarını ve askeri erkanın işlerine müdahale etmek anlamında olmadığı ve bu memurların Babıali'nin emrinde olduğu belirtildi.

3- Babıali Yeni Pazar sancağında Avusturya-Macaristan askerinin bulunduğu noktalarda kendi askeri düzenini yürütebilir ve bu durumda Avusturya-Macaristan bir engel çıkarmayacaktır. Ayrıca Babıali Yeni Pazar'ın hiçbir tarafında nizamsız bir askeri birlik bulundurmayacağını taahhüt eder.²⁸

Böylece Osmanlı-Avusturya-Macaristan antlaşması sonrası Yeni Pazar'da 200 civarında Avusturya-Macaristan askeri konuşlandırmış ve Plevlje'de bir konsolos bulundurmuş oldu.²⁹ Scheer'in iddiasına göre Yeni Pazar'da Osmanlı ve Avusturya subayları 1879'dan 1908'e kadar neredeyse 30 yıl boyunca

²⁴ Yetişgin, *a.g.e.*, s. 751-752.

²⁵ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 537.

²⁶ Çakmak, "a.g.m.", s. 18.

²⁷ Gölen, *a.g.e.*, s. 132-133. Ayrıca geniş bilgi için bkz. *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1992, s. 79-82 ve Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 130-136.

²⁸ *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1992, s. 79-82.

²⁹ https://www.researchgate.net/publication/301199954_Sanjak_of_Novi_Pazar, erişim tarihi: 16.05.2017.

bölge üzerinde gözü olan Sırp'lara ve Sırp'ların zararlı propaganda ve saldırılarına karşı birlikte mücadele etmiştir.³⁰

Berlin Antlaşması'ndan Sonra Yeni Pazar Sancağı

Avusturya-Macaristan Berlin Antlaşması ile Bosna-Hersek ve Yeni Pazar sancağı üzerinde önemli kazanım elde etmişti. Ancak bu, Avusturya için yeterli görülmedi. Her an bu bölgelerin kesin olarak kendi sınırlarına dahil etmek istiyordu.³¹ Osmanlı Devleti ise Avusturya-Macaristan'ın bu amacının önüne geçebilmek için Yeni Pazar sancağına ve Arnavutluk ahalisine el altından silah yardımı yapmaktaydı. Çünkü Nisan 1879'da yapılan antlaşmaya göre Avusturya askeri Yeni Pazar'da asker bulundurma yetkisine sahipti. Bu durum ise Avusturya-Macaristan'ın Yeni Pazar'a kolayca girişinin önünü açacaktı.³² Avusturya-Macaristan, Adriyatik'e inme planlarını Bosna-Hersek'in ilhakkında görmekteydi. Ayrıca Saraybosna-Yeni Pazar-Üsküp-Selanik demir yolu hattı ile Makedonya'yı yayılma sahası olarak belirlemişti. Bu nedenle Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek ve Yeni Pazar üzerindeki geçici işgal hakkını, kesin bir ilhakla sonlandırmak istiyordu. Bu bölgelerin Avusturya-Macaristan tarafından ilhaki, büyük Sırbistan hayallerinin de sönmesini sağlayacaktı.³³ Avusturya-Macaristan amacına ulaşabilmek için çeşitli antlaşmalarla durumunu garanti altına almaya çalıştı. 1881'de Üç İmparatorluk ittifakında hakimiyet sistemini korumak istemiyle Bosna-Hersek konusunda gizli bir görüşme gerçekleştirdi. Bu gizli görüşmede Avusturya-Macaristan, Rusya ve Almanya gerekli görüldüğünde Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından ilhakkına olumlu bakmışlardı.³⁴ Diğer bir antlaşmayı da 1881 Haziran'ında gizli olarak Sırbistan ile yaptı. Yapılan antlaşmada Sırbistan Yeni Pazar üzerinde emelleri olmadığı sürece Makedonya'da kazanacağı topraklar için diplomatik destek sözü aldı.³⁵

Diplomatik bağlarla kendini sağlama almaya çalışan Avusturya-Macaristan, aynı zamanda Sırbistan ve Karadağ'ı coğrafi açıdan da kısılcasına almıştı. Sırbistan'a ithal edilen ürünler ve Sırbistan pazarı için Avusturya-Macaristan önem taşımaktaydı. Tüm dış ilişkilerini ve ekonomik konularını Avusturya-Macaristan boyunduruğuna teslim eden Sırbistan, konumunu değiştirmek istedi. Bu amaçla kendilerine "Sırbistan genişlemek zorunda yoksa ölecek" şiarıyla yayılabilme düşüncesini canlı tutmaya çalıştı.³⁶ Karadağ'ın durumu

³⁰ Tamara Scheer, *The Habsburg Empire's German Speaking Public Sphere And The First Balkan War, The Wars Before The Great Wars*, Ed. William Mulligan, A. Rose, D. Geppert, Cambridge University Press, s. 301-309.

³¹ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 613.

³² *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2009, s. 85.

³³ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 613.

³⁴ Mehmet Yılmazata, *Savaş'a Giden Yol 1908 Bosna-Hersek'in İlhakı*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2013, s. 76.

³⁵ Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923*, Çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 281.

³⁶ Nevill Forbes - Arnold J. Toynbee - D. Mitrany - D.G. Hogarth, *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Oxford, The Clarendon Press, 1915, s. 141.

da Sırbistan'dan farksızdı. Avusturya-Macaristan; Karadağ'ı Dalmaçya, Bosna-Hersek ve Yeni Pazar ile çevreleyerek çember içinde bırakmıştı.³⁷

Sırbistan ve Karadağ Avusturya-Macaristan tarafından kısıpaca alınmasına rağmen Yeni Pazar'dan vazgeçmeye razı değillerdi. Yeni Pazar'da 30 Temmuz 1889'da Kosova valisi Faik Bey tarafından gönderilen telgrafta, Sırbistan ve Karadağ'ın ihtilal hazırlıklarından bahseder. Telgrafta, Sırpların Yeni Pazar ve Preşova³⁸ sınırındaki Sırp vatandaşlara Osmanlı sınırına saldırıda bulunmaları için telkinde buldukları aktarılmakla birlikte Sırbistan, Rusya, Karadağ ve Romanya'nın birleşerek Bosna-Hersek'te ihtilal çıkararak Yeni Pazar'a Sırpların sahip olmak istediklerini yazmaktaydı. Ayrıca bu bölgede yer alan muhbirler vasıtasıyla Rusya'nın Yeni Pazar'a asker sevk edeceğinin öğrenildiği bildirilmekteydi.³⁹

Sırbistan askeri hazırlıklarıyla beraber basın yolunu da kullanmaktaydı. Böylece bölgede ortaya çıkacak karışıklıktan yararlanmaya çalıştı. Ekim 1892'de Sırp basını, Avusturya-Macaristan'ın Selanik'e egemen olma politikasını, ileri karakol noktası olan Yeni Pazar sancağındaki Lim arazisine istihkamlar inşa ederek gerçekleştireceğine dair propagandalar yapmaktaydı. Avusturya-Macaristan bu haberi *Fremdenblatt* gazetesinde yalanlayarak Sırp resmi makamlarını uyardı.⁴⁰

Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i İlhak Etmesi ve Yeni Pazar Sancağı'nın Durumu (5 Ekim 1908)

Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek ve Yeni Pazar'ın ilhakından önce 1876'da Reischstadt ve 1877'de Peşte antlaşmalarında yaptığı gibi Rusya'nın desteğini sağlamak istedi. 16 Eylül 1908'de yine Avusturya-Macaristan, Rusya ile Buhlav'da buluşarak anlaşmaya vardı. Anlaşmada Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i ilhak edecek ve Yeni Pazar'ın hakimiyetini Osmanlı'ya bırakacaktı. Rusya, Avusturya-Macaristan'ın bu isteğine ses çıkarmaması karşılığında boğazlardan Rus savaş gemilerinin geçmesi konusunda Avusturya-Macaristan'dan destek alacaktı. Fakat Buhlav'da görüşülen konularda anlaşılan noktalar üzerinde bir belge kaydedilip imza edilmemişti.⁴¹ Bunun sonucunda Avusturya-Macaristan ve Rusya görüşülen konular hakkında farklı iddialarda bulunarak çatışma ortamına girdiler. Bu çatışma, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i 7 Ekim'de ilhak edeceğini belirtmesine rağmen 5 Ekim 1908'de ilhakı gerçekleştirmesi ile daha da büyüdü.⁴²

İlhak konusunda Rusya ve Avusturya-Macaristan arasında tartışmalar devam ederken 5 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan, Bosna-Hersek'i top-

³⁷ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 2*, Çev. İhsan Durdu, Haşim Koç ve Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s. 36.

³⁸ Preşova, Kosova Vilayeti'ne bağlı bir kazadır. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006, s. 412.

³⁹ *Bosna-Hersek ile İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, s. 116-117.

⁴⁰ *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, s. 97.

⁴¹ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt: 1, Kısım: 2, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 103.

⁴² Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 617.

raklarına kattığını öncelikle Berlin Antlaşması'na katılan ülkelere bildirdi. Bu coğrafyayla doğrudan ilgisi olan Osmanlı Devleti'ne ise daha sonra bildirdi.⁴³ İşgalin sebebini Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Aerantal, İngiliz hükümetine şu şekilde bildirdi: “Bosna Hersek’in gelişmişliğinden bahsederek burada meşruti ve muhtar bir idare kurmayı düşündüğünden bahsetmiş ve Türkiye’de meşruti idarenin kabulü bizim hızlı hareket etmemize neden oldu.” olarak açıklamaktaydı. Bu göstermelik bir bahaneydi. Asıl amaç Rusya’nın zayıflığından⁴⁴ istifade edilerek ilhak işini bir an evvel tamamlamaktı.⁴⁵ İlhaktan 4 gün önce yani 1 Ekim 1908 *Tanin* gazetesinin haberinde, Avusturya-Macaristan sefiri Marki Pallaviçni büyük devletler nezdindeki girişiminde, ilhakin fiilen zaten mevcut olduğunu ve yapılacak ilhakin sadece bir düzenlemeden ibaret olduğunu belirtmekteydi. Ayrıca Tanin, Avusturya-Macaristan kendi geleceğini garantiye almak için Balkanlardaki konumunu bir başka devlete değil kendi kendilerine çözeceklerini eklemekteydi.⁴⁶ Aynı sefere Babıali ziyaretinde Avusturya-Macaristan’ın hangi hakla Bosna-Hersek’i ilhak ettiği sorulduğunda sefir: “Haklıyız, çünkü kuvvetliyiz.” cevabını vermesi dönemin siyasi panoramasını özetlemekteydi.⁴⁷

Bosna-Hersek’in ilhakına Osmanlı hükümetinden daha çok Türk halkı öfkeliydi. Halk ülkenin çeşitli yerlerinde protesto gösterileri yaptı. Özellikle ticaret ağının yoğun olduğu Avusturya-Macaristan’a karşı bir boykot hareketi başlattı. Avusturya-Macaristan’dan gelen mallara rağbet etmek şöyle dursun hamallar limanlarda Avusturya-Macaristan mallarını taşımayı bile reddetmekteydi.⁴⁸ Bosna-Hersek’in ilhakına Osmanlı Devleti kadar kuşkusuz Sırbistan da büyük tepki göstermişti. *Tanin*’de verilen habere göre, ilhak sonrasında kadın erkek binlerce Sırp’ın sokaklarda miting gösterilerinde bulunduğunu ve Avusturya-Macaristan mallarına karşı boykot kararı aldıklarını bildirdi.⁴⁹ Sırbistan’da Avusturya-Macaristan malına boykot hakkında *Servet-i Fünun* gazetesi, Sırp Osmanlılardan daha çok Bosna-Hersek’e sahip çıkıyor demekteydi. Haberin devamında ise, eğer Sırbistan’da Avusturya-Macaristan eşyası kullanan birini gördüklerinde, kadın dahi olsa sokak ortasında saldıracak üzerindeki Avusturya eşyasını parçaladıklarını bildirmekteydi.⁵⁰

Aşağıda *Servet-i Fünun* gazetesinin 19 Şubat 1909 tarihli sayısında Sırbistan halkının Avusturya-Macaristan eşyası giyen bir kadına yapılan saldırıyı resmediyor.⁵¹

⁴³ Uçarol, *a.g.e.*, s. 502.

⁴⁴ Yazarın zayıflıktan kastı, 1905’te gerçekleşen Rus-Japon Savaşı’nda Rusya’nın aldığı ağır yenilgidir. Kenneth Morrison - Elizabeth Roberts, *The Sandzak: A History*, Hurst & Company, London 2013, *a.g.e.*, s. 84.

⁴⁵ Bayur, *a.g.e.*, s. 109.

⁴⁶ *Tanin Gazetesi*, “Avusturya-Macaristan ve Yeni Pazar Sancağı” başlıklı yazı, (1 Ekim 1908).

⁴⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, III. Cilt, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 1398.

⁴⁸ BOA, *Rumeli Müfettişliği Sadaret ve Başkitabet Evrakı (TFR.I.A.)*, Dosya No: 39, Gömlek No: 3877.

⁴⁹ *Tanin Gazetesi*, 14 Ekim 1908.

⁵⁰ *Servet-i Fünun Gazetesi*, “Sırbistan’da Boykotaj” başlıklı yazı, 18 Şubat 1909.

⁵¹ *Servet-i Fünun Gazetesi*, “Sırbistan’da Boykotaj”, 19 Şubat 1909.

Sırların yanı sıra Karadağ da Avusturya-Macaristan'ın ilhakına tepkisiz kalmadı. Avusturya'nın Bosna-Hersek işgalinde kendi soydaşlarının da bulunduğunu belirterek bahsi geçen iki devlet de bu sorun üzerinde telaşa düştüler.⁵²

İlhakın ilk günlerinde çeşitli görüşmeler ve aracı devletler sayesinde Rusya'yı bertaraf eden Avusturya-Macaristan, Rusya'nın bertaraf olması ile otomatik olarak Sırbistan'ı da bertaraf etmiş oluyordu. Rusya'nın korumasında olan diğer bir devlet olan Karadağ ise Avusturya-Macaristan'a karşı tepkisine devam etmekteydi. Fakat bu tepki de sessiz bir çığlık olarak kalmaktaydı.⁵³

Sırbistan'ın Rusya aracılığıyla susturulması pek fazla sürmedi. Aradan bir ay geçmeden Sırbistan askeri hazırlıklara girişti.⁵⁴ Çünkü ilhak konusu, Sırları telaşa düşürmüştü ve üst düzey Sırp yöneticilerinden kimi savaş çıkırtkanlığı yapmakta kimisi de Bosna-Hersek'in yerini tutacak toprak tavizleri istemekteydi. İstenen toprak tavizi tabii ki Yeni Pazar'dı.⁵⁵ Bu isteklere Sırbistan ve Karadağ üzerindeki prestijini korumak isteyen Rusya tekrardan destek verdi. İlhakı takip eden 6 Ekim 1908'de Rusya, Yeni Pazar sancağından Sırbistan ile Karadağ'ı birleştirecek surette bir yer verilmesini istedi. Ancak bu tavizin Osmanlı hükümetince kabul edilmeyeceğini anlayan Sırbistan Bosna'dan bir yer koparmanın peşine düştü; ancak bu girişiminden de başarılı olamadı.⁵⁶

21 Nisan 1879'da yapılan Osmanlı ve Avusturya-Macaristan arasında yapılan antlaşmaya göre: "Osmanlı ve Avusturya-Macaristan askerleri Yeni Pazar'da asayişini temin edecekleri noktasında anlaşmıştı." Fakat 7 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan'dan Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderilen tezkirede ise şunlar bildirilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet'in ilanı ile yeni siyasi gelişmeler yaşandığı için Viyana kabinesi de Osmanlı Devleti'nin Yeni Pazar'da asayişini tek başına sağlayacağına olan inancı ile Avusturya-Macaristan, askerini Yeni Pazar'dan çekeceğini bildirmekteydi.⁵⁷ Avusturya-Macaris-

⁵² Harp Akademileri Komutanlığı, *Balkanlardaki Gelişmeler ve Türkiye'ye Etkileri İle Balkanlar-Türkiye Otoyol Projesi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1999, s. 44.

⁵³ *Beyan-ül Hak, Zübde-i Siyasiye (Bulgaristan'ın İstiklali ve Bosna-Hersek'in İlhakı Hakkında)* başlıklı yazı, 26 Ekim 1908.

⁵⁴ *Beyan-ül Hak, Zübde-i Siyasiye (Bulgaristan'ın İstiklali ve Bosna-Hersek'in İlhakı Hakkında)* başlıklı yazı, 26 Ekim 1908.

⁵⁵ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 618.

⁵⁶ Bayur, *a.g.e.*, s. 113.

⁵⁷ *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, s. 99.

tan Yeni Pazar'dan çekilmesiyle kurnaz siyasetini göstermekteydi. Avusturya-Macaristan, Yeni Pazar'dan çekilerek 21 Nisan 1879'daki antlaşmaya sadık kaldığını göstermek ve güven tazeleme niyetindeydi. Ayrıca körü körüne toprak hırsı ile bölgeyi tarumar etmediğini Osmanlı Devleti'ne ve büyük devletlere hissettirmek istedi.⁵⁸ Ancak Avusturya-Macaristan'ın Yeni Pazar'ı Osmanlı'ya iade etmesi söz konusu bile olamazdı. Zira böyle bir durum söz konusu ise neden gazetelerinde Yeni Pazar'ı işgal ettiğine dair karikatürlere yer vermekteydi. Bunlardan biri olan ve 1908'de Varşova'da yayınlanan *Mucho* gazetesinde aşağıdaki karikatür dikkat çekicidir.

Fotoğrafın altında "Sinirlenme tatlım, senin soyunmana yardımcı olabilirim elbiseler sana çok yakışıyor" yazmaktaydı.⁵⁹

Sırbistan ve Karadağ ise Rus desteğini arkasına alarak toprak taleplerini yinelemekteydi. Avusturya-Macaristan ise bu durumdan endişelenmekteydi. Bu nedenle toprağın doğrudan sahibi olan Osmanlı Devleti ile 24 Şubat 1909'da anlaşmaya oturdu.⁶⁰ Anlaşmada, Avusturya-Macaristan 1879 tarihli sözleşmeyle Yeni Pazar sancağında kazandığı haklardan vazgeçeceğini, Bosna-Hersek ahalisinin Osmanlı'ya göç edeceğini, mallarının tasarrufunda, ibadet konularında özgür olduğunu, hutbenin halife adına okunmaya devam edileceği ve vakıf hukukuna riayet edileceğini belirtti. Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek'te bırakmış olduğu devlete ait binalar karşılığında 2,5 milyonluk altın ödemeyi, yeni ticaret anlaşmasını imzalamayı kabul etti. Ayrıca bölgeye atanacak ulemanın şartlarını Babiali belirleyecekti.⁶¹

Aşağıdaki resimde edebi ve mizah gazetesi olan *Kalem* gazetesinin Osmanlı Devleti'ne Avusturya-Macaristan tarafından verilen 2,5 milyonluk tazminatının değersel ifadesi hakkında bilgi vermektedir.

⁵⁸ Bayur, *a.g.e.*, s. 115.

⁵⁹ Davut Nuri Beyefendi'nin *Mucho* gazetesi koleksiyonundan Nesib İshak Bey'in paylaşımıdır. (13 Şubat 2016).

⁶⁰ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 621.

⁶¹ *Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek*, s. 113.

“İmparator Fransuwa, usta bu iki köşkü de bu büyük binanın rengine boyar mısın?

- Boyacı, yani babalık fakat bunları sana iki buçuk milyon Osmanlı lira-sından inşaatını vermezler” diye aralarında bir diyalog geçmektedir.⁶²

Bosna-Hersek'in İlhakından Sonra Yeni Pazar Sancağı Üzerinde Sırbistan ve Karadağ'ın Hamleleri (1908-1909)

1878 Berlin Antlaşması'yla bağımsız olan Sırbistan ve Karadağ bu tarihten itibaren yaklaşık otuz yıl boyunca Bosna-Hersek ve Yeni Pazar sancağı üzerinde genişleme hayali sürdürdü. Ancak bahsi geçen bölgeler üzerinde yayılmayı düşünen bir başka devlet de Avusturya-Macaristan idi. Nitekim yeni kurulan ülkeler olan Sırbistan ve Karadağ, hedeflerinin çakıştığı Avusturya-Macaristan ile çatışacak ölçekte ülkeler değildi. 5 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan oldu-bittiyile Bosna-Hersek'i geçici işgalden mutlak olarak ilhak etmişti. Sonrasında yapılan anlaşmayla Yeni Pazar'ın Osmanlı'da kalması Sırbistan ve Karadağ'ı endişelendirdi. Derhal hareket etmesi gerektiğini düşünerek Avusturya-Macaristan'ın Yeni Pazar'dan askerlerini tahliye eder etmez Sırlar ve Karadağlılar Yeni Pazar üzerinde istila hazırlığına giriştiler.⁶³

Bosna-Hersek'ten umduğunu bulamayan Sırbistan ve Karadağ, Yeni Pazar sancağı üzerinde yoğunlaşarak sınır boylarında silahlanma ve bölge üzerinde

⁶² Kalem Gazetesi, 21 Ocak 1909.

⁶³ Ahenk Gazetesi, 13 Kasım 1908.

keşif gibi askeri hazırlıklara giriştiler. İlhaktan henüz bir ay geçmiş olmasına rağmen Sırp ve Karadağlı unsurlar, Yeni Pazar hudutlarında teçhizatlanarak yerlerini almaya başlamışlardı. 5 Kasım 1908 tarihli telgrafta, Karadağ generallerinden Tevnik ve Yankov adlı iki askerinin Sırbistan, Seniçe ve Vranje üzerinden Yeni Pazar civarından geçmiş bulduklarını, diğer bir telgrafta ise Karadağlıların Yeni Pazar sınırına silah ve mühimmat getirip civardaki Hıristiyanların dikkatini Yeni Pazar'a çektiği belirtiliyordu. Yeni Pazar ahalisi, Hıristiyan ahalinin silahlanmasını endişeyle karşılayıp Yeni Pazar ve Seniçe ahalisinin silahlandırılmasını Babıali'den talep ediyordu.⁶⁴ Ancak Osmanlı Devleti Karadağlıların bu hazırlık girişimlerini henüz kendilerine yönelik bir tehdit olarak görmedi. Karadağ Devleti'nin yapmış olduğu hazırlıkların Bosna-Hersek meselesinden dolayı Avusturya-Macaristan'a karşı olduğu bildirilmekteydi. Hatta Karadağ'ın Osmanlı ile ittifak içinde olduğu ve endişeye mahal olmadığı vurgulanıyordu.⁶⁵ Karadağ verilen taviz aynı şekilde Sırbistan'a da verilmekteydi. 7 Aralık 1908'de Rumeli müfettişi Hüseyin Halis'in bildirdiğine göre, Yeni Pazar hududunda önem arz eden noktalara asker yığan Sırp, Arnavut halk üzerinde heyecana neden olmuştu. Hüseyin Halis, eğer Sırbistan'ın bu teşebbüsü devam ederse Selanik yoluyla Sırbistan'a ithal edilen harp malzemelerinin limandan geçirilmemesi telkiniyle tehdit edilmesi gerektiğini Babıali'den talep ediyordu. Babıali ise Karadağ'da olduğu gibi Sırbistan'ın bu teşebbüsünün Avusturya-Macaristan'a karşı olduğunu bundan dolayı endişeye mahal olmadığını yineledi.⁶⁶

Osmanlı'nın bu tavrı Balkanlarda kendisine dost ve müttefik ülke aramasıyla açıklanabilirdi. Bu coğrafyada yalnız kalmış ve bir dost ülkeye ihtiyacı vardı. Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhakı hem Osmanlı'yı hem de Sırbistan ve Karadağ'ı ortak noktada buluşturuyordu. Osmanlı Devleti vatan toprağının kaybedilişine; Sırbistan ve Karadağ ise genişleme hayaline veda etmişti.⁶⁷ Osmanlı Devleti yalnızlığını Sırbistan ve Karadağ ile ittifak kurarak atlatmak isterken; Sırbistan Avusturya-Macaristan ile siyasi ve ekonomik krizini Osmanlı Devleti ile ittifak kurarak atlatmak istiyordu. Bu sebeple Osmanlı Devleti'ne muhtaçtı. Muhtaçtı, çünkü Avusturya-Macaristan Sırbistan'a karşı gümrük kapılarını kapatmış ve çeşitli tedbirler almıştı.⁶⁸ Bu nedenle denize tek çıkış yolu Belgrat-Selanik hattıydı. Netice itibari ile dönemin siyasi ve ekonomik şartları bu devletleri ortak bir noktada suni bir ittifaklık içerse de birbirine yaklaşıyordu.⁶⁹ Ali Fuat Türkgeldi'nin hatıratında da bu konu desteklenmekte olup dönemin sadrazamı Kamil Paşa'nın Sırbistan ile iletişim halinde olduğunu ve Sırbistan'a ittifak talebinde bulunduğunu

⁶⁴ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3427, Gömlek No: 257001.

⁶⁵ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3427, Gömlek No: 257001.

⁶⁶ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3426, Gömlek No: 256940.

⁶⁷ Yılmazata, a.g.e., s. 157.

⁶⁸ BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi Belgeleri (HR.SYS), Dosya No: 1504, Gömlek No: 102.

⁶⁹ Özlem Yıldız, "20. Yüzyıl Başlarında Selanik Liman'ında Deniz Ticareti", ÇTTAD, Cilt: 12, Sayı: 24, İzmir 2012, s. 36.

belirtmekteydi. Hatta Sırbistan tarafınca Osmanlı ittifakının memnuniyetle karşılandığını bildirmekteydi.⁷⁰

Osmanlı Devleti'nin Sırp ve Karadağlılara karşı iyi niyet beslemelerine rağmen Osmanlı Devleti'nin Londra Sefareti 11 Kasım 1908 tarihli telgrafta Sırbistan ve Karadağ Devletlerinin toprak talebi ve silahlanma konusunda bilgi vermektedir. Sırbistan ve Karadağ'ın Avusturya-Macaristan hududunda silahlanmasına muhalefet eden büyük devletlere hitaben, eğer silahlanmamıza izin vermezseniz bunun karşılığında Yeni Pazar sancağından geçirilmek üzere ve Bar'da son bulacak bir şimendifer hattı inşasına izin verilmesi teklifini sunmaktaydı.⁷¹ Sırbistan ve Karadağ büyük devletlere karşı bu istemkar cesaretini muhakkak ki Rusya'dan almaktaydı. Bu konuda *Ahenk* gazetesi, Avusturya-Macaristan gazetelerinden *Peşti Hirolop*'un Belgrat'tan aldığı haberde açıkça görülmekteydi. 25 Kasım 1908 notası ile Rusya, Sırbistan'ı himaye ettiğini bildirmekle beraber, gerekirse Fransa ve İngiltere'nin de Sırbistan'a destek sağlaması için her türlü girişimde bulunacağını sözünü vermektedir. Rusya bu konudan başka Bosna-Hersek'in muhtariyetini destekleyeceğinin ve Yeni Pazar sancağını Sırbistan'a terki için bütün nüfuzunu kullanacağını bahsine yer verdi.⁷²

Sırbistan Rus desteğini daima arkasına almış ve yakaladığı her fırsatta Rusya'dan Yeni Pazar ve civarındaki emelleri için destek almaktaydı. Sırp Hariciye Nazırı Mösyo Melonoviç, Avrupa seyahatine çıktığında Berlin'de Rus Hariciyesi ile yaptığı görüşmede, Yeni Pazar sancağı ve Bosna arazisinden en azından 18 kilometrelik bir yerin Sırbistan'a tahsis edilmesini istiyordu. Bu haberin Osmanlı gazetelerinde yer almasıyla Sırp baştercüman derhal sefaretelere gelerek haberin tekipt edilmesini talep etti. Baştercüman, bu haberlerin Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasındaki dostluk bağlarını kopartmaya çalışan söylentiler olduğunu iddia etti. Hatta daha ileri giden baştercüman, bize böyle bir teklif sunulsa Osmanlı Devleti'ne bağlılığımızdan derhal reddederiz demekteydi.⁷³

Sırbistan ve Karadağ'ın Yeni Pazar'ı ele geçirmeden önceki hazırlık merhalelerinden bir diğeri, bölge üzerinde keşif yapmaktı. 10 Ocak 1909 tarihiyle Sırbistan askeri erkanından üst düzey rütbeli askerlerden oluşan 9 kişilik bir heyetin Yeni Pazar ve çevresinde keşif yaparak bölge hakkında bilgi topladıkları ihbar edilmişti. Bu haber üzerine hükümet yetkilileri, Sırp askeri heyetinin nerelerde buldukları ve ne maksatla dolaştıklarının gizlice öğrenilmesini istedi.⁷⁴ Yine aynı şekilde 21 Mart 1909 tarihli başka bir kaynakta Sırp askeri birimlerinden Yüzbaşı Miloya Biliveyediç ve Teğmen Deviyeviç adlı iki kişinin Yeni Pazar civarında keşifte buldukları belirtilmekteydi.⁷⁵

⁷⁰ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, TTK Basımevi, Ankara 1987, s. 11.

⁷¹ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, Dosya No: 3430, Gömlek No: 257237/1.

⁷² *Ahenk Gazetesi*, "Rusya ve Yeni Pazar Sancağı" başlıklı yazı, 30 Mart 1909.

⁷³ *Tanin*, "Yeni Pazar Sancağı" başlıklı yazı, 14 Ekim 1908.

⁷⁴ BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT)*, Dosya No: 2737, Gömlek No: 54.

⁷⁵ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, Dosya No: 3501, Gömlek No: 262545.

Sırbistan ve Karadağ'ın bu gibi askeri ve teftiş amaçlı girişimleri, Yeni Pazar ve Gosina ahalisini endişeye sevk etmekteydi. Bahsi geçen işgal şayiaları ve vatan toprağının elden çıkışına seyirci kalmak istemeyen Belediye Reisi Akif Bey, Yeni Pazar ahalisi adına Ahmet, Mustafa, Hurşit, Murat ve Salih adlı kişiler, hariciye nezaretine gönderdikleri 27 Şubat 1909 tarihli telgrafta, Sırbistan ve Karadağ'ın Yeni Pazar sancağını tehdit ettiklerinden bahsediyorlardı. Ayrıca Yeni Pazar ahalisinin bu birleşmiş düşmana karşı kanlarının son damlasına kadar çarpışacaklarını bildiriyordu. Ancak bunun yapılabilmesi için Babıali'den silah ve mühimmat yardımı gerektiğini ekliyorlardı. Açık bir şekilde Sırp ve Karadağ tehlikesiyle karşı karşıya gelen Yeni Pazar ahalisine Babıali, yine yapılan hamlelerin Avusturya-Macaristan'a yönelik olduğunu bildirerek halkın teskin olmasına yönelik nasihatlerle bulunmaktaydı.⁷⁶ Yine aynı kişilerden Babıali'ye gönderilen 5 Mart 1909 tarihli telgrafta, Sırbistan ve Karadağ'ın birleşerek Yeni Pazar ve çevresinde silahlandıkları, hazırlık yapılan yerin sadece iki saat uzaklıkta bulunduğu ve bu durumun doğuracağı olumsuz neticelerinden bahsedilmekteydi. Telgrafın devamında bu birleşik düşmana karşı müdafaa edebilmek için ahalinin silahlandırılmasını, iki alay askerle birlikte iki batarya seri ateşli top istenmekteydi. Ancak Osmanlı Devleti, Sırbistan ve Karadağ için iyimser yaklaşımını sürdürerek bu konuyla ilgili detaylı bir bilgiye sahip olmadıklarını ve halkın heyecanının teskin edilmesi ile nasihatlerini sürdürdü.⁷⁷

Osmanlı Devleti'nin Yeni Pazar hududunda Sırbistan ve Karadağ'ın hazırlıklarına sessiz kalması Avusturya-Macaristan'ı da endişelendirmekteydi. Bu dönemde Selanik Limanı üzerinden Sırbistan'a gönderilen mühimmatlara, Osmanlı hükümetince izin verilmesi Avusturya-Macaristan'ı ayrıca endişelendiren bir konuydu.⁷⁸ Bu nedenle Osmanlı ile Sırbistan ve Karadağ arasındaki müttefikliği baltalamak adına Avusturya, gazeteleri vasıtasıyla çeşitli söylentiler yaymaya başladı. Gazeteler yayın akışında, güya Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan'ın anlaşarak Sırbistan ve Karadağ'ın Yeni Pazar üzerindeki hazırlık girişimlerini birlikte müdafaa edileceğine dair bir mukavele imza edildiğini bildirmekteydi. Osmanlı Devleti, Sırp ve Karadağ devletlerine böyle bir mukavelenin imza edilmediğini bildirmesine rağmen iki devletin hariciye nazırları Osmanlı Hariciyesi'ne sert girişimlerde bulundu.⁷⁹

1909 Mart ayı Sırbistan ve Karadağ'ın Yeni Pazar üzerindeki hareketlenmelerinin en yoğun olduğu dönemdi. Bunun nedeni, 24 Şubat 1909'da Avusturya-Macaristan ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen antlaşma ile alakalı idi. Antlaşmada, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgal etmesine ve Yeni Pazar'ın Osmanlı'ya verilmesine karar verilmişti. Sırbistan ve Karadağ'ın genişleme politikasına ters olan bu antlaşma, hem Yeni Pazar üzerinde hareketlenmelerini arttırmada hem de Avusturya-Macaristan'a kar-

⁷⁶ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3502, Gömlek No: 262630.

⁷⁷ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3825, Gömlek No: 286633.

⁷⁸ Yılmazata, a.g.e., s. 102.

⁷⁹ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3502, Gömlek No: 262644.

şı savaş hazırlığına girişmelerinde etkili oldu. Bu konuyla ilgili İşkodra Vali Kumandanı Mirliva Bedri Paşa 4 Mart 1909 tarihine ait Babıali'ye bir telgraf gönderdi. Telgrafta, Sırp ve Karadağların Avusturya-Macaristan'a karşı harbe hazırlık yaptığını, Avusturya-Macaristan Devleti'nin de boş durmayarak Karadağlılarla aralarında husumet olan Arnavutları Karadağ Devleti'ne karşı tahrik etmekte olduğunu ve kiliselerin para karşılığında yerel halkı kışkırtma faaliyetine giriştiği bildiriliyordu.⁸⁰ Ayrıca İşkodra valisi Yeni Pazar'ın işgale açık bırakılmasının İşkodra bölgesini de tehlikeye sürüklediğini belirterek bu bölgeye yeterli sayıda asker ve teçhizat isteyerek savunma önlemlerinin alınmasını istedi.⁸¹

Sırbistan, Yeni Pazar cihetindeki faaliyetlerini sürdürmekteydi. 21 Mart 1909'da Sırbistan harbiyesinden iki posta gönderildiği; birinci postada Topoğrafya Müdürü Milan Nikola Boyiç, Teğmen Yosif Corceboyiç, Konstantin İstivenyeviç ve Corce Çarçediç isminde dört kişinin; ikinci postada ise Yüzbaşı Vekili Miloye Peliseviç ve Piyade Mülazım evvel Milan Radoyiveç adlı iki kişinin yapacakları faaliyetlerden bahsedilir. Bu kişiler Yeni Pazar'da harita tashih etmek, yolların keşfi ve propaganda yapmakla görevlendirilmişti. Ayrıca Sırbistan köylerinde Yeni Pazar aleyhine propagandalar yapılması amacıyla para dağıtıldığı söz konusuydu. Osmanlı hükümeti Sırp askeri erkanına bağlı bu kişilerin Yeni Pazar'a gizlice girdiğini anlamıştı; çünkü bu kişilerin hiçbir şehbenderlikte pasaportlarını vize ettirmedikleri tespit edilmişti. Bu nedenle ismi geçen şahısların zararlı faaliyetlerine karşı takibata alınmasını ve görüldükleri yerde tutuklanmasını 3. Ordu Kumandanlığı'na bildirmekteydi.⁸²

27 Mart 1909'da ise Sırpların Yeni Pazar sınırlarına askeri malzemeler yığmakta olduğu haberi üzerine, Sırp harbiye nezaretine bir Osmanlı memur görevlendirilerek konuyla ilgili tetkik yapılması istendi. Görevlendirilen memurun raporunda Sırbistan'ın askeri hazırlıklar içinde bulunmadığını, sadece o civarda 20 gün boyunca askeri talim yapıldığı belirtilerek bu haberlerin aslı ve esası olmadığı üzerineydi.⁸³ Yine aynı tarihe tekabül eden günlerde Sırbistan Müdafa-i Milliye Komitesi adına silah ve patlayıcı maddelerin Yeni Pazar hududuna taşındığına dair haberler alınmıştı. Ancak bu haberi Sırp yetkililer yalanlayarak bahsi geçen haberlerin muhalif Avrupa gazetelerin uydurması olduğunu ve bazı Avrupa devletlerinin Osmanlı-Sırbistan arasındaki dostane ilişkiyi yaralamaya çalıştığını bildirmekteydiler.⁸⁴

Osmanlı Devleti'nin Kosova vilayetine gönderdiği başka bir bilgide ise; Karadağ'ın Yeni Pazar civarında silah, top ve tüfenk nakli yaptığını ve bu mühimmatların Karadağ halkına teslim edileceği ile ilgili bilgi aldıkları aktarılıyordu. Bunun yanında ılımlı siyasetini sürdüren Osmanlı Hariciyesi Karadağlıların Yeni Pazar'a karşı bir teşebbüsüne ihtimal verilmediği, sadece konunun tetki-

⁸⁰ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3504, Gömlek No: 262755.

⁸¹ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3510, Gömlek No: 263429.

⁸² BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3502, Gömlek No: 262630.

⁸³ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3502, Gömlek No: 262630.

⁸⁴ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3502, Gömlek No: 262630.

kini istemektedir.⁸⁵ Anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti Sırbistan ve Karadağ'a karşı oldukça iyi niyetle yaklaşmış silah nakli yapıldığı haberinde dahi ılımlı yaklaşmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin Sırbistan ve Karadağ'a karşı bu müsamahakar tavrı sadece müttefik ve dost bir devlet arayışından ileri gelmiyordu. Sırp ve Karadağ yöneticilerinin her defasında dost ve müttefikliğini belirten güven verici ifadelerinin etkili olduğunu, anlatılanları destekleyecek birkaç bilgiye baktığımızda görebilmekteyiz. 15 Mart 1909'da Rumeli vilayetine Sırbistan general konsolosu Viladu tarafından gönderilen yazıda, Sırbistan'ın Yeni Pazar sancağına yönelik hiçbir girişimi olmadığı ve bu konuyla çıkan haberlerin gerçeği yansıtmadığını bildiriyordu.⁸⁶ Viladu ayrıca Sırp Yeni Pazar için Osmanlı Devleti ile müttefiklik edeceklerini ve kanlarının son damlasına kadar burasını korumayı temin edeceklerini vurguluyordu.⁸⁷ Sırp ve Karadağ yöneticileri dışında Osmanlı yöneticilerinin de Sırp ve Karadağ tehlikesine karşı hiçbir tedbir almadıkları ve daima Babali'ye olumsuz bir durum olmadığını bildirmesi, Osmanlı hükümetinin bu bölgelerde tedbir almasına engel oldu. Bu konuyla ilgili Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Yeni Pazar sancağı hakkında sunduğu bilgilerde, Karadağ'ın tecavüz niyetinde olmadığı, Yeni Pazar üzerindeki söylentilerin şayiadan ibaret olduğu ve Karadağ Devleti'nin dost ve müttefikliğine değinir. Görüldüğü üzere Balkanlardaki gelişmelere müdahalede geç kalınmış sadrazam seviyesindeki Hüseyin Hilmi Paşa dahi tehlikeyi öngörememişti.⁸⁸

Osmanlı Devleti'nin müsamahakar tavrının bir sebebi de Avusturya-Macaristan'ın Yeni Pazar sancağını ne Sırbistan'a ne de Karadağ'a kaptırmaya çağına olan güveni de olabilir. *La Türki* gazetesinin haberini aktaran Tanin'de şunlar kaydediliyordu:

"Avusturya-Macaristan Yenipazar sancağını başka bir devlet işgal etsin diye tahliye etmedi. Böyle bir tecavüz halinde Avusturya-Macaristan, hudut boylarını korumaya aldığı için Sırp ve Karadağ Devletleri'nin bir şey yapamayacağından bahseder. Avusturya-Macaristan, ayrıca Yeni Pazar sancağı hudutlarında Arnavutlardan oluşan 2.000 kişilik bir kuvvetle sınırı koruduğu bildirilerek endişe edilmemesi gerektiğini belirtmekteydi."⁸⁹

Bosna-Hersek ve Yeni Pazar bunalımı, 1908'in son çeyreği ile 1909'un ilk çeyreği arasında yaklaşık altı ayda büyük devletlerin ana sorunu oldu. Rusya, Avusturya-Macaristan'a karşı Sırbistan ve Karadağ'ı desteklerken diğer Avrupa devletleri Rusya'nın Balkanlardaki egemenliğine ve Boğazlara doğru eğilmesinin önüne geçmek istiyordu. Bu sorunun çözümü için Almanya 14 Mart 1909 tarihli notasında, Berlin Antlaşması'nın 25. maddesinin yürürlükten

⁸⁵ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3516, Gömlek No: 263681.

⁸⁶ BOA, Rumeli Müfettişliği Konsolosluk, Sefaret ve Müfettişlikler Evrakı (TFR.I.KNS.), Dosya No: 10, Gömlek No: 938.

⁸⁷ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3516, Gömlek No: 263660.

⁸⁸ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), Dosya No: 3502, Gömlek No: 262630.

⁸⁹ Tanin, "Yeni Pazar'da Teslihat" başlıklı yazı, 18 Kasım 1908.

kaldırıldığını ve diğer devletlerin bunu kabul etmesi gerektiğini duyurdu. Aksi takdirde gelişen karanlık günlerin müsebbibi anlaşmayı kabul etmeyen devlet olacaktır. Rusya 14 Mart teklifini kabul etmiş ve Rusya'dan sonra diğer Avrupa devletleri kabul etmişti. Koruyucusunu kaybeden Sırbistan ise emellerini er-telemek zorunda kalarak 31 Mart 1909'da İngiltere vasıtasıyla Bosna-Hersek ve civarını hiçbir şekilde ihlal etmeyeceğini ve ilhak karşısında her türlü itiraz ve muhalefetten vazgeçtiğini bildirdi. Ayrıca Avusturya-Macaristan ile iyi mü-nasebetler içinde olacağını taahhüt ediyordu. Ancak mecburi şartlar altında kabul edilen bu durum Sırbistan ve Rusya'nın emellerinden vazgeçmesini ön-lemeyecekti. Bir Rus vekil Sırp elçisine şunları aktarmaktaydı: *"Silahlanma-mız tamam olduğu gün Avusturya ile hesabımızı göreceğiz. Şimdilik savaşa kalkmayın. Bu sizin için intihar olur. Tasarılarınızı açığa vurmayın, fakat dai-ma hazır olun. Sevinçli günler gelecektir."*⁹⁰ demektedir. Bosna-Hersek buhranı Ekim 1908'den başlamak üzere Mart 1909'a kadar altı ay devam etti. Den-gelerin lehlerine olmasını isteyen büyük Avrupa devletleri çıkarları doğrultu-sunda planlar çizmekteydi. Bosna-Hersek buhranı Avusturya-Macaristan'ın ilhakıyla bitmeyerek I. Dünya Savaşı'na kadar uzanan bir seyir izleyecekti. Aradan beş yıl geçmişti ki 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da Avusturya-Ma-caristan veliahtının Bosnalı bir Sırp tarafından öldürülmesi ile başlayan gerilim büyük devletlerin dahil olmasıyla bir dünya savaşına döndü.⁹¹

Yeni Pazar sancağında Osmanlı hakimiyeti 1912'ye kadar sürdü. Bu süre zarfı içinde Sırp, Karadağ ve Bulgar çeteleri Osmanlı sınırlarında olay-lar çıkarmaya başladı. Kosova'da yaşayan Arnavutlar'ın muhtariyetleri kabul edildi. Bunların yanı sıra Balkan Savaşı'nın patlak vermesiyle büyük kaos yaşanan bölgede siyasi bir kopukluk yaşanmış ve bu durumdan yararlanan Sırp-lar ve Karadağlılar Yeni Pazar'ı işgal etmişti. Balkan Savaşı sonrası imza-lanan 10 Ağustos 1913'teki Bükreş Antlaşması ile Yeni Pazar Osmanlı haki-miyetinden kesin olarak ayrılarak Sırp ve Karadağlılar arasında taksim edildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında 1915'te Avusturya-Macaristan ordusu Yeni Pazar bölgesini tekrar işgal etti ve bu işgal 1918'e kadar sürdü.⁹² Birinci Dün-ya Savaşı'na ittifak bloğunda yer alan Avusturya-Macaristan savaş sonunda yıkılıp dağılınca Yeni Pazar ve civarı 24 Kasım 1918'de yeni kurulan Sırp-Hır-vat-Sloven Krallığı'na bağlandı ve 1919'daki Saint Germain Antlaşmasıyla tasdik edildi.⁹³

Sonuç

Balkanlardaki konumunu 1389 I. Kosova Savaşı ile güçlendiren Osmanlı Devleti, bu bölgedeki fetih hareketlerine hız vererek Yeni Pazar bölgesini 14. yüzyılın sonlarında topraklarına kattı. Fetih hareketlerinin hızlanmasına bağ-lı olarak 1463'te Bosna'yı da fetheden Osmanlı Devleti, Yeni Pazar'ı bölgesini

⁹⁰ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 623-624.

⁹¹ Taylan Yarırcan, *Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Bosna-Hersek'te İsyanlar ve Sebepleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s. 37.

⁹² Muhammed Aruçi, "Sancak", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 36, İstanbul 2009, s. 101.

⁹³ Reco Çauşeviç, *Bosna I (Müslümanlara Son Uyarı)*, Özyılmaz Matbaası, İstanbul 1994, s. 39.

Bosna Sancağı'na bağladı. Bosna'nın güneyinde önemli bir kent haline gelen Yeni Pazar 1580'de Bosna'nın eyalete dönüşmesiyle sancak haline getirilerek Yeni Pazar ismini aldı. Yeni Pazar'ın stratejik konumu ve güvenlikle ilgili nedenlerden ötürü Yeni Pazar zaman zaman bağlı olduğu eyaletlerde değişikliğe gitmek zorunda kaldı.

Balkanlarda söz sahibi olmak isteyen devletler Yeni Pazar ekseninde dö-nüyordu. Bu bölge üzerinde her devletin kendine göre plan ve hedefleri var-dı. Bu devletlerden biri olan Avusturya-Macaristan, Yeni Pazar'ı ele geçirerek Sırbistan ve Karadağ'ı birbirinden uzak tutmak istiyordu. Ayrıca Yeni Pazar'ın ele geçirilmesi, Avusturya-Macaristan'ın Selanik hattı üzerinden İstanbul'a kadar ilerlemesine zemin hazırlayacaktı. Yeni Pazar'da hedefleri olan Sırbis-tan ve Karadağ ise birleşerek arada kalan tampon bölgeyi, yani Yeni Pazar'ın işgalini istiyordu. Çünkü büyük Sırbistan hayallerini Yeni Pazar'ın işgaliyle başlatacaklardı. Anlaşıldığı üzere Yeni Pazar sancağı birçok devlet için göz di-kilen ve stratejik bir konumu üstlenmekteydi. 19. yüzyılın son çeyreği ve yeni yılın ilk yılları bahsi geçen devletlerin Yeni Pazar üzerindeki hesaplaşmaları ile geçiyordu. Bu hesaplaşmalar Balkanlarda karmaşık dönemin başlangıcı oldu. Tabidir ki bu karmaşadan önemli sayıda nüfusunun Balkanlarda bulunması sebebi ile Osmanlı Devleti etkilendi.

Berlin Antlaşması'nın 25. maddesi ile Bosna-Hersek geçici olarak Avustur-ya-Macaristan tarafından işgal edilmişti. Avusturya-Macaristan işgal etme se-bebini Avusturya-Macaristan sınırlarında gerçekleşen asayişsizliği göstererek sözde bir bahane ile geçiştirdi. Halbuki esas amacı, Bosna-Hersek işgalinden sonra yavaş yavaş Yeni Pazar'ı ele geçirebilmektir. Nitekim Berlin kararlarında Yeni Pazar'da asker bulundurma hakkını elde eden Avusturya-Macaristan, konumunu Sırbistan ve Karadağ'a karşı kuvvetlenmesini sağladı. Avustur-ya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgali ve Yeni Pazar'da asker bulundurma hakkı olması, Sırbistan ve Karadağ'ı memnun etmedi. Ayastefanos'ta ken-dileri için taksim edilen Yeni Pazar, Berlin kararlarıyla Avusturya-Macaris-tan işgaline açık kaldı. Diğer bir memnuniyetsizlik ise Slav unsur üzerindeki hakimiyetini devam ettirmek isteyen Rusya'da idi. Rusya, Slavlar üzerindeki prestijini korumak için daima Sırbistan ve Karadağ'a destek veriyordu. Nite-kim Sırbistan-Karadağ yeni kurulmuş bir devletti. Toprak kazanma hırsını ve cüretini Rusya sayesinde güçlü tutuyordu.

1878'den itibaren Sırbistan ve Karadağ Yeni Pazar'la ilgili emellerinden vazgeçmeyerek bölge üzerinde genişleyebilenin arayışlarına girdiler. Ancak hedeflerin çatıştığı devlet Avusturya-Macaristan idi. Avusturya-Macaristan ise sorunun çözümünü Rusya'da görmekteydi. Rusya'nın bertaraf edilmesi Sırbistan ve Karadağ'ı koruyucusuz bırakmak demektir. Çeşitli diplomatik gö-rüşmelerle ve Rusya'nın 1905 Japonya ile savaştan yenik çıkması, Rusya'yı zayıflatmış ve Yeni Pazar konusuna çok fazla ilgilenememesini sağlamıştı. Rahat hareket ortamı sağlayan Avusturya-Macaristan, 5 Ekim 1908'de Bos-na-Hersek'i ilhak ettiğini belirtmesi Sırbistan ve Karadağ'ı oldukça endişe-lendirdi. Çünkü Bosna-Hersek'in ilhakının arkasında Yeni Pazar'ın ilhakı da

gerçekleşebilirdi. Derhal hareket etmesi gerektiğini düşünen Sırbistan ve Karadağ, askerlerini Yeni Pazar sancağı civarında görevlendirmeye başladı. Özellikle 1908 ve 1909 yılları arasında Yeni Pazar ve civarında bazı askeri hazırlıklara giriştiler. Hazırlık aşamalarına sınır boylarında askeri talimle başladılar. Yeni Pazar'a ait haritalar tahsis eden Sırp lar bölgedeki yolların keşfederek Yeni Pazar'ın coğrafyası hakkında bilgilendiler. Yoğun bir propaganda içerisine giren Sırp ve Karadağlılar, Yeni Pazar halkını Avusturya-Macaristan'a karşı kıskırtmaya çalıştılar. Ayrıca basın yolunu kullanarak büyük devletlerin dikkatini çekmeye çalıştılar. Bölgeye keşif heyeti de gönderen Sırp hükümeti, Yeni Pazar ile ilgili bilgilere ulaşmaya çalıştılar. Ancak Osmanlı Devleti Sırp ve Karadağlıların sınır boylarındaki hazırlıklarına karşı tedbir almamış; yapılan hazırlıkların Avusturya-Macaristan'a karşı olduğunu bildirerek ılımlı bir yaklaşım göstermişti. Osmanlı devlet yöneticilerinin bu tavrını dost ve müttefik ülke ihtiyacından ileri geldiği çıkarımında bulunuyoruz.

Bosna-Hersek ve Yeni Pazar sorunu, 1908 yılı sonları ve 1909 yılı ilk çeyreğinde Avrupa devletlerinin ana konusunu teşkil etti. Hiçbir Avrupa devleti Sırbistan ve Karadağ'a Bosna-Hersek'ten ve Yeni Pazar'dan pay verme taraftarı değildi. Çünkü bu, Sırp ve Karadağ'ın koruyucusu olan Rusya'nın Boğazlara doğru hareketine kolaylık sağlayacaktı. Sorunun çözümü için 14 Mart 1909'da Almanya'da toplanılarak Berlin Antlaşması'nın 25. maddesi yürürlükten kaldırıldı. Bunu Rusya ve diğer Avrupa devletleri kabul etti ve arkasından Sırbistan ve Karadağ da kabul ederek Bosna-Hersek ve Yeni Pazar'da hiçbir hak iddia etmeyeceğini belirtti. Ancak ileride de görüleceği üzere ne Rusya ne de Sırbistan ve Karadağ Yeni Pazar üzerindeki emellerinden vazgeçmeyecekti. Aradaki gerilim bir Sırp'ın Avusturya veliahtını öldürmesiyle I. Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden olacaktı.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BEO., nr. 3426/256940; *BEO.*, nr. 3427/257001; *BEO.*, nr: 3501/262545; *BEO.*, nr: 3502/262630; *BEO.*, nr: 3502/262644; *BEO.*, nr: 3504/262755; *BEO.*, nr: 3510/263429; *BEO.*, nr: 3516/263681; *BEO.*, nr: 3516/263660; *BEO.*, nr: 3825/286633; *DH.MKT.*, 2737/54; *HR.SYS.*, 1504/102; *TFR.I.A.*, nr: 39/3877; *TFR.I.KNS.*, nr: 10/938.

Yayınlanmış Osmanlı Arşiv Belgeleri

Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), Haz. İsmet Demir vd., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1992.

Osmanlı Belgelerinde Bosna-Hersek, Haz. H. Yıldırım Ağanoğlu - Sebahattin Bayram - Mümin Yıldıztaş, Seçil Ofset, İstanbul 2009.

Arşiv Gazeteleri

Ahenk Gazetesi, *Beyan-ül Hak Gazetesi*, *Kalem Gazetesi*, *Servet-i Fünun Gazetesi*, *Tanin Gazetesi*.

Tetkik Eserler

AKÇORA, Ergünöz: “Dünden Bugüne Bosna-Hersek”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 89, Nisan 1994, s. 87-105.

ANDERSON, Matthew Smith: *Doğu Sorunu 1774-1923*, Çev: İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

ARMAOĞLU, Fahir: *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007.

ARUÇI, Muhammed: “Sancak”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 36, İstanbul 2009, s. 99-102.

ARUÇI, Muhammed: “Yeni Pazar”, *TDV*, Cilt: 43, İstanbul 2013, s. 468-471.

BAYUR, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılabı Tarihi*, C. 1, K. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

CATİC, Refik: *Bosna-Hersek ve Sancak'taki Boşnaklar (Boşnak Kimliğinin Gelişimi)*, Ed. Caner Sancaktar, *Uluslararası Balkan Kongresi: Balkan Milletler Arası Etkileşim*, Tasam Yayınları, İstanbul 2009, s. 413-427.

ÇAKMAK, Zafer: “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti İle Yaptığı Anlaşma”, *Doğu Anadolu Bölge Araştırmaları 4*, Elazığ 2003, s. 16-20.

ÇAÜŞEVİÇ, Reco: *Bosna I (Müslümanlara Son Uyarı)*, Özyılmaz Matbaası, İstanbul 1994.

DAVUT NURİ BEY: *Mucho Gazetesi Koleksiyonundan, Nesib İshak Bey'in Paylaştığı Fotoğraf*, 13 Şubat 2016.

EMECEN, M. Feridun: *Balkanlar ve Bosna Tarihi Bakımından Kosova Savaşının (1389) Önemi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s. 7-14.

EMGİLİ, Fahriye: *Avusturya-Macaristan İşgalindeki Bosna-Hersek'ten Göçler: Bosna-Hersek Kaynaklarına Göre Bir İnceleme*, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Cilt: 2, Sakarya 2013, s. 838-858.

FORBES, Nevill - TOYNBEE, Arnold J.D. - MİTRANY, D.G. Hogarth: *The Balkans: A History of Bulgaria, Serbia, Greece, Rumania, Turkey*, Oxford, The Clarendon Press, 1915.

GÖLEN, Zafer: *Tanzimat Döneminde Bosna Hersek*, TTK Yayınları, Ankara 2010.

GÜLCAN, Mustafa: “Dünden Bugüne Sırp ve Avusturya Baskısı Karşısında Bosna-Hersek”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, Konya 1994, s. 295.

Harp Akademileri Komutanlığı: *Balkanlardaki Gelişmeler ve Türkiye'ye Etkileri İle Balkanlar-Türkiye Otoyol Projesi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1999.

https://www.researchgate.net/publication/301199954_Sanjak_of_Novi_Pazar, erişim tarihi: 16.05.2017.

İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL İNAL: *Son Sadrazamlar*, Cilt: 3, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.

JELAVİCH, Barbara: *Balkan Tarihi 2*, Çev. İhsan Durdu - Haşim Koç - Gülçin Koç, Küre Yayınları, İstanbul 2009.

KARAL, Enver Ziya: *Birinci Meşrutiyet Devri İstibdat Devirleri 1876-1907*, VIII. Cilt, TTK Yayınları, Ankara 1988.

KARPAT, H. Kemal: *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

MORRISON, Kenneth - ROBERTS, Elizabeth: *The Sandzak: A History*, Hurst & Company, London 2013.

ORUÇ, Hatice: "XV. - XVI. Yüzyıllarda Yeni Bazar", *XIV. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi, On Dördüncü Askeri Tarih Kongresi Bildirileri I*, Atase Yayınları, İstanbul 2014, ss. 77-81.

_____ : *15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı*, OTAM, Ankara 2006, s. 249-271.

ÖZDAMAR, Fazıl: "Yeni Pazar'da Türkçe Öğretimi: Uygulamada Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15/1, İzmir 2015, s. 131-143.

UÇAROL, Rifat: *Siyasi Tarih 1789-2012*, Der Yayınları, İstanbul 2013.

_____ : *Uluslararası Balkan Kongresi: Balkan Milletleri Arasında Etkileşim*, Tasam Yayınları, İstanbul 2009, s. 413-427.

SANCAKTAR, Caner: "Sancak Boşnakları: Bir Ulusun Varoluş Mücadelesi", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 110, Ankara 2012, s. 93-118.

SEZEN, Tahir: *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006.

SCHEER, Tamara: *The Habsburg Empire's German Speaking Public Sphere And The First Balkan War, The Wars Beforethe Great Wars*, Ed. William Mulligan, A. Rose, D. Geppert, Cambridge University Press, 2015, s. 301-309.

ŞKRİYEL, Recep: "Osmanlı Dünyasında Yeni Pazar (XV. - XVIII. yy)", *Hikmet Dergisi*, Novi Pazar University, Sırbistan 2014, s. 98-115.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat: *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye*, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Cilt: 2, TTK Basımevi, Ankara 1987.

YARARCAN, Taylan: *Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Bosna-Hersek'te İsyanlar ve Sebepleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s. 31-38.

YARDIMCI, Mehmet Emin: *15. ve 16. Yüzyılda Osmanlı Livası Bosna*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 12.

YETİŞGİN, Memet: *On Dokuzuncu Asrın Son Çeyreğinde Rusların Balkan Politikası*, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Cilt: 2, (2013a), s. 745-770.

YILDIZ, Özlem: "20. Yüzyıl Başlarında Selanik Limanı'nda Deniz Ticareti", *ÇTTAD*, Cilt: 12, Sayı: 24, İzmir 2012, s. 27-46.

YILMAZ, Murat: "Sancak Meselesi", *Balkanlar El Kitabı*, Cilt: 2, Ed. Bilgehan A. Gökdağ - Osman Karatay, Akçağ Yayınları, Ankara 2013.

YILMAZATA, Mehmet: *Savaşta Giden Yol 1908 Bosna-Hersek'in İşgali*, Çalış Ofset, İstanbul 2013.

Ekler

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BCA) •

هەوێ
بە ئێمە پێشواڵێک کە بەرزێمان بەرزێمان
پێشواڵێک کە بەرزێمان بەرزێمان
پێشواڵێک کە بەرزێمان بەرزێمان

مەژەبەرە کە بەرزێمان بەرزێمان
هەوێ بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان
بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان
بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان
بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان
بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان
بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان
بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان
بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان
بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان بەرزێمان

D.H.M
2737 56 /

DH.MKT.02737.00054.001

قده صحیح فایمہ تفاتیح در سعادتہ صحیحہ اولیہ
وقفہ تعلقاتہ من ترجمہ

بوصاح برئس ففیری باذنیہ نزدیکہ جدیدہ قده صحیح حکوتکہ ہم باذنیہ سخفی حقت بروہ نصیب
دونویاہ جنگوبندی اولیہ تورطویسولہ بالکس اول باذنیہ برتفانہ عقیبہ شایہ ریدرولہ طرفندہ نکر
سخامہ برکلیں دفوقولرکیر دولخلدیہ انصای معاونہ رجا اولیعی ساریہ بایبیتہ بہدشی مدراجہ
سوزری باذنیہ کوسولم نکر بوسندگی باطلایہ بایبیتہ وندکوسکیانہ حقت دیانہ دلوجلانہ برہ رحتم
مفادہ عطف داساد ابر حوزح اساع ابرصدی رودانہ بدقولانہ نکتیا سیس لغزہ درج وقفہ
مانامہ تحالیم دیسکیر حقت اظلا سیکارہ بوجنت الحیح سخفی ناسکارہ اولیایحید شمارہ
برئس ففیری باذنیہ دانیون سائیک برسی بہنایہ برتفانہ احصائیہ دفواج کوزندہ حاجتوزدیہ نکر
عمانہ ضایعہ اعانہ زیارہ حقت استوره یکب جفیری بایبیتہ

Y.A.HUS.00526.00113.002

OSMANLI DEVLETİ'NİN BALKAN SAVAŞLARI SIRASINDA ASKERİ NAKLİYATI VE KARŞILAŞILAN PROBLEMLER

Yrd. Doç. Dr. Aziz TEKDEMİR*

Öz

Balkan ülkelerini Osmanlı Devleti'ne karşı birlik oluşturması için örgütlenen Rusya, 1911 yılından itibaren bu emelini gerçekleştirmiş ve Balkan ülkelerinin bir çatı altında toplanmasını sağlamıştır. Aralarında birlik sağlayan Balkan devletleri, Osmanlı topraklarına saldırmışlar ve kısa sürede Çatalca yakınlarına kadar ilerlemişlerdir. Osmanlı Devleti, savaş sırasında asker nakli için daha çok demir ve denizyolunu kullanmıştır. Bulgarların Çatalca yakınlarına kadar gelmesi ile demiryolu kullanılamaz hale gelmiş, tüm ağırlık deniz yoluna verilmiştir. Asker nakliyatında donanmaya ait gemilerin haricinde ticari gemiler de kullanılmıştır. Gemiler vasıtasıyla limanlara ulaştırılan askerlerin birliklerine otomobil, at ve öküz arabaları ile taşındığı tespit edilmiştir. Savaş döneminde devletin elinde bulunan vasıtalar yeterli olmamış halkın elindeki hayvanlar ve diğer nakil araçları kiralanmış, satın alınmış ya da müsadere edilmiştir. Ayrıca ticari şirketlerin gemilerine el konulmuş ya da belirli ücret karşılığı kiralanmıştır.

Çalışmamızda Osmanlı Devleti'nin savaş sırasında asker naklinde yaşadığı zorluklar ve bu güç durumdan kurtulmak için başvurduğu çözüm yolları üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti, Nakil Vasıtaları, Demiryolu, Denizyolu.

Military Transportation And Problems Encountered In The Ottoman State During The Balkan Wars

Abstract

Russia, who had been organizing the Balkan countries to form up a alliance against the Ottoman State, achieved this goal by 1911 and managed to bring the Balkan countries under the same roof. The Balkan states that

* Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

managed to come together in union attacked the Ottoman territories and in a short time they marched as far as the vicinity of Catalca. The Ottoman State used the railways and seaway for soldier transfers during the war. With the Bulgarians having marched as near as the vicinity of Çatalca, the railway became unusable and all the weight was given to the seaway. For transferring the soldiers, merchant ships were also used beside the navy ships. It has been confirmed that the soldiers who were brought to the ports by ships were conveyed to their troops by automobiles, carriages and oxcarts. During the war period, the vehicles owned by the state fell short and the animals and other transport vehicles of the people were rent, bought or seized. In addition, the ships of companies were seized or rented for a fee.

In our paper, we have focused on the difficulties the Ottoman State had while transferring soldiers during the war and the ways of resolution it resorted to.

Keywords: *Balkan Wars, Ottoman State, Transport Vehicles, Railway, Seaway.*

Giriş

Balkan Harbi'ne sebep olan siyasi gelişmeleri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar götürmek mümkündür. Bu savaşın sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti Rumeli'deki topraklarının büyük bir kısmını kaybetti. Fakat bu toprakların paylaşımı konusunda Balkan Devletleri arasında pek çok ihtilaf çıktı. Bu ihtilafların başında, Bulgar Kilisesi'nin, Rum-Ortodoks Kilisesi'nden ayrılmasından sonra Makedonya'daki birçok kilise ve okulun kime ait olduğu meselesinden doğan "Kiliseler Meselesi"¹ gelmekteydi. Ayrıca Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın Osmanlı sınırları içinde kalan aynı topraklar üzerinde emelleri bulunmaktaydı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rusya arasında da Balkanlar üzerinde ciddi bir rekabet vardı.²

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra meydana gelen gelişmeler Kiliseler Kanunu'nun çıkması, İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açarak Trablusgarp'ı ve Oniki Ada'yı işgal etmesi mevcut durumu Osmanlı Devleti aleyhine değiştirmiştir. İtalya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı savaşta başarılı olmasının Balkanlar'da yarattığı heyecan ve bölgedeki Rus büyükelçilerinin diplomatik çabaları sonuç vermeye başlamış, 1912 yılı içerisinde Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ, Osmanlı Devleti'ne karşı ittifak antlaşmaları yapmıştı.³

¹ Kiliseler Kanunu ve kiliseler meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hale Şıvgın, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Balkan İttifaklarının Önce Kiliseler ve Çeteler Arasında Başlaması", *Osmanlı*, Cilt: II, Ankara 1999, s. 478-483; Süheyla Yenidünya, "Balkanlarda Kilise Mücadeleleri: Fener Rum Patrikhanesi Tarafından Makedonya'da Yürütülen Çete Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Türk Tarihinde Balkanlar*, Cilt: II, Sakarya 2013, s. 895-913.

² Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı", *DİA.*, Cilt: 5, İstanbul 1992, s. 23. Rus kamuoyunun Balkan Savaşları'na bakışı hakkında detaylı bilgi için bkz. "Rus Kamuoyunda Balkan Savaşları", *Uluslararası Balkan Sempozyumu Balkan Savaşlarının 100. Yılı 11-13 Mayıs 2012 Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2012, s. 616-635.

³ Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913, I. Dünya Savaşı'nın Provası*, (Çeviren: Tanju Akad), İstanbul 2003, s. 12-18. İlk antlaşma Mart 1912'de Bulgaristan'la Sırbistan arasında yapıldı. Bu iki hükümet arasındaki ilişkiler 1903'ten sonra iyileşmişti. Fakat bunların Makedonya topraklarının paylaşılması hususunda antlaşmaya varması hala çok zordu. Ancak anlaşamadıkları noktalarda Çar'ın arabuluculuğuna başvurulması hususunda uzlaşmaya varılmıştı. Mayıs 1912'de

Balkan Savaşı için Harbiye Nezareti tarafından beş sefer planı hazırlanmıştır. Bu planların ortak noktası Bulgaristan ile savaş halinde olma durumudur. Planlardan tamamında Bulgaristan ile savaş durumu kesin iken sadece beş numaralı sefer planında dört devlet ile savaş durumu gözetilmiştir. Bu plana göre, üç ihtimal üzerinde durulmuştur. Bu ihtimallerden birincisi; Bulgarların tüm kuvvetlerini Trakya'dan İstanbul'a doğru sevk edecekleri, ikinci ihtimal; Bulgarların Makedonya'ya iki-üç kolordu ayırmaları ve üçüncü ihtimal de Bulgaristan'ın Trakya'da üç kolordu ile savunmada kalıp Makedonya'da diğer devletlerle birlikte taarruza başlamasıdır. Birinci ve ikinci ihtimallere göre Bulgar Ordusu'nun büyük kuvvetiyle Edirne ve Kırklareli arasından ilerleyeceği tahmin edilmiştir. Bulgaristan'ın bütün kuvveti ile Trakya'ya taarruzu halinde kesin muharebenin Lüleburgaz'ın daha gerilerinde ve yanlara dayalı bir savunma mevziinde yapılması gereği planda yer almıştır. Bu şekilde kazanılacak zaman içerisinde de Suriye'den bir miktar askerin bölgeye getirilmesi planlanmıştır. Ayrıca Bulgar Ordusu'na karşı üstünlük sağlandıktan sonra da yan ve gerilere müdahale edebilmek için Karadeniz veya Marmara kıyılarına asker çıkarılması gerekecektir.⁴

Osmanlı Devleti, Balkan savaşlarına yeterli hazırlık yapmadan ve önceden belirlenen savaş stratejilerini uygulamaya koymadan girmişti. Savaşın ilk aşamasında Trakya'da Bulgarlara karşı savaşan "Doğu Ordusu" ile Makedonya ve Arnavutluk'ta Sırp, Yunan ve Karadağlılara karşı savaşan "Batı Ordusu" adında iki ordu kurulmuştu. Bu bakımdan savaş Doğu ve Batı cephelerinde cereyan etmekteydi. Savaşın başlamasıyla Doğu Ordusu, hemen Filibe'ye hücum ederek Bulgar Ordusu'nu arkadan çevirmek istemişse de, Bulgarlar karşısında kısa zamanda bozguna uğramıştı. 22-23 Ekim 1912'de Kırkkilise (Kırklareli) Muharebesi'ni de kaybetmesiyle Lüleburgaz'a çekilmişti. Doğu Ordusu, 28 Ekim 1912 tarihli ikinci muharebeyi de kaybedince Çatalca hattına kadar çekilmek zorunda kaldı.⁵ Doğu cephesinde sadece Edirne kuşatmaya direnmeye devam edebilmişti.

Batı cephesinde de Kumanova muharebesinden sonra başlayan çözülme durdurulamamış, Osmanlı Devleti sadece İşkodra ve Yanya şehirlerinde birkaç ay daha kuşatmalara direnebilmiştir. Beklenmedik ve ani şekilde gelen bu yenilgi Rumeli'deki Müslüman Türk nüfusun büyük katliamlara uğramasına ve yüz binlercesinin de göç etmek zorunda kalmasına sebep olmuştur.⁶

Yunanistan ve Bulgaristan'da benzer bir antlaşma yaptı; ancak bu antlaşmada toprakla ilgili hükümler yer almıyordu. Ekim ayında Karadağ, Sırbistan ve Bulgaristan'la antlaşmalar imzaladı. Böylece Balkan Devletleri savaş için örgütlenmelerini tamamlamış oluyorlardı (Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi II*, (Çev. Zehra Savan-Hatice Uğur), İstanbul 2006, s. 101-102).

⁴ *Balkan Harbi (1912-1913), Harbin Sebepleri, Askerî Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti'nin Harbe Girişi*, Cilt: I, Ankara 1993, s. 216-217; Serkan Er, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusunun Seferberlik Planı", *Tarih Dergisi*, Sayı: 59, (2014/1), İstanbul 2014, s. 142-144.

⁵ Cevdet Küçük, "Balkan Savaşı", s. 24.

⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1995; Justin Mc Carthy, *Ölüm ve Sürgün*, (Çeviren: Bilge Umar), İstanbul 1998, s. 144-192; Hasan Demiroğlu, "Birinci Balkan Savaşı Başlarında Makedonya'da Yunan Mezalimini Gösteren Örnek Bir Arşiv Vesikası", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, Edirne 2013, s. 43-56; Bülent Yıldırım, "Balkan Savaşlarında Bulgar Ordusu ve

Balkan Savaşları Öncesinde, Esnasında ve Akabinde Nakliyat İle İlgili Çıkarılan Kanunlar

Osmanlı Devleti Balkan savaşları başlamadan önce savaş sırasında problem yaşamamak için askerlerin nakli hususunda kanunlar çıkararak ya da önceki kanunlara geçici ilaveler yaparak önlem almıştır. 4 Ocak 1911 tarihinde askerî nakliyat için harbiye bütçesinden tasarruf edilecek 15.613.741 kuruş ile nakliyat vapurları alımı hakkında kanun çıkararak Bahriye Nezareti namına nakliye vapurları alımı için Harbiye, Bahriye ve Maliye nezaretlerine izin verilmiştir.⁷

8 Eylül 1889'da çıkarılmış olan nakliye vasıtaları kanununa, 27 Şubat 1912'de geçici olarak ilave yapılmıştır. Nakliye vasıtası tedarik komisyonlarına, mülkiyeden tayin olunup da vazifelerini ihmal eden üyelerin yerine, daha ehil kimselerin tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. İdare meclisinden komisyona tayin edilenlerden görevlerini yerine getirmeyenlerin üyelikten düşürülmesi, devlet memuru olanların ise azledilmesi kararlaştırılmıştır.⁸

25 Ekim 1912'de savaş mühimmatının nakliye masraflarının karşılanabilmesi için 4.537.800 kuruş, üç senelik olağanüstü bütçeye, *hane-i mahsus* olarak ilave olunmuştur. Bu maddenin uygulanmasında Harbiye ve Maliye nazırları görevlendirilmiştir.⁹

Osmanlı Devleti seferberlik esnasında Müslim-Gayrimüslim ayırt etmeksizin tebaasının hayvan ve araba gibi vasıtalarına geçici olarak el koymuştur. Seferberlik sonunda da bu kişilerin hayvan ve arabalarını geri vermiş ya da bir bedel biçerek parasını ödemiştir. Bu bedeller yapılan incelemeler sonucunda belirlenmiştir. Ayrıca bu konu üzerine yapılan çalışmalar neticesinde ahalden alınan nakliye vasıtaları hakkında kanunlar çıkarılmıştır.

Balkan savaşları sebebiyle Rumeli ahalisinden alınan nakliye vasıtalarının bedeliyle ilgili 17 Mart 1913'te bir nizamname yayınlanmıştır. Nizamnameye göre: Rumeli'de nakliye vasıtası temin eden askerî komisyonlarca, ahalden alınan nakliye vasıtalarının bedelini isteyenler için Maliye Nezareti'nde, Harbiye, Dahiliye ve Maliye nezaretlerinden ikişer kişinin katılacağı bir komisyon oluşturulacaktı. İstenen bedeller komisyon tarafından incelenerek karara bağlanacaktı. Halktan alınan eşyanın cinsi ve kıymeti talimatlara uygun olarak *seferberlik duyuru defterine* kaydedilip komisyon heyetinde bulunanlar tarafından mühürlenecekti. Ayrıca eşyanın fiyatı araştırılıp belirlendikten sonra muhasebe-i umumiye müdüriyetince de tasdik edilecekti. At, araba vb. nakliye vasıtaları için ortalama fiyatlar belirlenecekti. Hiçbir belge ibraz etmeden nakliye vasıtası için alacak iddiasında bulunanların istekleri hakkında iki

Komitacıların Batı Trakya'daki Faaliyetleri”, *History Studies*, Special Issue on From Past to Present The Turks in Greece, Cilt: 6, Sayı: 2, February-2014, s. 143-160; Bülent Yıldırım, “Balkan Savaşları Sırasında Havsa ve Çevresindeki Yerli Rumların Türklere Yönelik Saldırıları”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, Aralık 2015, s. 205-218.

⁷ *Düstur*, II. Tertip, Cilt: III, Dersaadet 1330, s. 24.

⁸ *Düstur*, II. Tertip, Cilt: IV, Dersaadet 1331, s. 139.

⁹ *Düstur*, II. Tertip, Cilt: IV, s. 697. Miktar Takvim-i Vekayi'de 4.537.048 olarak verilmiştir: (*Takvim-i Vekayi*, No. 1268, s. 1 (15 Teşrinvev 1328 / 28 Ekim 1912).

usul uygulanacaktı. Bölgedeki nakliye vasıtası temin eden askeri komisyonların Dersaadet'teki üyesi komisyon huzuruna çağrılarak belgesi istenecek ve eldeki kayıtlarla kontrol edilecekti. Eğer ilk usul kabul görmezse ya da beyanname ile kayıtların içeriği yeterli olmadığı durumlarda dilekçe sahibinin -bölge halkından olması şartıyla- şahitlerine müracaat edilecekti. Komisyon tarafından belirlenen fiyatlara razı olmayan kişiler hakkını arayabilecekti.¹⁰

Balkan savaşlarından sonra orduda bulunan nakliye vasıtalarının dağıtımını ve satımını hakkında da 13 Ekim 1913 tarihinde geçici bir kanun çıkarılmış ve elden çıkarılması gereken nakliye vasıtaları belirlenmiştir. Elden çıkarılacak vasıtalar belirlenecek bedel ile Edirne Vilayeti sınırları içerisindeki yerli halka ve göçmenlere satılacak ya da daha önce alınan nakliye vasıtalarının yerine sahiplerine verilecekti. Bunun için sadece belge ibraz etmeleri yeterli olacaktı. Vasıtalar satıldığı takdirde senetlerin zamanında ödenmesi şartıyla beş seneye kadar taksit yapılabilecekti. Ayrıca Anadolu'ya sevk edilecek nakliye vasıtaları bölgedeki alacaklı göçmen ve yerleşik ahaliye verilecekti. Geriye kalanlar ise müzayede ile satılacaktı. Müzayede ile satımı mümkün olmazsa ya da kıymeti dahilinde alıcı çıkmazsa bedeli beş sene içinde alınmak şartıyla ihtiyacı olan halka verilecekti.¹¹

Edirne Vilayeti sınırları içerisinde yaşayan gerek ahali gerekse muhacirler harp sonrasında ticaret, sanayi, ziraat ve nakliyelerini yapamayacak duruma geldiklerinden ordunun elinden çıkaracağı kısımların bunlara verilmesi hususunda 13 Ekim 1913 tarihli kanuna ekleme yapılmıştır.¹²

Savaş sırasında Ganaim-i Bahriyeyi müsadere için kanun çıkarılmıştır. İstanbul, Selanik, İzmir ve Beyrut vilayetlerinde kurulan Ganaim-i Bahriye mahkemeleriyle İstanbul'daki Ganaim-i Bahriye Divan-ı İstinaf heyetleri, savaştan dolayı Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'a ait deniz taşıtlarını müsadereye yetkili kılınmıştır.¹³

Kara Yolları

Osmanlı kara kuvvetlerinin seferberlik nakliyatı için savaştan önce Harbiye ve Bahriye nezaretleri arasında bir plan yapılmamıştı. Kara kuvvetleri ulaştırma planını kendisine göre hazırlamış, Bahriye Nezareti bunu dahi yapmamıştı. Seferberlik için ihtiyaç duyulan nakliye vasıtaları ile ilgili planlamalar savaşa çok yakın zamanlarda düşünölmeye başlanmıştı. Kara nakliyat planları, Harbiye Nezareti'nin üçüncü şubesi tarafından hazırlanmış ve planların bir kopyasının seyr-i sefaın idaresine verilmesi gerekirken verilmemişti. İki taraf arasında birlikte yapılan tek çalışma, ticaret gemilerinin taşıma tonajını tespit eden komisyonun çalışmaları olmuştur.¹⁴

¹⁰ BOA., İ.MMS., nr. 171/15 (12 Za. 1331/13 Ekim 1913); *Düstur*, II. Tertip, Cilt: V, s. 179-180; *Takvim-i Vekayi*, No. 1409, s. 1-2 (14 R. 1331-23 Mart 1913).

¹¹ *Düstur*, II. Tertip, Cilt: V, Dersaadet 1332, s. 828.

¹² BOA., İ.MMS., nr. 173/4 (4 Z. 1331/4 Kasım 1913).

¹³ BOA., BEO., nr. 4126/309385 (9 M. 1331/19 Aralık 1912); *Takvim-i Vekayi*, No. 1289, s. 4, (5 Teşrinsani 1328/18 Kasım 1912).

¹⁴ Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, Cilt: 4, İstanbul 1974, s. 161-162.

Balkan savaşlarında Osmanlı ordusunun başarısız olmasının önemli sebeplerinden birisi de ordu için gerekli nakliyatın yapılacağı şose ve demiryollarının yetersiz ve bakımsız olmasıdır. Ayrıca savaşın sonbahar ve kış mevsiminde gerçekleşmesi sebebi ile çok sayıda erzak ve mühimmat taşıyan nakil vasıtasının çamura saplanması birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Bu sebeple ihtiyaç malzemelerinin ve nakil vasıtalarının gönderimi birçok kez ertelenmiştir.¹⁵

Savaş esnasında Osmanlı ordusunun en önemli sıkıntılarında birisi nakliye vasıtasıdır. Ordunun en önemli nakliye aracı olan hayvanların tedarik edilmesinde bile sıkıntı yaşanmıştır. Yapılan incelemelerde nakliye için yaklaşık 75.969 hayvana ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır.¹⁶ Seferberliğin ilk gününde Osmanlı Hükümeti bütün nakliye vasıtalarını ve Osmanlı gemilerini idaresi altına alarak askeriyeye tahsis etmiştir. Eksikliklerin tamamlanması amacıyla *Vesait-i Nakliye Komisyonları* oluşturmuştur. İstanbul'da eşya nakliyatı ile uğraşanların araba ve hayvanlarına el konulmuştur. 17 Ekim 1912 tarihinde Başkumandanlık'tan Dahiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda topçu birlikleri için, komisyonlarca saltanat, vükelâ, sefaretler, patrikler, demiryolu müdürleri ve zâbitân hizmetinin haricindeki tüm hayvanların toplanması istenmiştir.¹⁷ Top arabalarını çekecek hayvanların bulunması için elden geldigince iş görebilecek hayvanlar tedarik edilmeye çalışılmıştır. Öncelikle İstanbul'da bir organize yapılmış savaş sırasında kullanılabilir hayvanlar toplanmaya başlanmıştı. Ordu komutanları tarafından İstanbul'a telgraf çekilmiş ve konak arabaları ile tramvayların atları istenmişti.¹⁸ İstanbul'daki atlı tramvay şirketinden 500 beygir satın alınmıştı.¹⁹ Balkan savaşları esnasında satın alınan tüm beygirler için tramvay şirketine yaklaşık 26 bin lira ödenmiştir.²⁰ Seferberliğin 22. günü tramvay şirketinin tüm hayvanları alınarak kullanılmıştır.²¹

Savaş başladığı sıralarda asker ve mühimmat nakli için elde uygun taşıt yoktu. Kullanılan manda arabaları da elverişli değildi. Az sayıda otomobil bulunmakta ise de yolların durumu bu vasıtaları kullanmaya engeldi.²² Askerî

¹⁵ Mahmut Muhtar, *Balkan Harbi Üçüncü Kolordu'nun ve İkinci Doğu Ordusu'nun Muharebeleri*, (haz. A. Basad Kocaoğlu), İstanbul 2012, s. 40-41.

¹⁶ Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi (1912-1913)*, Ankara 1993, s. 144; Ali İhsan Sabis, *Balkan Savaşında Neden Bozguna Uğradık?*, (Çev. Hülya Toker), İstanbul 2012, s. 202.

¹⁷ Serkan Er, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusunun...", s. 167-168.

¹⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi...*, s. 144; Ali İhsan Sabis, *Balkan Savaşında...*, s. 202.

¹⁹ BOA., DH. SYS., nr. 112-13/15 (23 Eylül 1328/6 Ekim 1912). Tramvay şirketi atları sattığından Topkapı-Aksaray ve Ortaköy Galata hatlarında tramvayların işlemeyeceğini ilan etmiştir: (*Hikmet*, Sayı: 65, s. 2 (23 L. 1330/5 Ekim 1912). İstanbul'da örfi idare ilan edilmişti. Gece 11'den sonra caddeler bomboştur. Atlı tramvaylar ve faytonlara çok nadir rastlanır olmuştur: (Gustav von Hochwächter, *Balkan Savaşı Günlüğü "Türklerle Cephede"*, (Çev. Sumru Toydemir), İstanbul 2008, s. 5).

²⁰ Tramvay şirketi, 300'den fazla hayvan vermek istememiş bunun için de üst düzey makamlardan kararlar çıkartmıştır. Atlar alınır her gün için en az 300 lira tazminat alacaklarını bunun aylık hesabının 10 bin lirayı bulacağını hatta savaş bir sene sürerse ülkeye 120 bin lira yük getireceği ileri sürülerek atlar verilmek istenmemiştir: (BOA., DH.SYS., nr. 112-13/15 (28 Eylül 1328/11 Ekim 1912); Ali İhsan Sabis, *Balkan Savaşında...*, s. 109).

²¹ Serkan Er, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusunun...", s. 168. İstanbul'da yaklaşık bir sene tramvaylar çalışmıştır: (Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Cilt: 5, İstanbul 1995, s. 2398).

²² Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi...*, s. 146; Gustav von Hochwächter, *Balkan Savaşı Günlüğü...*, s. 64.

fabrikalarda araba yapmak mümkün değildi. Vakit geçirilmeden araba alınması gerekiyordu. Şark ve Garp ordularının araba ihtiyacı yaklaşık 47.834 adetti. Bunun hemen sağlanması mümkün olmadığından yurt içinden tedarik edilecek halk arabalarına ümit bağlanmıştı.²³ Kolorduların erzak ve cephane kollarının da halktan alınacak beygir ve öküz arabalarından oluşturulması tasarlanmıştı. Rumeli bölgesinde 11.500 tek, 23.000 çift koşulu öküz arabasına ihtiyaç olduğu belirlenmişti.²⁴ Ayrıca bunun için ülkenin her vilayetine haber gönderilerek bulunabildiği kadar araba ve hayvan satın alınarak İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Arabaların hayvanları ile beraber satın alınması hatırlamak isterse sahibine de günlük beş kuruş ücret ödenmesi kararlaştırılmıştır. Vilayetlerde satın alınan hayvan ve arabaların miktarı, üç günde bir İstanbul'a bildirilmiş, toplanan hayvan ve arabalar gruplar halinde İstanbul'a gönderilmiştir.²⁵ Suriye, Halep, Van vs. ülkenin her bölgesinden arabaların çekimi için hayvan getirilmiştir. Burhaniye halkı da nakliye vasıtası olarak deve bağışlamıştır.²⁶ Devlete bağışta bulunanlar arasında emekli asker Nuri Paşa'da yer almıştır. Paşa 2 bin kuruş değerindeki kısrağını Kadıköy Vesait-i Nakliye Komisyonu'na devretmiştir.²⁷

Kara yollarından İstanbul-Edirne şosesi ile Yeşilköy-Çatalca şosesi hariçindeki yollar ulaşım elverişli değildi. Kış mevsiminde bunlardan yararlanmak çok zordu. Bu sebeple erzak ve cephane depoları denizyolu ve şoselerin geçtiği bölgelere inşa edilmişti. Ordunun İstanbul'la irtibatını sağlayan karayolları tamir edildi. İstanbul-Büyükçekmece şosesi ve bağlantı yolları yeniden düzenlendi.²⁸ Her ne kadar karayollarının iyileştirilmesine dair çalışmalar yapıldı ise de tam anlamı ile bitirilememişti. Örneğin Kırkkilise-Vize şosesinin bir bölümü yapılmasına rağmen bir kısmı hava şartlarından dolayı tamamlanamamıştı. Bitirilemeyen bölge yağmurlar sebebiyle daha kötü bir vaziyet almış araba, mühimmat ve erzakın taşınmasına engel teşkil etmiştir.²⁹

Osmanlı Şark Orduları Kırkkilise'de Bulgarlara yenilmiş, Lüleburgaz hatına kadar geri çekilmiş, bu esnada silah, askerî mühimmat ve erzak stokları düşmana bırakılmıştır. Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan iki tabur asker ve 400 manda, mühimmat ve erzakı kurtarmaya yeterli gelmemiştir. Mühimmat ve erzakın düşman eline geçmesinin en önemli sebeplerinden birisi de yolların bozukluğundan dolayı topların ve arabaların tekerleklerinin çamura

²³ Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi...*, s. 145.

²⁴ Serkan Er, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusunun...", s. 149.

²⁵ BOA., DH.SYS., nr. 112-05/3-05 (22 Kanunsani 1328/4 Şubat 1913).

²⁶ BOA., BEO., nr. 4226/316931 (27 Za. 1331/28 Ekim 1913); BOA., BEO., nr. 4160/311929 (24 R. 1331/2 Nisan 1913). Balkan Harbi için topçu taburunda kullanılmak üzere Van'dan getirilen hayvanların bedeli olarak 3 bin liranın acilen gönderilmesi istenmiştir: (BOA., BEO., nr. 4161/312039 (29 R. 1331/7 Nisan 1913); BOA., BEO., nr. 4162/312081 (2 Ca. 1331/9 Nisan 1913). Savaş sonrasında da nakliye vasıtası olarak getirilmiş olan hayvanların sahiplerine iade olduğu görülmektedir: (BOA., BEO., nr. 4226/316931 (27 Za. 1331/28 Ekim 1913); BOA., BEO., nr. 4232/317368 (18 Z. 1331/18 Kasım 1913).

²⁷ *Takvim-i Vekayi*, No. 1268, s. 3 (15 Teşrinvev 1331-28 Ekim 1912).

²⁸ Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi Şark Ordusu*, Ankara 1993, s. 475.

²⁹ Mahmut Muhtar, *Balkan Harbi...*, s. 37.

saplanması olmuştur.³⁰ Kırkkilise'den sonra Pınarhisar-Lüleburgaz muharebesinde de Osmanlı ordusu bozguna uğramış, nakliyat seferleri başarısızlıkla sonuçlanmış, askerî mühimmat ve malzemelerin akıbeti Kırkkilise'dekine benzemiştir.³¹ Çamura saplanan mühimmatın bırakılmasında yerli hayvanların boylarının kısa olması da etkili olmuştur.³²

Vize muharebesinde yolların bozuk ve çamurlu olması sebebiyle pek çok top ve araba seri hareket edememiş, hayvanlar düşman tarafından vurularak öldürülmüştür. Sağ olan hayvanlardan bir kısmı yaralı topal ve güçsüz kalmıştır. İçlerinden iş görebilecek durumda olanlar Vize'ye gönderilmiştir. Bu sebeple çok sayıda top ve cephane arabası terk edilmek zorunda kalmıştır. Bazen de terk edilen arabalar ve cephane patlatılarak imha edilmiştir.³³

Osmanlı Devleti, Balkan savaşlarında hayvan gücü ile hareket eden araçların dışında motorlu taşıtlar da kullanmıştır. Motorlu araç kullanımının askeriyeye kolaylık sağlayacağı düşünülmüştür. Seferberlik dönemlerinde ordunun nakliye ihtiyacını karşılamak için halkın ellerindeki hayvanlardan yararlanmak amacıyla çıkarılan Vesait-i Nakliye Kanunnamesi'ne motorlu araçlar da ilave edilmiştir.

Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin tüm kurumlarında bulunan motorlu taşıtlar, askerî birliklere teslim edilmiştir. Örneğin İstanbul Muhafızlığı'nın iki Ford ve altı kişilik Mercedes otomobili, Tayyare Mektebi'nin otomobili ile Şehremaneti'nin iki hasta taşıma otomobili ordunun emrine verilmiştir. Müdafaa-i Milliye Derneği orduya iki adet Fransız Panhard marka binek otomobil hediye etmiştir. Ayrıca kamyon ve otobüs benzeri araçlar Avrupa'ya sipariş edilmiştir. Balkan savaşlarında nakil vasıtası olarak motosikletler de kullanılmıştır. Osmanlı Devleti, İstanbul'da bulunduğu motosikletlerin bedelini ödeyerek satın almış veya taşıtını satmaya veya kullandırmaya yanaşmayan halk ile de çözüm yolları bulmaya çalışmıştır. Örneğin İstanbul'da bulunan motosiklet sahibi iki kişiye ordu hizmetinde gönüllü olarak çalışması teklif edilmiştir. Teklifin kabul görmemesi üzerine motosikletlerin sahiplerinde kalması, benzinin askeriyeden karşılanması ve kişilerin de maaş karşılığı orduya istihdam edilmesi üzerine anlaşmaya varılmıştır. Motosikletler genellikle menzil müfettişliklerinde kullanılmıştır.³⁴ Motorlu araçlar kullanılacakları bölgeye sandıklar içerisinde vapur veya trenle gönderilmiştir.

Balkan savaşlarında motorlu taşıtlar hem garp hem de şark ordusunda kullanılmıştır. Kolordu kumandanlıklarındaki subayların nakliyesinde 24 binek otomobilden yararlanılmıştır. Garp ordusunda subaylar otomobil ve kamyon ile nakledilmiştir. Motorlu vasıtalarından otomobiller esas itibarıyla şark ordusunda hizmet vermiştir. Kamyonlar menzil müfettişliğine bağlı ola-

³⁰ Gustav von Hochwächter, *Balkan Savaşı Günlüğü...*, s. 71.

³¹ Mahmut Muhtar, *Balkan Harbi...*, s. 179.

³² Ali İhsan Sabis, *Balkan Savaşında...*, s. 107.

³³ Mahmut Muhtar, *Balkan Harbi...*, s. 131-134.

³⁴ Mustafa Yeni, "Makinelerin Savaşı: Balkan Savaşları'nda Osmanlı Ordusu'nda Motorlu Taşıtların Kullanımı (1912-1913)", *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 110, Bahar 2012, s. 55-56.

rak Hadımköy Nakliye Kolları Kumandanlığı'na bağlanmıştır. Erzak, silah ve cephaneye, yük sınırı 1000-2000 kg arasında olan kamyonlarla istasyonlara getirilmiştir. Kamyonlara haddinden fazla yük yüklenmesi, arızalara sebebiyet verdiğinden bu vasıtalarla sadece erzak taşınması kararlaştırılmıştır. Çatalca Muharebesi sırasında da Menzil Nakliye Kolları emri altındaki motorlu vasıtalar kullanılmış bir menzil oto müfrezesi, bir menzil kamyon müfrezesi ve bir de menzil araba tamirhanesi kurulmuştur. Oto müfrezesi beş otomobilden, kamyon müfrezesi ise altı kamyonla oluşmuştur. Savaş sırasında motorlu vasıtalarla hasta nakliyesi de yapılmıştır. Hasta taşıyan araçların içi bulaşıcı hastalıklar yayılmasın diye çinko ile kaplanmıştır. Araçlar öncelikle menzillerin ihtiyacını karşılamak için kullanılmış ise de yeterli olmamıştır.³⁵

Araçlar için gerekli şoförler, İmalat-ı Harbiye Top Fabrikası'nda eğitilmiştir. Savaş sırasında araçlar birliklere sevk edildiğinden eğitimde de ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Şoförler askerî ve sivil olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Sivil şoförler Müslim-Gayrimüslim ayırımı yapılmaksızın seçilmiş ve savaş bitimine kadar istihdam edilmiştir. Şoförlerin maaşları Dersaadet Menzil İdaresi ya da Nakliyat ve Sevkiyat İdaresi tarafından ödenmiştir.³⁶

Balkan Savaşları'nda Osmanlı Ordusu'nun yakıt ihtiyacı Kıtaat-ı Fenniye Mevki-i Müstahkem Müfettiş-i Umumiliği tarafından karşılanmıştır. Müfettişlik yakıtı benzin müteahhidi denilen kişilerden satın almıştır.³⁷ Yakıtın istenilen zamanda getirilmesi için ücreti müteahhitlere peşin olarak ödenmiştir. Benzin sıkıntısı yaşanmaması için İstanbul'daki akaryakıt şirketleri göz hapsinde tutulmuş, gaz depolarındaki akaryakıtın halka satışına izin verilmemiştir. Ayrıca benzin tüketimi fazla olan araçların kullanılmamasına dikkat edilmiştir. Balkan Savaşı'nda kullanılan motorlu taşıtlar, yolların bozukluğu, teknolojik yetersizlikler, zamanında bakım yapılamaması ve şoför hataları yüzünden arızalanmıştır. En çok karşılaşılan problem ise engebeli yollarda yapılan hız sebebi ile krank milinin kırılması olmuştur. Araçların bakımı ve tamiri menzilhanelerde kurulan tamirhanelerde yapılmıştır. En büyük tamirhane Hadımköy'de kurulmuştur. Menzillerde tamiri yapılamayan araçlar İstanbul'a gönderilmiş ve Zeytinburnu'ndaki askerî fabrikada ve Tophane'de tamir edilmiştir.³⁸

Savaş bittikten sonra 18 Ekim 1913'te Erkân-ı Harbiye'den yayınlanan bir emirle nizamiye kolordularında birer binek otomobil bırakılarak diğerlerinin Harbiye Nezareti'nin idaresinde olmak üzere İstanbul'da bir merkezde toplanması istenmiştir. Daha sonra da motorlu vasıtalarından, belirli bir ücret karşılığında yolcu taşımada yararlanılmıştır.³⁹

³⁵ Mustafa Yeni, "Makinelerin Savaşı: Balkan Savaşları'nda...", s. 57-58. Hasta nakillerinde kullanılan otomobil şoförleri ile ilgili talimatlar için bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Cilt: 6, İstanbul 1995, s. 3218.

³⁶ Gayrimüslim şoförlerden birisi Edirne doğumlu Mayer Feres'tir. Birinci kolordu kumandanlığında otomobil şoförü olarak 19 Nisan 1911'de görevlendirilmiş ve 27 Kasım 1913'te terhis edilmiştir. Mustafa Yeni, "Makinelerin Savaşı: Balkan Savaşları'nda...", s. 59.

³⁷ Bu müteahhitlerden bir tanesi Etoval Romen Kumpanyası'nın İstanbul Galata'daki Şarab Han'da faaliyet gösteren Mösyö Platner'dir. Mustafa Yeni, "Makinelerin Savaşı: Balkan Savaşları'nda...", s. 61.

³⁸ Mustafa Yeni, "Makinelerin Savaşı: Balkan Savaşları'nda...", s. 62-63.

³⁹ Mustafa Yeni, "Makinelerin Savaşı: Balkan Savaşları'nda...", s. 58-59.

Demiryolu

Balkan savaşlarında nakil ve sevk için kullanılan bir diğer vasıta da trenler olmuştur. Trenlerle asker, mühimmat, erzak ve hayvanların beslenmesi için saman taşınmıştır.⁴⁰ Savaşın başlarında İstanbul-Edirne arasındaki tren yolu ağır savaş mühimmatlarının -ağır sahra ve obüs topları- ve askerlerin nakli için kullanılmıştır. Yine savaş sırasında yaralanan ve hastalanan askerler de bu yolla İstanbul'a nakledilmiştir. Bazen bu nakliyat esnasında talihsiz tren kazaları da yaşanmıştır.⁴¹

Şark Demiryolları'nda savaşın ilk günlerden itibaren aksaklıklar olmuştur. Şark Demiryolları hattı seferberliğin yirminci gününe kadar 274 tren seferi yapması gerekirken ancak 87'si birlik, 96'sı ikmal eri ve 5'i hayvan taşıyan toplam 188 tren gönderebilmiştir.⁴² Şark Demiryolu'nu yabancı bir şirket işlettiğinden personelin çoğunluğu Rum, Ermeni ve Bulgarlardan oluşuyordu. Bu sebeple önlenemeyen aksaklıklar yaşanıyordu.⁴³ Mesela Üçüncü Kolordu Komutanlığı'na giden bir tren Küçükçekmece İstasyonu'nda iki gün bekletilmiştir. Sebebi araştırıldığında istasyon görevlisinin Dimitrof isimli bir Bulgar olduğu ve sevkiyatın geciktirilmesi için treni beklettiği anlaşılmıştır. Bunun üzerine yapılan incelemelerde Sirkeci merkez müfettişliğinde Vasilef ve diğer istasyonlarda bulunan Bulgar görevlilerin kendilerini Rum gibi gösterdiği ve bu şekilde aksamalara sebebiyet verdikleri görülmüştür.⁴⁴

Savaşta Bulgarlar bir taraftan Edirne'ye diğer taraftan Kırkkilise'ye saldırarak demiryolu güzergâhını ele geçirip Osmanlı Devleti'nin Edirne ile ulaşımını kesmeyi amaçlamışlardır.⁴⁵ Kırkkilise bozgunuyla Rumeliye giden demiryolunun bozulması ve yolların kapanması, Balkanlara yapılacak ikmal ve sağlık hizmetlerini de aksatmıştır.⁴⁶ Savaş sırasında Lüleburgaz, Alasonya, Yanya ve Manastır'a gönderilmek istenen askerî malzeme demiryollarındaki tahribat nedeniyle denizyoluyla ulaştırılmaya çalışılmıştır. Fakat Selanik, Ayasandra, Draç ve Şengin limanları Yunanlıların eline geçtiğinden bu nakil vasıtaları da İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır. Kırkkilise bozgununda Bulgarlar tarafından ele geçirilen vagon, lokomotif ve erzak depoları Bulgar Ordusu'nun işine yaramıştır. Bu döneme kadar zor şartlarda asker ve askerî malzeme nakliyatı yapan Bulgarlar, Lüleburgaz ve Çatalca muharebelerinde ordunun ikmal ve nakliyatını bu malzemelerden sağlamıştır. Ayrıca Bulgarlar

⁴⁰ BOA., *TDMİ.*, nr. 1128/6 (6 Ra. 1331/13 Şubat 1913).

⁴¹ Nuray Özdemir, "Balkan Savaşı'nda Bir Demiryolcu: Behiç (Erkin) Bey", *Balkan Savaşları'nın 100. Yılı*, İstanbul 2012, s. 655.

⁴² Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi...*, s. 229. Serkan Er makalesinde, harp planı gereğince Şark Demiryolları hattından seferberliğin 20. gününe kadar 247 tren çıkartılacakken 87'si birlik, 49'u ikmal askeri, 51'i plan harici asker ve 51 plan harici hayvan treni olmak üzere 192 trenin çıkarıldığını belirtmektedir (Serkan Er, "Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusunun...", s. 169).

⁴³ Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi Şark Ordusu...*, s. 475.

⁴⁴ BOA., *TDMİ.*, nr. 1127/61 (5 Ra. 1331/12 Şubat 1913).

⁴⁵ *Hikmet*, Sayı: 84, s. 2, (14 Za. 1330/25 Ekim 1912).

⁴⁶ Ali Fuat Öreñç, "İngiliz Belgeleri'nde Balkan Harbi Edirne Kuşatması", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Temmuz 2012, s. 49.

bu lokomotif ve vagonlarla erzak ile mühimmat taşımış, ayrıca yaralı askerlerini de kolaylıkla hastanelere nakletmiştir.⁴⁷

7 Kasım 1912'ye kadar Çorlu'da Şark Ordusu'na bağlı bir müfreze bulunuyordu. Müfreze vasıtası ile bölgedeki cephane trenle daha geriye nakledilmek istenildi ise de yol üzerindeki köprü tahrip edildiğinden gerçekleştirilemedi.⁴⁸

Osmanlı Devleti, sevkiyat için Şark Demiryolları, Rumeli Demiryolları, Anadolu Demiryolları ve Mudanya Bursa Demiryolu Şirketi trenlerini kullanmış, taşıma ücretleri de belirlenmiştir. Anadolu, Mudanya-Bursa, İzmir-Kasaba, Yafa-Kudüs, Selanik Manastır, Dersaadet-Selanik iltisak demiryollarında askerî nakliyat için normal ücretin 1/3'ünün, Şark, Şam-Hama, Aydın, Mersin-Adana demiryollarında yarısının, Bağdat hattında ise 1/4'ünün alınması kararlaştırılmıştır.⁴⁹ Mudanya-Bursa Demiryolu Şirketi, 21 Aralık 1912-31 Mayıs 1913 tarihleri arasında asker, mühimmat ve erzak sevkiyatı yapmış ve 35 bin 619 kuruş hasılat elde etmiştir.⁵⁰ Osmanlı Devleti Balkan savaşları süresince nakliyat için şirketlere gerekli ödemeyi taksitler halinde de yaptığı görülmüştür. Örneğin Şark Demiryolları'na her hafta 10 bin lira ödeme yapılması kararlaştırılmıştır.⁵¹ Bazen de Osmanlı Devleti uzun süre ödeme yapmamış ve şirket tarafından uyarılmıştır.⁵²

Şark Demiryolları'nda tren seferlerinde sürekli aksamalar oluyordu. Başkomutanlık nakliyatın düzenli bir şekilde yapılmasını ve aksaklıkların giderilmesi için Nafia Nezareti'nden önlem almasını istemiştir. Bunun üzerine nezaret tarafından, şirkete bir telgraf çekilmiş ve tren seferlerinin belirlenen tarifeler üzerinden yapılması istenmiştir. Ayrıca gecikmelerin telafisi imkânsız neticeler doğuracağından istasyonlardaki memurların değiştirilmesi talebinde bulunulmuştur. Şark Demiryolları Müdürü Müller, nakliyat için 590 vagon ile 66 lokomotifin kullanıldığını, yükleme ve boşaltma⁵³ işlemlerinin seri bir şekilde yapılması halinde Osmanlı Ordusu'nun erzak, yiyecek ve mühimmatının taşınması için yeterli olacağını dile getirmiştir. Müller, 19-25 Temmuz 1913 tarihleri arasında İstanbul'dan çeşitli yerlere 745 vagon sevk edildiğini, ancak 414'ünün geri geldiğini bildirmiştir. Müdür, Lüleburgaz ve Alpullu istasyonlarından gelen telgraflarda gecikmenin sebebi, vagonların askerlerce boşaltıldığından uzun zaman alması ve indirilen erzak ile mühimmat için depo bulunamaması olarak açıkladığını belirtmiştir. Ayrıca müdür, Çatalca ile Kabakçı arasındaki köprünün tahrip edildiği ve onarımının uzun sürmesi sebebiyle trenlerin Çatalca'da bekletildiğini, tamir işlemlerinin hızlandırılabil-

⁴⁷ Nuray Özdemir, "Balkan Savaşı'nda Bir Demiryolcu...", s. 655.

⁴⁸ Mahmut Muhtar, *Balkan Harbi...*, s. 140.

⁴⁹ BOA., *T.DMİ.*, nr. 1109/205 (7 Z. 1329/29 Kasım 1911).

⁵⁰ BOA., *T.DMİ.*, nr. 1133/58 (15 Eylül 1913).

⁵¹ BOA., *T.DMİ.*, nr. 1127/46 (5 Şubat 1913).

⁵² Osmanlı Devleti, Anadolu Demiryolu Şirketi'ne uzun süre ödeme yapmadığından 4.757.600 lira borcu birikmiştir. Şirket borcun 15 gün içinde ödenmesini istemiştir (BOA., *T.DMİ.*, nr. 1124/84 (11 Mart 1912)).

⁵³ Askeriyece yükleme boşaltma işlemi için dört saatlik bir süre belirlenmiştir (BOA., *T.DMİ.*, nr. 1132-31 (22 Ş. 1331/27 Temmuz 1913)).

mesi için şimendifer istihkâm taburlarının görevlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁴ Osmanlı Devleti, şirketin aktardığı problemleri dikkate alarak bölgenin sorumlusu Esad Bey vasıtasıyla şirket ve askeriyenin birlikte hareket etmesini istemiştir.⁵⁵

Vagonların geç boşaltılması sorunu Haydarpaşa'da da yaşanmış ve Anadolu Osmanlı Demiryolu konuyu Nafia Nezareti'ne bildirmiştir. 300'den fazla vagon erzaklar boşaltılmadığı için uzun süre istasyonda bekletilmiştir. Bu da nakliyatın aksamasına sebep olmuştur.⁵⁶ Aksamaların sebeplerinden bir tanesi de şirketler arasında irtibatın olmamasıdır. Örneğin Uzunköprü'ye gidecek olan askerler, Dedeğaç istasyonuna giden Şark Demiryolları trenine binmiş ve yanlışlıkla Dedeğaç'a kadar gitmiş, sonra da geriye dönmek zorunda kalmıştır. Bu şekilde dört olay gerçekleşmiştir.⁵⁷

Her ne kadar seferlerinde aksama olsa da sevkiyat için trenlerin yeterli olmadığı görülmüştür. İzmir Karahisar'da tren olmaması sebebiyle 1241 asker ile 90 hayvanın sevkiyatı ertelenmiştir.⁵⁸

Deniz Yolu

Osmanlı Devleti Balkan savaşlarında kara ve demiryolundan daha çok deniz yolunu kullanmıştır. Deniz ulaştırma işlerinin barış dönemlerinde düzenlenmemiş olması aksaklıklara sebep olmuştur.⁵⁹ Balkan savaşındaki kara kuvvetleri de seferberlik nakliyatını, diğer bir ifadeyle askerî malzemelerin naklini deniz kuvvetlerinden beklemekteydi. Anadolu'nun kara yollarından ve demiryollarından yoksun bulunuşu deniz yolunun önemini kat be kat arttırmaktaydı. Ağır kış koşulları ve fiziksel imkânsızlıklar sebebiyle Trakya'daki ordunun ihtiyaçlarının karayolları vasıtası ile gönderilemeyeceğinin anlaşılması üzerine nakliyatın deniz yolundan yapılması kararlaştırılmıştır. Bu iş için Harbiye Nezareti Levazımat-ı Umumiye Reisi, Şirket-i Hayriye vapurlarının yanı sıra istimbob, yelkenli, taka, gulet ve mavnalardan, yararlanılmasına karar vermiştir.⁶⁰

Balkan savaşlarından önce Bahriye Nezareti'nin askerî nakliyat ile ilgili Harbiye Nezareti'nin kendisine yazdığı 3 Ekim 1912 tarihli resmi yazı ile başlamıştır. Bu yazıda herhangi bir askerî nakliyattan söz edilmiyor, sadece Haydarpaşa, Sirkeci, Yeşilköy, İzmir, Tekirdağ, Trabzon, Dedeğaç ve Selanik adlı ticaret gemilerine, irtibat için birer deniz subayının atanması isteniyordu. Ancak bu yazıdan bir gün sonra başkomutan vekili Nazım Paşa, Bahriye Nezareti'nden, askerî nakliyatın Bulgar torpido botlarının saldırılarına karşı korunmasını istemiş, Bahriye Nezareti ise başkomutanlığa, "Karadeniz nakliyat

⁵⁴ BOA., T.DMİ., nr. 1132/31 (22 Ş. 1331/27 Temmuz 1913).

⁵⁵ BOA., T.DMİ., nr. 1132/31 (25 Ş. 1331-30 Temmuz 1913); BOA., T.DMİ., nr. 1132/32 (25 Ş. 1331-30 Temmuz 1913).

⁵⁶ BOA., T.DMİ., nr. 1126/72 (19 Kasım 1912).

⁵⁷ BOA., T.DMİ., nr. 1123/43 (14 Za. 1330/25 Ekim 1912).

⁵⁸ BOA., T.DMİ., nr. 1125/7 (10 Za. 1330/21 Ekim 1912).

⁵⁹ Genelkurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi...*, s. 230.

⁶⁰ Ali Haydar Emir, "Balkan Harbi'nde Yunan Filosu'nun Harekâtına Dair Sevk-ül Ceysi Bir Tetebebu", *Deniz Mecmuası (Tarih Kısmı)*, S. 310, 1928, s. 8; Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 137.

hareket alanında çalışacak deniz kuvvetlerini İstanbul Boğazı'na yolladık. Deniz yüksek şurası bu gemilere verilecek görevleri tespit etmektedir.” demiştir.⁶¹

Başkomutanlık 7 Ekim'de tüm deniz kuvvetlerinin sevk ve idaresini üstüne aldığını bildirmişti.⁶² Muharebe filosu, nakliyata tahsis edilen vapurlar ve bunları korumakla görevlendirilen harp gemileri, karargâhtan yönetilmeye başlanmıştı. Osmanlı Deniz Kuvvetleri, savaşta Bahriye Nezareti'nin planına göre değil, Başkomutanlığın kara kuvvetleri için hazırladığı plana göre kullanılmıştır.⁶³ Deniz kuvvetlerinin daha çok Karadeniz'de kullanılması tasarlanmış ve Bulgaristan'a karşı askerî nakliyatı tehlikelerden korumak için Bahriye Nezareti tarafından bir plan hazırlanmıştır.⁶⁴ Savaşta Varna Limanı'nı üst olarak kullanan Bulgaristan'a karşı Karadeniz'de askerî nakliyatı koruma maksatlı donanma gücü oluşturulmuş ve Osmanlı kara ordusu bu şekilde denizden desteklenmiştir.⁶⁵ Karadeniz'deki askerî nakliyatın güvenli yapılabilmesi için Hamidiye Kruvazörü, Berk-i Satvet, Yedigâr-ı Millet, Muavenet-i Milliye, Numune-i Hamiyet ve Taşoz isimli gemiler görevlendirilmiştir. Ayrıca asker nakillerinde bir savaş gemisinin refakat etmesi kararlaştırılmıştır.⁶⁶

Osmanlı Donanması⁶⁷

Sınıfı	Sayısı	Tipi	Tonajı	Yapıldığı Yıl
Barbaros-Turgut Reis	2	Zırhlı	10.000	1393
Mesudiye	1	Zırhlı	9.200	1876
Âsar-ı Tevfik	1	Zırhlı	4.686	1866
Hamidiye	1	Kruvazör	3.850	1904
Mecidiye	1	Kruvazör	3.250	1904
Peyk-i Şevket	2	Tor. Kruvazör	775	1907
Yedigâr-ı Millet	4	Muhrip	616	1910
Samsun	4	Muhrip	290	1908
Berkefşan	1	Torpidobot	270	1894
Yunus	1	Torpidobot	200	1906
Draç	6	Torpidobot	160	1906
Demirhisar	4	Torpidobot	97	1906

Balkan savaşları öncesi Osmanlı Donanması'nın durumunun iyi görünmesine rağmen gemilerin çoğunun bakıma ihtiyacı bulunmaktadır. Harbiye Nezareti, seferberlik için deniz nakliyat planı hazırlamıştı. Ama planda yapılan programlar gerçeklerle uyuşmamıştır. Donanma gemilerinin yapacağı himaye ile ticaret

⁶¹ Ali Haydar Emir, “Balkan Harbi'nde Yunan Filosu...”, s. 36; Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 162.

⁶² 7 Ekim-30 Kasım arası muharebe filosu başkumandanlık tarafından sevk ve idare edilmiştir. (Ali Haydar Emir, “Balkan Harbi'nde Yunan Filosu...”, s. 37).

⁶³ Ali Haydar Emir, “Balkan Harbi'nde Yunan Filosu...”, s. 9.

⁶⁴ Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 151-153.

⁶⁵ Hüsnü Özlü, “Arşiv Belgeleri Işığında Balkan Savaşları'nda Ege Adalarının İşgali Süreci”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII/25, Güz 2012, s. 11.

⁶⁶ Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 151-153; Osman Nuri, “Balkan Harbi'nde Turgut Reis”, *Risale-i Mevkute-i Bahriye*, Cilt: 11, Sayı: 3, 1928, s. 2.

⁶⁷ Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 130.

gemilerine verilen görevlerde karışıklıklar göze çarpmıştır. Nezaret, hazırlanan plana göre hareket etmemiş, günlük ihtiyaçlara göre karar vermiştir. Donanma gemilerini, boş yere ticaret gemilerinin güvenliği için kullanmıştır. Başkomutanlık vekâletinin emri ile Hamidiye Kruvazörü ile Taşoz muhribi Karadeniz nakliyatını korumak üzere 6 Ekim 1912'de Karadeniz'e açılmış ve bu gemilere Cidde, İnebolu, Ereğli ve Sinop'tan yapılacak nakliyatın korunması görevi verilmişti.⁶⁸

Bahriye Nezareti de nakliyat durumu hakkında incelemelerde bulunmuş, himaye yapılacak kıyı boyunu 600 mil olarak belirlemiştir. Ayrıca nakliyatın programsız bir şekilde yapıldığını, bindirme liman sayısının çok olduğunu ve bütün bu hareketlerin Sivastopol'daki Rus donanmasının saldırısına maruz kalabileceği sebep gösterilerek nakliyat himaye vazifesinin sadece Bulgar kıyılarından dolayı olarak yapılmasını teklif etmiştir. Fakat bu duruma karşı çıkanlar olunca Bahriye Nezareti, 15 Ekim 1912'de "*elimizde ticaret gemilerini tek tek himaye edecek kadar gemi yoktur; üstelik bu şekilde hareket edersek donanma gemilerinin savaş gücünü de etkileyecektir*" açıklamasını yapmıştır. 15 Ekim 1912 günü nakliyatta kullanılan ticaret gemilerinin buldukları liman ve aldıkları görev şu şekildedir:⁶⁹

Vapur İsmi	Durumu
10 Temmuz	Tekirdağ'daydı. Yükünü boşalttıktan sonra asker getirmek için Ünye ve Giresun'a gidecekti.
Seyyar	Samsun'daydı. İstanbul'a asker nakliyatı yapacaktı.
Gülcemal	Sinop'tan İstanbul'a hareket etmiş, içinde 4.400 asker bulunmaktaydı
Kızılırmak	Sinop'taydı. Asker nakliyatı yapacaktı.
Halep	Sinop'tan arzısı sebebiyle hareket edemiyordu.
Güzelgirit	Asker nakliyatı yapmak amacı ile İstanbul'dan Ayancık'a hareket etmişti.
Mithat Paşa	İnebolu'dan asker nakliyatı yapacaktı.
Tevfikkiye	İnebolu'dan asker nakliyatı yapacaktı.
M. Şevket Paşa	İnebolu'dan asker nakliyatı yapacaktı.
Akdeniz	İnebolu'dan asker nakliyatı yapacaktı.
Hilal	İnebolu'dan asker nakliyatı yapacaktı.
Marmara	İstanbul'dan Sinop'a gidecekti.
Ayros	Cidde'den asker nakliyatı yapacaktı.
Kesendere	Cidde'den asker nakliyatı yapacaktı.
Kiyos	Amasra'dan asker nakliyatı yapacaktı.
Necat	Karadeniz Ereğlisi'nden asker nakliyatı yapacaktı.
Selâmet	Karadeniz Ereğlisi'nden asker nakliyatı yapacaktı.
Başlangıç	Karamürsel'den asker ve hayvan nakliyatı yapacaktı.
Nilüfer	Mudanya'dan asker ve hayvan nakliyatı yapacaktı.
İslakamağa	Mudanya'dan asker ve hayvan nakliyatı yapacaktı.
Nimet	Bandırma'dan Çanakkale Tümeni'ni Tekirdağ'a getirecekti.
Edremit	Bandırma ile Tekirdağ arasında askerî nakliyat yapacaktı.
Plevne	Bandırma ile Tekirdağ arasında askerî nakliyat yapacaktı.
Heybeliada	Bandırma ile Tekirdağ arasında askerî nakliyat yapacaktı.
Bezmiâlem	Bandırma'dan Çanakkale Tümeni'ni Tekirdağ'a getirecekti.
Manosis	Bandırma'dan Çanakkale Tümeni'ni Tekirdağ'a getirecekti.

⁶⁸ Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 162.

⁶⁹ Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 164.

Bahriye Nezareti, Hamidiye Kruvazör'ünü Sinop'ta, Mecidiye Kruvazör'ünü de Karadeniz Ereğlisi'nde üslendirmeyi ve Mecidiye Kruvazörüne Boğazdan Sinop'a kadar, Hamidiye Kruvazörüne de Sinop'tan Hopa'ya kadar olan kıyılardaki nakliyatın himayesi görevini vermeyi planlamış, başkomutanlık vekâleti de durumu uygun görmüştür.⁷⁰ 12 Kasım 1912'de de Barbaros Büyükkçekmece'ye, Turgut Reis Karaburun'a sevk edilmiş ve yapılan sevkiyatı korumakla görevlendirilmiştir.⁷¹

Osmanlı Devleti'nde gemi sayısı yetersizdi. Kapitülasyonlar sebebi ile ticaret filosu da genişletilememişti. O dönemde Seyr-i Sefain İdaresi'nde bulunan gemileri ve büyüklüklerini şu şekildeydi. Büyük gemiler: Bezmialem, Gülcemal, Mithat Paşa, Akdeniz, Karadeniz, Kızılırmak, Yeşilirmak. Bunlardan Kızılırmak ve Yeşilirmak şilep konumundaydı. Orta hacimde gemiler: Plevne, Nilüfer, Bandırma, Gelibolu, Edremit, Mersin, İnebolu, Bingazi, Nimet. Bunların dışında liman içinde 9, Şirket-i Hayriye'nin 39, Haliç Şirketi'nin ise 12 parça gemisi bulunmaktaydı. Bu gemilerin dışında bir de özel sektöre ait küçük gemiler vardı.⁷²

Özellikle asker sevkiyatında Şirket-i Hayriye'nin vapurları dikkat çekmiştir. Örneğin Şirket-i Hayriye'ye ait 63 numaralı vapur ile 27 Şubat 1913'te Karabiga Limanı'ndan askeriye için saman ve arpa yüklenerek Gelibolu'ya götürülmüştür.⁷³ Zırhlılarla da asker ve mühimmat sevkiyatı yapılmıştır. 15, 24 ve 28 santimlik toplar, zırhlılar ile taşınmış ve çatalca muharebesinde kullanılmıştır.⁷⁴

Bir diğer askerî nakliyat yolu da Köstence ile Boğaz arasında açılmıştı.⁷⁵ Savaş tehlikesi sebebi ile Ege deniz yolunun kapalı kalacağı düşünüldüğü için cephane ve top arabalarını çekmekte kullanılan hayvanların Köstence yolu ile memlekete getirilmesi kararlaştırılmış ve 5 Ekim 1912 tarihinde karar, Harbiye Nezareti vasıtasıyla Bahriye Nezareti'ne bildirilmişti. Bu yolla Köstence'den İstanbul'a silah ve cephane nakli savaş sonuna kadar devam etmiştir. Bilhasna Köstence'ye Akdeniz, Kızılırmak ve Mithat Paşa vapurları gönderilmiştir. Türk gemilerinin haricinde Romanya gemileri de Köstence İstanbul arasında askerî malzeme taşımıştır.⁷⁶

Nakliyat sırasında aksaklıklar da yaşanıyordu. Gemiler limana ulaştığı zaman yükleyeceği kara birliğinin gelmediğini görüyor ya da kara birliği limana geldiği halde kendisini götüreceği gemiyi bulamıyordu. Böyle durumlarda en çok sıkıntıyı savaş gemileri çekmekteydi. Gemilerin limanda beklemeleri yakıt-

⁷⁰ Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 163.

⁷¹ Ali Haydar Emir, "Balkan Harbi'nde Yunan Filosu...", s. 30-31.

⁷² Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 137-138.

⁷³ Yolda sabah saat 10.30'da limandan ayrıldıktan 14 mil sonra bir Bulgar torpili görülmüş ve vapurun rotası değiştirilerek Gelibolu Limanı'na ulaştırılmıştır. Konu vapurda bulunan süvariler tarafından bir raporla Şirket-i Hayriye'ye bildirilmiş, şirket de başkumandanlık ve Bahriye Nezareti'ne tebliğ etmiştir. Harbiye Nezareti de durumu Hariciye Nezareti'ne bildirmiştir: (BOA, BEO, nr. 4154-311476, (4 R. 1331/13 Mart 1913).

⁷⁴ Ali Haydar Emir, "Balkan Harbi'nde Yunan Filosu...", s. 36.

⁷⁵ Hakkı, "Balkan Harbi'ne Ait Karadeniz'deki Bulgar Filosunun Faaliyeti", *Risale-i Mevkute-i Bahriye*, Cilt: 11, Sayı: 3, 1928, s. 98, 100.

⁷⁶ Hakkı, "Balkan Harbi'ne Ait Karadeniz'deki Bulgar Filosunun Faaliyeti", s. 102-103; Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 163.

larının tükenmesine sebep oluyor ve vakitsiz olarak İstanbul'a hareket ettiği oluyordu. Örneğin 8 Temmuz'da Sinop'ta bulunan Hamidiye Kruvazörü, ticaret gemisinin yükleme işinin uzun süreceğini ileri sürerek, İstanbul'a gidip tekrar gelmek için Başkomutanlık vekâletinden izin istemiştir.⁷⁷ Bazen de problemler, belli bir program yapılmadığından ortaya çıkmıştır. Büyük birlikler nakil için gemi beklerken 2-3 bin tonluk gemiler birkaç bölükle hareket etmiştir.⁷⁸

Yine bu dönemde nakliyat için mavnalar da kullanılmıştır. İstanbul limanında asker nakli için kullanılan mavnalar ihtiyacı karşılayamadığından konu üzerine inceleme yapılmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda ticaret gemilerinin boşaltılması işleminin uzun sürdüğü bu sebeple de askerî nakliyatlarda sorunların yaşandığı görülmüş ve yabancılara ait mavnalardan bir kısmının kiralanması ile olay çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır.⁷⁹

Bu konu kapsamında ele alacağımız bir diğer mesele ise yabancı devlet gemilerinin ya da Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin vasıtalarının müsadere edilmesi ya da bir başka ifade ile kiralanması olayıdır. Osmanlı Devleti savaşta nakil ihtiyacını sağlamak için kendi gemilerinin yanı sıra yabancı gemileri kiralama ya da müsadere etme ihtiyacı hissetmiştir. Fakat Osmanlı Devleti seferberlik öncesi bu durumu düşünerek müsadere için hiçbir çalışma yapmamıştı. 31 Ocak 1913'te *Ganaim-i Bahriye Kanunu* çıkarılmışsa da Bahriye Nezareti bu kanuna dayanan bir nizamname hazırlamamıştır. Savaş öncesi müsadereler hep günlük emirlerle yapılmış ve büyük tereddütler içinde tatbik edilmiştir. Çünkü savaşın ilanından önce müsadere yapmak kanuni bir hak değildi. Buna rağmen 1 Ekim 1912'de Osmanlı-Yunan ilişkileri bozulunca Osmanlı hükümeti toplanmış ve Bahriye Nezareti'nin teklifi üzerine Osmanlı sularında bulunan 70-80 kadar Yunan ticaret gemisinin müsadere edilmesine karar vermiştir. Alınan bu karar Bahriye ve Harbiye nezaretlerine bildirilmiş ve müsaderenin sırf seferberlik nakliyatını hızlandırmak için yapılacağı söylenmişti. Kararda Osmanlı sularında bulunan, işe yarar Yunan ticaret gemilerinin Akdeniz ve Karadeniz'e çıkarılmamalarını fakat Akdeniz ve Karadeniz'den gelen Yunan gemilerinin içeri alınması emredilmişti.

Yunanistan ve Bulgaristan seferberlik ilan edilmeden önce, Osmanlı sularında sefer yapan vapurlarının Osmanlı'nın eline geçmemesi için acentalarına tebligat göndererek bir an önce Osmanlı sularından çıkmalarını ve en yakın limana gitmelerini istemiştir. Vapurlardan bir kısmı yüklemiş oldukları ticari eşyayı boşaltarak ülkelerinin limanlarına dönmek için harekete geçmiştir. Bu durum Osmanlı hükümeti tarafından haber alınmış, yüksüz vapurların boğazdan geçişleri yasaklanmıştır. O tarihlerde Osmanlı Bahriye Nezareti'nin bu gibi konularda tecrübesi olmadığından hemen işe girişmişti. Harbiye Nezareti de başbakanlıktan habersiz olarak elverişli durumdaki bütün Bulgar ve Yunan gemilerinin hemen askerî idare altına alınmasını istemiş ve seferberlik nakliyatı için gerekli bölgelere gönderilmesini emretmişti.⁸⁰

⁷⁷ Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 163.

⁷⁸ Ali Haydar Emir, "Balkan Harbi'nde Yunan Filosu...", s. 9.

⁷⁹ BOA., BEO, nr. 4226/316931 (27 Za 1331-28 Ekim 1913).

⁸⁰ *Hikmet*, Sayı: 61, s. 3-4 (20 L. 1330/2 Ekim 1912).

Müsaderenin yapıldığı zaman ve durum, uluslararası hukuk kurallarına uymadığı için vapur acentelerinden kısa zamanda itiraz sesleri yükselmeye başlamıştı. Bu itirazlar Bahriye Nezareti'ni düşündürmüştü de Harbiye Nezareti kararından geri dönmemiştir. Ayrıca Yunan sefiri de vapurların serbest bırakılması için büyük çaba sarf etmiş, sonuç alamayınca Avrupa sefirlerine giderek şikâyetle bulunmuştur.⁸¹

Harbiye Nezareti, el konulan Yunan ve Bulgar gemilerinde bulunan tayfa- ların yerine Türklerin yerleştirilerek Tekirdağ ve İzmit limanlarına gönderilme- sini Bahriye Nezareti'nden istemiştir. Bahriye Nezareti ise 3 Ekim 1912'de sa- vaş ilan edilmedikçe böyle bir hareketin yapılamayacağını Harbiye Nezareti'ne bildirmiş gemilerin zorla işgal edilmeyip geçici olarak kiralanmasının daha doğru olacağını savunmuştur. Bunun üzerine 6 Ekim'de nazırlar toplanmış ve gemilerin kiralanmasına dair kararlar alınmış ve Bahriye Nezareti vasıtasıyla Limni ve Boğaz Liman Başkanlıkları'na bildirmiştir. Harbiye Nezareti bu emri beklememiş 4 Ekim'de Çanakkale'de bulunan 9 Yunan gemisinin birer Türk subayı refakatinde İstanbul'a gönderilmesini Çanakkale Komutanlığı'na em- retmiştir. Bu emir Donanma Komutanlığı'na bildirilmiş, komutan da gemileri birer Türk subayı refakatinde Haydarpaşa'ya yollamıştır.⁸²

Buna karşılık Bahriye Nezareti deniz egemenliğine sahip olmadığı için Ak- deniz limanlarında bulunan Yunan gemilerinin müsadere edilemeyeceğine karar vermiş ve liman başkanları vasıtasıyla bu gemileri serbest bırakmıştır. Örneğin Selanik limanında bulunan iki Yunan gemisinden bir tanesi Bahriye Nezareti'nin emrine binaen serbest bırakılırken diğerine Harbiye Nezareti'nin emri ile el konulmuştur.⁸³ 9 Ekim tarihine kadar Marmara Denizi'nde 31 Yu- nan gemisi ile 33 römorkör müsadere edilmiş, gemilerdeki arpa ve buğdaya Harbiye Nezareti el koymuştur. 31 Ocak 1913'te çıkarılan Ganaim-i Bahriye Kanunu ile iki duba 6 sandal sahibine iade edilmiş diğerleri Osmanlı hizme- tine girmiştir. Gemilerin en büyüğü 1869 ton, en küçüğü ise 208 tondur. Bu gemilerin çoğunluğu kapitülasyonlara göre Osmanlı sularında çalıştığı için müsadere edilebilirdi. Harbiye ve Bahriye nezaretleri temsilcilerinden bir ku- rul İstanbul Liman Dairesi'nde toplanmış teknik olarak gemilerin nerelerde kullanılacağını tespit etmiş ve gemileri çeşitli limanlara gönderilmiştir.⁸⁴

Harp zamanında tarafsız gemilerin askerî hizmette kullanımı için geçici olarak el konulması meselesi hakkında ne Lahey Mukavelatı'nda ne de Lond- ra Bahriyesi Beyannamesi'nde bir kayıt ve açıklamaya rastlanmamıştır. Bu konuda bedeli belirlenmeden tedarik edilen askerî nakliye vasıtalarının bedeli- nin nakden veya senet usulü ile yerine getirileceği belirtilmiştir.⁸⁵

⁸¹ *Hikmet*, Sayı: 65, s. 2 (23 L. 1330/5 Ekim 1912).

⁸² Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 166.

⁸³ Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 166-167.

⁸⁴ BOA., HR. HMŞ. İŞO., nr. 32/14 (1 Teşrinsani 1329/14 Kasım 1913); Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp...*, s. 167.

⁸⁵ BOA., HR. HMŞ. İŞO., nr. 32/1 (28 Ağustos 1328/10 Eylül 1912); BOA., HR. HMŞ. İŞO., nr. 32/2 (4 Şubat 1328/17 Şubat 1913).

Ayrıca yabancı gemiler ve nakliye vasıtalarının müsadereesinde tedbirli bir şekilde hareket edilmesi, posta vapurlarına dokunulmayıp yük vapurlarının kullanılması istenmiştir. Bununla birlikte müsadereede büyük devletlere ait olmayan vasıtaların tercih edilmesi ve her birine adil bir tazminat verilmesi hususuna riayet edilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.

Savaşın sonra deniz nakliyatındaki aksaklıklar görülmüş, 2 Aralık 1913'te vapur alımı için kanun çıkartılmış ve Harbiye Nezareti'nin bütçesinden 15.613.741 kuruş tahsis edilmiştir.⁸⁶

Balkan savaşı sonrası göç etmek zorunda kalan halk, tren, vapur, araba vs. vasıtalarla nakledilmiştir. Şark ordularının yenilerek dağılması sivil halkı paniğe sevk etmiş, Bulgar ordularının ve çetelerinin zulmünden korkan halk yurtlarını terk ederek askerlerle birlikte İstanbul'a ve Anadolu'ya akın etmiştir. Halkın bir kısmı vagonlar ve vapurlarla göç ettirilirken bir kısmı da kendi çabalarıyla İstanbul ve Anadolu'ya ulaşmaya çalışmıştır. Trenlerle gelen insanlar ve bu kişilere ait havyanlar İstanbul'da sokakları doldurmuştur. Bu kaçış sırasında insanların bindikleri araba konvoylarının yolları tıkadığı görülmüştür.⁸⁷

Sonuç

Osmanlı Devleti, Balkan savaşları başlamadan önce savaş sırasında problem yaşamamak için askerlerin nakli hususunda kanunlar çıkararak ya da önceki kanunlara geçici ilaveler yaparak önlem almıştır. Seferberlik için ihtiyaç duyulan nakliye vasıtaları ile ilgili planlamalar savaşa çok yakın zamanlarda düşünölmeye başlandığından pek başarılı olunamamıştır. Balkan savaşlarında Osmanlı ordusunun başarısız olmasının önemli sebeplerinden birisi de ordu için gerekli nakliyatın yapılacağı şose ve demir yollarının yetersiz ve bakımsız olmasıdır. Ayrıca savaşın sonbahar ve kış mevsiminde gerçekleşmesi sebebi ile çok sayıda erzak ve mühimmat taşıyan nakil vasıtasının çamura saplanması birçok sorunu beraberinde getirmiştir.

Nakliyede kullanılacak taşıt yetersiz olduğundan komisyonlar kurulmuş ve halkın elindeki hayvanlar ve vasıtalar toplanmaya başlanmıştır. Hatta tramvay şirketinin atlarına da el konulmasına rağmen problem giderilememiştir. Aslında buradaki problem toplanan hayvanların yetersiz oluşu değil, cepheye ulaştırılamamasından kaynaklanmıştır. Savaşta nakil vasıtası olarak motorlu taşıtlar ve trenler de kullanılmıştır. Trenler Osmanlı Ordusu'nun önemli nakil vasıtalarından biri olmuş asker, erzak ve hayvan sevkiyatında kullanılmıştır. Fakat planlamanın düzgün yapılamaması sebebiyle tren seferlerinde aksamlar olmuştur. Alınan mağlubiyetler sonrası demiryollarının bağlantısının kesilmesiyle nakil yönü denizlere kaymış vapur, yelkenli, taka ve mavnalar

⁸⁶ *Düstur*, II. Tertip, C. III, s. 24.

⁸⁷ *Tanin Gazetesi*, No: 1489, 20 Teşrinevvel 1912, s. 3; *Tanin Gazetesi*, No: 1544, 19 Mart 1913, s. 4; Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında...*, s. 69. Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı bozgun sonrasında Avrupa Türkiyesi'nden İstanbul'a gelen Türklerin yaşadığı sıkıntılar ve İstanbul halkının savaş dönemi olduğu için muhacirlerle yeterince ilgilenmemesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, (haz. Fazıl Gökçek), İstanbul 2001.

da nakil vasıtası olarak işlev görmüştür. Harbiye Nezareti, seferberlik için deniz nakliyat planı hazırlamış, ancak planda yapılan programlar gerçeklerle uyuşmamıştır. Donanma, gemilerini boş yere ticaret gemilerinin güvenliği için kullanmıştır. Donanma daha ziyade nakliyat hamisi gibi kullanılmıştır. Deniz kuvvetlerinin sevk ve idaresinin başkomutanlığın uhdesine verilmesi ve kara kuvvetleri için hazırlanan plana göre deniz kuvvetlerinin yönlendirilmesi Osmanlı Devleti'nin zararına olmuştur.

Şüphesiz savaşlarda seferberliğini hızlı tamamlayan taraf çok ciddi bir avantaj elde etmektedir. Balkan savaşlarında Osmanlı seferberliği pek çok yönden eksik kalmıştır. Bunlardan en önemlisi asker ve her türlü mühimmat ile malzemenin naklinin planlanamaması ya da planlanan şekilde yapılamamasıdır.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri⁸⁸

BEO	Bâbîâli Evrak Odası
DH.SYS.	Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım
HR.HMŞ.İŞO.	Hariciye Hukuk Müşavirliği İstişare Odası.
İ.MMS.	İrade Meclis-i Mahsus.
T.DMİ ⁸⁹	

Kaynak ve Araştırma Eserleri

Ali Haydar Emir: “Balkan Harbi’nde Yunan Filosu’nun Harekâtına Dair Sevk-ül Ceyşi Bir Tetebbu”, *Deniz Mecmuası (Tarih Kısmı)*, Sayı: 310, 1928, s. 1-37.

Balkan Harbi (1912-1913), Harbin Sebepleri, Askerî Hazırlıklar ve Osmanlı Devleti’nin Harbe Girişi, Cilt: I, Ankara 1993.

BÜYÜKTUĞRUL, Afif: *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, Cilt: 4, İstanbul 1974.

DEMİROĞLU, Hasan: “Rus Kamuoyunda Balkan Savaşları”, *Uluslararası Balkan Sempozyumu Balkan Savaşlarının 100. Yılı 11-13 Mayıs 2012 Bildiriler Kitabı*, İstanbul 2012, s. 616-635.

_____ : “Birinci Balkan Savaşı Başlarında Makedonya’da Yunan Mezalimini Gösteren Örnek Bir Arşiv Vesikası”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 5, Edirne 2013, ss. 43-56.

Düstur, II. Tertip, Cilt: III, Dersaadet 1330.

Düstur, II. Tertip, Cilt: IV, Dersaadet 1331.

Düstur, II. Tertip, Cilt: V, Dersaadet 1332.

ER, Serkan: “Balkan Harbi’nde Osmanlı Ordusunun Seferberlik Planı”, *Tarih Dergisi*, Sayı: 59 (2014/1), İstanbul 2014, ss. 137-188.

ERGİN, Osman Nuri: *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Cilt: 5, İstanbul 1995.

_____ : *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Cilt: 6, İstanbul 1995.

FATİH KERİMİ: *İstanbul Mektupları*, (haz. Fazıl Gökçek), İstanbul 2001.

Genelkurmay Başkanlığı: *Balkan Harbi (1912-1913)*, Ankara 1993.

Genelkurmay Başkanlığı: *Balkan Harbi Şark Ordusu*, Ankara 1993.

⁸⁸ Belge numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.

⁸⁹ Ticaret Dosyası Evrakıdır. Kısaltmanın açılımı yapılmamıştır.

HAKKI: “Balkan Harbi’ne Ait Karadeniz’deki Bulgar Filosunun Faaliyeti”, *Risale-i Mevkute-i Bahriye*, Cilt: 11, Sayı: 3, 1928, ss. 69-132.

HALAÇOĞLU, Ahmet: *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1995.

HALL, Richard C.: *Balkan Savaşları 1912-1913, I. Dünya Savaşı’nın Provası*, (Çev. Tanju Akad), İstanbul 2003.

HOCHWACHTER, Gustav Von: *Balkan Savaşı Günlüğü “Türklerle Cephe-de”*, (Çev. Sumru Toydemir), İstanbul 2008.

JELAVÍCH, Barbara: *Balkan Tarihi II*, (Çev. Zehra Savan-Hatice Uğur), İstanbul 2006.

KÜÇÜK, Cevdet: “Balkan Savaşı”, *DİA.*, Cilt: 5, İstanbul 1992, ss. 23-25.

MAHMUT MUHTAR: *Balkan Harbi Üçüncü Kolordu’nun ve İkinci Doğu Ordusu’nun Muharebeleri*, (Haz. A. Basad Kocaoğlu), İstanbul 2012.

MCCARTHY, Justin: *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998.

OSMAN NURİ: “Balkan Harbi’nde Turgut Reis”, *Risale-i Mevkute-i Bahriye*, Cilt: 11, Sayı: 3, 1928, ss. 2-45.

ÖRENÇ, Ali Fuat: “İngiliz Belgeleri’nde Balkan Harbi Edirne Kuşatması”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Temmuz 2012, ss. 17-79.

ÖZDEMİR, Nuray: “Balkan Savaşı’nda Bir Demiryolcu: Behiç (Erkin) Bey”, *Balkan Savaşları’nın 100. Yılı*, İstanbul 2012, ss. 650-656.

ÖZLÜ, Hüsnü: “Arşiv Belgeleri Işığında Balkan Savaşları’nda Ege Adalarının İşgali Süreci”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII/25, Güz 2012, ss. 9-32.

SABİS, Ali İhsan: *Balkan Savaşı’nda Neden Bozguna Uğradık?*, (Çev. Hülya Toker), İstanbul 2012.

ŞİVGİN, Hale: “Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Balkan İttifaklarının Önce Kili-seler ve Çeteler Arasında Başlaması”, *Osmanlı*, Cilt: 2, Ankara 1999, ss. 478-483.

YENİ, Mustafa: “Makinelerin Savaşı: Balkan Savaşları’nda Osmanlı Ordusu’nda Motorlu Taşıt Kullanımı (1912-1913)”, *Türkiye Günlüğü*, Bahar 2012, Sayı: 110, ss. 53-64.

YENİDÜNYA, Süheyla: “Balkanlarda Kilise Mücadeleleri: Fener Rum Patrikhanesi Tarafından Makedonya’da Yürütülen Çete Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, Cilt: II, Sakarya 2013, ss. 895-913.

YILDIRIM, Bülent: “Balkan Savaşlarında Bulgar Ordusu ve Komitacıların Batı Trakya’daki Faaliyetleri”, *History Studies*, Special Issue on From Past to Present The Turks in Greece, Cilt: 6, Sayı: 2, 2014, ss. 143-160.

_____ : “Balkan Savaşları Sırasında Havsa ve Çevresindeki Yerli Rumların Türklere Yönelik Saldırıları”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 2, Edirne 2015, ss. 205-218.

Süreli Yayınlar

Hikmet, Takvim-i Vekayi, Tanin Gazetesi.

II. DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE NAZİ ALMANYASI TARAFINDAN KURULAN TÜRKİSTAN LEJYON ORDUSU'NUN SAVAŞA ETKİLERİ*

Dr. Latif ÇELİK**

Öz

Hitler Almanyası ile Stalin Rusyası arasında başlayan kanlı düello, Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki Türk topluluklarına bağımsızlık için önemli bir şans idi. Sovyetler Ordusu'nun ön saflarında görevlendirilen Türkistan asıllı askerlerin önemli bir bölümü en ön cepheye sürüldükleri için daha savaşın ilk günlerinde Almanlara esir düşerken, kendi komutanlarının niyetini fark edemeyenler bedelini hayatı ile ödeyerek Sovyet savaş zayıfatı olarak kayıtlara geçti. Savaşın birinci ayı bittiğinde beklediklerinin çok üstünde Türk orjinli grubu esir olarak cephe gerisine getiren Almanlar, Türkiye'nin de yönlendirmesi ile "Türkistan Lejyonları" adlı birlikleri kurarak bunlardan faydalanma yoluna gittiler. "Bağımsız Türkistan" hayali ile kandırılan bu birlikler Alman tarihine küçük bir detay, Sovyet tarafında vatana ihanet ve Türkiye'ye kahramanlık hikayesi olarak yansdı. Kendi üniformaları, komutanları, marşları, sancakları ile savaş içinde yer alan Türkistanlı askerler çeşitli cephelerde son ana kadar Almanya için savaştılar.

İki diktatör arasında kendilerine müsaade edilen alanda başkalarının istediği oyunu oynamaya zorlanan ve çok azı hayatta kalabilen Türkistanlı gençler başaramasa da, bir hayalin canlı tutulmasında önemli rol oynadılar. Fark ettikleri tek gerçek, onları kullanan her iki diktatör ideolojinin de hayallerindeki Hür Türkistan'a hiçbir zaman müsaade etmek istemedikleriydi. Lejyonlarda görev alan ve savaş esiri kamplarında hayatını kaybeden yüz binlerce Türkistanlı genç, Medeni Avrupa'nın karanlık tarihinin sayfalarına "İkinci Dünya Savaşı'nın Kayıp Türkleri" olarak geçtiler.

Makale içerisinde Türkistan Lejyonlarının yaşam şartları, hayalleri, cepheleleri ve dünyadaki benzerlerinden farklılıklar incelenerek savaşa etkileri ortaya koyulacaktır.

* Bu makale 9-10 Ekim 2017 günü "Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları" adlı uluslararası sempozyumda bildiri olarak sunulmuştur.

** IKG - Kültür Tarih ve Entegrasyon Araştırmaları Enstitüsü Başkanı.

Anahtar kelimeler: Türkistan Lejyonları, Baymirza Hayit, İkinci Dünya Savaşı, Veli Kayyum, Türkistan.

**The Influences Of The Nazi-Founded Turkestan Legions Army
On The World War II**

Abstract

The bloody duel that began between Hitler's Germany and Stalin's Russia was an important chance for independence for the Turkish Communities within the boundaries of the Soviet Union. A significant part of the Turkestan soldiers assigned to the front lines of the Soviet Army surrendered to the Germans while they resisted, and went on record as Soviet war casualties, paying the price of those who did not notice the intentions of their commanders. Germans who did not expect such a large group of Turkish origin were taken prisoner by establishing "Turkestan Legions" even with the guidance of Turkey. These troops, deceived by the dream of an "Independent Turkestan", reflected a small detail on German history, treason on the Soviet side and a heroic story to Turkey. The Turkestan soldiers who were fighting with their own uniforms, commanders, anthems and banners fought for Germany until the last moment.

Among the two dictators, the field allowed them to play a game that others wanted, and very few Turkestan youngsters who could survive played an important role in keeping a dream alive. The only real thing that they noticed was that they did not want to let Free Turkestan in the dreams of both dictator ideologies use them. Hundreds of thousands of Turkestan youths, who lost their lives in the war-torn camps of the legions, are referred to as "Lost Turks of World War II" on the pages of the dark history of "civilized Europe".

In the article, the differences of the Turkestan Legions from their living conditions, dreams, fronts and similarities in the world will be examined and effects on the war will be revealed.

Keywords: Legions of Turkestan, Baymirza Hayit, World War II, Parent Kayyum, Turkestan.

Giriş

20. yüzyılın ilk yarısındaki iki büyük savaş ve akabindeki sert ideolojik rekabet insanlığın bir yüzyılına mal olurken, Türk Dünyası'nın hanesinde kayıp asır olarak yer almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nu çözen birinci savaş sonundaki zor şartlarda kurulabilen genç Türkiye Cumhuriyeti İkinci Dünya Savaşı'na temkinli yaklaşırken, savaşan tarafların ön cephelerindeki yüz binlerce Türkistan Türkü'nün bağımsızlık mücadelesi Türk Dünyası için heyecan vericidir.

Emperyalist duyguları dorukta olan Hitler Almanyası ile Stalin Rusyası arasındaki kanlı düelloya Türkiye taraf olmasa da, Ukrayna steplerindeki askeri boğuşmanın gidişatı Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki Türk topluluklarının geleceğini yakından ilgilendirmiştir. İnsanlık tarihinin en totaliter rejimi kominizm ile yönetilen Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki Türkler, İkinci Dünya Savaşı'nda ellerine geçen küçük şansı fırsata dönüştürmekten ziyade, başlangıçta sadece hayatta kalabilmek için Alman tarafına geçmişlerdir. Geleceğin köleliğini bugünden kabullenmektense, çatışma alanlarında önüne çıkan şansı değerlendirmişlerdir. Kendilerini yok sayan komünist rejime karşı sürüldükleri cephede yok olmaktansa hayatta kalmaya daha yakın görünen Almanlara teslim olmayı seçmişlerdir.

İçinde buldukları şartların kötülüğüne, karşısındaki düşmanın gücüne ve apaçık ortada olan imkansızlığa aldırmadan, ellerindeki tüm imkanları kullanarak onurlu bir mücadeleyi seçen bu insanların iki diktatörden birini tercih zorunda kalmaları ise en önemli açmazlarıdır. Bolşevik diktatorya onları kendi vatanlarında yok sayarken, Alman totaliterizmi en azından kendi menfaatleri için onlara hürriyet bahşetmekten söz etmektedir. Bu mecburiyet ise Hitler Almanyası'nın işine gelmektedir.

İkinci Dünya Savaşı Öncesi Türkistan'da Durum

Milletlerin kaderini, yaşadıkları toprakların önem ve imkanları doğrudan etkilemiştir. Türkistan Coğrafyası'na tarih boyunca Çarlık Rusyası'ndan gelen tehditlerin çok daha fazlası Sovyet ihtilalinin ilk yıllarından itibaren komünist yönetiminden gelmeye başlamıştır. Savaşlar, ihtilaller ve işgaller dönemi olarak bilinen 20. yüzyılın zulümleri komünizm, faşizm ve nazizm de bu dönemin siyasi figürlerinin emperyalist politikaları için hazırladığı benzeri elbiseler durumundadır. Bu asrın iki büyük savaşı milyonların hayatına mal olurken, önce Türkiye Türkleri, daha sonra ise Türkistan Türkleri dramatik kayıpları kabullenmek zorunda kalmışlardır. Türkistan coğrafyasında milyonlarca insan yaşadıkları toprakları terk ederek uzak diyarlarda kendine yeni bir vatan kurmanın yollarını aramışlardır. Zulmü kısmen de olsa kabullenip boyun eğenler ise, kendilerine dikte edilen hayat tarzını müsaade edilen ölçüde kabullenip ayakta kalmaya çalışmışlardır. Karşı çıkanların çarptırıldığı ağır cezalar dönemin karakteristik özelliği olarak öne çıkmaktadır. Baskı ve zulüm ile Türkistan Türklüğü yok edilemese de, yeni nesillerin sürekli korku ile yaşayıp sindirilmiş şahsiyetler olarak kendilerini Sovyet baskısı altında hissetmeleri sağlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesi Türkiye Coğrafyası'ndaki en belirgin yaşam biçiminin korku ve zulüm olduğu açıkça ortadadır.

Oysa yeni rejim, Kasım 1917'de Lenin ve Stalin imzalı Rus Sovyet Sosyalist Federe Devleti'nin Halk Komiserleri Şurası bildirisinde Ortodoks ve Rus olmayanlara önemli sözler vermektedir:

*“Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibiry ve Türkistan Kırgızları ve Sartları, Kafkas ötesinin Türk ve Tatarları, Çeçenler ve Kafkas Dağlıları! Çarlar ve Rusya'nın zalimleri tarafından camileri ve ibadethaneleri yıktırılmış, inançları ve adetleri çiğnenmiş olan herkes!
Bundan böyle inanç ve adetlerinizin, milli ve kültürel meselelerinizin serbest ve dokunulmaz olduğu ilan edilmektedir!
Milli hayatınızı serbestçe ve engelsiz olarak kurunuz. Bu sizin hakkınızdır. Biliyorsunuz ki haklarınız, Rusya'nın bütün diğer halklarının hakları gibi, ihtilalin kudreti ve onun organı olan işçi, asker ve köylü temsilcileri tarafından korunacaktır.”¹*

Ertesi hafta Stalin'in başında bulunduğu önemli birim olan “Milliyetler Halk Komiserliği” bünyesinde “Müslüman İşleri Merkezi Komiserliği” hayata

¹ ...Lenin ve Stalin'in ortak imzasını taşıyan bildirge için bkz: J.C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, Vol. 2, Princeton 1956, ss. 2728'de bulunabilir. Ayrıca Robert Conquest, *Religion in the USSR*, The Bodley Head, London 1968, s. 68.

geçirilmesi, Merkezin yönetimi Nur Vahitov, Mir Seyit Sultangaliyev ve Şerif Monatov tarafından üstlenilmesi, Türkistan Türkleri'nde nereye kadar gideceği belli olmayan bir sevinç dalgasının yükselmesine yol açmıştır.²

Yeni rejim Çar İmparatorluğu'nun genelinde kontrolü sağlayana kadar ülkedeki Müslüman ve Türk orjinli kesimlere³ ilişmemeye özel bir önem vermiştir. Bu bağlamda Kazak ve Tatar gençliğini de ciddi anlamda Beyaz Ruslara karşı kullanan Bolşevikler, Türkistan Coğrafyası'na karşı bir yanlış yapmamaya azami dikkat göstermişlerdir. Bölgesel anlamda özerk yönetimleri hayata geçiren Bolşevik idare, Sovyetler Birliği'nin ilk Müslüman Sosyalist-Komünist Partisi'nin kurulmasına⁴ müsaade edecek kadar rejimin ilk yıllarını sempatik göstermeyi başarmıştır. Komünizm ile Müslümanlık arasında benzerlikler peydahlamaya çalışan Bolşevik idarenin ilginç manipülasyonları bazı Türk kökenli Bolşevik entellektüeller tarafından dile getirilse de, bu görüş halk arasında taraftar bulamamıştır.⁵

Manifesto niteliğinde üst düzey açıklamalar ile verilen hakların bir türlü hayata geçmemesi, zulümlerin bitmemesi ve bölgesel çatışmaların artması, Türkistan coğrafyasındaki tedirginliğin de sürekli hale gelmesinde önemli etkin olmuştur. II. Pan-Kırgız Kongresi'nde Tatarlar ile Kırgızlar arasında derin görüş ayrılıkları,⁶ her toplantı sonunda tam bir fikir birliğine varamadan ortaya çıkan, ülkenin önemli bir bölümünde hakimiyeti sağlayan Bolşeviklere "Yeni Bir Türkistan Politikası"⁷ oluşturma fikrini vermiştir. Sürekli iç kargaşanın hakim olduğu ülkede sarsılan güvenin özellikle Türk toplulukları arasında giderek zedelenmesi, Türkistan Coğrafyası'nın geleceğinin hızlı bir karanlığa gitmesinde önemli etkenlerden biri olmuştur. Bu durumun sadece Türkler ve Ruslar arasında değil, aynı dili konuşan Türk toplulukları arasında bile büyük yaralar açtığı görülmektedir.⁸

Gücü eline geçirdikten sonra ilk önce millet kavramını yok etmeye çalışan komünizmin insanlık dışı uygulamaları, 1920 yılından itibaren açıkça fark edilmeye başlanmıştır. Basmacı hareketleri de bahane edilerek devasa askeri güçler ile bölgeyi kontrol altına alan komünist rejim, Çar döneminden çok daha sert politikalarını ancak 3 yıl saklayabilmiştir.⁹ Askeri anlamda bütün

² A. Bennigsen - C. Lemerrier Quelquejay, "Communism in the central Islamic Lands", *The Cambridge History of Islam*, Cambridge University Press, March 2008, s. 653.

³ Burada kastedilen Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki Türk asıllı toplulukların genelidir. "Türkler", Orta Asya Havzası Türk yurtları kastedilirken "Türkistan" ve belli bir bölgede yaşayan Türk asıllı toplulukları ise Özbek, Türkmen vb. şeklinde isimlendirilecektir.

⁴ Fazlur Rahman, "Rusya'daki Türklere Karşı Sovyet Politikası'nın Gelişimi (1917-1965)", çev. Hakan Kırımlı, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1982, s. 139-166.

⁵ Rahman, "a.g.m.", s. 127.

⁶ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 2004.

⁷ Bolşevik yönetim ülkede komünizmi tam olarak yerleştirmeden Müslüman-Türk Grupları toplu bir şekilde karşısına almamaya büyük özen göstermiştir. Beklemesi sadece rejimin güçlenmesi ve Türklerin kendi aralarındaki siyasi çekişmelerinin daha da artmasına yönelik stratejik bir politikadır. Yeni Türkistan Politikası ise bundan sonra Türklerin üzerine daha sert şekilde gitmek ve kesin askeri sonuçlar ile Müslüman-Türk coğrafyaları üzerinde hakimiyet sağlamaktır.

⁸ Baymirza Hayit, *20. Yüzyılda Türkistan'ın Millî ve Sovyet Devleti'nin Karakterleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1987, s. 144.

⁹ Bolşevik rejim bu dönemi, eksiklikleri tamamlama, yeni rejimi yerleştirme ve Türklerin üzerine organize bir şekilde gitmek amacıyla ustaca kullanmıştır.

bölgeyi kuşatan Sovyet orduları zulmün her çeşidini Türkistan Coğrafyası'nda yaşayanlara iliklerine kadar hissettirmişlerdir.¹⁰ Milli değerlerini yaşayan, toplumsal önderlik gücü ve liderlik potansiyeli olan herkesi en basit suçlamalar ile yok etmeye çalışan Sovyet rejimi, emperyalist yüzünü saklamak için çeşitli baskılar ile bölgede hakimiyet sağlamaya çalışmıştır.¹¹

Yakın akraba ve komşularından birini rejim karşıtı olarak kaybetmeyen hiç kimsenin kalmadığı 1925-1935 yılları arası dönemde din, dil ve kültür gibi milli değerlerin giderek aşındığını fark eden Türkistanlılar zaman zaman bölgesel bazda silaha sarılsalar da, artık bu kavgayı kaybettiklerini anlamışlardır. İslam Dünyası'nın güç odağı Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekildiği, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ise sadece ayakta durmaya çalıştığı bir döneme denk gelmesi Türkistan Türkleri'nin karşısındaki bir başka açmazdır.¹²

20. yüzyılın bir başka karakteristik özelliği de güçlü ülkelerin rejimlerinin rengini sorun etmeden menfaat için çok çabuk bir araya gelmeleridir. 1907 yılında İngilizler Çarlık Rusyası Petersburg'da masaya oturduklarında İran, Afganistan ve Tibet'i görüşürlerken, Türkistan konusunu tartışmaya bile gerek duymamışlardır. Rusları Hindistan'dan uzak tutmak uğruna Türkistan'ın sessizce yok edilmesine rıza gösteren İngilizler hiçbir zaman Türkistan Coğrafyası'nda yaşayan Türklerin durumu ile olumlu anlamda ilgilenmemişlerdir.¹³

Çarlık rejimine son veren 1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'ne soğuk yaklaşan Müslüman Türk unsurlar, birkaç yıl önceki "*Büyük Orta Asya İsyanı*"nda Rus askerlerinin korkunç katliamları sırasında nasıl kaderleri ile baş başa kaldıklarını hesap ederek isimlerin ve yönetimlerin değişmesinin, Müslüman Türklere bakış açılarında radikal bir yenilik ve değişikliğin ortaya çıkacağına şüphe ile baktıkları için, Türklerin bu dönemdeki genel politikaları rejime temkinli yaklaşmaktır.¹⁴

İkinci Dünya Savaşı öncesi Türkistan bölgesi işgal edilmiş, aydınları hapsedilmiş, toplum sindirilmiş ve korkuyu her gün hisseden bir Türkistan gençliği ortaya çıkmıştır. Rusya içerisinde her devrin kaybedeni olan Türkistan Türkleri, kendi Sosyalist Cumhuriyetleri'ni kurarak Sovyetler Birliği içerisinde kültürel değerlerini yaşatacaklarına dair aldıkları "*Bolşevik Sözü*"nü bir anayasal teminata dönüşmesini beklerken yeni rejimin sert askeri güçleri ile karşılaştıklarında sadece iki şeyi anlamışlardır. Birincisi yeni rejimin Türkleri daha küçük ve özerk bölgelere ayırarak güçlerini etkisizleştirmek istediğini ve bunun içinde sadece uygun zamanı beklediğini fark edeceklerdir.¹⁵

¹⁰ Latif Çelik, *İkinci Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015, s. 10.

¹¹ Baymirza Hayit, *Sovyet Rusya Emperyalizmi*, Güven Yayınları, Ankara 1975, s. 151.

¹² Ali Seçen, "Orta Asya Türkleri ve Komünizm", *Tercüman Gazetesi, Makale*, Almanya Baskısı, Frankfurt 1987, s. 18.

¹³ Seçen, *a.g.e.*, s. 18.

¹⁴ İsyân ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Helene Carrere d'Encausse: "Colonizing the Territories Central Asia A Edward Allword", *Century of Russian Rule*, Colombia University Press, New York and London 1967.

¹⁵ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Otağ Yayınları, İstanbul 1975, s. 72.

Türkistan Türkleri'nin Karşısına Çıkan Şans: Almanya

Almanya'nın sebep olduğu her iki büyük savaş, Cermenlerin yeni pazar arayışlarının sonucudur. 19. yüzyıl sonlarında belirgin bir hal alan Almanya'nın doğuya yayılmacılığı bilinen emperyalist bir politikadır. Yeni hayat sahaları arayan Almanlar karşısındaki iki milletten biri olan Türkleri güler yüzlü politikası ile ekonomik bağımlı haline getirirken, Ruslar silah gücü ile kontrol altına almak istemişlerdir.¹⁶

Birinci Dünya Savaşı sonrası ciddi ekonomik krizler ile boğuşan Alman siyaseti içinde doğan NSDAP-Milli Sosyalist Alman İşçi Partisi, ırkçı ideolojik görüşlerine uygun konjonktürü de iyi kullanarak 1933 yılında demokratik yoldan iktidara geldi. Ülke yönetimini eline alan Hitler ve ekibi¹⁷ geleneksel Alman yayılmacılığını kitlelere benimsetmekte fazla zorlanmadılar. Gelişen sanayi, azalan işsizlik ve buna bağlı devasa askeri güç ile zayıf komşu ülkeleri de etki alanına alan Almanya, ileride İngiltere, Fransa ve Rusya ile kesin askeri rekabete gireceğini fark ederek özellikle Sovyetlerin karmaşık yapısını takibe alan uzman birimler oluşturmuştur. Karşı tarafta ise kontrolsüz Alman yayılmacılığı ve saldırgan dış politikasına karşı İngiltere-Fransa-Rusya arasında doğası gereği oluşmuş bir askeri birliktelik şekillenmeye başlamıştır.¹⁸ Almanya, son ana kadar bu üç ülkeyi güçlü dış politikası ile birbirinden uzak tutmaya çalışsa da,¹⁹ savaşan ülkelerin safları Barbarossa Harekatı'nın hemen akabinde netleşecektir. İngiltere ve Fransa ile olan rekabetin de artması ile, Almanya her üç ülkeye de aynı anda savaş ilan ederek tarihin en büyük silahlı düellosuna start verecektir.²⁰

22 Haziran 1941 günü gece saat üçte tarihin kaydettiği en kanlı savaşın başlangıcı için düğmeye basan Nazi Almanyası'nın lideri Adolf Hitler ordularına Sovyetler Birliği topraklarını işgal emri verdi. Tuna Nehri'nin Karadeniz deltasından Baltık Denizi'ne kadar olan 1.600 kilometrelik bir cephe üzerinde 600.000 motorlu araç ve 3.2 milyon asker ile 146 tümeden oluşan Alman orduları Sovyetler Birliği topraklarına girdi. Feldmareşal Ritter von Leeb komu-

¹⁶ Drang Nach Osten: Türkçe Doğuya Doğru Yayılma adlı Alman dış politikası özellikle Kayzer II. Wilhelm döneminden sonra Alman milli politikalarına dönüşmüştür.

¹⁷ Alman siyasetinde yönetime gelen NSDAP-Milli Sosyalist Alman İşçi Partisi ekibi kısaca NAZİ Partisi olarak adlandırılacaktır.

¹⁸ Alman ekonomik gücü ve ona bağlı gelişen askeri endüstri İngiltere ve Fransa toprakları içinde ciddi bir tehlike haline gelince yeni savaşın artık sömürgeler ile kalmayıp, anakaraları etkileyeceği fark edilmiştir. Bunu fark eden her üç ülkede Almanya'ya karşı önce gizli, sonra açık askeri ittifakı hızlı bir şekilde hayata geçirmişlerdir. Bu konuda bkz.: Latif Çelik, *İkinci Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2015, s. 10.

¹⁹ İngiltere'nin birçok konuda silaha başvurmaması için Alman saldırganlığına engel olmaması bütün Avrupa'nın Almanlardan çekinmesinin yolunu açmıştır. Özellikle Çek Cumhuriyeti'nin Sudet bölgesini bir tek Çek temsilcinin olmadığı bir masada Almanya'ya verilmesine imza atan İngiltere Başbakanı Neville Chamberlain'in, "Çok şükür Avrupa'da savaş tehlikesini atlattık" şeklindeki açıklaması dönemin Hitler yönetimindeki Nazi Almanyası'nın gücünü ortaya koyması açısından önemlidir. İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya arasında varılan anlaşma ile Çekoslovakya'nın Sudet Bölgesi 29 Eylül 1938 tarihinde Almanya'ya bırakılmış ve Naziler bu anlaşma ile savaş yapmadan Çekoslovakya'nın batısına sahip olmuşlardır.

²⁰ Çelik, *a.g.e.*, s. 114.

tasındaki kuzey orduları Baltık bölgesini geçip Leningrad'a, Feldmareşal Von Bock komutasındaki merkez orduları Brest-Vilna-Smolensk üçgeni üzerinden Smolensk'a girmeyi hedef olarak seçmişlerdir. Guderian'ın zırhlı hava gücü ile desteklenen merkez grubu 400 kilometre uzunluğundaki bir cepheyi kontrol altına alırken, Feldmareşal von Runstedt tarafından kumanda edilen güney ordularının hedefi Dinyeper'i geçerek Kiev'e girmektir.²¹

Alman ordusu ile birlikte SS Muhafız Alayı Adolf Hitler ve SS Tümeni Wiking'ler de ilerlemektedir. Merkez Orduları Grubu yanında SS Reich Tümeni, SS Kurukafa Tümeni ve Nikolaus von Falkenhorst komutasındaki SS Savaş Grubu "Nord" ile birlikte 9. Piyade Alayı da Alman Ordusu'ndaki vurucu güçler olarak Sovyet topraklarına girmişlerdir.²²

Barbarossa Harekatı'nın iktisadi açıdan desteklenmesi görevi Hava Kuvvetleri Komutanı Hermann Wilhelm Göring tarafından kod adı "Oldenburg" olan plan ile de Alman Orduları'nın Sovyetler Birliği toprakları içerisinde desteklenmesi amaçlanmaktadır. Rusların kısa zamanda teslim olacağına inanan Alman karargahı, işgalin üçüncü yılında ele geçirilen bölgelerden elde edilen yerel kaynaklar ile beslenmeyi amaçlamaktadır.²³

Nazi Almanyası'nın kod adını Barbarossa olarak planladığı hareketin kurmayı planlamalarına göre Sovyetler Birliği Devleti üç ile altı ay arasında Alman orduları önünde diz çökecektir. Alman Genelkurmay karargahının planlarına göre ilk saldırı sonrası hedeflerinde genel anlamda büyük ölçüde başarılı olan her üç ordu ani bir hareket ile Sovyetler Birliği'nin merkezi Moskova yönünde ilerleyerek başkenti kısıp alıp Sovyetler Birliği'nin kalbini ele geçireceklerdir. Savaşın sonucundan emin olan Alman yönetimi, işgal topraklarındaki nihai amacı ise Beyaz Deniz kıyılarındaki Argangelsk şehri ile Astrahan şehri arasında çizecek bir hat ile bu ülkeyi kuzey ve güney olmak üzere birbirinden ayırmaktır.²⁴

Ani saldırısı ile Sovyetleri şaşkına çeviren Alman Ordusu saldırısının ilk üç ayında askeri hedeflerinden birkaçı dışında tamamını ele geçirmişlerdir. Ani bir plan değişikliği ile Moskova'ya yönelen Alman orduları Sovyetler Birliği yönetimine ikinci büyük şoku yaşatmışlardır. Mevsim şartlarının sertleşmesi ile hareketin hızının kesilmesi Ruslara nefes aldırırken, Almanya milyonlarca esir Rus askeri ve iklim şartlarının getirdiği yeni olumsuzluklar ile karşı karşıya kalmıştır. Sovyetler Birliği topraklarında Moskova varoşlarına kadar ilerleyen Almanların şehre yaklaşmalarına mevsim şartları engel olmuştur. Bu konuda A. Ahat Andican; "Alman ilerlemesine Mareşal Kış ile General Çamur önemli bir engel oluşturunca, Leningrad-Moskova-Stalingrad çizgisinde Alman ordularının hareketsiz kaldığını belirtmektedir."²⁵

²¹ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınevi, İstanbul 2003, s. 483.

²² Barbarossa harekatı içerisinde önemli görevler üstlenen tümenlerden Adolf Hitler, Wiking, Reich ve Kurukafa adlı silahlı gruplar Alman Ordusu'ndaki özel anti terör birlikleridir. İşgal bölgelerindeki ilerlemede bölge halklarını sindiren ve yerel direniş gruplarını takip ederek bu gruplara karşı sert uygulamaları bilinmektedir.

²³ Almanlar üç yıl içinde işgal bölgelerindeki durumun normale döneceğini ve burada üretim yapılabileceğine inanmaktadırlar.

²⁴ Andican, *a.g.e.*, s. 484.

²⁵ Andican, *a.g.e.*, s. 484.

Almanlara Esir Düşen Sovyet Türkleri

Almanlar Sovyet İmparatorluğu'nu sadece askeri değil, çeşitli alanlarda da sıkıntıya sokmaya karardır. Bu ülkede yaşayan milyonlarca Türk asıllı toplulukları kendi menfaati için kullanmanın fırsatını kollarken, Rusların cephelelere önemli oranda Türk topluluklarına mensup gençleri ön cephelelere sürmeleri Almanya için önemli bir stratejik fırsat olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye'ye karşı Turancılık kartlarını masaya koyan Almanlar, Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki Türk asıllı toplulukları bu politikalarına malzeme olarak görmektedir. Savaş boyunca Sovyetler Birliği sınırları içerisindeki Türklere hürriyet vaad edilmesi Hitler yönetimi tarafından sıkça dile getirilmektedir. Türkiye'yi etkilemeye yönelik bu çabaları zaman zaman basına sızdıran Alman gizli servisleri, Rus orduları içerisindeki Türk asıllı topluluklara karşı "Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa girdiği ve artık Rusya'nın savaşı kesin olarak kaybedeceği" propagandasını yapmaktadır.

Rusların çok güvendiği Ukrayna cephesinin Barbarossa harekati ile yarılması Moskova üzerindeki baskının artacağını işaret etmektedir. Alman orduları savaşın ilk iki haftasında yüz binlerce Rus askerini esir alınca, Sovyet ordularındaki gayri Rus ve anti komünist askerlerin savaşa şevki kalmamıştır. Esir Rus sayısının sürekli artması ile bu gruplar Almanya içlerine doğru çekilerek ülke içlerindeki kamplarda kayıt altına alınmaya başlamışlardır. Milliyetlere göre yapılan sayımlarda bu esirlerin önemli bir bölümünün Türk asıllı olduğunun farkına varılması Almanya'yı yeni bir strateji geliştirmeye mecbur bırakmıştır. Gerek Türkiye'deki milliyetçi çevrelerin gayretleri, gerekse Ankara'daki Alman Büyükelçi Von Papen'in yönlendirmeleri en üst düzeyde karşılık bulunca ilk etapta Türk asıllı askerlerin belli merkezlerde toplanmaları yoluna gidilmiştir. Rus esirlerden ayrışma sonucu kısmen Alman baskısından rahatlayan Türkistan kökenli esirlerden Almanya'nın beklentileri ise kendi saflarında Rusya'ya karşı aktif faaliyette bulunmalarıdır. Ani saldırısı ile Sovyetleri şaşkına çeviren Alman ordusu saldırısının ilk üç ayında askeri hedeflerinden birkaçı dışında tamamını ele geçirmişlerdir. Sovyet savunma hatlarındaki düzensizlik yanında çok sayıda genç insanın ani seferberlik emri ile askere alınmaları da Alman ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Özellikle Müslüman topluluklara mensup askerlerin eğitimsizliği had safhadadır. Sovyet tarafında cepheye alınan askerlerin önemli bir bölümünün Türkistan bölgesinden, rejimin güvenmediği insanlardan oluşması çeşitli açılardan yorumlanmaya müsait bir durumdur. Silah altına alınan Türkistanlı gençlerin bölge nüfusuna oranlandığında ciddi rakamlarda olması dikkati çeken bir husustur. Bu konuda Çağatay Koçar:

"Almanların 1941 yılında Sovyetler Birliği'ne karşı savaş açmaları sonucunda Türkistan'dan büyük yoğunlukta askere alınmalar başladı. 1941-1943 tarihleri arasında Türkistan'dan 4.847.775 genç silah altına alınarak cephelelere sürüldü. 1941 yılında 6.5 milyon nüfusa sahip Özbekistan'dan 1 milyon 433.230 kişi askere çağırıldı. Bu rakam nüfusunun dörtte birinin askere alındığını"²⁶ belirtmektedir.

²⁶ Çağatay Koçar, "Milli Türkistan", *Türk Yurdu*, 100. Yıl, 285. Sayı, İstanbul 2011, s. 26.

Bilgi, motivasyon ve aidiyet duyguları eksik olan Sovyet Ordusu'ndaki Slav olmayan milletlerden gelen gençler, Alman saldırısından kısa bir süre sonra teslim olmaları bu cephelerde Alman Orduları'nın işini kolaylaştırmıştır. Tarihin en organizeli askeri güçlerinden birini meydana getiren Nazi Almanyası'nın ani saldırısı birçok cephede Sovyet Orduları'nın sadece askerlerini değil, komutanlarını da kaybetmesine yol açmıştır. İlk etapta üst komuta kademesi ilerleyen günlerde ise en yakın kıta komutanları ile irtibatı kesilen askerlerin her gün büyük gruplar halinde Alman ordularına teslim olması ciddi anlamda bir "Savaş Esiri Sorunu" ortaya çıkarmıştır. Bazı cephelerde esirlerin Alman askerlerinden daha çok olması ise durumu karmaşık hale getirmiştir. Cabbar Ertürk bu konuda, "Cephedeki Sovyet askerlerinin durumu gerçekten çok kötü idi. Önlerinde ateş gücü yüksek Alman ordusu, arkalarında ise geri kaçmamları için Rus silahlarının tehdidi vardı."²⁷ demektedir.

Kamplardaki ağır şartlara dayanarak ayakta kalabilenler için lejyonlarda görev alabilmek önemli bir şanstır. Birliklere kabul edilip, akabinde basit askeri görevler ile test edilen Türk asıllı topluluklardan bir süre sonra taburlar düzeyinde birlikler oluşturulmaya başlanmıştır. Cephe kullanma fikrinin ortaya atılmasının ardından Türkistan Lejyonları kısa zaman sonra sayıları yüz binler ile ifade edilen önemli bir askeri güç konumuna gelmiştir. 1942 yılı ortalarından itibaren birçok cephede "Türkistan Lejyonları" adı verilen silahlı birliklerin Alman orduları içinde görev yaptığı görülmektedir.

Barbarossa harekatı öncesi Rus asıllı olmayan halkların yaşadığı coğrafyalar için özel planlamalar yapan Nazi Almanyası Şark Bakanlığı bilinçli uygulamalar ile bu toplulukları kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Yerel unsurlar ile kurulan ilişkiler, Alman ilerleyişi ve bölgede tutunması açısından çok önemli gören Alman Şark Bakanlığı, bu bölgelerde belli serbestlik ve muhtariyet görüntüsünü hiçbir zaman tam olarak vermese de, savaşın sonuna kadar bu toplulukların liderleri ile ilişkileri hiç kesmeyip mümkün olduğunca kullanma ve onlardan faydalanma yoluna gitmişlerdir.

Doğu cephesinde genel anlamda Almanya ile Sovyetler Birliği arasında devam eden savaşta sivil ölümler konusunda sürekli Nazi Almanyası'nın Yahudi kıyımı öne çıktığı için özellikle savaş alanları içindeki işgal topraklarındaki diğer milletlerin kayıpları maalesef dikkat çekmemiştir. Türkistanlı askerlerden bir çoğunun kayıplarının bile tutulmadığı iddiasına yorum getiren Abdurrahman Kara bu konuda:

"İkinci Dünya Savaşı'nda en mazlum millet olarak Yahudiler gösterilir. En az onlar kadar zulüm gören Türk asıllı Sovyet askerlerinin yaşadıkları ise pek bilinmemektedir. Oysa bunlar sadece Hitler'den değil, aynı zamanda vatandaşı oldukları ve Stalin tarafından yönetilen Sovyet Hükümeti tarafından bilinçli katliam ve zulme uğradılar."²⁸ demektedir.

²⁷ Cebbar Ertürk Azerbaycan asıllı bir genç asker olarak Kızılordu safalarında savaşa katılmış ve daha sonra Almanlara esir düşerek Almanya içlerindeki kamplara getirilmiştir. Türk asıllı esirlerden oluşan lejyonlarda Azerbaycan Milli Komitesi'nde Kültür Sorumlusu olan Ertürk savaşın bitiminde Türkiye'ye gelmiş ve Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı almıştır. Bkz. Cebbar Ertürk, *Anayurtta Unutulan Türklük*, İkinci Baskı, Zafer Yayınları, Kayseri 1956, s. 142-143.

²⁸ Almanlar Kırım Türkleri'ne bağımsızlık sözü verselerde bölgede 18 ay kalmalarına rağmen yerel bir idare kurmalarına bile imkan tanımamışlardır. Yukarıdaki mektubun harekatın ilk günlerinde

Rusların bozulan ordularına yeni takviyelerin Türkistan bölgesinden yapıldığı bilinen bir gerçek idi. Bu şekilde hem bölgedeki isyanların zinde güçleri olan gençler cepheye gönderilerek kontrol altına alınmış oluyor, hem de Alman ordularının önünde kısmen de olsa Rus gençleri korunmuş oluyordu. Barbarossa hareketinin ilk aylarında geri çekilen Sovyet Orduları'na yeni takviyelerin Türkistan bölgesinden yapıldığı konusunda dönemi yaşayan esirlerden biri olan Baymirza Hayit: *"Askere alınarak cepheye gönderilen Türkistanlı erkek sayısı iki milyonun üzerindedir. Türk asıllar özellikle ön cephelere gönderildi. Oysa yoğun çatışmaların olduğu bölge için Türkistanlı gençlerin çok azı uygun idi."*²⁹ şeklinde görüş belirtmektedir.

İlk üç ayda Almanya'nın elinde 1 milyon civarında Sovyet askerinin esir olduğu bilinmektedir. 1941 yılında ise artık esirlerin Almanya'ya getirilmektense Polonya ve Ukrayna'da kalması uygun görüldü. Dönemi inceleyen Alman tarihçi Georg Fischer Sovyetler Birliği cephesinden esir edilenlerin sayısını 12. ayda 2.053.000 olarak verirken, Şark Bakanlığı kaynaklarının (Alm: Ost Ministerium) bu sayıyı 3.600.000 olarak açıkladığından bahsetmektedir. Alman Silahlı Kuvvetleri verilerini kaynak olarak gösteren Alexander Dalling ise esir Sovyet askeri sayısını 1941 yılı için 3.355.000 ve 1942 yılı için 1.653.000 olarak vermektedir. Alman Orduları Kara Kuvvetleri Komutanlığı verilerinde ölen, kaçan ve serbest bırakılanlar da dahil, esir Sovyet askeri sayısı 3.350.639 olarak bildirilmektedir. Alman tarihçiler ile dönemin Alman Ordusu'nun rakamları arasındaki farkların, esir kategorileri arasındaki adlandırma, süratli bir şekilde gönüllü olmaları ve geçici bekleme kamplarındaki istatistiklerin değişik anlayış ve adlandırmalardan ortaya çıkmış olma ihtimali de göz önünde tutulmalıdır.³⁰

Türkistanlı Askerlerin Lejyonlara Alınmaları

Vatandaşları oldukları ülkedeki dışlanmışlık ve nesiller boyu devam eden zulümlerin etkisi ile iki diktatörün kanlı savaşında kaybolmaktansa teslim olmayı yeğleyen Türkistan Türklerinin sayısı giderek artınca, Almanya'nın esir kamplarındaki kapasitesinin yetersizliği korkunç ölümleri de beraberinde getirmeye başladı. 1941 yılı kışındaki sadece iki aylık dönemde hayatını kaybeden Sovyet askeri sayısı yarım milyonun üzerindedir. Sovyet askerlerinin ölümleri birinci derecede sağlıksız beslenme, hastalıklara karşı alınmayan tedbirler ve kamplardaki baskıdır. Esirlerin kaldığı barakalarda bir yatağı

yazıldığı dikkate alındığında Kırım Türkleri Nazi Almanyası'na bağladıkları ümidin boşa çıktığını görecektir. Kırım Milli Fırka Genel Sekreteri İsmail Otar tarafından Nazi Almanyası liderlerine yazılan teşekkür mektubunun 1. ve 2. bölümleri için bkz. Belge 7 (Bundesarchiv, Auswertigesamt, Politische Amt., Turanismus, R 261174).

²⁹ Baymirza Hayit, *Turkestan im Herzen Euroasiens*, Studien Verlag, Köln 2003, s. 103; Latif Çelik, *İkinci Dünya Savaşında Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Konya 2015, s. 131.

³⁰ Alman ordularınca esir alınan veya kendiliğinden teslim olan Kızıldüğü Askerleri öncelikle Polonya ve Ukrayna topraklarındaki Dulag adı verilen geçici savaş esiri kamplarında bekletilmektedir. Almanya sınırlarından içeriye girebilenler ise çeşitli güvenlik kriterlerini aşarak gönüllü-güvenilir olanlardır. Bu konuda bkz. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Kriegsgefangenenlager/Dulag.htm>, İnternet erişim: 20.05.2015, Saat: 12.00.

bazen üç-dört kişinin paylaşması, zaman zaman toplu esir kabullerinde yerlerdeki beton üzerinde yatan insanların bir çoğunun yaşamaktansa ölümü seçtikleri de esir kamplarının olağan genel bir durumudur. Ölüm oranları ile verilecek bir örnek olarak sadece Czystochova kampına bakmak yeterlidir. 1942 yılının ilk dört ayında bu kamptaki 90 bin Kızılordu askerinden sadece 3 bini hayatta kalmayı başarabilecektir. Dönemi yaşayan esirlerden olan Kırım kökenli Cengiz Dağcı, Uman Kampı'nda yaşadıklarını anlattığı hatıralarında:

“Kampta ölenlerin sayıları günden güne artıyordu. Cesetler barakalardan çıkarılıp tuvalet olarak kullanılan çukurların az ötesine yığılıyordu. Bakınca cesetlerden sanki bir duvar oluşuyordu. Esirler bu durumu görüyorlar, ama sesli bir tepki verildiğinde kendilerine de ateş edilir korkusu ile sadece susuyorlardı.”³¹ şeklinde belirtmektedir.

Kamplardaki korkunç ölümlerin kurtulmak istedikleri komünist rejimden pek farkı olmadığını anlayanların tek yapabilecekleri kadere razı olmaktı. Akşam konuştuğu arkadaşının sabah cenazesini kaldırınlardan biri olan Cengiz Dağcı, esirlerin kamplara ilk geldiği gün yiyecekler konusunda verilen bilgilerin aktarıldığı dönem ile ilgili bilgiler verirken;

*“Esirler önce kampın önündeki meydanda toplandı. Bir Alman yetkili kırbacı ayakkabısına vurarak anlatmaya başladı,
- Her esir günde 50 gr. ekmeğe, yarım litre su ve yarım litre çorba alacak.
- Kampta dikenli tellere 5 metreden fazla yaklaşılmayacak, yaklaşanlara ateş açılacak,
- Akşam saat 19.00'dan sonra kamplarda kimse konuşmayacak, ses gelen barakalara dışardan ateş edilecek,
- Karanlıkta ateş yakmak, sigara içmek yasaktır. Emirlerle uymayanlara kulelerden ateş edilecektir.”³²*

şeklindeki kesin emirlerin daha ilk andan itibaren esirlere duyurulduğunu belirtmektedir.

İşgal ettikleri bölgelerden çok sayıda esirin iş gücünden de faydalanmak isteyen Almanlar bu bölgelerin genç erkek ve bayanlarını toplayarak cephe gerisine taşımıştır. Kırım'ın işgali ile bölge halkının büyük baskılar ile karşılaştığını belirten Kemal Özcan, “Almanların Kırım'ı işgal sonrası kadın-erkek binlerce genci çalıştırmak amacıyla Almanya'ya götürdüler. Bölge halkından yüzlerce insanı ya komünist suçlaması ile kurşuna dizdiler ya da Nikolayev ve Akmesit (Simferopol) şehri yakınlarındaki kamplara yolladılar.”³³ demektedir.

Dönemin savaş halini yaşayan ve sonradan esirlerin durumları ile ilgili hatıralarını kaleme alan Türkistan'lı liderlerin dikkat çektiği bir başka önemli husus da cepheye gönderilen Türk asıllı askerlerin Bolşevik Sovyet Yönetimi için savaşmak istemedikleridir. Bu konuda Cebbar Ertürk hatıralarında:

³¹ Cengiz Dağcı, *Hatıralarda Cengiz Dağcı*, Ötügen Yayınevi, İstanbul 1998, s. 111-112.

³² Dağcı, *a.g.e.*, s. 116.

³³ Kemal Özcan, “II. Dünya Savaşı Sırasında Kırım Türklerinin Almanlarla İlişkileri Meselesi Üzerine”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, Ankara 2005, s. 68.

“Kızılordu’da savaşıyan her asker arkadaşı, komutanı ya da kimsenin fark edemeyeceği şekilde diğer askerlerin kontrolünde idi. Ayrıca savaşıyan her asker Rusların silah tehdidini arkasında hissedirdi. Rus birlikleri cephe-den kaçanları herhangi bir soruşturmaya gerek duymadan vuruyorlardı. Bunların etkisi ile başlarındaki Rus komutanı öldürerek Alman tarafına geçerek sığınan Türk asıllı askerler olmuştur.”³⁴ şeklinde bahsetmektedir.

Kamplarda esaret günlerini bizzat yaşayan Musa Ramazan hatıralarında: *“Savaş esirleri ölen arkadaşlarının defnedilmesinden de sorumluydular. Kamplarda toplu mezarlar kazmak için bin kişilik gruplar vardı.”³⁵* demektedir.

İlan edilen ani seferberlik ile özellikle Müslüman-Türk unsurların yaşadıkları bölgelerin gençlerinin ciddi bir eğitim almadan Alman Orduları’na karşı cepheye gönderilmesi bir çoğunun silah bile kullanamadan hayatını kaybetmesine yol açmıştır. Daha önce askerde oldukları halde Bolşevik yönetimin kendilerine olan güvensizlik nedenleri ile en basit askeri hizmetlerde çalışan Türkistan asıllı gençlerin yer aldığı Kızılordu birlikleri de, Almanlar karşısında hiçbir varlık göstermeyeceklerdir. Dönemin son derece gelişmiş silahlarına sahip Alman Ordusu’na esir düşen Sovyet askerlerinin önemli bir bölümünün Türk kökenli bölgelerin gençleri olduğu, gerek Türkiye siyasi çevreleri gerekse Almanya’da sayıları çok az olan sürgündeki Türk kökenli liderler tarafından Nazi Almanyası yetkililerine iletilmiştir. Türkiye ve Almanya arasında henüz siyasi bir sorunun olmaması ve bu esirleri müttefik olarak kazanabilecekleri de Almanya’ya çeşitli kaynaklarca iletilen mesajlardır.³⁶

Türk asıllı savaş esirlerinden *“Türk-İslam Lejyonu”* adlı birlikler kurulması fikri Alman cephelelerini ziyaret eden Erkilet Paşa³⁷ tarafından bizzat Hitler’e söylenince bu alanda Almanya tarafından adım atılması için hazırlıklar yapılmaya başlanır. Bu konuda Gerhard Mende:

“Sovyet savaş esirlerinden milli birlikler kurulması yönünde istek Erkilet ve Erden Paşalar’ın Almanya ziyaretinde bizzat Hitler’e iletilmiştir. Bu konudaki çalışmaların kayda değer şekilde hızlanmasında misafir generalerin isteği olumlu etki yapmıştır. Ancak bu teklif hızlı bir gelişme yönünde

³⁴ Ertürk, *a.g.e.*, s. 142-143.

³⁵ 1942 yılının Kasım ayında Proskurow esir kampında kalan Musa Ramazan ilerleyen dönemde bir arkadaşının yardımı ile daha önce esir olarak kaldığı kampta ideolojik eğitim vermeye başlayacaktır. Bkz. Musa Ramazan, *Bir Kafkas Göçmeni’nin Hatıraları*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001, s. 44-45.

³⁶ Alman Dışişleri Bakanlığı’nı zaman zaman uyarayan Hitler, Türkiye ile mümkün olduğu kadar ilişkilerin gerilmemesine gayret gösterilmesini istemektedir. Bkz. Dallin, *a.g.e.*, s. 232.

³⁷ 1883 yılında Gazze’de doğdu. 1904 yılında Harp Okulu’ndan, 1907 yılında da Harp Akademisi’nden mezun olmuştur. Erkan-ı Harbiye Mektebi’ni bitirdikten sonra kurmay yüzbaşı oldu (1907). Balkan ve I. Dünya Savaşları’ndaki çarpışmalarda yer aldı. İstanbul’da çeşitli görevlerde bulunduktan sonra Anadolu’ya giderek Milli Mücadele’ye katıldı. II. Dünya Savaşı yıllarında Almanya taraftarıydı. Hatta Alman büyükelçisiyle görüşmelerde bulundu. 1941’de Almanların davetiyle Sovyet Cephesi’ni ve Kırım’ı gezdi. Ali Fuat Elden ile birlikte Alman Genelkurmay Karargahı’nda Adolf Hitler ile görüştü. Emekliliği ile birlikte Cumhuriyet Gazetesi, Çınaraltı Dergisi gibi yayın organlarında Almanya yanlısı yazılar kaleme aldı. Turancı, anti-komünist görüşlere sahipti. *“Şark Cephesinde Gördüklerim”* adlı anı kitabında bu konuları değerlendiren Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet 1958’de Ankara’da vefat etti.

sonuç vermemiştir. Bunun nedeni ise Almanlar Kafkasya Halkları ve Türkistanlılardan ayrı ayrı alaylar kurma konusundaki hazırlık çalışmaları-zının zaten var olmasıdır.”³⁸ şeklinde görüş belirtmektedir.

Uzun hazırlık, değerlendirme ve inceleme sonrası, hayata geçen “Türkistan Lejyonları” kendi üniformaları, flamarları ve komutanları yeni bir oluşum olarak kendi kimlikleri etrafında yapılandırılmaya başlanmışlardır. Alman Orduları tarafından zaten kullanılan bu gruplar artık “Almanya’nın Müttefikleri” olarak savaş cephelerine gönderileceklerdir. Hem Almanya, hem de kamplardaki zor şartlarda yaşayan savaş esirleri için önemli bir değişiklik olan “Lejyonların Kurulması Talimatı” Nazi Partisi’nin en etkili isimlerinden olan SS Lideri Himmler’in de kabulü ile artık uygulama safhasına geçmiştir. Sovyetler Birliği kökenli bütün savaş esirlerinden hemen her milletin yer aldığı “Doğu Lejyonları” olarak adlandırılan gruplar içerisindeki olumsuz rekabet, suç işleyenlerin artması ve disiplinsizliklerin de etkisi ile esirleri milliyetlere göre ayırmanın doğru bir karar olduğuna inanan Alman Kara Kuvvetleri, Türkistanlıların bir lejyonda toplanmasına sıcak bakarak teşvik etmişlerdir.³⁹

Barbarossa Harekatı ile birlikte Alman Orduları’nın eline geçen esirler daha ilk haftalarda beklenenin çok üzerinde olması bazı Alman askeri yetkililerin bunları ayak bağı olarak görmesine de yol açmıştır. Bu durum ağır yaralıları ile hiç ilgilenmeme, hastane ve sağlık imkanlarından öncelikle kendi askerlerinin yararlanması ve gıda yardımlarının esirlerden önce Alman Ordusu’nun ihtiyaçlarına ayrılması uygulamaları öne çıkmıştır. Mevcut durum ve anlayış farkları 1941 yılı boyunca esirlerden önemli bir bölümünün hayatta kalmayı başaramayarak ölmesine yol açmıştır. Bazı kamplardaki can kaybının yüzde doksanlara kadar çıktığının görülmesi Alman yetkilileri de telaşlandırınca, esirlerden başlayacak bir bulaşıcı salgın hastalık dalgasının kendilerini de tehdit edeceği korkusu kampların islahı konusunu gündeme getirmiştir. Veli Kayyum Han önderliğindeki Türkistan Milli Komitesi Üyeleri ve esir komisyonlarındaki diğer temsilciler kampların bu şekli ile devam etmesinin hem Almanya, hem de esirler için sadece felaket olacağını ileri sürerek acil tedbir alınmasını istemişlerdir. Kayyum Han’ın esas hedefi ise can kayıplarının hızla artmakta olduğu kamplardan Türkistanlıları bir yolunu bulup kurtarmaktır.⁴⁰ Bunun en kolay yolu ise Türkistanlılardan oluşan özel birliklerin Alman Ordusu’na sağlayacağı faydaları sıkça gündeme getirerek Almanlara menfa-

³⁸ Erkilet Paşa’nın hatıraları ile Von Mende’nin yazdıkları birbirinden farklı bilgiler içermektedir. Almanya ziyaretini “Şark Cephesi’nde Gördüklerimiz” adlı kitabında anlatan Hüseyin Emir Erkilet Hitler ile aralarından böyle bir konuşmanın geçtiğinden bahsetmemektedir. Erkilet, *a.g.e.*, s. 216-228; Von Mende, *a.g.e.*, s. 25.

³⁹ Çelik, *a.g.e.*, s. 152.

⁴⁰ Alman Şark Bakanı Rosenberg bazı kamplarda kalan Türkistanlı esirlerde can kaybının çok ileri boyutlarda olduğuna dikkat çekerek, “Türkistanlı olduğu belirlenen yüz bin civarındaki esirden sadece altı bini hayatta kalmıştır.” şeklinde konuşacaktır. Aynı konuda kampların durumu hakkında bilgiler veren Dr. Baymirza Hayit ise, “Polonya’daki Çenstohau Kampı’na ziyaret ve kayıt için geldiğimizde otuz iki bin yurttaşımız vardı. Bir aylık inceleme sırasında kampın yansı hayatını kaybetti. 1942 yılı Ocak ayında bunlardan ancak iki bin kişi sağ kalabildi.” şeklinde bilgi vermektedir. Bkz. Andican, *a.g.e.*, s. 494.

atleri göstermektedir. Bürokraside tanıdıkları olan, Nazi Almanyası tarafından ciddi anlamda muhatap alınan Veli Kayyum Han “*Türkistan Lejyonları*” için oluşturduğu fikri projeye çevirmeye adım adım yaklaşmaktadır.⁴¹

Savaş esirlerinin milliyetlerine göre ayrılarak lejyon birliklerinin kurulmasının kendileri için de faydalı olduğuna inanan Almanlar, Veli Kayyum Han ve Mustafa Çokay’a görevler vererek her iki şahsın da Şark Bakanlığı yetkilisi Von Mende ile birlikte çalışmalarını istenir. Ancak Almanların niyeti sonradan ortaya çıkacaktır. Türkistan’da önemli bir isim olan Mustafa Çokay’dan propaganda amaçlı faydalanmak isteyeceklerdir. Oysa aynı dönemde çok sayıda esirin kamplarda hayatını kaybettiğini bilen Çokay ve Kayyum Han öncelikli olarak kamplarda milliyetlere göre ayırmanın hızlı bir şekilde başlaması konusunda görüşmeler yaparlar. Her iki liderin hedefi de çok sayıda Türkistanlı genci esir kamplarından bu birliklere kaydederek insanca bir hayat sürmelerini sağlamaktır.

Kafkasyalı ve Türkistanlı Türk unsurlardan oluşan ilk birlikler başlangıçta “*Müslüman Lejyonu*” olarak anılsa da, ilerleyen dönemde Türkler de kendi lehçelerine göre değişik gruplara bölünerek yeni düzenlemelere gidilecektir. İlerleyen dönemde kurulacak Türkistan Lejyonları için önemli bir tecrübe laboratuvarı olacak bu küçük yapılanmalardan öncelikle Alman Ordusu’nun nasıl bir fayda sağlayacağı gerek raporlardan gerekse askerlerin talimlerde gösterdiği gayreti komutanların takibi neticelendirecektir.

Uzun teklif, tartışma ve değişikliklerden sonra Alman Orduları Polonya İşgal Bölgesi’nde içlerinde Türk asıllılardan oluşan altı lejyonu görevlendirecektir. Polonya’da ihdas edilen Genel Valilik (Alm: Generalgouvernement) emrindeki lejyonda Kafkasya, İdil-Ural ve Türkistan Türkleri yer almaktadır. İlerleyen dönemde bu askeri grupları tek bir merkezden yönetmek amacıyla Doğu Lejyonları Komutanlığı’na (Alm: Kommando der Ostlegionen) bağlanan bu birliklerin komutanlarının da kendileri ile aynı dili konuşan Türk asıllı komutanlar olması Almanya’nın lejyonlar konusunu artık tam olarak kabullediğine işaret etmektedir.⁴²

Adı “*Türkistan Lejyonu*” olsa da homojen ve sade bir yapının kurulamadığının görüldüğü bu lejyonlarda Sovyetler Birliği’nin çeşitli bölgelerindeki Türk kökenli halkların da yer aldığı fark edilmektedir. Legionowada şehrindeki üslenen Türkistan Lejyonu’nda Kırgız, Kazak, Tacik, Karakalpak, Özbek ve Türkmenler başta olmak üzere sayıları az da olsa İranlı, Beluci, Dungan, Kaşgarlı, Kurami, Pamiri, Şugnan, Tarançı ve Doğu Tatarları gibi çok karmaşık Türk-Turan kavimleri yer almaktadır. İsminden de anlaşılacağı gibi lejyonlarda en fazla Türkistan asıllı asker olduğu için lejyonlar ismini bunlardan alacaktır.

1941 yılı Aralık ayında kurulan 162. Piyade Tümeni birkaç hafta sonra Sovyet sınırları içerisindeki bir savaşta sıcak çatışma ortamında görevlendirilmiştir. Kalinin ve Rjev Bölgesi’nde Alman ve Sovyet Orduları arasındaki sert çatışmaların geçtiği cepheye gelen birliğin ağır kayıplar vererek sadece komuta personelinin kalması, bu birliğin geri çekilerek dağıtılmasını getirmiştir.

⁴¹ Baymirza Hayit ile Latif Çelik’in 10.05.2003 tarihli Köln Görüşmesi.

⁴² Hoffmann, *a.g.e.*, s. 26.

Kızılordu'da ciddi anlamda eğitim eksikliği sonucu zaten savaşamadıkları için cephede ölmektense Alman Orduları'na teslim olmayı yeğleyen bu insanların 4-5 ay sonra tekrar cepheye getirilmesinin yanlışlığını Almanlar da anladığında maalesef birliğin bütün er ve erbaş bölümü kaybedilmiştir.⁴³

Daha önce kullandıkları Sovyet Ordusu silahlarından çok daha fazla gelişmiş Alman silahları ellerine verilse de bunu tam anlamı ile kavrayıp öğrenmeye vakit olmayışı, eğitim sırasındaki dil iletişimlerinin yetersizliği ve kendilerine yakın bölgelerdeki Alman Birlikleri tarafından eğitim döneminde sürekli küçültücü bir şekilde aşağılanmaları da lejyon askerlerindeki eksikliklerin ilk göze çarpanlarıdır. Hepsi savaş esiri kökenli olan lejyon mensuplarının 1943 yılı sonuna kadar Alman askerleri tarafından horlanması ve kendileri ile eşit seviyede görülmemeleri incelenmesi gereken dikkate değer bir durumdur.⁴⁴ Almanya için savaşmaya gönüllü olanlara karşı sergilenen tavır, Kızılordu'ya karşı olan tepkinin dışında Nazi ırk anlayışı ile de ilgilidir.

Türkistan asıllı askerlerin oluşturduğu lejyon birliklerinin gerek görevlerinin karışıklığı ve ağırlığı, gerekse cephelerdeki çatışmaların oldukça sert geçmesi zaman zaman büyük zayıflar ile bir anda yüzlerce mensubunu da kaybetmesine yol açmıştır. Kızılordu'ya karşı verdikleri aktif mücadele ve sıcak çatışma ortamlarında hayatını kaybeden veya ağır şekilde yaralanan lejyon üyeleri için lejyonların karargah merkezlerinde cenaze ve yas törenleri düzenlenerek geride kalanlar arasında unutulmadan hem milli birliklerinin pekişmesi, hem de aidiyet duygusunun artması sağlanmıştır. Cenaze törenlerinde "Türkistan Marşı"⁴⁵ orkestra ile çalınırken yaralı olarak dönenlere de Alman Kara Kuvvetleri'ne ait Nazi Sembolleri ile süslü askeri madalyalar takdim edilmiştir.

Alman Orduları'nın Sovyet Cepheleri'nde ardı ardına karşılaştığı yenilgiler ortaya yeni bir durum çıkarmıştır. Savaşın sonuna doğru lejyonlardan firarların da arttığı görülmektedir. Nazi Almanyası gözünde güven kaybı yaşayan lejyonlardan kapatılanlar olsa da savaş ortamında aylarca eğitim almış bu silahlı güçlerden vazgeçmek de mümkün değildir. Lejyon askerlerinin hayatta kalma endişesi nedeniyle hızlı bir şekilde birliklerinden firar ederek Sovyet tarafına geçmesi başta Türkistan Taburları olmak üzere tüm lejyon askerlerinin batı cephelerine kaydırılmasına yol açacaktır.⁴⁶

Giderek artan taraf değiştirmelerde birinci neden Almanların askeri alanda artan başarısızlığıdır. Çeşitli cephelerdeki Alman kayıplarının lejyonlar

⁴³ Çelik, a.g.e., s. 157.

⁴⁴ Bu askerler eğitim alarak Almanya için gönüllü oldukları, hatta bazılarının az da olsa iletişim kuracak kadar Almanca öğrendiği halde dışlanmaları ilginçtir. Cephe sevkiyatları yapılan lejyon askerleri trenlere bindirilirken Almanlar ile bir araya gelmemeleri planlanıp, "Lehler, Yahudiler ve Lejyonerler Son Vagona" yazılı talimat levhaları okutularak trenlere bindirilerek en ön cephelere sevk edilmişlerdir (Neulen, a.g.e., s. 329).

⁴⁵ Türkistanlı Çolpan'ın şiirinden uyarlanan marş, Türkistan Lejyonları tarafından son ana kadar her türlü cenaze, kutlama ve törenlerde milli marş olarak çalınmıştır. Marşın sözleri için Ek'ler kısmına bakınız.

⁴⁶ Türkistan Lejyonları'nın kaldırılması öncelikle burada görevli askerlerin tekrar kamplara dönmesi demek olacağından Türk asıllı askerler bu durumu sevinçle karşılamışlardır. Alman Ordusu ise giderek artan insan gücü ihtiyacının bir bölümünü lejyonlardan sağlayabilmektedir.

arasında hızla yayılması özellikle Türk asıllı grupların gelecek hayalleri ile ilgili ümitlerinin de suya düşmesidir. Askeri karargahlar ve eğitim kamplarında “Bolşevizme karşı Nazi Almanyası ile işbirliği yaparak kendi ülkelerini kurtarabilecekleri” siyasi eğitimini alan Türkistan lejyonları mensupları mevcut ortamda bu amaçtan giderek uzaklaşıldığının farkındadırlar.⁴⁷

Bayrakları, marşları ve isimleri ile son ana kadar büyük ölçüde Almanların yanında Ruslara karşı savaşan askerlerin isimleri Doğu Lejyonları, Türkistan Birlikleri, Müslüman Askeri Birlikleri ve Türk Halkları Silahlı Grupları olarak anılsa da, bahsedilen makalenin konusu Türkistan asıllıların oluşturduğu askeri birliklerdeki hareketliliktedir. Askeri hiyerarşi içerisinde bölük, takım, tabur, alay ve tümen olarak geçse de, söz konusu edilen Türkistanlılardan oluşturulan gönüllü silahlı birliklerdir. Genel anlamda Alman Ordusu kontrolünde ve Doğu Bakanlığı ile ilişkili olan birlikler, 1943 yılına kadar askeri hiyerarşi bağlamında III. Alman İmparatorluğu Silahlı Kuvvetler Başkomutanlığı, Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı olarak faaliyet göstermiştir. Özellikle Sivastopol önünde Alman Ordusu'nun durdurulması sonrası had safhaya çıkan Silahlı SS'ler Genel Karargahı ile Alman Ordusu arasındaki rekabet, bir şekilde SS'ler nezdinde daha yeni sahaya sürülen Türkistan Lejyonları'nın da suçlanmasına yol açmıştır. Aynı dönemde Kızılordu tarafından yapılan “Ülkenize Geri Dönün” propagandasına kanan bazı Türkistanlıların taraf değiştirmesi sürekli bir şekilde bu birliklerdeki Türkistanlı askerlerin toptancı bir şekilde “Hain” olarak suçlanmasına yol açmıştır. Her iki taraftan da hain damgası yiyen bu birlikler Almanya'nın yenileceğini anlayınca kendi başlarının çaresine bakacaklardır.

İkinci Dünya Savaşı'nın aslında bittiğine, devam eden çatışmaların ise yöresel direnmeler olduğundan sadece Türkistan Lejyonu mensupları değil Almanlar bile emindirler. 1945 yılı Mart ve Nisan ayında çok sayıda lejyon mensubu Almanlar tarafından çalışma kampları ya da işçi bölüklerine gönderilmişlerdir. Birçok lejyon mensubu da Almanya'da çöküşe giden devlet sistemi içerisinde kendi başının çaresine bakmak için sağda solda birşeyler yapmak çabasıydırlar. Hitler Almanyası 8 Mayıs 1945 günü teslim olduğunda, Türkistan Lejyonları'nın önemli bir bölümü dağıtılmış, bir çoğu firar etmiş ve yine önemli sayıda lejyon da ya batılı müttefiklere teslim olmuş veya onlar tarafından esir alınmıştır. Almanya'nın teslim olmasından üç gün öncesine kadar özellikle Almanya içinde görevli lejyonlardan hala görevinin başında olanlar da vardır.

⁴⁷ Nazi Almanyası başlangıçta açıkça deklare etmese de, lejyonların hayalleri Bolşevikler kaybederse kendi ülkelerinde en azından eski özerk yönetimlerinin hayata geçeceği ümidi vardır. Ayrıca Almanların Kırım'ı işgal etmeleri ve burada iki yıl kalmalarının ardından yerel Tatar Türkleri'ne bu yolda bir hak vermemeleri, hatta Kırım Türkleri'nin İstanbul'da yaşayan sürgün liderlerinin Doğu Bakanı Stoltenberg tarafından kabul edilmemesi, Almanların lejyonlara özgür vatan konusundaki samimiyetinin sorgulanmasını ortaya çıkarmıştır. Nazi Almanyası'nın işgal ettiği birçok noktayı bölge halklarına teslim etmeyip sıkı bir merkezîyetçi yönetim ile kendisine bağlayacağını göstermektedir. Bağımsızlığa sahip olamayacakları şüphesi lejyonlardaki ümitsizliğin önemli kaynaklarından biridir. Ayrıca kendileri ile görüşmelerde bulunmak için Almanya'ya gelmek isteyen muhacir liderler ile görüşmek istemeyen Almanya'nın tavırları lejyon birliklerinin güvenini 1943 yılı kış aylarından sonra büyük oranda sarsmıştır. Bkz. Sanem Yılmaz, “Almanlar'ın Turancılara İlgisi”, *Birlik*, Eylül 1999 Sayısı, Würzburg.

Türkistan Lejyonlarının Dünyadaki Örnekler İle Karşılaştırılması

Dünya tarihinde lejyon askerleri kullanmak çok eskilere dayanır. İlk defa Romalılar döneminde ortaya çıktığı bilinen lejyonlar gerçekte bir Avrupa kültürüdür. Lejyon askerler kullanarak geniş coğrafyalara hakim olanlardan zamanla geriye korku, baskı ve zulüm kalmıştır. Para karşılığı savaşan askerlerin verdiği korku ile fethedilen ülkelerin insanları birkaç nesil sonra yönetimlerine en hızlı başkaldıran toplumlar olmuşlardır. Genel anlamda başkaları için savaşanlar manasındaki lejyonlar sadece belirli bir zaman kullanılmış, kullanılanlar ellerine ne geçtiğini fark edemeden ya onları kullananlar yenilgiye uğrayarak meydanı terk etmişler ya da artık kullanmaya gerek görmemişlerdir. İkinci Dünya Savaşı'nın en kanlı günlerinde iki filin arasında bir karınca şeklinde yeni efendileri için çok çeşitli cephelerde faaliyet gösteren "Türkistan Lejyonları" ile ilgili analize geçmeden dünyanın çeşitli yerlerindeki lejyoner askerlerin faaliyetleri ve onları kullanan ülkeler ile ilişkilerine kısaca bir göz atmak gerekir.

Avrupalı lejyonlar genelde ülkelerinin dışında ve işgal etmek veya işgali gerçekleştirenleri korumak için hayata geçirilmişlerdir.

Türkistan Lejyonları'nda görev alanlar ise bir diktatör rejime kaptırdıkları vatanlarını bir başka diktatörün yardımı ile kurtarmak için lejyonlara girmişlerdir.

Avrupalı Lejyonları'nın mensupları istedikleri zaman lejyonlardan ayrılıp meslek değiştirebilmişler ve bir başka mesleğe rahatça geçebilmişlerdir.

Türkistan Lejyonu mensupları ise Hitler - Stalin - ölüm üçgeni arasına sıkıştırılmışlardır.

Avrupa lejyonlarının tamamına maaş ödenmiş ve gelecekteki dönemin özelliklerine göre emeklilik ile sonuçlanacak sosyal güvencelere dayanmıştır.

Türkistan Lejyonları'nda görev alanlar ise emekli olmak ya da maaş almak şöyle dursun sadece boğaz tokluğu ve hayatta kalabildiklerine şükretmişlerdir.

Avrupa ülkeleri tarafından dünyanın çeşitli yerlerindeki lejyon ordularında görev alanların hiçbiri buna mecbur tutulmamışlardır.

Türkistan Lejyonları'nda görev alanlar ise açlık ve hastalıkların kol gezdiği kamplardan çıkabilmek için lejyonlara katılmaktan başka bir seçeneğe sahip değillerdir.

Dünyanın çeşitli bölgelerinde Avrupa Devletleri tarafından kullanılan lejyonlardaki askerler zamanla işini bıraktığında dünyanın herhangi bir yerinde birikimi ile rahat bir yaşam sürebilmişlerdir.

Türkistan Lejyonu mensupları ise sadece kendilerine yemek, silah ve elbise veren efendilerine hizmet ettikleri sürece insan yerine koyulmuşlardır.

Avrupa Ülkeleri'ne ait lejyonlarda görev alanlardan ömründe bir defa silahlı çatışmaya girmeden emekli olabilmişlerdir.

Türkistan Lejyonları tanımadıkları ülkelerin cephelerinde efendileri Almanya için savaşmışlardır.

Avrupalıların sömürge ülkelerindeki lejyonlar görevi bırakınca rahat bir hayat sürme ve ailesi ile birlikte istediği bir bölgede yaşama şansına sahiptirler.

Türkistan Lejyonları'nın mensupları savaş sona erince yakalananlar yargılanmış, Nazilerin suç ortağı olarak görülmüş ve bir çoğu yakayı ele vermemek için isim ve kimlik değiştirmek zorunda kalmışlardır.

Çeşitli lejyonlarda görev alanlar ilerleyen dönemlerde rahat ve saygın bir insan olarak yaşayabilmişler.

Türkistan Lejyonu mensupları savaşın sonunda “*Vatan Haini*” olarak görülmüşler ve bu uğurda kurşuna dizilmişlerdir.

Avrupa Lejyonları’nda bazen insan sıkıntısı çekildiğinde hapishanelerden bile mahkumların bırakılıp bu lejyonlarda görevlendirildiği olmuştur.

Türkistan lejyonlarında görev alanların hiç birinin ne Sovyet, ne de Almanya tarafında topluma karşı işledikleri şahsi bir suçları yoktur.

Avrupalı gençlerin bir çoğu para kazanma, öldürme veya egolarını tatmin için lejyon birliklerinde görev almışlardır.

Türkistan Lejyonları’ndaki genç insanlar ise Kızılordu ile Gamalı Haç arasında mecbur kaldıkları için tarihi tersine çevirmeye çabalasalar da muvaffak olamayanlardır.

Sonuç

Hiç şüphesiz ki Almanlar ile işbirliği yapan diğer milletler gibi Türkistan asıllılar da ülkelerinin Rus hakimiyetinden kurtulmasını arzuluyorlardı. Lejyonlarda sayıları yüzbinler ile ifade edilen bu insanlar için en kısa değerlendirme bu olsa da, düşman tarafına geçerek kendi ülkesine karşı silah kullanmak en hafif ifade ile o ülkeyi vatandan saymamak anlamındadır. Yaptıkları eylemin adı ise ceza hukuku literatüründe “*Vatana İhanet*”tir. Bu tarife uygun eylemler sergileyen Türkistan Lejyonları mensuplarının bu yola neden girdiklerini doğru değerlendirebilmek için öncelikle onların Bolşevik Sovyet yönetimindeki yaşam şartlarının iyi bilinmesi gereklidir. Baskı, zulüm, horlama ve her türlü planlı sindirme politikalarının altında tarifi imkansız bir yaşam süren Türkistan Gençliği, hayatı kendilerine zindan edenlerin en zayıf anında onlara silah çekmişlerdir. “*Türkistan Lejyonları*” ile ilgili dönemde, bu kalkışma planlı ve toplumsal bir hareket olarak ortaya çıkmamışsa da, Türkistanlıların milletçe yaşadıklarının Sovyetler Coğrafyası’nın her köşesindeki benzerliği, onların “*Kızılordu’dan firar ederek Nazi Almanyası’na sığınanlar*” şeklinde görülmesine yol açmıştır.

Kendi aralarında rekabet, çekişme ve tartışmalar olsa da Veli Kayyum Han’ın mahir yönetim anlayışı, Almanya’daki Türkistanlıları ortak kimlik, dil, edebiyat, tarih, kültür ve ülkü bağlamında savaş sonuna kadar bir arada tutmada önemli rol oynamıştır. Türkistan Türkleri’nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında Almanya içindeki faaliyetlerine genel anlamda bakıldığında, ciddi anlamda “*Türkistan Birliği İdealizmi*” ayakta tutulmaya çalışılmıştır.

Almanya tarafına geçerek kendi ülkelerine silah çeken Türkistanlıların, kendilerini bu ülkenin asıl unsuru olarak görmedikleri kesindir. Kısa zamanda önemli fikri değişim yaşayan lejyon mensuplarını bu yola iten öncelikle mevcut şartların ağırlığıdır. Alman tarafına geçen Türkistanlı askerler öncelikle kendilerinin hiçbir zaman yenemeyecekleri çok iyi donatılmış düşmanın üzerine bilinçli olarak ölüme gönderildikleri inancındadırlar. Sovyet komutanların en tehlikeli görevleri en eğitimsiz grup olan Türk asıllılara verdiğine inanan lejyon mensupları, Kızılordu içerisindeki konumlarının benliklerinde meydana getirdiği ezikliğine karşı Almanya’ya teslim olarak cevap vermişlerdir.

Almanya'ya sığınan askerler öncelikle sadece hayatta kalabilmeyi tercih edenlerdir. Almanya tarafına geçtikten sonraki gelişmeler kendilerinde hayal kırıklığı doğursa da, en azından yeni hayatlarında ayakta kalmak, gıda ihtiyacını karşılayabilmek ve kampların olumsuz hayat şartlarından kurtuldukları için buruk bir mutluluk yaşamışlardır. Birçok askerin ne bilinçli bir komünist, ne de bu fikrin karşıtı olmadıkları bir dönemde mevcut rejimin Türk asıllıları dışlayarak yok sayması, onları Alman Orduları'nın önüne kolayca atışından da açıkça anlaşılmaktadır.

Kızılordu'da milyonlarca Rus asıllı askerin hizmetçisi konumunda sadece söyleneni yapan, eline silah verilmeyen ve askeri eğitimden habersiz Türkistan asıllıların savaşın en orta yerine atılması, Rus komutanların onlara verdiği değeri göstermektedir. Alman tarafına geçip, bir şekilde lejyonlara girmeyi başarabilenlerin kendi üniformaları, temiz kıyafetleri ve vatan kavramı etrafında şekillenen fikir dünyaları onlara öncelikle insan olarak bir şeyleri başarabildikleri hissini vermiştir. Kızılordu'da hiçbir zaman elde edemeyecekleri bu basit ayrıntılar bile lejyon mensuplarının Alman saflarına geçişindeki basit gibi görünen önemli bir insani ayrıntıdır.

Lejyonlarda görev alanlara Nazi Almanyası eğitim karargahlarında anti komünist bilinçlenme konusunda dersler verilmesi fikri bazda önemli bir ideolojik formasyona sahip olmadıklarının işaretidir. Alman Komutanlar Milli Türkistan Birlik Komitesi ile birlikte savaş esirlerine öncelikle milliyetçilik ve vatan sevgisi çizgisinde bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Lejyon mensuplarında hissedilir bazda ne bir Sovyet karşıtlığı, ne de bir Nazi hayranlığı göze çarpmaktadır. Alman tarafına geçerken tek düşündükleri hayatta kalmak için teslim olmak, daha sonra bir şekilde kendilerini lejyon gruplarına attıkları ortaya çıkmaktadır. Kızılordu askeri oldukları dönemde yaşadıkları ve Almanlara esir düştükleri dönemde karşılaştıkları şartlar Türkistan Lejyonları'nda görev alanların savaşan diğer askerlerden çok daha ağır bir travma ile karşı karşıya olduklarını göstermektedir. Almanya'nın yenilgisinin ağırlığını Almanlardan daha fazla Türkistan Lejyonları'ndaki askerlerin hissetmesi de onların uzunca bir dönem yaşadığı olumsuzlukları ortaya koymasından önemlidir. Yaşamak için ilk etapta teslim olmayı seçen Türkistan asıllılar kadar dikkati çeken bir başka hususta, Kızılordu komutanlarının bu kadar büyük bir saf değiştirmeyi neden fark edemedikleridir.

Türkistanlılar da diğer askerler gibi Alman Orduları'na karşı cepheye gönderilmişlerdir. Silah, bilgi, eğitim ve tecrübe açısından Almanlardan geri olduklarını bu insanlar ancak cepheye geldiklerinde anlayacaklardır. Bunun farkında olmadan çatışmalara girenler hayatlarını, bilgisizliklerine daha en başta kurban etmişlerdir. Savaş esiri olanlar ise Almanlara teslim olmakla en doğru yolu seçtiklerine inanacaklardır. Türkistanlı gençlerde cepheye gelmeden önce Almanlara hemen teslim olma konusunda genel anlamda bir fikrin mevcut olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak bu askerler kendi cephelelerinden geri kaçtıklarında başlarına gelecek olanın çok iyi farkındadırlar. Geri çekilip Kızılordu kurşunlarına hedef olmaktansa Nazi Almanyası'nın vicdanına sığınmak Türkistanlı askerlerin önündeki en sağlıklı seçenektir.

Cepheye gönderilirken “Almanların eline geçerseniz intihar edin” şeklinde öğüt verilen Türkistanlı gençlerden biraz düşünenler, sonu ölüm olan tek yönlü bir yolculuğa çıktıklarının farkındadırlar. Ölüm ile yaşam arasında tercihe zorlanan Türkistan asıllı askerlerinin yaşamak için Almanlara teslim olması ölüm yolculuğunda hayatta kalmak için son dönemeç durumundadır. Vatandaşı oldukları ülkenin kendilerini zorladığı tercihe “Almanlara teslim olarak” cevap vermişlerdir. Kendilerine verilen emirlerin “Sağ olarak geri dönmek” manasına geldiğini fark edenlerin Almanlara teslim olmak ile ölmek arasında bir tercih yapmaya komutanları tarafından zorlandıkları açıkça fark edilmektedir.

Türkistan asıllı askerlerin Alman tarafına geçişleri diğer milletler ile de önemli benzerlikler gösterdiği için genel Sovyet Ordusu’nun bozgunu yaşayan Kızılordu Askerleri’nin kaderi olarak görülebilir. Ancak Kızılordu hiyerarşisinden en alt kategorinin en zor şartlarını Türkistan kökenli askerler yaşadığı için bu grubun hiç silah at(a)madan teslim olmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Şahsiyet olarak yok sayılan, silah kullanmasına müsaade edilmeyen ve oldukça eğitimsiz Türkistanlıların savaştan teslim olarak Alman kurşunlarından kurtulmuş olmaları da bir diğer ihtimaldir. Kızılordu’nun sadece çalıştırmak için kullandığı Türkistanlılar ilk etapta Alman savaş esiri kamplarında zorluk çekselerde Yahudi, Rus ve diğer milletlerden ayrılıp kendi kültürlerinden insanlar ile bir araya geldiklerine şükretmişler, esas mutluluğu ise lejyonlara girip kendi üniformalarını giyerek Türkistan Marşı’nı söylemeye başlayınca yaşamışlardır.

Alman askerlerinin karşısındaki en riskli cephelere hiç tedbir alınmadan gönderilen Türkistan asıllı askerlerin önemli bir bölümünün geri dönmeyeceği komutanlarının bilgisi dahilindedir. Kızılordu komutanlarının Türkistanlı gençlerin zayıf eğitimleri nedeniyle ellerindeki silahı hiç kullan(a)madan karşı tarafa geçip teslim olacağını düşünmedikleri ortaya çıkmaktadır. Bu durum komuta kademesi Rus asıllılardan oluşan Sovyet Ordusu’ndaki subayların eğitimlerinin de sorgulanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Rus komutanların Türk asıllı gençleri Nazilerin ölüm makinalarının önüne bir daha geri dönmeyeceklerini bilerek göndermeleri, dönemin Sovyet yönetiminin bu insanları hangi kategoride değerlendirdiklerinin görülmesi açısından önemlidir.

Alman esir kamplarında uluslararası kurum ve denetimlerden habersiz, Nazilerin insafına terk edilerek geleceği yorumlamaktan uzak yüz binlerce Türkistanlı, kamplar milliyetlere göre ayrılıp lejyonlar kurulmadan önce savaşın en şanssızları olan Yahudiler ile aynı şartları yaşamışlardır. İlk anda teslim olarak ölümden kurtulan bu insanlar kamplarda en olumsuz şartları yaşasalar da, 1943 yılı Ocak ayından itibaren nisbeten daha yüksek standarda sahip barınma merkezlerine geçebilmişlerdir. Özellikle Türkistan adı altında kurulan lejyonlardan sonra Kızılordu kökenli esirler sınıfındaki Türkistanlılar artık “Almanya’nın Müttefiki” konumundadırlar. Alman Kara Kuvvetleri içerisinde 1943 yılı Ocak ayından sonra adından övgü ile bahsedilen “Türkistan Lejyonları”nın verdiği olumlu imaj kamplardaki diğer Türkistan kökenli savaş esirlerinin standartlarının yükselmesine katkı sağlamıştır.

Sovyet kökenli esirlerin kamp dışına çıkmasına müsaade edilmezken Türkistanlıların küçük bahçe, inşaat ve diğer hizmetlerde çalışmak için şehirlere girmesine izin verilmiştir. Türkistan esirleri içerisinde bu imkanlardan faydalanıp Almanca ve Alman Kültürü'ne diğer esirlerden daha fazla vakıf olabilmeye şansını yakalayabilenler olmuştur. Elde ettikleri imkanlar ile dönemin savaş şartları içerisinde bir nevi Almanya'ya uyum sağlayan bu insanlardan Türkistan Diyasporası'nın önemli şahsiyetlerine ulaşabilenlerden bazıları savaşın sonunda Almanya'da kalmayı başaracaklardır. Veli Kayyum Han, Baymirza Hayit ve İkrâm Han Hüseyin bahse konu dönemin sonunda Almanya'da yaşamaya devam ederek uzun yıllar Türk Dünyası, Türkçülük, Turancılık ve Antikomünist fikri-kültürel sahalarda önemli hizmetlerde bulunacaklardır.

Savaş esirliğinden gönüllü olmayı kabul ederek lejyonlarda görev alanların sadece hukuki statüsü değil, yaşam şartları, üniformaları, fikirleri ve ümitlerinin de değiştiği görülmektedir. Kendileri ile aynı ismi taşıyan bir askeri oluşumun içine girdikten sonra Almanların tavırlarındaki değişikliği fark eden Türkistan asıllı askerler artık hür ve bağımsız bir millet olmayı kendi aralarında tartışır duruma geleceklerdir. Alman Orduları'nın yanında onlara benzer eğitimleri Alman komutanlardan alan, omuzlarında armaları, kollarında kollukları olan ve kendi milli üniformaları ile milli marşları eşliğinde karargah içinde askeri geçitler yapan Türkistan Lejyonları'nın mensupları, Alman propagandası içeren yazılı ve sözlü yayın organlarına da sahip olmanın mutluluğunu yaşamışlardır. Kamplardaki savaş esiri oldukları dönem ile karşılaştırılmayacak ölçüde rahata eren Türkistan asıllı askerler, lejyon karargahlarında aldıkları "Din Hürriyeti" ve "Bağımsız Türkistan" temalı dersler sonunda fikir dünyaları da gelişmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Türkistan asıllı askerler için yeni bir kaçış dönemi başlamıştır. Teslim olan Naziler ile birlikte onlara destek olanları da suçlayan müttefikler, Yalta'da Stalin'in isteği doğrultusunda her esiri kendi ülkelerine teslim etmeyi kabul edince Türkistan Lejyonu mensupları için yeni bir tehlike ortaya çıkmıştır. Can korkusu ile bir anda yer altına inen on binlerce lejyon mensubundan Almanya sınırları içerisinde kalabilenler izlerini kaybettirerek Amerika ve Türkiye'ye ulaşabilmeyi denemiştirler. Aldıkları siyasi eğitimler sonucu yaşadıkları sürece antikomünist fikirler ile Türkistan asıllı mültecileri bir arada tutmaya çalışan lejyon mensupları, ilerleyen dönemin soğuk savaş yıllarında Türkistan Hürriyet Mücadelesi'ne önemli katkı sağlayan simalar olarak ortaya çıkacaklardır. Kendilerini Amerika, İngiltere ve Türkiye'ye atabilen veya uzunca bir dönem Almanya'da gözden kaybolmayı başarabilenler Ahad Andican'ın adlandırması ile "Harıçte Türkistan Mücadelesi"nin canlı tutularak gelecek nesillere aktarılmasında önemli rol oynayacaklardır. Ruzi Nazar, Baymirza Hayit, Veli Kayyum Han, Halis Kanatbay, İsakcan Nazirkul ve İkrâm Han Hüseyin, Türkistan Milli Mücadelesi'nin bayraktarlığını yaşadıkları müddetçe devam ettiren nadide şahsiyetler olarak uluslararası alanda önemli çalışmalara imza atmışlardır.

Kamplardaki sonu ölüm olan şartlardan kurtulmaları için gönüllü statüsüne geçen Türkistanlı savaş esirleri geniş coğrafyalara yayılan büyük savaşta

askeri anlamda elbette iz bırakamadılar ama, hayatta kalmak için deneyebilecekleri bir başka alternatifleri de yoktu. Türkistan Lejyonları'nda görev alanların tamamına yakını evlerine sağ olarak dönemediler. Vatandaşı oldukları diktatör onları en ön cephelerde ölüme gönderirken hayır deme şansları yoktu. Hayatta kalmak için diğer diktatöre hemen teslim oldular. Kızılyıldız ile Gamalı Haç arasındaki savaştan kıl payı sağ kalanlar, ölüm kamplarında yok olmak için "Türkistan Lejyonları"na girmeyi son bir çare olarak görmüşlerdir.

Son tesbit,

İki diktatör arasında kendilerine müsaade edilen alanda başkalarının istediği oyunu oynamaya zorlanan ve savaşın sonunda çok azı sağ kalabilen Türkistanlı gençlerin sayısı hiçbir zaman tam olarak tesbit edilemedi. Bilinen sadece, onları kullanan her iki diktatör ideolojinin de hayallerindeki Türkistan'ın hür olmasına hiçbir zaman müsaade etmek istemedikleriydi. Lejyonlarda görev alan, savaş esiri kamplarında hayatını kaybeden ve kendisinden bir daha hiç haber alınamayan yüz binlerce Türkistanlı genç, Medeni Avrupa'nın kara tarihine "İkinci Dünya Savaşı'nın Kayıp Türkleri" olarak geçtiler.

Kaynaklar

Kitaplar

- AKYOL, Taha: *Sovyet-Rus Trajedisi ve Türkiye*, Band 1, Ötüken Yayınları, İstanbul 1976.
- ANDİCAN, A. Ahat: *Cedidizmden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınevi, İstanbul 2003.
- _____ : *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.
- BAHDER, von Egon: *ENVER PASCHA Kampfun Tod in Turkestan*, Wehrmacht Verlag, Berlin 1943.
- BÄRSCH, Claus-Ekkehardt: *Die Politische Religion des Nationalsozialismus 1933-1945*, München 1998.
- BASMACI: *Modern Encyclopedia of Religions in Russia and Soviet Union*, FL: Academic International Press, Cilt: 4, 1991.
- BENNINGSSEN, Alexandre - QUELQUEJAY, Lemerrier C.: "Communism in the Central Islamic Lands", *The Cambridge History of Islam*, Cambridge University Press, March 2008.
- _____ : *Step'te Ezan Sesleri*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1981.
- _____ : *Sovyetler Birliğinde Müslümanlar*, Türkçeleştiren: Selim Taygan, Mavi Yayınları, Ankara 1984.
- BENZING, Johannes: *Das Turkestanische Volk im Kampf um seine Selbständigkeit*, Die Welt des Islam 19.
- CWILINSKI, Sebastian: *Tataren und Baschkiren in Berlin: Geschichte und Gegenwart*, in: Berliner Blätter. Ethnographische u. ethnologische Beiträge 33 (2004).
- _____ : *Tatarismus versus Bulgarismus: Der "erste Streit" in der postsowjetischen tatarischen Historiographie*, in: FORUM für osteuropäische Ideen- und Zeitgeschichte 9 (2005).
- ÇELİK, Latif: *İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya Saflarında Savaşan Türkistan Lejyon Ordusu*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniv., Sosyal Bilimler Enst., Konya 2015.
- ÇELİK, Alperen: "Türkistan Coğrafyası'nda Rus Emperyalizmi", *Birlik Almanya*, 09/07 Würzburg 2007.
- ÇOKAYEVA, Maria: *Mustafa Çokay'ın Hatıraları*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- DAĞCI, Cengiz: *Hatıralarda Cengiz Dağcı*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1998.
- ERKİLET, H. Emir: *Şark Cephesinde Gördüklerim*, Hilmi Matbaası, İstanbul 1943.
- ERTÜRK, Cebbar: *Anayurtta Unutulan Türklük*, Zafer Yayınları, II. Baskı, Kayseri 1956.
- GEREDE, Hüseyin: *Stijnakta Kaleme Alınan Belgesel: Harp İçinde Almanya*, ABC Ajansı Yayınları, İstanbul 1994.

- HAYİT, Baymirza: *20. Yüzyılda Türkistan'ın Milli ve Sovyet Devleti'nin Karakterleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, Aralık 1987.
- _____ : *Türkistan Rusya İle Çin Arasında*, Otağ Yayınları, İstanbul 1975.
- _____ : *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1987.
- _____ : *Turkestan im Herzen Euroasiens*, Studien Verlag, Köln 2003.
- HELENE, Carere d'Encausse: "Colonizing the Territories Central Asia A Edward Allword", *Century of Russian Rule*, Colombia University Press, New York and London 1967.
- HOFFMANN, Joachim: *Die Ostlegionen 1941-1943*, Rombach Verlag, Freiburg 1986.
- HUREWITZ, J.C.: *Diplomacy in the Near and Middle East*, Literary Licensing, LLC, Princeton 1956.
- KOÇAR, Çağatay, "Milli Türkistan", *Türk Yurdu*, 100. yıl, 285. Sayı, İstanbul 2011.
- KURAT, Akdes Nimet: *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 2004.
- MENDE, Gerhard: *Der Nationalekampf der Russlandtürken*, Berlin, Weidmansche Buchhandlung, 1936.
- MUSA, Ramazan: *Bir Kafkas Göçmeni'nin Hatıraları*, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 2001.
- ÖZCAN, Kemal: *Kırım Dramı - Kırım Türklerinin Varoluş Mücadelesi*, Babıali Kültür Yayıncılığı, 1. Baskı, İstanbul 2010.
- PICKER, Henry: *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941-1942*, Athenäum Verlag, Bonn 1951.
- RAHMAN, Fazlur: "Rusya'daki Türklere Karşı Sovyet Politikasının Gelişimi 1917-1965", Çev. Hakan Kırımlı, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1982.
- STEIN, George H.: *The Waffen-SS: Hitler's Elite Guard at War 1939-1945*, Cornell University Press, London 1986.
- STEIN-SCHWARZ, Helga: *Weimarer Republik 1933-1945*, Schwarzmann Verlag, Wien 1983.
- STEPHEN, J. LEE: *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, Dost Yayınları, 22. Bölüm, "Büyük Bunalım", İstanbul 2010.
- STREIT, Christian: *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1978.
- TORMA, Franziska: *Turkestan Expeditionen - Zur Kulturgeschichte deutscher Forschungsreisen nach Mittelasien 1890-1930*, Transcript Verlag, Ludwig Maximilians-Universität München 2008-2009.
- THORWALD, Jurgan: *Die Illision: Rotarnisten in Hitlers Heeren*, Drömer Knauer Verlag, Zürich 1974.
- ZİYAYEV, Hamit: *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*, Çeviren: Ayhan Çelikkbay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2000.
- ZÜRCHER, Erik Jan: *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Makaleler

- ASKER, Ahmet: "Nazi Irk Tasnifinde Türkler ve Ortadoğu Halkları", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII-25, Ankara 2012.
- ÇANDAR, Cengiz: "Uzun Bıçaklılar Gecesi", *Makale, Radikal Gazetesi*, İstanbul, 24 Temmuz, İstanbul 2014.
- ÇÖREKÇİ, Şahin: "Hitler Türkiye'yi İşgal Etmek İstedi", *Hürriyet Almanya*, Frankfurt 2012.
- DEVLET, Nadir: "Stalinizme Karşı Almanya'da Oluşturulan Lejyonlar", Stalin ve Türk Dünyası, (haz.) E.G. Naskali - L. Şahin, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.
- İBRAHİM, Refik: "Türkistan'da Rus Zulmü", *Ebedi Gençlik Dergisi*, Ekim Sayısı, İstanbul 2006.
- KAHRAMANOĞLU, İnan, "Hitler'in Ülkücüleri", *Türksolu Onlinemagazin*, <http://www.turksolu.com.tr/175/kahramanoglu175.htm>
- ÖZAY, Ahmet: "Son Türkistanlı Veli Kayyum Han", *Turan Dergisi*, 13/2011, İstanbul 2011.
- ÖZCAN, Kemal: "II. Dünya Savaşı Sırasında Kırım Türklerinin Almanlarla İlişkileri Meselesi Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2005.
- ÖZGÜREL, Avni, "Hitler: "Bizim Yanımızda Savaşa Varmısınız", *Makale*, 19.04.2009, Radikal Üst. Bask., İstanbul 2009.
- SEÇEN, Ali: "Orta Asya Türkleri ve Komünizm", *Tercüman Gazetesi, Makale*, Almanya Baskı, Frankfurt 1987.
- YILMAZ, Sanem: "Almanların Turancılara İlgisi", *Birlik*, Eylül 1999 Sayısı, Würzburg.

Ekler

Polonya'nın Pruszkow şehrindeki Dulag adlı verilen geçici savaş esiri kampı

*Türkiye'yi savaşa sokmak isteyen Adolf Hitler son ana kadar büyük çaba harcadı.
Türk General Cahit Toydemir, Adolf Hitler ve Feldmareşal Wilhelm Keitel ile görüşüyor.*

Türkistan Lejyonları Gönüllüleri Tarafından Yapılan Yemin

Türkistan Lejyonları'nda temel eğitimi tamamlayan askerler moral yönünden en yüksek düzeyde motive edilmeleri için onlara mümkün olduğu kadar Alman Ordusu'na benzeyen törenler düzenlenmiştir. Bunlardan biri de yemin törenleridir. Oldukça şatafatlı olarak gerçekleştirilen bu yemin törenlerinde silah ve birliklerin sembolleri üzerinde hep beraber gerçekleştirilen törenlerde üst düzey komutanlar hiyerarşik şekilde konuşmalar yapar ve sonrasında silahı, üniforması ve sembolü olan birliklerin askeri konumuna gelirlerdi. Türkistan Lejyonları'nda görev alan askerler dil sorunu nedeni ile genelde Türkistan asıllı komutanlar ile birlikte olsalar da bu yemini mutlaka etmek zorundaydılar.

Türkistan Lejyonu'nda görevli askerlerin bir bölümü folklor oyunu seyrederken.
(Kaynak: Bundesarchiv, Bild 101-295-1558-31A, Foto: Karl Müller, 1943 Kasım ayı.)

Türkistan Birlikleri Tarafından Söylenen Milli Marş

Gözel Türkistan senge ne boldi,
Sebeb vaqtsız güllerin soldi,
Ey güllerin soldi.
Cemenler berbad, quşlar hem feryad,
Hemmesi mezlum, bolmas midir şad,
Ey bolmasmidir şad.
Bilmen ne üçün quşlar uçmaz baqçalarında
Ey baqçalarında.
Bilmen ne üçün quşlar uçmaz baqçalarında
Ey baqçalarında.
Birliğimizin tebrenmes taqi.
Ümidimizin sönmas çıraqi
Ey sönmes çıraqi.

Birleş ey xalqım kelgandır çaqi,
Bezelsin endi Türkistan baqi,
Ey Türkistan baqi.
Qoazgal xalqım yeter şunca cebru-cefalar,
Ey cebru-cafalar.
Al bayraqını, qalbim oyqansın,
Qullig esaret barcası yansın,
Qur yeni devlet yavlar örtensin,
Ösib Türkistan qaddin kötersin.
Ey qaddin kötersin!
Yayrab, yaşnab öz vetenin gül baqları da,
Ey gül baqları da.
Yayrab, yaşnab öz vetenin gül baqları da.
Ey gül baqları da.

Türkistan Lejyonlarında 1945 yılına kadar askeri kanatta önemli görevler üstlenen Baymirza Hayit yüzbaşı rütbesi ile (Kaynak: Latif Özel arşivi).

Almanca yazılan kitabenin Türkçesi:

“28 Mayıs 1945 günü
bölgeyi işgal eden İngiliz
kuvvetlerinin komutanı tarafından Ruslara
teslim edilen çocuk,
kadın ve askerlerden oluşan

7.000

Müslüman Türk'ün aziz hatirasına.

Onlar İslam inançları ve milli
bağımsızlık mücadelesi uğruna
hayatlarını feda ettiler.”

Münih İslam Derneği Başkanı
İbrahim Gacaloğlu - 1960.

(Kaynak: Latif Çelik Özel Arşivi)

Yalta Antlaşması'na göre Alp Dağları
arasındaki İrschen Köyü'nde
Ruslara teslim edilmeden bir gün önce çoğu
intihar eden Kırım ve Kuzey Kafkasya Türkleri için
1960 yılında bu anıt dikilmiştir.

Veli Kayyum Han, Alman Generaller ile birlikte Türkistan Lejyonları'nı denetlerken.
(Kaynak: Festung Breslau, Grupa Rekonstrukcji Historycznej).

İkinci Dünya Savaşı sonunda değişik ülkelerde yeni kimlikleri ile yaşamak zorunda kalan Türkistanlılar arasındaki irtibatın kopmamasında önemli rol oynayan Baymirza Hayit, 6 Ekim 2006'da Almanya'da hayatını kaybetti ve Köln şehir mezarlığında toprağa verildi.
(Kaynak: Birlik Gazetesi Özel arşivi).

Tasarımını Türkistanlı bir teğmen olan Kasim(ov) ile Obermullah Nachim(ov) birlikte gerçekleştirdikleri amblem

1943 yılının ortalarında hazırlanan yeni arma

1943 yılı ortasında armada daha küçük ama sembolik manası büyük bir değişiklik yapılmıştır.

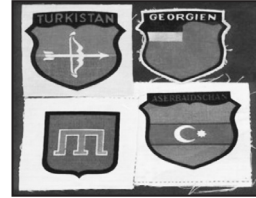
Orta Asya Coğrafyası'nın çeşitli bölgelerine mensup askerlerden oluşan
Türkistan Lejyon Ordusu Sembolleri
(Kaynak: Festung Breslau Archiv, Grupa Rekonstrukcji Historycznej)

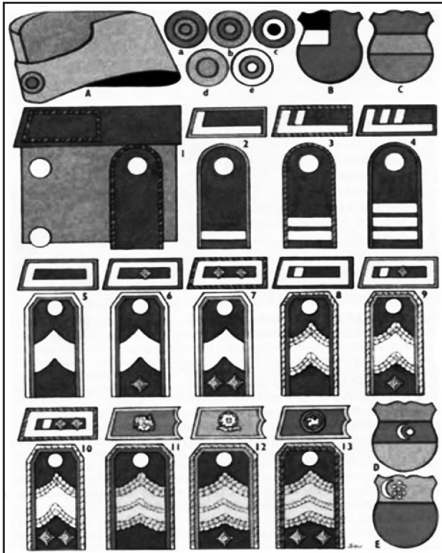
Türkistan Lejyon Ordusu
mensuplarının kutsal sayılan
bozkurt arması

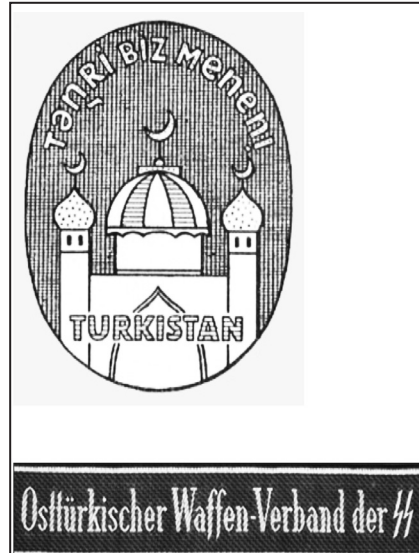
Türkistan Lejyonu'nda görevli
askerlerin kollarındaki
ve omuzlarındaki armalar

Türkistan Lejyonu'nda görevli
askerlerin kollarındaki
ve omuzlarındaki armalar

1943 yılında Türkistan Lejyonu'na mensup askerlerin
rütbelerini belirten uniforma işaretleri
(Kaynak: Festung Breslau, Grupa Rekonstrukcji Historycznej)

Türkistan Lejyon Ordusu askeri arması
(Kaynak: Festung Breslau Archiv,
Grupa Rekonstrukcji Historycznej)

BÜTÜNLEŞME OLGUSUNUN ANALİZ DÜZEYİ*

Öğr. Gör. Kenan ŞAHİN**

Öz

Bu çalışmanın amacı, bütünleşme kavramının uluslararası ilişkiler disiplini çalışmalarını içerisinde ulusal ve uluslararası düzey ayrımı yapılmadan kullanımında ortaya çıkan analiz düzeyi meselesini tartışmaktır. Bu doğrultuda bütünleşme kavramının söz konusu disiplin içerisinde ele alınış biçimleri masaya yatırılarak, işlevsel bir şekilde tanımlanabilmesi için bu ayrımlar arasındaki sınırlar çizilecektir. Makalede toplumsal yaşamın farklı katmanlarını kapsayan karmaşık bir süreç olarak bütünleşme olgusunun ulusal ve uluslararası olmak üzere iki düzeyde analiz edilmesiyle tanım ve analiz düzeyi sorunlarının aşılacağı iddia edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Bütünleşme, Analiz Düzeyi, Ulusal Bütünleşme, Uluslararası Bütünleşme.

Analysis Level Of Integration Phenomenon

Abstract

The purpose of this study is to discuss the level of analysis problem emerging from use of the concept of integration within the International Relations discipline without distinction between national and international levels. Accordingly, it will discuss the ways by which the concept of integration is handled in the discipline, drawing the lines between these distinctions to come up with a functional definition. The paper will argue that, with regards to the concept of integration, a complex process incorporating various layers of the societal life, the problems of definition and level of analysis will be overcome through a two-level analysis, i.e. national and international.

Keywords: Integration, Level Of Analysis, National Integration, International Integration.

İnsanlık tarihinin uzun serüveninde farklı coğrafyalarda, farklı aktörlerce girilen kapsamlı ve kuşatıcı nitelikte bir araya gelme temelli bütünleşme ha-

* Bu makale, "Bütünleşme, Milliyetçilik ve Avrupa'da Ulus-Üstü Yapılanma" adlı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** Milli Savunma Üniversitesi Deniz Harp Okulu Sosyal Bilimler Bölümü Uluslararası İlişkiler Öğretim Görevlisi, kenaninfo@yahoo.com

reketlenmelerinin örnekleri oldukça fazladır. Tanımlanması konusunda zorluklar bulunan bu karmaşık olgu, sosyal bilimlerde genelde disiplinlerarası bir perspektiflerle ele alınmakta, çoğunlukla hangi analiz düzeyine göre kullanıldığına bakılmaksızın akademik çalışmalarda kendine yer bulmaktadır. Bütünleşme kavramının özellikle Uluslararası İlişkiler disiplini çalışmaları içerisinde ulusal ve uluslararası düzey ayrımı yapılmadan kullanımında, kavramın toplumların devletleşme ve uluslaşma sürecini anlatan biçimde ulusal düzeyde mi, yoksa farklı ulusların kendi aralarında yarattıkları işbirliği temelli gelişen ortaklaşmalarını anlatan biçimiyle uluslararası düzeyde mi ele alındığı konusunda belirsizlikler bulunmaktadır.

Bunların yanında analizin ulusal seviyedeki bütünleşme süreci ya da uluslararası bütünleşme süreci temelinde ayrılarak yapılmaması, bütünleşme kavramının tanımlanması açısından da sorun teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu makalede bütünleşme kavramının genelde sosyal bilimlerde, özelde de Uluslararası İlişkiler disiplini içerisinde ele alınış biçimleri masaya yatırılarak, işlevsel bir şekilde tanımlanabilmesi önünde engel oluşturan analiz düzeyi sorununa odaklanılacaktır. Bu doğrultuda kelimenin etimolojik olarak ihtiva ettiği unsurlardan başlayarak, bütünleşmenin farklı düzeylerdeki tanımları üzerinden kavramın işlevsel sınırları çizilecektir. Makalede bütünleşme olgusunun ulusal ve uluslararası olmak üzere iki farklı düzey şeklinde ayırt edilerek analiz edilmesiyle bütünleşme kavramının netleşeceği, tanım ve analiz düzeyi sorunlarının aşılabileceği iddia edilmektedir.

A. Bütünleşme Kelimesinin Kökeni: Billur Bir Kavram Olarak Bütünleşme

Bütünleşme kelimesinin köken olarak ihtiva ettiği gelişime bakıldığında kavramın içeriği hakkında bazı fikirler edinmemize olanak sağlayan bir zemin elde edilebilir. Fazla uzağa gitmeden, Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı Türkçe sözlükte bütünleşme, basitçe bütünleşmek işi ve entegrasyon olarak açıklanmaktadır. Burada bütünleşmekten kasıt, aynı sözlüğe göre bir bütün haline gelmektir. Kelimeyle eş anlamlı "*entegrasyon*" kelimesi aynı sözlükte arandığında, bütünleşmenin yanında bir de "*uyum*" sözcüğü çıkmaktadır. Uyum sözcüğü incelendiğinde ise, "*bir bütünüün parçaları arasında bulunan uygunluk, ahenk*" şeklinde bir açıklama görülür.¹ Sözlük türünden başka bir çalışmadaki tanımlamaya göre de bütünleşme, köken olarak: "*kültür değerlerinin, komplekslerini; etnik azınlıkların, sosyal grupların bir bütüne alınışı; bir bütüne dönüşmesi*" biçiminde açıklanır.² Benzer formatta yapılan bir başka tanımlamada: "*birden fazla parçayı tek bir vücut altında bir araya getirme ya da parçaların birbirine daha yakın hale taşımak için engelleri kaldırma*" olarak aktarılır.³

Esasında lengüistik olarak bütünleşmenin tarihsel gelişimine daha yakından baktığımızda, Batı dillerinde bütünleşmeye karşılık gelen bu kelimelerin

¹ Kelimeler için bkz. www.tdk.gov.tr, Erişim Tarihi: 08 Aralık 2017.

² Sedat Veyis Örnek, *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s. 52.

³ Alistair Jones, *A Glossary of The European Union*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2008, s. 86.

kökeninde Latince yenileme, genişleme, evrilme anlamına gelen “*integratio-nem*” ya da yalın haliyle “*integratio*” kelimesinin yer aldığı görülmüştür. Kelimenin geçmiş zaman sıfat fiili biçiminde parçaları bir araya getirerek bir bütün oluşturmak, kusursuz hale getirmek anlamlarına gelen Latince integrare (İngilizce *integrate*) kökeninden türemiş olduğu söylenebilir.⁴ Bu kökleriyle bütünleşme, Türkçede Fransızca “*intégration*” kelimesini karşılayan biçimde birbirine eklemeye meydana gelen bir bütünü işaret etmektedir. Kökteki bütün kelimesi, yekpare bir yapının tam, bitmiş, tamamlanmış anlamlarını verirken, kelime-deki yapım ekleri karşılıklı evrimsel bir süreç anlamı kazandırmaktadır. Machlup’un aktardığına göre eski bir kelime olan bütünleşme, Latince yenileme (*renovation*) anlamına gelmektedir.⁵ Bu kapsamda çeşitli tartışmalar olsa da en yaygın biçimiyle 1620 tarihli Oxford İngilizce sözlüğünün bütünleşmeyi parçaları bütün haline getirme anlamında ilk kez kullanıldığı iddia edilmektedir.⁶

Kelimenin etimolojisi üzerinde yapılan bir diğer incelemede, “*integratio*” kelimesinin, hem birtakım unsur veya birimlerin bir araya gelmelerini (bütünleşme) hem de kendileri dışındaki birtakım faktörler neticesinde bir araya getirilmelerini (bütünleştirme) anlatan bir süreci ifade ettiği savunulur. Bu gözlemlerde, bütünlük kavramı üzerinden bütünleşme, soyut ve kendi içerisinde tutarlı etik ve moral değerlere bağlılığı da içeren bir alt yapıya sahiptir. Buna göre bütünleşme sadece fiziksel ve mekanik bir süreci değil, kabul gören ve etik-moral değerler çerçevesinde algılanan davranış kalıpları ile kurallar çerçevesinde gelişen bir süreci de anlatmaktadır.⁷ Son olarak İngilizcede “*integrity*” kelimesinin bütünlük, bütünleşmişlik anlamları yanında doğruluk ve dürüstlük gibi anlamlarının da olması, bu gözlemlerle uyuşan bir yön olarak değerlendirilebilir. Bu bilgilerden hareketle bütünleşmenin billur bir kavram olarak ifade edilmesinde özellikle bir araya gelme temelli ahlaki ve evrimsel sürecin önemli birer belirleyen olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu bağlamda kavramı de-

⁴ Bütünleşmenin etimolojik kökenine ilişkin daha fazla bilgi için bkz. http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=integration&searchmode=none, Erişim Tarihi: 11 Ekim 2017).

⁵ Fritz Machlup, *A History Of Thought On Economic Integration*, Macmillan, London 1977, s. 1.

⁶ Bütünleşme kelimesi, 1937’de yayınlanan Sosyal Bilimler Ansiklopedisi (*The Encyclopaedia Of The Social Sciences*) dizininde ve işletme alanındaki birleşmeleri tasvir etmek üzere 3. cilt, 664. sayfada atıf biçiminde yer almaktadır. 1968’de yayınlanan Uluslararası Sosyal Bilimler Ansiklopedisi (*International Encyclopedia Of The Social Science*) içeriğinde uluslararası bütünleşmenin de içerisinde olduğu siyaset bilimciler tarafından yazılan bölgesel, küresel ve fonksiyonel başlıklarını içeren üç makale ile bir ekonomist tarafından yazılan ekonomik birlik makalesi yer almaktadır. Machlup, *a.g.e.*, s. 3-4. Kelimenin “*entegrasyon*” biçiminde öncelikle sanayi alanında işletmelerin arz ettikleri mallarda dikey bütünleşmeleri nitelemek için 1940 öncesinde kullanıldığı, daha sonra bu kavramın modern formuna kavuştuğu iddialar arasındadır. Bu kapsamda bütünleşme, farklı ülke ekonomilerinin ekonomik bir bölge meydana getirecek biçimde birleştirilmesi anlamı vermektedir. Emin Ertürk, *Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Türkiye’nin İçinde Bulunduğu Entegrasyonlar*, Ezgi Kitabevi, Bursa 1993, s. 5. Ancak Teune’ye göre ekonomi alanında ilk kullanım 1953 yılıdır. İkinci Dünya Savaşı’ndan itibaren bütünleşme terimi, uluslararası politikada özellikle sömürgeler için kullanılan alanlarda yeni ulus-devletlerin kurulmasıyla ilişkilendirilir. Henry Teune, “Integration”, Giovanni Sartori (Ed.), *Social Science Concepts: A Systematic Analysis*, Sage Publications, Beverly Hills, London, New Delhi 1984, s. 236-237, 263.

⁷ Canan Balkır, *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme: Kuram, Politika ve Uygulama AB ve Dünya Örnekleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 4-6.

rinleştirebilmek için bütünleşmenin birtakım ayırt edici özelliklerini de içeren biçimde nasıl analiz edildiği ve bunun yarattığı sorunlara odaklanabiliriz.

B. Bütünleşme Olgusunun Kavramsal Analizi

Mühim sayıda akademik çalışmada “bütünleşme nedir” sorusu, yanıtlanması gereken en acil sorudur. Ancak bütünleşmenin ne olduğu hakkında uzunca yıllar uzlaşımın sağlanamadığı söylenebilir. Üstelik uzlaşma olmadığı gibi, tanımların çokluğu herkesin aynı kavram üzerinde konuşup konuşmadığı şüphesini doğurur. Bütünleşme nedir sorusuna yanıt arayanlar, farklı açıklama ilkeleriyle hareket etseler de kavramı tanımlamanın zor olduğuna dikkat çekerler. Buna Nye’in bütünleşmeyle ilgili yeterince açık olmayan tanımlamalar üzerine gözlemini aktarırken sarf ettiği cümleler örnek gösterilebilir. Daha çok bütünleşmenin uluslararası düzeyiyle ilgilenen Nye, kelimenin sözlük anlamı olan “parçaları bütün haline getirme” şeklindeki kullanımın bile birden fazla anlama geldiğini, bütünleşmenin özellikle siyasetçilerin konuşmalarında işbirliği ve ortaklık/topluluk gibi kavramlara alternatif olarak birbirlerinin yerine kullanıldıklarını belirtir.⁸ Bütünleşmenin ulusal boyutu üzerinde duran Zolberg de kavramı tanımlama zorluğu konusunda benzer düşüncelere sahiptir. 19. yüzyıl evrimsel düşüncesi yoluyla sosyal bilimlerde genel kullanıma girdiğini söylediği bütünleşme kavramının, ekleme ya da birleşim yoluyla bütün ya da bütün haline getirmeyi çağrıştırmaları nedeniyle ortaya çıkan yeni devletlerin incelenmesi için sezgisel bir araç olarak ele alındığını belirten Zolberg, sözcüğünün içerdiği öneri zenginliğinin karışıklık yarattığı düşüncesindedir.⁹

Bütünleşmeyi tanımlamanın zorluğuna dikkat çeken başka bir yazar Puchala, bunlara benzer biçimde 1970’li yıllarda uluslararası bütünleşmelerden söz ederken o zamana değin açıklanmaya çalışılan kavramın ne anlama geldiği konusundaki çabaları, görme engelli insanların hiç görmedikleri bir fiili tasvir etmeye çalıştıkları duruma benzetir. Puchala, betimleme, yeniden tanımlama, rafine etme, modelleme ve kuramsallaştırma girişimlerine karşın, uluslararası bütünleşmeden bahsederken tam olarak neyin kastedildiği, bu olguyu inceleyerek ne öğrenmeye çalışıldığı konularına açıklık getirecek tatmin edici kavramsallaştırmanın başarılmadığını dile getirir.¹⁰

Tarihsel süreçte geçirilen anlam değişimleri, kavrama kapsayıcı açıklamalar getirebilmeye çalışan çok farklı pratikler, bütünleşmeyi sadece belli bir düzeyde bile tanımlamanın zor olduğu yorumların ortaya çıkmasının önde gelen

⁸ Joseph S. Nye, *Peace in Parts: Integration and Conflict in Regional Organization*, Little, Brown and Company, Boston 1971, s. 24; Joseph S. Nye, “Comparative Regional Integration: Concept and Measurement”, *International Organization*, Vol. 22, No. 4, Autumn 1968, s. 855-856.

⁹ Aristide R. Zolberg, “Patterns of National Integration”, *The Journal Of Modern African Studies*, Vol. 5, No. 4, December 1967, s. 449.

¹⁰ Donald J. Puchala, “Of Blind Men, Elephants and International Integration”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 10, No. 3, September 1971, s. 267. 1970’lerden bu yana, bu alandaki kuramsal gelişmelerin yine tatmin edici düzeyde olmadığını düşünen Puchala, 1999 yılında bütünleşmeyle ilgili tanımlama konusunda değişen çok da fazla şey olmadığı tekrarlar. Donald J. Puchala, “Institutionalism, Intergovernmentalism and European Integration: A Review Article”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37, No. 2, June 1999, s. 330.

nedenleridir. Bu sebeple, bütünleşmeye yönelik yapılan birçok tanımlamada göreceğimiz üzere, tanım sorunlarıyla başa çıkmak isteyen bazı araştırmacılar, formasyonları doğrultusunda kavramı ya dolaylı şekilde yorumlayarak kullanmayı ya da tanımlamadan kullanmayı tercih ederler. Bununla birlikte yine de mutabık kalınan tanımların çoğu, bütünleşmenin parçaları bir bütün haline getirme veya birleştirme süreci olarak tasvir edilmesi şeklindedir.¹¹ Ancak bütünleşme kavramının açıklamaya çalıştığı alan sürekli genişletildiğinden, içeriği de sürekli değişime uğratılmaktadır.

Gerçekten de birçok kez tecrübe edildiği üzere, açıklanmaya çalışılan kavramların çözümlenmelerinin farklı yaklaşımlar ile genişlemesi sınırlarının belirsizleşmesine neden olmaktadır. Nitekim genelde tek bir ulusun bütünleşmesini ya da bir grup ulusun bütünleşmesini açıklarken bütünleşme kavramının aynı anlamda mı, yoksa birbirinden farklı olmayan süreçler bağlamında mı ele aldıkları konusunda belirsizlikler bulunmaktadır.¹² Bu belirsizlik üzerine bütünleşme kavramının sıklıkla örtülü siyasi ve ekonomik ilişkileri tanımlamak için kullanıldığını belirten Jakob ve Teune, şu soruyu sorar: “*Siyasi bütünleşmeyi inceleyen araştırmacılar, ulusların aralarındaki siyasi bütünleşmeden mi yoksa ulusların içinde gerçekleşen bütünleşmeden mi aynı şekilde söz etmektedirler?*”¹³

Aynı konu üzerinde duran ve birçok teorinin, siyasi bütünleşme teorilerinin genel planı altında sınıflandırıldığını söyleyen Lijphart, içerikteki bazı farklılıklar dışında bu teorilerin iki açıdan birbirinden ayrıldığını belirtmektedir. İlk olarak, bunlar uluslararası, ulusal ve ulus-altı olmak üzere farklı analiz düzeylerinde çalışırlar. Birçok akademisyenin bu seviyelerin birden fazlasıyla önemli çalışmalar yaptığını belirten Lijphart, Deutsch'un ulusal ve uluslararası düzeyde bütünleşme çerçevesindeki çalışmaları yanında bütünleşmeyi uluslararası, ulusal, metropoliten ve yerel düzeylerde ele alan Jakob ve Toscano'nun çalışmalarını örnek verir. Ayrıca, federalizm teorileri, bağımsız devletlerin bir federasyonda (uluslararası düzeyde) birleşmesi ile federal devletin tutarlı bir varlık (ulusal düzey) olarak devamı ile ilgili olarak ele alınabileceğini ekler. Bunların yanında Lijphart, ikinci olarak bu teorilerin bütünleşmeye değişken olarak yaklaşımında farklılıklar olduğunu belirtir. Bu nedenle çeşitli bütünleşme teorilerini karşılaştırırken farklı teorisyenler tarafından kullanılan bütünleşme tanımlarını dikkate almak gerektiğini vurgular. Çünkü nispeten küçük bir farklılık bütünleşmenin bir süreç ya da bir durum olarak tanımlanmasına yol açmaktadır.¹⁴

¹¹ Andrzej Korbonski, “Theory and Practice of Regional Integration: The Case of Comecon”, *International Organization*, Vol. 24, No. 4, Regional Integration: Theory and Research, Autumn 1970, s. 946.

¹² Fred M. Hayward, “Continuities and Discontinuities Between Studies of National and International Political Integration: Some Implications for Future Research Efforts”, *International Organization*, Vol. 24, No. 4, Regional Integration: Theory and Research, Autumn 1970, s. 918.

¹³ Philip E. Jakob and Henry Teune, “The Integrative Process, Guidelines for Analysis of the Bases of Political Community”, Philip E. Jakob and James V. Toscano (Eds.), *The Integration of Political Communities*, J.P. Lippincott, Philadelphia 1964, s. 3-5.

¹⁴ Arend Lijphart, “Cultural Diversity and Theories of Political Integration”, *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 4, No. 1, March 1971, s. 1-2.

Bütünleşmenin hangi düzeyde ele alındığı konusunda Jakob ve Teune'nin dikkat çektiği muğlaklık ile Lijphart'ın uyarılarını dikkate aldığımızda, bu sorunların en çok bütünleşmeyi kavramsal olarak açıklamaya yönelik çeşitli disiplin çalışanlarının kendi çaplarında kavramı eğip büktükleri sırada görüldüğünü söyleyebiliriz. Nitekim sosyal bilimler başta olmak üzere, mühendislikten genetiğe, matematikten bilişim sistemlerine kadar birçok alanın terminolojisinde birbirinden çok farklı anlamlarda kullanılan bütünleşme kelimelerine rastlanmaktadır. Bunlar, esasında bütünleşmenin asli açıklayıcıları olmaktan ziyade, kavramın geniş bir yelpazede farklı açıklamalarının türemesine neden olurlar. Disiplinlerin analiz düzeyi tercihleri açısından açıklamalardaki farklılıklar bir nebze normal karşılanabilir.¹⁵ Fakat bu durum, bütünleşmeyle kastedilen anlamlar arası makasın açılmasına, bütünleşmenin yine hangi bağlam ve düzeyde ele alındığı noktasında çelişkiler yumağına neden olduğuna şüphe yoktur.

Kavramın işlevselliğini vurgulamak, aynı zamanda farklı kullanımların yol açtığı karmaşayı göstermek üzere, bireyin grupla bütünleşmesi, bir toprak üzerinde iki farklı etnik ya da dini grubun bütünleşmesi, bir kimlik, ideoloji ya da kültür etrafında bütünleşmek, devletlerin dünya ekonomisiyle bütünleşmesi, tanrıyla, doğayla, sistemle bütünleşmek gibi bazı örnekler verilebilir. Bunlara ek olarak, göçmen hareketleri sonucunda hem ev sahibi ülke hem de göç edenlerin ülke içerisinde yaşadıkları her türden uyum ilişkilerinin de yine bütünleşme üst başlığı altında ele alındığına tanık oluruz. Ayrıca suyun tuz ve şekerle kimyasal olarak bütünleşmesi, elektrik devrelerinin bütünleşmesi, bütünleşik tasarımlar gibi örneklerinde görüldüğü üzere, bütünleşme sadece sosyal bilimlerde değil, fen bilimlerindeki bazı disiplinlerin konusu olabilecek türde farklı yerlere uyarlanabilmektedir.

Bütünleşmenin farklı disiplinlerdeki birbirinden çok farklı anlamları yanında, bütünleşmeyle aynı anlamı verdiği düşünülen benzer terimlerin varlığı da bütünleşmenin kapsamını genişletmektedir. Bütünleşmenin sadece düzen ve yapıya değil, eylem ile işleve de işaret ettiğini öne süren Fichter, "*tutunum, dayanışma, birlik, denge, uyarlanma ve armoni*" gibi kavramlarla eş anlamlı kullanımlarından söz eder.¹⁶ Bunun yanında birlik, bütünleme, bütünleştirme, tamlama, tamamlama, tamamlama, tümlleme, tümlleştirme, kombinasyon, entegrasyon ile benzer örnekleri çoğaltılabilecek tedavüldeki ya da artık kullanılmayan birçok kelime, çoğu zaman bütünleşme yerine kullanıldığı görülür. Bu

¹⁵ Bütünleşme, felsefe temelli bir çalışmada: "*davranışları çatışan birimlerinin uyuşup karşılıklı bağımlılık içinde birleşmeleri süreci*" şeklinde ele alınmaktadır. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*, Cilt: I, Remzi Kitapevi, İstanbul 1985, s. 205-206. Sosyoloji pence-resinden bakıldığında, bütünleşmenin gerçekleşmemesi, ulusal birlik adına tehlike olarak görülür. Buna göre, bütünleşme kültür birliğini sağlayan bir unsurdur ve gruplar arasındaki farklılıkların silinerek bir bütün haline gelmesidir. Bu tanımlamaya göre bütünleşme genelde bir ülkeye gelen göçmen veya mülteciler ile yerli halk arasında olabileceği gibi azınlıklar ile çoğunluğu teşkil eden halk arasında da olabilir. Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1969, s. 36.

¹⁶ Joseph Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, (Çev. Nilgün Çelebi), Attila Kitapevi, Ankara 1996, s. 199. Kavramı tersinden ele aldığımızda, bölünme (*separation*), ayrışma, bir bütünün parçalanması, çözüme/dezentegrasyon (*disintegration*) ya da bütünlükten çıkma gibi kavramların, bütünleşmeye karşıtlığı ifade eden yönelimler olduğu söylenebilir.

kullanımların bazıları bütünleşmeyi anlamsal olarak karşılamasına rağmen, böyle bir çeşitliliğin bir kavramsal karmaşaya yol açtığını gözlemleyebiliriz.

İki düzey arasındaki ayrıma geri döndüğünde, toplulukların ulusal bütünleşme süreçlerinin kendilerine has deneyimlerle ve yöntemsel farklılıklarla gerçekleştirilmeye çalışılması, bu bağlamda öncelikle ulusal bütünleşme süreçleri arasında çeşitli nüansları ortaya çıkarmaktadır. Yöntemsel olarak benzeşen unsurlar olsa da öncelik sıralaması konusunda farklılıklar vardır. Aynı durum uluslararası düzeyde bütünleşmeyi ele alan çalışmalar için de geçerlidir. Bütünleşmenin değişken doğası yanı sıra, siyasi tartışmalarda ve sosyal bilim çalışmalarında esnek kullanımı, özellikle bölgesel bütünleşme teorisyenlerini metodolojik zorluklarla karşı karşıya bırakmaktadır.¹⁷ Bununla birlikte uluslararası politikada işbirliği temelli örgütlenme çabalarına yönelik kuramsallaştırma çabalarının, Batı Avrupa başta olmak üzere Orta Amerika ve Doğu Afrika gibi birbirlerinden farklı deneyimlere sahip bütünleşme örneklerine dayanılarak oluşturulması, farklı nitelikte gelişen örneklerin birbirleriyle uyuşmamasına neden olmaktadır.¹⁸ Bu açıdan bütünleşmenin hem ulusal hem de uluslararası düzeyde tüm örnekleri kapsayacak genel bir çerçeveye oturtulamaması gibi bir sorunla karşı karşıya olduğu tespit edilebilir.

C. Bütünleşme Olgusunu Açıklamaya Yönelik Sınıflandırmalar

Bütünleşmenin insan ilişkileri ile tutumlarının geniş bir yelpazesini kapsadığını belirterek, daha çok ulusal düzeyine odaklanan Weiner, bütünleşme kelimesinin birçok çağrışım yaptığını belirtir. Ona göre vatandaşlık duygusunun gelişimi ve farklı kültürel bağlulukların bütünleşmesi, yetkisini ortak bir bölgesel hükümetin kullanabildiği siyasi birimlerin bütünleşmesi, yöneten ile yönetilenlerin bütünleşmesi, ortak bir siyasi sürecin içindeki vatandaşların bütünleşmesi, amaca yönelik faaliyetler için kuruluşlar içerisine katılan bireylerin bütünleşmesi şeklindeki kullanımlar bu çağrışımın çeşitliliğini göstermektedir. Bu kapsamda Weiner, kullanımlarına göre bütünleşmenin farklı çağrışımlara neden olan beş kategorinin bulunduğunu belirtir. İlk olarak bütünleşme, muhtemelen en yaygın kullanılan biçimiyle farklı kültürel ve toplumsal kesimleri bir ulusal kimlik kurarak, tek bir toprak altında bir araya getirme sürecini anlatan “ulusal bütünleşme”dir. İkinci olarak bütünleşme, yine farklı toplumsal ya da kültürel gruplarla örtüşebilen veya örtüşemeyen alt siyasal birimler ve bölgeler üzerinde merkezi otoriteyi kurabilme anlamında kullanılmaktadır. Üçüncü olarak bütünleşmeyle, iktidar ile yönetilenlere ilişkin sorunlar kastedilir. Dördüncüsü, toplumsal düzeni sürdürebilmek için gerekli azami değerler uzlaşısı anlamındaki kullanımlar söz konusudur. Beşinci ve son olarak, yine bütünleşmeyle yakından ilgili bütünleştirici davranıştan toplumdaki insanların bazı ortak amaçlar için örgütlenmesini ifade eden bir kullanım biçimi bulunmaktadır.¹⁹

¹⁷ Michael O’neil, *The Politics of European Integration: A Reader*, Routledge, London 1996, s. 10.

¹⁸ Beril Dedeoğlu, *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme, Kuramlar-Yaklaşımlar-Modeller*, Yeniüzyıl Yayınları, İstanbul 2015, s. 138.

¹⁹ Myron Weiner, “Political Integration and Political Development”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 358, No. 1, March 1965, s. 53-54.

Bütünleşmeye benzer kelimelere dikkat çeken Middelaar, bütünleşme ile anlamsal düzeyde “inşa”, “birleşme” ve “işbirliği” kelimeleri arasında çok yakın bir ilişkinin olduğunu söyler. Ancak bütünleşmenin “birleşmeye neden olan kimyasal işleme benzer bir süreci ima ettiğini”, işbirliği ve birleşmenin ise ondan farklı bir çağrışımla sınırlandırıcılığı olduğunu savunur.²⁰ Middelaar’ın yaptığı vurguya benzer başka bir tanımlamaya göre de bütünleşme terimi, “mevcut çoklu unsurların bir araya gelmesiyle bir bütünün parçasına dönüşmesi sürecini” ifade eder.²¹ Diğer taraftan Goldman, bütünleşmeyi, “belirli bir alt grubun üyelerinin daha kapsayıcı bir grup içindeki bir izolasyondan daha kapsayıcı grubun üyeleri arasında gelişigüzel biçimde dağılım koşuluna geçme süreci” olarak tanımlar.²² Bütünleşmenin, işbirliği, düzenleme ve örgütlenme gibi çok heceli bir kelime olduğunu belirten Kindleberger ise, bütünleşmeyi ekonomik bağlamda üretim faktörleri fiyatının eşitlenmesi biçiminde ele alır.²³ Bütünleşmenin uluslararası düzeyiyle ilgilenen Lindberg, 1950’li yılların sonlarına doğru Avrupa bütünleşmesinden edinilen deneyimler çerçevesinde siyasi birleşme, ekonomik birleşme, ekonomik ve siyasi işbirliği ile serbest ticaret olmak üzere dört farklı anlamda kullanıldığını söz eder.²⁴

Bütünleşmeye farklı düzey ve biçimlerde yaklaşımların örnekleri oldukça fazladır. Bütünleşmenin uluslararası düzeyiyle ilgilenen Galtung, bütünleşmenin tanımı olmayan olası koşulların, sadece bütünleşme sürecinin şekillenmesinde rol oynadıklarına dikkat çeker. Bütünleşme, Galtung’a göre bir aktörler topluluğu anlamına gelmemekte, ancak oluşan bu aktör, yeni bir aktör gibi davranabilmektedir. Galtung, bunu açıklamak için bir kuruluş çalışanlarının bir kafede yemek yemelerinin onları yeni bir aktör yapmadığını, geceleri aynı yerde toplanan bir personel birliğininse onları yeni bir aktör haline getirdiği örneğini verir. Bu ayrım üzerinden Galtung, bütünleşme kavramını karşıtı parçalanmayla birlikte ele alır. Buna göre bütünleşme “iki veya daha fazla aktörün yeni bir aktör oluşturma sürecidir. Süreç tamamlandığında aktörlerin bütünleştiği söylenebilir. Bütünleşmeye karşıt olan parçalanma ise bir aktörün iki ya da daha fazla aktöre bölünme sürecidir.”²⁵ Bütünleşmeye kendi özgün kimliğini veren koşullar, Galtung’a göre değerlerin bütünleşmesi, aktörlerin bütünleşmesi ile parça ve bütün arasındaki değiş-tokuşun bütünleşmesi biçimlerindedir.²⁶

²⁰ Burada birleşme zorunlu ya da gönüllü yapılan bir eylemi; inşa “boş bir arsada bir bina projesini”, işbirliği ise üyelerin bağımsızlığını çağırıştırır. Luuk van Middelaar, *Avrupa: Bir Geçiş Süreci*, (Çev. Bilal Çölgeçen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 6.

²¹ S.M. Dubey, “Ethnicity and National Integration-Meaning, Concept and Issues”, Ali Ashraf (Ed.), *Ethnic Identity and National Integration*, Concept Publishing Company, New Delhi 1994, s. 92.

²² Ralph M. Goldman, “The Politics of Political Integration”, *The Journal of Negro Education*, Vol. 33, No. 1, Winter 1964, s. 26.

²³ Ertürk, *a.g.e.*, s. 5.

²⁴ Leon N. Lindberg, *Political Dynamics of European Economic Integration*, Stanford University Press, Stanford 1963, s. 108-109.

²⁵ Johan Galtung, “A Structural Theory of Integration”, *Journal of Peace Research*, Vol. 5, No. 4, 1968, s. 377.

²⁶ Değerlerin bütünleşmesinde, eşitlikçi ve hiyerarşik model esas olmak üzere, aktörlerin örtüşen çıkarları etrafında bir araya gelebilmeleri mümkün olduğu gibi, öne çıkan ortak çıkarlar temelinde

Bunlarla birlikte bütünleşmenin hem ulusal düzeyi hem de uluslararası düzeyi üzerinde duran Deutsch'a göre bütünleşme, birbirine karşılıklı bağımlı ve sistem özelliklerini ortaklaşa üreten birimler arasındaki bir ilişki olmasının yanında, bütünleşme kelimesi önceden ayrı olan birimler arasında ilişki veya koşulları bütünleştirici (*integrative*) bir süreci anlatır.²⁷ Bütünleşmeyi uluslararası düzeyde hem bir süreç hem de bir durum olarak ele alan Deutsch, toplumsal grupların tutum ve davranışlarının ulusal bir topluluktan ulus-ötesi bir topluluğa doğru evrimi üzerinde durur. Bütünleşmenin doğasından ve özünden öte, doğurduğu sonuçlarına yoğunlaştığı şekilde eleştirilse de Deutsch bütünleşmeyi ileride ayrıntılarıyla değinileceği üzere "güvenlik topluluğu"nun ortaya çıkardığı bir durum olarak görmektedir. Bu kapsamda Deutsch'a göre bütünleşme: "bir grubun üyeleri arasında barışçıl bir değişim sağlamak amacıyla, yeterince güçlü ve yaygın resmi veya gayriresmi kurumlar ya da uygulamalar eşliğinde topluluk duygusuna ulaşılmasıdır."²⁸

Sosyolojik bağlamda bütünleşmenin genel anlamıyla bir bütün oluşturan parçalar arasındaki ilişkiyi ifade ettiğini söyleyen Holzner, bu bütünün kendi ayrı nitelikleri ile sınırlara sahip olduğunu, bu nedenle de ayrı bir yapısal varlık olarak tanınabileceğini belirtir.²⁹ Etzioni ise karşılıklı birbirine bağımlı birimler arasında bütünleşmenin gerçekleştiği vurgusunu öne çıkarır. Bütünleşmeyi, terimsel olarak bir birimin ya da sistemin içsel ve dışsal zorluklar karşısında kendi kendini idame ettirebilme yeteneği olarak tanımlar.³⁰ Bütünleşme, ona göre -uluslararası düzeyde yapılan vurguyla- farklı devletlerden oluşan bir kurumun, baskı araçlarını kullanma yetkisini ele geçirmesi, karar alma mekanizmasına sahip olması ve bu devletlerin vatandaşları için siyasal kimlik oluşturabilmesi durumudur.³¹ Bunların yanında Jacob, bütünleşmiş bir topluluğun kurucu üyeler arasında uyumluluk ve paylaşılan değerler gerektirdiğini iddia etmektedir.³²

bütünleşmeleri de söz konusudur. Aktörlerin bütünleşmesinde geçerli olan benzerlik modeli ile aktörler arasındaki benzerlikleri artırarak değişim olabilir. Yine Galtung, aktörlerin bütünleşmesinde karşılıklı bağımlılık modelinde aktörlerin farklılıklarını korumalarına karşın aralarındaki karşılıklı bağımlılığın artırılabilirliğini belirtir. Son olarak parça ve bütün arasındaki değiş-tokuşun bütünleşmesi sadakat modeli bütünleşmenin ortaya çıkardıkları bütünün varlığı, onu oluşturan parçalar/bileşenler tarafından desteklenmesine bağlı olarak sürerken, paylaşım modeli ise aynı şekildeki bütünün parçaya bir şeyler sunmasıyla devam edebilir. Sözü edilen koşullar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Galtung, "a.g.m.", s. 375-376.

²⁷ Karl W. Deutsch, *The Analysis of International Relations*, Third Edition, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J. 1988, s. 212.

²⁸ Karl W. Deutsch, *Political Community at the International Level: Problems of Definition and Measurement*, Doubleday Garden City, New York 1954, s. 33.

²⁹ Burkart Holzner, "The Concept "Integration" in Sociological Theory", *The Sociological Quarterly*, Vol. 8, No. 1, Winter 1967, s. 51.

³⁰ Amitai Etzioni, *Political Unification: A Comparative Study of Leaders and Forces*, Rinehart and Winston, New York, Holt 1965, s. 330.

³¹ Amitai Etzioni, "A Paradigm for the Study of Political Unification", *World Politics*, Vol. 15, No. 1, October 1962, s. 69.

³² Philip E. Jakob, "The Influence of Values in Political Integration", Philip E. Jakob and James V. Toscano (Eds.), *The Integration of Political Communities*, J.B. Lippincott, Philadelphia 1964, s. 209-210.

Yukarıda ele aldığımız tanımlardan görüldüğü üzere sosyal bilimlerde bütünleşme konusu, Sosyoloji, Ekonomi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler ekseninde daha çok ilgilenilen bir konudur. Hatta ekonomi ve siyaset çalışmalarında bütünleşmelerin benzer şekilde sınıflandırıldığı söylenebilir. Nitekim iktisatçılar, ülke sınırları içerisinde farklı bölgelerin birleşmesine “ulusal bütünleşme”, farklı ülkelerin bir bölge içinde birleşmesini amaçladıkları duruma “uluslararası ekonomik bütünleşme”, farklı bölgesel grupların birleşerek tek bir ekonomik birlik ile siyasi birim haline dönüşmesi hedeflerine “dünya bütünleşmesi” şeklinde bir adlandırma yaparlar.³³ Benzer bir sınıflandırma, bütünleşmenin Uluslararası İlişkiler disiplininde birçok farklı durumu ifade etmek için kullanıldığını söyleyen Dedeoğlu tarafından yapılır. Buna göre bütünleşme, Uluslararası İlişkiler disiplininde, “ulusal bütünleşme” süreçlerinin açıklanmasında, bir devletin, bir firmanın uluslararası sistemle bütünleşmesini anlatan biçimiyle “küresel bütünleşme” retoriği şeklinde ve bölgesel düzeyde bir araya gelişleri anlatmak üzere “bölgesel bütünleşme” biçimlerinde sınıflandırılır.³⁴

D. Bütünleşmenin Farklı Analiz Düzeyleri: Ulusal ve Uluslararası Ayrımı

Bu farklı sınıflandırmalar karşısında bütünleşmeyi analiz ederken ulusal ve uluslararası olmak üzere sınırları belli olan bir ayrıma ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bu nedenle bu düzeyler arasındaki sınırların net biçimde temel özellikleri ekseninde ayrılması gerekmektedir. Bütünleşmenin bir süreç mi, bir durum mu ya da ulaşılabilecek bir amaç mı olabileceğini sorgularken ortaya çıkan bu genel problemler karşısında bütünleşmeyi analiz ederken düzeyler arasında bir ayırım yapma ihtiyacının Uluslararası İlişkiler disiplini çalışmalarını açısından geçerli gerekçeleri bulunmaktadır. Disiplin çalışmalarında tek başına kullanılan bütünleşme kavramı, genellikle uluslararası düzeyde bütünleşme süreçleri çerçevesinde, bizatihi Avrupa bütünleşmesine ve hatta bazen sadece (Avrupa Birliği) AB ilgili gelişmelere daha çok gönderme yapar. İkinci Dünya Savaşı sonrası hem küresel hem de bölgesel çapta işbirliği ile bütünleşme süreçlerinin artışına paralel, bütünleşmenin Avrupa bütünleşme süreci başta olmak üzere uluslararası düzeyde yaşanan etkileşimlerle ilgili kullanımının disiplin çalışmalarında giderek sıklaştığı gözlenir. Bu çerçevede bütünleşmenin devletlerin ekonomik, siyasi ve toplumsal hedeflerini hayata geçirebilmek adına bir araya gelerek aralarında çeşitli düzenlemeler ile anlaşmalarını ifade etmek üzerine kullanımı oldukça yaygınlık kazanmıştır.³⁵

Yukarıda sözünü ettiğimiz durum, kavramsal temelli akademik çalışmalarda da bütünleşmenin tek boyutunu öne çıkaran ya da ulusal boyutunu görmezden gelen bir tutuma yol açmaktadır. Örneğin Uluslararası İlişkiler disiplinindeki kavramları açıklayan bir çalışmada bütünleşme maddesi, sadece uluslararası bütünleşme çerçevesinde: “ekonomide farklı birkaç devlet

³³ Balkır, a.g.e., s. 29.

³⁴ Dedeoğlu, *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme*, s. 79-81.

³⁵ Balkır, a.g.e., s. 4.

ya da bölgenin, aralarında ticari engelleri kaldırıp; kişilerin, malların, hizmet ve sermayenin serbestçe dolaşacağı tek pazar kurmaları ve bu amaçla siyasi ve ekonomik politikalarını uyumlu hale getirmeleri” olarak tanımlanır.³⁶ Uluslararası ilişkiler disiplininin terminolojisini inceleyen başka bir çalışmada bütünleşme, tek başına şöyle tanımlanmaktadır: “Bütünleşme, en iyi bir süreç olarak kavranabilir ve (i) devletlerarasında işbirliğinin artırılmasını, (ii) kademeli olarak yetkilerin ulus-üstü kurumlara aktarılmasını, (iii) aşamalı olarak değerlerin homojenleştirilmesini, (iv) küresel sivil toplum haline gelerek siyasal topluluğun yeni formunun kurulmasını içerir.”³⁷

Uluslararası ilişkiler disiplininde bütünleşmenin ağırlıklı olarak uluslararası ve özelde Avrupa bütünleşmesi ekseninde gerçekleşen etkileşimler olarak algılanması oldukça yaygındır. Gerçekten de Avrupa bütünleşmesi özelinde gelişen süreç, disiplin çalışmalarında ulusal bütünleşme sürecine yönelik çalışmalara göre daha fazladır. Çalışmaların ağırlığının uluslararası düzeyde bütünleşme süreçleri üzerinde yoğunlaşması, ulusal düzeyde bütünleşmeyle ilgili teorik çalışmaların az olmasıyla ilgilidir. Nitekim Hayward’ın da dediği gibi, ulusal bütünleşme ile ilgili literatür kavramsal ve metodolojik titizlik bakımından birkaç istisna dışında yetersizdir.³⁸

Bütünleşme olgusunu inceleyenlerin Avrupa devletleri arasındaki etkileşimlere daha çok odaklanılmasına karşın, kavramın o cephede de net bir şekilde ele alındığı söylenemez. Sadece bölgesel nitelikli bütünleşme kapsamında bakıldığında, tek örneğin AB olarak düşünülmemesi gerekir.³⁹ İkinci olarak, bütünleşmenin Avrupa bütünleşmesiyle ilgili çalışmalarında da yaygın ikili bir anlatım bulunmaktadır. AB’ye üye olma durumundaki aday ülkeler için kullanılan “AB ile bütünleşmek” ifadesi bu ikiliği doğurmaktadır. Burada bütünleşme, hem AB ile somutlaşan ulus-üstü bütünleşme süreci çerçevesinde bizatihi Avrupa’da yaşanan gelişmeleri, hem de katılımcılar açısından adaylık, üyelik ve koşullar durumları bakımından o sürece uyumu içermektedir.

³⁶ Ahmet Emin Dağ, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2004, s. 248.

³⁷ Martin Griffiths, Terry O’Callaghans and Steven C. Roach, *International Relations The Key Concepts*, Second Edition, Routledge, London, New York 2008, s. 158.

³⁸ Hayward, “a.g.m.”, s. 918.

³⁹ İkinci Dünya Savaşı sonrası AB dışında oluşturulan bölgesel bütünleşme birliklerinin en önemlileri şunlardır: 1957 yılında kurulan Arap Ekonomik Birliği Konseyi (Genişletilmiş Arap Serbest Ticaret Bölgesi-2005), 1960’ta kurulan Latin Amerika Serbest Ticaret Birliği (1980’de Latin Amerika Bütünleşme Birliği), Orta Afrika Devletleri Topluluğu (1960), Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (1967), Ant Grubu (1969), Karayip Topluluğu (1973), Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (1980), Körfez İşbirliği Konseyi (1981), 1985’te Güney Asya Bölgesel İşbirliği Topluluğu (2006-Güney Asya Serbest Ticaret Anlaşması), Arap Mağrip Birliği (1989), Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (1989), Güney Ortak Pazarı (Mercosur-1991), Bağımsız Devletler Topluluğu (1991), Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (1994), Avrasya Ekonomik Topluluğu (2000), Afrika Birliği (2001). Bölgesel bütünleşmelerin bazılarını ve üye sayılarını gösteren liste için bkz. John McCormick, *European Union Politics*, Palgrave Macmillan, New York 2011, s. 18. Bölgesel örgütler ve dünya gruplaşmaları için bkz. Andrew Heywood, *Küresel Siyaset*, (Çev. Nasuh Uslu, Haluk Özdemir), Adres Yayınları, Ankara 2013, s. 571. AB dışındaki uluslararası ekonomik bütünleşme örnekleri ile bunların detaylı açıklamaları için bkz. Balkır, *a.g.e.*, s. 425-528.

Genel olarak bakıldığında Uluslararası İlişkiler disiplininde ulusal bütünleşme, genellikle ulus-devletleşme, ulus yaratma, yeniden bir devlet oluşturma, anti-emperyalist faaliyetlerde işbirliği ve örgütlenme ilişkileriyle mücadele süreçlerinde kullanılan birlik ve beraberlik gibi ideolojik nitelikleri de içeren retoriklerin özünü oluşturur.⁴⁰ Bununla birlikte ulusal bütünleşmeyle ilgili çalışmaların temelini ulusal kimlik oluştururken, bireyin ulusal varlık ile özdeşleşmesinin niteliği ve içeriği, hükümetlerin direktiflerine uymanın kapsamı ve maliyeti ile ulusal bütünleşmenin derecesini etkileyen yöntemler üzerine yoğunlaşmaktadır.⁴¹ Ulusların, kurucu atalar, tarihi kahramanlar, dil, din, kültürel ve tarihi abideler, folklor, giysiler, ritüeller gibi ortaklıklar üzerinden biçimlenen nitelikler etrafında bir toplum oluşturmaları söz konusudur. Bu ortaklaşmayı sağlayan ve belirli bir grubun ulus-devlet adı verilen kurgu içerisinde bütünleştirilmeleri anlamına gelen ulusal düzeyde bütünleşme, sınırları belirli bir toprak parçası üzerinde sözü edilen bu toplumsal ve kültürel unsurlara atıfla, ulusların oluşumları ve oluştuktan sonra çeşitli özelliklerine odaklanmayı gerektirir. Bu düzeyde bütünleşmenin ulusal birlik ile beraberlik söylemleri temelinde, belirli tarihsel ortaklıklar üzerinden belirlenen türdeş bir “ulus” temelinde toplumsal uyumun sağlanması amacıyla yaşanan etkileşim süreci dikkate alınmaktadır. Bu bağlamda genel olarak sosyo-politik örgütlenme biçimiyle ulusun ortaya çıkışı ve yayılışı, buna dayalı devletler için siyasal ve ekonomik bağımsızlığın temin edilmesi, merkezi bir iktidar çerçevesinde meşru bir yönetimin oluşturulması, vatandaşlık standartlarının belirlenmesi, ekonomik bölüşüm gibi süreçler, bütünleşmenin ulusal düzeyiyle yakından ilgilidir.

Uluslararası İlişkiler disiplininde uluslararası düzeyde bütünleşme, genelde “ortaklık kurma, birleşme, birlik oluşturma, topluluk olma” kavramlarıyla açıklanmaktadır. Bu yönleriyle bütünleşmenin özünde işbirliği içerisinde bulunan ulus-devletlerin faaliyetleri, ortak çıkarları ile işbirliği yaparken kullanmış oldukları yöntem ve kurumlar bulunur.⁴² Uluslararası düzeyde bütünleşme, ulus-üstü kurumların ulusal olanların yerine, egemenliğin aşamalı olarak devletten daha yukarı bölgesel ve küresel yapılara geçtiği bir süreci ifade eder.⁴³ Uluslararası düzeyde bütünleşme, evrensel çapta bir üst yapı oluşturma girişimi olabileceği gibi kısmi düzeyde bölgesel çapta bir oluşum da olabilir. Devletler arasında/uluslar arasında küresel ortamda gerçekleşen etkileşim sürecini anlatmak üzere uluslararası düzeyde bütünleşme bölgeselleşme ve ulus-üstü bütünleşme süreçlerini kapsamaktadır. Sınırlarla bölünmüş devletlerin aralarında yarattıkları kısıtlamaları aşma isteği uluslararası düzeyde bütünleşme süreçlerinin gelişimi açısından belirleyicidir. Ulusal bütünleşme sürecinde olduğu gibi çeşitli unsurları uyumlaştırma üzerine kurulu

⁴⁰ Dedeoğlu, *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme*, s. 80.

⁴¹ Hayward, “a.g.m.”, s. 922.

⁴² Beril Dedeoğlu, *Adım Adım Avrupa Birliği*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul 2006, s. 27.

⁴³ Joshua S. Goldstein and Jon C. Pevehouse, *International Relations*, Tenth Edition, Pearson Longman, Boston 2014, s. 355.

bir ilişki uluslararası düzeyde de yaşanır. Bu ilişki, tarafların belli düzeylerde ortak kurumlar oluşturarak, sahip oldukları yetkilerin bir bölümünü bunlara aktarmaları biçiminde işlediği zaman ulus-üstü bir yapının oluşturulması hedeflenmektedir. Bu yönleriyle çok boyutlu ve aktörlü bir süreç olarak bilinçli tercihler doğrultusunda ortak bir yönetim bağlamında kurumlar ve siyaset oluşturması prensibi uygulamaya geçer. Nihayetinde uluslararası düzeyde bütünleşmede siyasal aktörlerin ortak bir yönetim kurması, böylece siyasal yönetim kurum, kural ve araçlarının uyumlaştırılması sağlanmaya çalışılır.

Sonuç

Kabul edilmesi gerekir ki sosyal bilimlerde nesnel ölçütlere ulaşma meselesi oldukça tartışmalı bir konu. Bu alanlarda herkes için geçerli sonuçlara ulaşmak neredeyse imkânsız. Bu nedenle bütünleşme olgusunun açıklanmasına dair seçimlerin, öznellikten sıyrılabileceğini söyleyebilmek oldukça güç. Çalışmada yer verdiğimiz biçimde bütünleşme kavramını anlamlandırmaya yönelik zincirleme arayışlar göstermektedir ki, bütünleşmenin belirli bir süreç dâhilinde daha önce ayrı birimlerin tutarlı bir sistemin bileşenlerine dönüşürme amacıyla uyumlu bir bütün haline getirilmesi ya da bu birimlerin bir bütüne eklenmesi biçiminde anlaşılması gerekiyor. Bir bütün oluşturması beklenen parçaların aşamalı/evrimsel olarak daha büyük bir oluşumun parçası haline getirilmeleri süreci bütünleşmeye ayırt edici bir yön sunmaktadır. Parçaların bir bütün içerisinde bir araya gelmesi ya da bir bütüne dönüşmesini ima eden “bütünleşmek” ve “bütünleştirmek” deyimlerinden de yine birimleri kaynaştırmaya, uyumlulaştırmaya yönelik bir süreci anlıyoruz. Bu bağlamda bütünleşme, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde bütünleşmeyi kapsayacak ölçüde, kavramsal olarak özünde bir araya gelme, birlikte olma, ortaklık kurma gibi kavramlarının olduğu, bütünün parçalarının yeni ve daha geniş bir siyasal, ekonomik ve toplumsal birliktelikte uyum ve kaynaşımını içeren evrimsel bir süreçtir.

Bütünleşme kavramı, en yalın tanımıyla ayrıştırmaya ve parçalanmaya karşıt olarak, birbirine eklenen parçaların bir bütün oluşturacak biçimde etkileşim içinde oldukları süreçleri ifade etmektedir. Sosyo-ekonomik ve sosyo-politik bağlamlarda ele alınan kavram, geniş ve kapsayıcı siyasi, toplumsal ve ekonomik birimlerin hem ulusal hem de uluslararası düzeyde bir araya gelmesiyle çerçvelendiği ölçüde analiz edilmesi gerekmektedir. Her iki düzeyde de bütünleşmenin birleştirici dinamikler etrafında zamana yayılan evrimsel süreçleri kapsadığı, parçaların birbirini tamamlama, uyum içerisinde birlikte yaşama gibi genel süreçlerle ilgili olduğu söylenebilir.

Çalışmada ağırlıklı olarak sosyal bilimler literatüründe bütünleşmenin ele alınışında değindiğimiz zorluklar, sorunlar yanında disiplinler arası düzeyde ortaya çıkan farklılıklar ile bütünleşmenin benzer kelimelerle birlikte aynı disiplinlerde bile çok farklı manaları, bütünleşmeyi analiz etme noktasında bize ipucu veren unsurların geniş olduğunun göstermektedir. Bütünleşmenin farklı disiplinlerce, birbirlerinden açık ara farklı niteliklere vurgu yapılarak, farklı biçimlerde tanımlanması ile bütünleşmenin benzer kelimelerle sık

sık karıştırılmasının, kavramın soyut ve çok boyutlu olmasından ileri geldiği söylenebilir. Bu niteliklerinden ötürü bütünleşme kavramının, her işbirliği, ortaklaşma veya örgütlenme süreci faaliyetleriyle eş tutulan “ara yüz” niteliğinde bir kavrama dönüşme riski vardır. Bu risk karşısında, bütünleşmenin hangi disiplin çerçevesinde ele alındığı önem kazanmakla birlikte, bütünleşmenin farklı anlamları ve düzeyleri arasındaki ayrımlara da dikkat edilen bir yaklaşım gerekmektedir. Dolayısıyla bütünleşme hem kavramsal hem de tarihsel temelde ulusal ve uluslararası düzey ayrımı temelinde irdelenmesi gereken bir kavram olmalıdır.

Kaynaklar

BALKIR, Canan: *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme: Kuram, Politika ve Uygulama AB ve Dünya Örnekleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

DAĞ, Ahmet Emin: *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2004.

DEDEOĞLU, Beril: *Adım Adım Avrupa Birliği*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul 2006.

_____ : *Uluslararası İlişkilerde Özel Bir Alan: Bölgesel Bütünleşme, Kuramlar-Yaklaşımlar-Modeller*, Yeniüzyıl Yayınları, İstanbul 2015.

DEUTSCH, Karl W.: *Political Community at the International Level: Problems of Definition and Measurement*, Doubleday, Garden City, New York 1954.

DUBEY, S.M.: “Ethnicity and National Integration-Meaning, Concept and Issues”, Ali Ashraf (Ed.), *Ethnic Identity and National Integration*, Concept Publishing Company, New Delhi 1994, s. 91-94.

ERTÜRK, Emin: *Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Türkiye'nin İçinde Bulunduğu Entegrasyonlar*, Ezgi Kitabevi, Bursa 1993.

ETZIONI, Amitai: “A Paradigm for the Study of Political Unification”, *World Politics*, Vol. 15, No. 1, October 1962, s. 44-74.

FICHTER, Joseph: *Sosyoloji Nedir?*, (Çev. Nilgün Çelebi), Attila Kitapevi, Ankara 1996.

GALTUNG, Johan: “A Structural Theory of Integration”, *Journal of Peace Research*, Vol. 5, No. 4, 1968, s. 375-395.

GOLDMAN, Ralph M.: “The Politics of Political Integration”, *The Journal of Negro Education*, Vol. 33, No. 1, Winter 1964, s. 26-34.

GOLDSTEIN, Joshua S. and Jon C. Pevehouse, *International Relations*, Tenth Edition, Pearson Longman, Boston 2014.

GRIFFITHS, Martin, Terry O'Callaghans and Steven C. Roach: *International Relations The Key Concepts*, Second Edition, Routledge, London, New York 2008.

HANÇERLİOĞLU, Orhan: *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*, Cilt: I, Remzi Kitapevi, İstanbul 1985.

HAYWARD, Fred M.: “Continuities and Discontinuities Between Studies of National and International Political Integration: Some Implications for Future Research Efforts”, *International Organization*, Vol. 24, No. 4, Regional Integration: Theory and Research, Autumn 1970, s. 917-941.

HEYWOOD, Andrew: *Küresel Siyaset*, (Çev. Nasuh Uslu, Haluk Özdemir), Adres Yayınları, Ankara 2013.

HOLZNER, Burkart: "The Concept "Integration" in Sociological Theory", *The Sociological Quarterly*, Vol. 8, No. 1, Winter 1967, s. 51-62.

JAKOB, Philip E. and Henry Teune: "The Integrative Process, Guidelines for Analysis of the Bases of Political Community", Philip E. Jakob and James V. Toscano (Eds.), *The Integration of Political Communities*, J.B. Lippincott, Philadelphia 1964, s. 4-45.

JAKOB, Philip E.: "The Influence of Values in Political Integration", Philip E. Jakob and James V. Toscano (Eds.), *The Integration of Political Communities*, J.B. Lippincott, Philadelphia 1964, s. 209-246.

JONES, Alistair: *A Glossary of The European Union*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2008.

KORBONSKI, Andrzej: "Theory and Practice of Regional Integration: The Case of Comecon", *International Organization*, Vol. 24, No. 4, Regional Integration: Theory and Research, Autumn 1970, s. 942-977.

LJJPHART, Arend: "Cultural Diversity and Theories of Political Integration", *Canadian Journal of Political Science*, Vol. 4, No. 1, March 1971, s. 1-14.

LINDBERG, Leon N.: *Political Dynamics of European Economic Integration*, Stanford University Press, Stanford 1963.

MACHLUP, Fritz: *A History of Thought on Economic Integration*, Macmillan, London 1977.

McCORMICK, John: *European Union Politics*, Palgrave Macmillan, New York 2011.

MIDDLEAAR, Luuk van: *Avrupa: Bir Geçiş Süreci*, (Çev. Bilal Çölgeçen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

NYE, Joseph S.: "Comparative Regional Integration: Concept and Measurement", *International Organization*, Vol. 22, No. 4, Autumn 1968, s. 855-880.

_____: *Peace in Parts: Integration and Conflict in Regional Organization*, Little, Brown and Company, Boston 1971.

_____: *Political Unification: A Comparative Study of Leaders and Forces*, New York, Holt, Rinehart, Winston, 1965.

O'NEILL, Michael: *The Politics of European Integration: A Reader*, Routledge, London 1996.

ÖRNEK, Sedat Veyis: *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

PUCHALA, Donald J.: "Institutionalism, Intergovernmentalism and European Integration: A Review Article", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37, No. 2, June 1999, s. 317-331.

_____: "Of Blind Men, Elephants and International Integration", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 10, No. 3, September 1971, s. 267-284.

TEUNE, Henry: "Integration", Giovanni Sartori, (Ed.), *Social Science Concepts: A Systematic Analysis*, Sage Publications, Beverly Hills, London, New Delhi 1984, s. 235-264.

_____ : *The Analysis of International Relations*, Third Edition, New Jersey, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1988.

ÜLKEN, Hilmi Ziya: *Sosyoloji Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1969.

WEINER, Myron: "Political Integration and Political Development", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 358, No. 1, March 1965, s. 52-64.

ZOLBERG, Aristide R.: "Patterns of National Integration", *The Journal of Modern African Studies*, Vol. 5, No. 4, December 1967, s. 449-467.

İnternet Kaynakları

http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=integration&searchmode=none, Erişim Tarihi: 11 Ekim 2017.

www.tdk.gov.tr, Erişim Tarihi: 8 Aralık 2017.

İTTİHATÇILAR VE İZMİR SUİKASTI

Mehmet Kürşad YAVAN*

Öz

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı'nın son yıllarına egemen olmuş, Milli Mücadele'de büyük yararlıklar göstermiş ve Cumhuriyet devrinin ilk döneminde mühim işlere imza atmış bir teşkilattır.

Cumhuriyet ilan edildikten sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adı altında faaliyet yürüten İttihatçılar, partinin kapatılmasının ardından bir köşeye çekilerek yaşamlarına devam etmişlerdir. Fakat bir grup köşesine çekilmedi. Bu grup, İttihat ve Terakki'nin komitacı kesimiydi.

Bu kesim, iktidarı ele geçirmek için bir suikast girişiminde bulunacaklardır ve İzmir Suikastı gerçekleşmiş olacaktır.

İzmir Suikastı, çok partili yaşama geçiş evresinden sonra ortaya çıkan, Mustafa Kemal muhalifliğinin doğurduğu bir tertip hareketidir. Suikastın temelinde yatan sebepler, salt Mustafa Kemal karşıtlığı olmamakla birlikte, asıl maksadın eski İttihat ve Terakki fırkasını canlandırmak ve bu düsturda ilerlemek olduğu dönemin İstiklal Mahkemeleri raporlarında mevcuttur. Bunun yanı sıra 1 Kasım 1918 gecesi kendisini fesih eden başka bir parti ismi kullanan ve yeraltı yapılanması olarak devam eden İttihatçılık ruhunun son silahlı komitacı eylemi olan İzmir Suikastı, İttihatçıların en başından beri kendilerine şiar edindikleri iktidarı ele geçirme tutkusunun eyleme dökülmüş halidir.

Anahtar kelimeler: İttihat ve Terakki Cemiyeti, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, İzmir, Ziya Hurşit, İstiklal Mahkemeleri, Suikast.

İttihatçılar and İzmir Assassination

Abstract

Committee of Union and Progress is an organization, which dominated the last years of the Ottoman Empire, contributed greatly to the Turkish struggle for independence and done important things in the first period of the Republican era.

After the declaration of the Republic, the Unionists were involved in politics under the banner of Terakkiperver. Following this party's disbanding, the Unionists. But one group within them did not. This was the Komitadji group.

This group would attempt an assassination in order to obtain the political power and İzmir assassination will be realized.

* Marmara Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Yüksek Lisans Öğrencisi.

İzmir Assassination is an assassination attempt, born out of opposition to Mustafa Kemal that occurred after the transition to multiparty politics. As shown in the reports of the Independence Courts, the only motivation behind the attempt was not opposition to Mustafa Kemal but to revive the Committee of Union and Progress and proceed accordingly. Furthermore, İzmir Assassination, the last armed action of Unionism spirit, which had abolished itself on 1st November 1918, denoted itself with another party name and continued to exist as an underground group, is the embodiment of everlasting Unionist passion for obtaining power.

Keywords: *Committee of Union and Progress, Progressive Republican Party, İzmir, Ziya Hurşit, Independence Courts, Assassination.*

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin demokratikleşme süreci baz alınarak yapılan incelemelerde, İzmir tertibi, her ne kadar hoş karşılanmasa bile, ilerleyen safhalarda rakiplerini saf dışı bırakmak isteyen Gazi Paşa'nın elinde bir koza dönüşmüştür. Gerçek şu ki, Reis-i Cumhur'a yapılmak istenen suikast, şahıs odaklı olmaktan çok devlet odaklı olan bir vakaya evirilmektedir. İttihatçılar bu girişimlerinde devleti ele geçirmek ve eskisi gibi tek iktidar olmak gayesini gönüllerinde barındırsalar bile, özellikle tetikçi olarak kullanılan isimler Mustafa Kemal ile geçmiş dönemlerde sıkıntı yaşamış kimselerdir. Gazi Paşa'nın ise bu suikasttan sonra kendisine muhalif olan birçok ittihatçıyı suçsuz olmasına rağmen yargılatması ve çoğunu idam ettirmesi, eline geçen kozu iyi değerlendirmesinin sonucudur.

İttihat ve Terakki'nin yeraltı örgütlenmesi olan Karakol ve M.M. Teşkilatlarının, kendisini fesih eden İttihat ve Terakki'nin devamı olan Teceddüd Fırkası'ndan daha aktif olarak çalışmaları, artık cemiyetin bir yeraltı örgütü olduğunun en büyük kanıtıdır. Anadolu'da başlayan Milli Mücadele'nin, ilk safhalarında siyasi partilerden daha çok direniş örgütlerine ihtiyaç duyması, cemiyetin arta kalanlarının Cumhuriyet'in ilanına kadar particiliğe önem vermemelerine sebep olmuştur. Bu, Milli Mücadele zamanında siyasi partiler kurulduğu gerçeğini değiştirmemekle beraber, İttihatçıların komitacı ruhundan da vazgeçmediğini kanıtlar niteliktedir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) da, kurucuları ve yaptıkları bakımından İttihat ve Terakki'nin devamı olarak nitelendirilebilir. Her ne kadar bu, kanıtlanabilirlik bakımından eksik bir söylem olsa bile parti kurucularının ve İzmir Suikastı sonrası yargılananların TCF'ye mensup kişiler olması, İttihat ve Terakki'nin siyasi olarak Türkiye'de hala etkili olduğunu ispatlamaktadır. Bu etkinin en son yansıması da İzmir Suikastı'dır.

Cemiyetin, 1902 Birinci Jön Türk Kongresi itibariyle uygulamaya koyduğu şiddet politikasının bir getirisi olan ihtilalcilik, komitacılık anlayışının son eylemi İzmir Suikastı'dır. Çünkü İttihatçılar, her zaman iktidarı ele geçirme yoluna gittiler ve bu süreçte gerekli olan her tarz eylemi kendilerince meşru gördüler. İzmir Suikastı'nın temeli aslında 1902 yılında atıldı. İzmir Suikastı'nın ardından atılan gazete manşetleri de İttihat ve Terakki'nin gizli yapılan-

masına dikkat çekmişlerdir. Bu yüzden bu tertibi incelerken kısaca İttihat ve Terakki'ye, Karakol Cemiyeti'ne, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na değinmek, suikastı anlamamıza katkıda bulunacaktır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti

İttihat ve Terakki Cemiyeti, ilk olarak İttihad-i Osmani adıyla 1889 yılında kurulmuştur. Kurucuları, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye öğrencileri İbrahim Temo, İshak Sukuti, Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşat'tır.¹ Örgüt daha sonra, Tıbbiye dışındaki diğer yüksek okullarda da hızla yayılmaya başladı ve gizliliği esas alarak şehirlerde hücrelenme sistemine gitti.

Osmanlı Devleti'nin, günden güne kötüye giden durumu, İttihad-i Osmani Cemiyeti'nin adam kazanmasını kolaylaştırıyordu. Artarak devam eden toprak kayıpları, istibdat diye anılan Abdülhamid yönetimi ve azınlık isyanları, memleket meselesine kafa yoran her kesimden insanı cemiyete kavuşturuyordu. Sultan Hamid'in, 93. Harbi itibarıyla yürürlükten kaldırdığı, daha yumuşak bir tabirle tatil ettiği Osmanlı Meclisi yerine, kendi geliştirdiği Hafiyeye ağı ile uyguladığı tek adamlık sisteminin bir getirisi olan istibdat yönetimi, İttihat ve Terakki'nin asıl çıkış sebebi olarak gösterilmektedir.

Cemiyetin büyümesinin tek sebebi, bu baskıcı iktidar değildir elbette. Yıllardır devam eden toprak kayıpları ve azınlıkların isyanları, Türk gençlerini bir kurtuluş çabasına sevk ediyordu ve bu kurtuluşun yegane çaresinin örgütlenmek olduğu gerçeğine varmalarına sebep oluyordu.

İttihad-i Osmani Cemiyeti, başlangıçta ihtilalcı düşüncelerden uzaktır. Bunun yerine daha çok gazete ve dergi çıkartmaya yönelmiştir. Bu maksatla, cemiyetin Paris Şubesi Başkanı Ahmed Rıza, Meşveret'i çıkartarak yönetime karşı ıslah edici bir politika gütmüştür. Bununla birlikte Jön Türkler, daha çok gizli toplantılar yapmak ve yurt dışından gelen yazıları okumakla zaman geçiriyorlardı. Özellikle Ali Şefkati'nin ve Namık Kemal'in yayınları, örgüte katılan gençleri bir hayli etkiliyordu.²

1895 yılına gelindiği vakit, Meşveret'in de çıkmasıyla beraber İttihad-i Osmani Cemiyeti'nin adı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti oldu.³

Kuruluş tarihi olan 1889 yılından, Meşveret'in çıkış tarihi olan 1895 yılına kadar geçen süre içerisinde cemiyetin, çok büyük bir hareketi yoktur. Bu dönemler içerisinde vukuu bulan olaylar da büyük çaplı değildir ki anılar dışında belli başlı kaynakça da yoktur. İttihat ve Terakki ile ilgili ilk kaynak ise 1895 yılında cemiyetin yayınladığı nizamname ve tüzüktür.⁴ Bu nizamname ile teşkilatın genel hatları oluşturulmuştur. Nizamnameye göre cemiyetin merkezi İstanbul'dur ve yönetim kurulu bir başkan olmak üzere beş kişiden oluşmaktadır. Bu merkez yapının ismi Meclis-i İdare'dir.⁵ Cemiyetin

¹ İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Anıların*, ALFA Basım Yayın, İstanbul 2013, s. 27.

² Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2014, s. 50.

³ Ahmed Rıza, *Anılar*, Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul 2001, s. 17.

⁴ Akşin, *a.g.e.*, s. 57.

⁵ Akşin, *a.g.e.*, s. 58.

diğer üyeleri, bu beş kişinin oluşturduğu ve başkanı olduğu beş farklı kola mensupturlar. Bunlar hücre diye anılmaktadır. Cemiyet, ilk nizamnamesinde çok katı değildir ve örgütü büyütme prensibini uygulamaktadır.

1902 yılına kadar Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti sessizliğini koruyarak, Sultan Hamid'in tazyikinden korunma yoluna gitti. Öyle ki Padişah, Avrupa'da bulunan Jön Türkleri çeşitli vaatlerle kendi safına çekiyor ve böylece cemiyeti içeriden bitirmeye çalışıyordu. Sultan bu politikasıyla başarılı oldu ve başta Mizan Gazetesi'nin sahibi Mizancı Murad olmak üzere birçok Jön Türk, Abdülhamid'den para ve mevki alarak saflarını değiştirdiler. Geriye kalan az sayıdaki Jön Türk ise, Paris'te Ahmed Rıza'nın çevresinde toplanarak mücadelelerine devam ettiler.

1902 yılı, bu yüzden Jön Türkler için bir dönüm noktasıdır. 4 Şubat tarihinde Prens Sabahattin'in çağrısıyla Paris'te Birinci Jön Türk Kongresi gerçekleşti.⁶ Bu kongrede Jön Türkler, Ahmed Rıza grubu ve Prens Sabahattin grubu olarak ikiye ayrıldılar. Bu ayrılığın temel noktası, Prens Sabahattin'in ortaya attığı fikirlerdi. Bu fikirlerin ilki, yabancı müdahalesinin davet edilmesiydi. Ahmed Rıza grubu bu düşünceye ve Adem-i Merkeziyetçiliğe karşı çıkmaktaydılar. Nitekim kongre de Ahmed Rıza tarafında yer aldı ve Prens Sabahattin'in bu düşüncesi boşa çıkmış oldu.

Kongrenin ikinci tezi ise, cemiyete askeri kuvvetlerin de katılımını sağlamaktı. Böylece devrime giden yolda, askeri müdahaleler ve şiddet politikası uygulanacaktı. Kongrede bu karar kabul edildi ve cemiyetteki asker sayısı bu yıldan sonra arttı.

Kongrenin bu kararı, İttihatçıların *ihtilalci* düşünce yapısına bürünmelerine sebep olacak ve İzmir Suikastı da bu ihtilalci düşüncelerin bir meyvesi olarak tarihe geçecektir.

1902 yılından 1906 yılına kadar Jön Türkler, memlekete gizlice sokulan kitapları, havadisleri ve mecmuaları okudular. Bu süre içerisinde askeriyede, özellikle Bahriye'de güçlenen Jön Türkler, bu kurumun neredeyse tamamını ele geçirmişlerdi.⁷ Bunun yanı sıra, Balkanlarda da sular durulmuyor, her gün Sırp ve Bulgar çeteleri tarafından basılan Türk köylerinde binlerce can yitiriliyordu. Buna paralel olarak, Harp Akademisi'nden mezun olan genç subaylar da, Manastır'da bulunan Üçüncü Ordu'ya atanıyorlar ve Rumeli'nin bu durumunu canlı olarak görüp, Abdülhamid yönetimine karşı büyük bir nefret beslemeye başlıyorlardı. Filhakika, bu nefretin en önemli sebeplerinden biri de Alaylı ve Mektepli ayrımıydı.

Rumeli'nin bu durumu, Abdülhamid yönetimine karşı duyulan kırgınlık ve Rumeli'nin Avrupa müdahalesine açık bir duruma gelmesi, Selanik'te yeni bir teşkilat kurulmasını zaruri bir hale getirdi. Bundan dolayı, Eylül 1906 yılında Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti oluşturuldu. Kurucularından biri ise, daha sonra Osmanlı Sadrazamı olacak olan Talat Paşa'ydı.⁸

⁶ Akşin, *a.g.e.*, s. 80.

⁷ Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 24.

⁸ Akşin, *a.g.e.*, s. 105.

Mart 1907 tarihine gelindiği vakit, Saray'ın, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni fark edip önlem almasıyla birlikte, cemiyetin önemli iki siması olan Ömer Naci ve Hüsrev Sami tutuklanmamak maksadıyla Paris'e gittiler. Burada Ahmed Rıza grubunu bularak, Terakki ve İttihat ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni birleştirmek amacıyla görüşmelere başladılar. Hem Paris hem de Selanik'in karşılıklı rızaları sonucunda iki cemiyetin birleştirilmesi kararı alındı. Farklı Osmanlı aydınlarının da fikirleri doğrultusunda uygun bulunan prensiplerle, 27 Eylül 1907 yılında iki taraf resmen birleşti ve İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuş oldu.⁹

Bu birleşim, 1926 yılına kadar gidecek olan bir sürecin başlangıcıdır. 1889 yılında kuruluş, 1895 yılına kadar hakkında resmi bir kaydın olmaması, İttihat ve Terakki'nin kesin kuruluş tarihi olarak 1907 yılını kabul etmemize sebep olmaktadır. Bu tarihe kadar da üyelerin Jön Türkler diye adlandırılıp, daha sonra ise İttihatçı diye curnallenmeleri de, kuruluşun 1907 olarak kullanılmasına sebep olmaktadır.

İttihat ve Terakki, 1908 yılına kadar özellikle ordu içerisinde örgütlendi. İkinci ve Üçüncü Ordular, cemiyetin yuvalandığı ve fikirlerini yaydığı mecraların başında geliyordu. Bunu takriben, Haziran ayında Rus Çarı ve İngiltere Kralı, Reval'de *Makedonya Sorunu* üzerine görüşme düzenlediler ve Makedonya'nın yabancı denetiminde kalmasını kararlaştırdılar. Bu görüşme Selanik'e ulaşınca İttihat ve Terakki Cemiyeti harekete geçme kararı aldı.¹⁰ Tek sebep de bu değildi. Abdülhamid'in hafiyeleri, Makedonya'da İttihat ve Terakki'nin hücrelerine sızmayı başarmışlar ve İstanbul'a cemiyetle ilgili raporlar sunmaya başlamışlardı.

Bütün bu sebeplerden dolayı, 3 Temmuz 1908 yılında Resneli Niyazi, 200 adamıyla gerekli silahları garnizondan alarak dağa çıktı.¹¹

Temmuz isyanı, aynı ayın 23'ünde sonuçlandı ve 2. Meşrutiyet ilan edildi. Böylece İttihat ve Terakki, ilk başarısını sağlamış oluyordu. Bundan sonraki dönemlerde cemiyet, tam olarak iktidara gelmeyi düşünmedi. Yalnızca kabineye birkaç İttihatçı sokmakla yetindi. Bunun dışında, 33 yıl sonra, meclis seçimleri tekrar yapılmıştı ve İttihat ve Terakki Fırkası, meclisin büyük çoğunluğunu oluşturmaya muvaffak olmuştu.

İttihat ve Terakki, böylece ihtilalci düşüncenin ilk başarısını elde etmiş oluyordu. Bu başarıya giden yolda, isyanı bastırmaya gelen Şemsi Paşa'nın öldürülmesi, Sidon Vapurunda Padişah Yaveri Sadık'ın vurulması ve Alay İmamlarının ortadan kaldırılması, cemiyetin silahlı güce dayandığının en büyük göstergesidir. Bu silahlı güç ve ihtilal yapısı, hiçbir zaman değişmeyecektir ve Gazi Paşa'ya yapılacak olan suikastta etkili olacaktır.

İttihat ve Terakki'nin 1908 devrimine, Nisan 1909 yılında karşı devrim yapılmak istendi. Bu amaçla, özellikle dini kesim ayaklanarak 12 Nisan 1909'da Taşkışla'yı işgal ederek isyanın ilk kıvılcımını attılar.¹² Tarihte bu isyana 31 Mart Vakası denir. Bu isyanın askeri kanadını Avcı Taburları oluştururken,

⁹ Akşin, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁰ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 141.

¹¹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013, s. 20.

¹² Zürcher, *a.g.e.*, s. 149.

dini ayağını ise İttihad-i Muhammedi Cemiyeti ve Volkan Dergisi başyazarı Derviş Vahdeti oluşturmaktaydı. Siyasi kanadında ise, yeni kurulmuş olan Ahrar Fırkası vardı.

31 Mart Vakası'nın, hükümet tarafından durdurulamaması ve 2. Meşrutiyet'in tehlikeye girmesi sonucunda, Selanik'ten gelen Hareket Ordusu, 24 Nisan 1909 tarihinde İstanbul'a girdi.¹³ İsyanı kısa sürede bastırdı. Bu isyan sonucunda da 2. Abdülhamid hal edildi ve 33 yıllık saltanatı sona erdi. Sirkeci'den kalkan bir tren ile Dimetoka'ya yollandı.

31 Mart Vakası'ndan sonra, İttihat ve Terakki, hükümet nezdinde daha rahat temaslarda bulunmaya başladı.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın ilk meclise hakim olduğu vakit, 29 Eylül 1911 tarihidir. Trablusgarp Savaşı'nın başlamasından dolayı, istifa eden kabinenin yerine, Sait Paşa hükümeti kurdu. Yeni kabine ittihatçıydı. Fakat, ordu içerisinde İttihat ve Terakki'ye karşı olan Halaskar Zabitan Grubu, 16 Temmuz 1912'de tehdit ve baskıyla, Sait Paşa Hükümeti'ni düşürdü.¹⁴

Bu darbenin ardından Balkan Savaşları başladı ve Osmanlı Devleti, büyük yenilgiler alarak Edirne'ye kadar geriledi. Kamil Paşa Hükümeti'nin Edirne'yi Bulgarlara teslim etmek istemesi İttihatçılar için bir fırsattı ve hem bunu engellemek hem de devlete tam manasıyla hakim olabilmek maksadıyla 23 Ocak 1913 tarihinde Bab-ı Ali Baskını'nı gerçekleştirdiler. Baskının başını çeken Enver Paşa, daha sonra hızla yükselecek ve Harbiye Nazırı olarak Osmanlı'nın kaderini elinde tutan adam olacaktı.

23 Ocak 1913 yılından sonra, 1 Kasım 1918 yılına kadar İttihat ve Terakki tam iktidar olarak yoluna devam etti. 29 Ekim 1914 yılında Osmanlı Devleti, Cihan Harbi'ne girdi ve İttihatçılar bunda bir numaralı etken oldular. Ordu, İttihatçılar tarafından reform edildi, çeşitli eğitim programları oluşturuldu, kapitülasyonlar kaldırıldı ve en önemlisi de Cumhuriyet'in temelleri atıldı.

Cihan Harbi'nden yenik çıkan Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Yeni Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, ülke içerisinde İttihatçı avı başlattı ve böylece, Ermeni Tehciri'nden de sorumlu tutulan sekiz İttihatçı lider 1 Kasım gecesi ülkeyi terk etti. Aynı günlerde de İttihat ve Terakki Fırkası kendisini fesih etti ve böylece bir devir kapanmış oldu.

Resmi olarak İttihat ve Terakki'nin kapanması, üyelerinin İttihatçı kimliklerini terk etmeleri manasına gelmemektedir. Öyle ki, Milli Mücadele zamanında Karakol ve M.M. Gruplarını kuranlar ve Anadolu'ya silah sevkiyatı yapanlar da yine İttihatçılardır. 1918-1920 yılları arasındaki Kongre İktidarları zamanında yapılan otuz kongrenin içerisinde de azımsanamayacak kadar İttihatçı vardır. Durumun böyle olması ve İstiklal Harbi'nin komuta heyetinin İttihatçılardan oluşması, Cumhuriyet'in ilanı ile beraber İttihatçıları yine partileşmeye götürecek, bu partileşmenin ve ihtilalcı düşüncenin sonucu da İzmir Suikastı olacaktır.

¹³ Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s. 217.

¹⁴ İsmail Küçükkinç, *Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihatçılık*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 148.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet'in ilanıyla beraber çok partili yaşama geçişin ilk aşamasını oluşturan siyasi partidir. Her ne kadar çok partili yaşama geçiş evresi, Osmanlı zamanında 2. Meşrutiyet ile başlasa bile baz alınan temel unsur Cumhuriyet kavramı olduğu için Terakkiperver büyük bir önem kazanmaktadır. Temelini İttihatçıların oluşturması ve fikir sisteminin kökünün Osmanlı'ya kadar uzanması, TCF'yi yakın tarihimizde ve demokrasi tarihimizde önemli bir konuma taşımaktadır.

Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra yurt içinde gelişen inkılap hareketleri, bu hareketlere karşı olan muhalif grubu bir araya getirmekteydi. Bunun yanı sıra Mustafa Kemal'in tutum ve davranışları, hem halk hem de meclis nezdinde diktatörlük olarak algılanmakta ve kendisine karşı kuşkuyla yaklaşılmaktaydı.¹⁵

Tüm bu olaylar, yeni bir muhalif parti kurulması yolundaki düşünceleri arttırmaktaydı. Bu sıralarda da, Cumhuriyet Anayasası gereğince, iki görevli mebuslara sadece birini tercih etmeleri ve diğerinden ayrılmaları bildirildi.¹⁶

Bu talimat, özellikle ordu içerisindeki subaylar tarafından uygulanmaya koyuldu. Kazım Karabekir Paşa, Genelkurmay Başkanlığı'na gönderdiği bir telgraf ile 1. Ordu Komutanlığı'ndan istifa ederek mebusluk görevini tercih etti. Hemen ardından Konya'daki 2. Ordu Kumandanı Ali Fuat Paşa, 30 Ekim 1924 yılında görevinden istifa ederek mebusluk mesleğine devam etme kararı aldı. Aynı şekilde Refet Paşa da tekrar mebusluk görevine devam etti.¹⁷

Bütün bu istifaların ardından 1924'ün kışında, Halk Fırkası içerisinde cereyan eden muhalefet gitgide büyüdü. Bilecik Mebusu Dr. Fikret Bey'in Mübadele, İmar ve İskan Bakanlığı'nın kaldırılıp görevlerinin İçişleri Bakanlığı'na aktarılması ile ilgili kanun teklifi meclise ulaştınca¹⁸ Gazi Paşa, kuşkuya düşerek muhalefetin iyice kök saldığına farkına vardı.

Özellikle göç ve iskan politikası üzerinden meclis içerisinde sert tartışmalar yaşanıyordu. Rıza Nur'un da Yunanistan'dan gelen göçmenlerin, güzel bir şekilde yerleştirilememesi ve taşıma işlemi sırasında ortaya çıkan aksaklıkların yüz kızartıcı durumda olduğunu belirtmesi, meclisin çalışmasına olan eleştirileri git gide arttırmaktaydı. Aynı şekilde Manisa Mebusu Abidin Bey'in bu duruma sebep olanların ortaya çıkarılmasını talep etmesi de muhalif kesimi güçlendirmekteydi. Bütün bu sert muhalefetin ardından Zonguldak Mebusu Tunali Hilmi Bey, hiç kimsenin bu yanlışlardan sorumlu olmadığını ve ayrılan bütçenin yetersiz olduğunu söyleyerek başka bir çözüm yoluna girdi.¹⁹

Gazi Paşa, meclis içerisindeki muhaliflerin güçlendiğini ve Halk Fırkası'nın fire vermeye başladığını gözlemledikçe içerisinde bir kuşku uyanmaya başlı-

¹⁵ Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1 1924-1930 Devrimler ve Tepkileri*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 71.

¹⁶ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁷ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁸ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁹ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 75.

yordu. Kendisine karşı eski paşaların bir komplo kurmasından şüpheleniyordu. Bu yüzden 30 Ekim gecesi Fevzi Paşa'yı arayarak mebusluktan istifa etmesini söyledi. Fevzi Paşa bunu hemen yerine getirdi.²⁰ Daha sonra Gazi Paşa, komutanlık görevinde bulunan diğer mebuslara da aynı telgrafi yollayarak mebusluktan istifalarını istedi. Hemen o gece İzmir'deki 1. Kolordu Komutanı İzzettin, Balıkesir'deki 2. Kolordu Kumandanı Ali Hikmet, İstanbul'daki 3. Kolordu Komutanı Şükrü Nailli ve Adana'daki 5. Kolordu Kumandanı Fahrettin Paşa mebusluktan istifa ettiklerini Meclis Başkanı'na bildirdiler.²¹

Gazi Paşa, ikinci bir tedbir olarak da gensoru görüşmeleri sonuçlanıncaya kadar Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşaları meclisten uzak tutmaya karar verdi. Her ikisine de askerlik görevlerinin başında bulunmaları emredildi. Kazım Paşa böylece Meclis toplantılarına katılmadı ve Ali Fuat Paşa da Konya'ya gönderildi.²²

Böylece Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasına sebep olan ilk olay gerçekleşmiş oldu.

Gensorunun mecliste tartışıldıktan sonra yeni bir kabine kuruldu ve İsmet Paşa, hastalığının ilerlemesini gerekçe göstererek istifa etti.²³ (Bkz. Ek-1) Bu olay, yakın zamanda kurulmuş olan TCF'ye karşı alınan bir önlemdi.²⁴ Böylece, Gazi Paşa ve silah arkadaşları arasındaki yol ayrımı ortaya çıkıyordu.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasındaki ikinci sebep ise fikir ayrılıklarıdır. Mustafa Kemal ve arkadaşları, Cumhuriyet taraftarı bir yapıdayken, muhalif kanat ise Anayasal Monarşi taraftarıydı.²⁵ Bu düşünce geleneksel yapıyla alakalıdır. 500 yıllık Hilafetten kopulmaması gerektiği ve halk ile yönetim katının arasındaki kutsal bağın böyle sürdürülebileceği kanısı yaygındı. Ayrıca, devlet içerisindeki İslam geleneklerinin halifenin varlığı ile devam edebileceği öngörülmektedir.

Mustafa Kemal ve arkadaşlarının düşüncesi ise tam tersi yöneydi. Halifelik kurumunun varlığının devam etmesi onlara göre gericilikti.²⁶

Mustafa Kemal Atatürk, Halk Partisi'ni, meclisten öte bir yürütme organı haline getirerek, muhaliflerinin Halifelik düşüncesini egale etmeye kararlıydı. Bu amaçla 29 Ekim tarihinde meclise bir anayasa değişikliği önergesi verdi. Bu önergeye göre Türkiye bir cumhuriyet olacak ve bir cumhurbaşkanı tarafından yönetilecekti. Uzun tartışmalardan sonra önerge kabul edildi ve Gazi Paşa cumhurbaşkanı oldu.

Meclis içerisindeki rekabetler, tutucu ve ilerici diye adlandırabileceğimiz fikir ayrılıkları ve Milli Mücadele'nin ardından başlayan yol ayrımı en sonunda Halk Fırkası'nın karşısında güçlü bir muhalif kitlenin belirmesine sebep

²⁰ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 75.

²¹ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 75.

²² Goloğlu, *a.g.e.*, s. 76.

²³ "Bu Hafta Baş Vekaletten İstifa Eden İsmet Paşa", *Servet-i Fünun*, 27 Kasım 1924.

²⁴ Mahmut Goloğlu da bu istifayı sağlık problemlerine dayandırmaktadır.

²⁵ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015, s. 68.

²⁶ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 69.

oldu. Böylece bu muhalif kesim, başta eski İttihatçılar olmak üzere bir araya gelerek 17 Kasım 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdular.²⁷ Fırkanın isminde Cumhuriyet sıfatının kullanılması, daha sonra Halk Fırkası'nın da Cumhuriyet ismini partinin başına getirmesine sebep oldu.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın Genel Başkanlığı'na Kazım Karabekir getirildi. Genel Sekreterlik görevini Ali Fuat Paşa üstlenirken, Başkan Yardımcılıkları Hüseyin Rauf Bey ve Dr. Adnan Adıvar'a verildi.

Parti, yönetim kurulunu belirledikten sonra parti programını açıkladı. Program şu şekildeydi: *"Partinin sistemi hürriyetperverlik ve halkın hakimiyeti düşüncesine dayanır. Genel hürriyetlere taraftardır. Din düşüncesine ve inançlarına saygılıdır. Cumhurbaşkanı seçilen kimsenin mebusluk sıfatı seçimden sonra sona erer. Milli birliğin bozulmaması için devletin denetlemesi kalıcı olmak şartıyla idari adem-i merkeziyet arttırılacaktır."*²⁸

Burada dikkat edilmesi gereken iki önemli husus vardır. Birincisi din düşüncesine ve inançlarına saygı kısmı, diğeri de Cumhurbaşkanı'nın mebusluk sıfatının sona erecek olması. Din ile ilgili olan kısım, halkın dini duygularını ve hilafeti tetikleyecek bir imge olarak algılandı ve partinin kapatılması sürecinde bu husus baş rolü oynadı. Cumhurbaşkanı'nın mebusluk sıfatına atf yapılması ise, Gazi Paşa'nın partiler üstü bir konuma sahip olmasının istenmesinden idi.

Yeni partinin programı incelendiği vakit, sanılanın aksine muhafazakar değil de liberal olduğunu görürüz. Laik bir tutum içerisinde olan parti, aynı zamanda milliyetçi duygular da barındırmaktadır. Fakat bunlara rağmen, geçmişi ile kopmamakta ve geleneksel çizgisini terk edememektedir. Bütün bu sebepler dolayısıyla, halk nezdinde uyandıracağı tehlike göz önünde bulundurularak CHF tarafından belirli önlemler alınmaya başlandı. Öncelikle dogulu muhafazakar milliyetçiler ile uzlaşmaya varıldı. CHF'li mebusların disiplinleri sağlandı.

Meclis içerisinde iki partinin varlığını sürdürmesi ve birbirine zıt fikirler beslemeleri ortamı gerginleştiriyordu. Bütçe tartışmaları sırasında Cumhuriyet Halk Fırkası'na mensup altı mebusun Ardahan Mebusu Halit Paşa'nın üzerine yürüyüp tabancayla öldürmesi sonucu gerginlik en yüksek noktasına ulaşmıştı.

Meclis'te bu olay yaşanmadan bir gün önce de Diyarbakır'da Cumhuriyet tarihinin ilk isyanı olan Şeyh Sait İsyanı başlamaktaydı.

1924 yılında Hilafet'in kaldırılmasıyla birlikte Kürt nüfusunu, Türkiye ile bağlı tutan sözde dinsel simge yok olmuştu.²⁹ Bu isyan, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın da sonunu getiren bir olaydı.

İsyanın büyümesi, hükümetin Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkartmasına sebep oldu. Bu kanuna göre, memleketin asayişini ve emniyetini ihlale yönelik her türlü teşkilat, tahrikât, teşebbüsât ve neşriyat Reis-i Cumhur'un emriyle men edilebilirdi.³⁰

²⁷ Zürcher, *a.g.e.*, s. 250.

²⁸ Vahdettin Engin, *Hesaplaşma*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2011, s. 26.

²⁹ Zürcher, *a.g.e.*, s. 253.

³⁰ Engin, *a.g.e.*, s. 27.

Bu kanun, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası tarafından eleştirildi. Fakat Takrir-i Sükun ve İstiklal Mahkemeleri mecliste kabul edildi. Bundan sonra da ilk faaliyet olarak Tevhid-i Efkâr, İstiklal ve Aydınlık gazeteleri kapandı. Tanin Gazetesi başyazarı Hüseyin Cahid Bey Çorum'a sürüldü.

İstiklal Mahkemeleri tarafından TCF'nin parti programında bulunan din düşüncesine ve inançlarına saygı cümlesi, gericiliği ve Şeyh Said İsyanı'nı kö-rüklediği ileri sürüldü. Bu yüzden hızlı bir şekilde TCF'nin şubelerinin bulun-duğu bazı binalar kapatıldı.

25 Şubat'ta meclise isyan ile ilgili durum bilgisi verilirken, Hıyanet-i Vata-niye Kanunu'nda da değişikliğe gidildi ve dinin siyasete alet edilmesini vatana ihanet suçları arasında değerlendirileceği duyuruldu.³¹

27 Nisan'da Şeyh Said'in yakalanması ile birlikte isyan bitmiş olsa bile, İstiklal Mahkemeleri faaliyetlerini sürdürdü. 3 Haziran'da aldığı bir karar ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, isyanı desteklediği ve dini kullandığı ba-hanesiyle kapatıldı.

Böylece, çok partili yaşama geçiş evresi umulanın aksine çabuk bitiyordu. Halk Fırkası karşısında birleşen muhalefet, bir sene içerisinde dağıtılıyordu.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası için siyasi hayat tamamen bitmiş olsa bile, üyeleri daha sonra İzmir Suikastı içerisinde de yargılanacaktır. Birbiri ile bağlantılı bir şekilde devam eden olaylar dizisinin son aşaması İzmir Suikas-tı'dır. Bir nevi hesaplaşma ve yol ayrımının sonucu 15 idam olacak ve Gazi Paşa, bütün muhalifleri ve eski İttihatçıları temizleyerek yoluna devam edecektir.

İzmir Suikastı

İttihat ve Terakki'nin şiddet politikasının ve *Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe* parolasının son adımı İzmir Suikastı'dır. Bu suikast ile Türk tarihindeki İttihatçılık pratikte son bulmuştur.

Her şey bir yana, bir zamanlar İttihatçıların içerisinde bulunmuş olan Gazi Paşa da bu cemiyetin yeteneklerini ve yapabileceklerinin farkındaydı. İttihat-çıların yeraltı örgütlenmeleri ve paramiliter yaptırım kuvvetlerinin gücü, Mus-tafa Kemal'in kendisini güvende hissetmemesine sebep olmaktaydı.³²

Mustafa Kemal ile İttihatçıların arası ilk başta 1909 İkinci Jön Türk Kong-resi sırasında açılmıştır. Bu kongre esnasında ordu ile siyasetin ayrılmasını savunan Mustafa Kemal'e başta Enver Bey itiraz etmiştir. Bu vakadan sonra cemiyet içerisinde gözden düşen Mustafa Kemal'in, 1916 yılında İttihat ve Terakki'den ayrıldığı dönemin hatıratları içerisinde mevcuttur.

Milli Mücadele zamanında da Karakol Cemiyeti ile görüşen Mustafa Ke-mal, Milli Mücadele'nin İttihatçı çizgiye sokulmak istendiğini fark edip, Kara-kol Cemiyeti ile olan ilişkisini asgari boyutlara indirmiştir. Sivas Kongresi'nde de mebuslara İttihatçı olmadıklarına dair yemin ettirilmesi, artık İttihat ve Terakki'nin, Gazi'nin nezdinde bittiğini gösteriyordu. İzmir Suikastı da bütün bu olayların yansımasıdır.

³¹ Zürcher, a.g.e., s. 254.

³² Zürcher, a.g.e., s. 257.

İttihatçılar, kendi egemenliklerini ihtilal yoluyla sağlamakta ustalaştıkları için, aynı girişimi Cumhuriyet'te de yapmaya karar verdiler. Bu maksatla İzmir'den önce bir Ankara Suikastı tertiplendi. Bu suikast, eski Maarif Nazırı Şükrü Bey tarafından ortaya atıldı ve tetikçi olarak Ziya Hurşit seçildi.³³ Hurşit, Birinci Meclis'te mebus olarak görev yapmış ve Saltanat'ın kaldırılması kararına muhalif bir oy vermiştir. Deniz subayıdır. Ankara'da Aralık 1925 yılında yapılmak istenen bu suikast girişimi sadece düşünce olarak kalmıştır.

Tertipçiler, ikinci bir suikast girişimi yapmak için bu sefer Bursa'yı seçtiler. Gazi Paşa'nın 20 Mayıs - 13 Haziran 1926 tarihleri arasında Bursa'yı ziyaret etmesi, tertipçilerin bu şehri seçmelerindeki en büyük etkidir.

Burada dikkat edilmesi gereken en önemli husus, Ankara tertibi ile Bursa tertibi arasındaki zaman farkıdır. Yaklaşık beş aylık bir sürenin bulunması, tertipçilerin maksatlarıyla çelişmektedir. Gerçek şu ki, İttihatçıların Gazi Paşa'ya karşı bir suikast tertip edecekleri, yönetim kadroları tarafından bilinmekte veya hissedilmekteydi. Bu yüzden tertipçilerin bu kadar uzun süre ara vermeleri doğaldır. Bununla birlikte Gazi Paşa da bir suikasttan şüphelenmekte hatta yaptığı gezilerle bunu hissettirmektedir. Öyle ki, 16 Mayıs 1919 tarihinde ayrıldığı İstanbul'a ancak 1928 yılında geri dönmüştür.³⁴

Suikast girişiminin bilindiğine dair bir başka kanıt ise, Ziya Hurşit'in ağabeyi Faik Bey'in anlattıklarıdır. Faik Bey, anlattığına göre bir sabah kendisini görmeye gelen Rauf Bey tarafından uyandırılmış ve Mustafa Kemal'e bir suikast tertiplendiğini kendisine ilemiştir.³⁵ Bu suikastı yapacak kişi olarak da Şükrü Bey'in adını veren Rauf Orbay, söz konusu şahsın, bir gece Sabit bey ile kurduğu bir içki masasında tertibi ağzından kaçırdığını ve bu yolla haber alındığını da eklemiştir.

Bunun yanı sıra, 28 Haziran 1926 yılında açıklama yapan dönemin Ankara Valisi Atıf Bey, kıştan beri Ankara'da suikast için tertibat alındığını da belirtmiştir.

Sonuç olarak, Bursa tertibi düzenlenmeden çok önce, Ankara tarafında, bir suikast yapılacağı bilgisi mevcuttur. Bursa'daki tertip daha rasyoneldir. Ankara'daki sadece fikriyatta kalmışsa bile Bursa'daki kısmen eyleme dökmüştür. Şükrü Bey'den 150 lira alan Laz İsmail, Bursa'ya gelerek alan taraması yapmıştır. Fakat şehirden çıkışın zor olacağı ve yakalanma ihtimalinin yüksek olacağını düşünerek Bursa tertibinden de vazgeçmiştir.

Ziya Hurşit'in daha sonra mahkemede anlattıklarına bakılacak olursa suikasttan vazgeçilmesinin asıl sebebi, Bursa'da kalınacak ev ve kılavuzluk yapacak birinin bulunamamasıdır.

Bursa ve Ankara'da yapılmak istenen suikast girişimleri sonuçsuz kalınca, Gazi Paşa'nın İzmir gezisi yapacağı duyuruldu. Bu vesileyle suikastın kesin bir şekilde İzmir'de yapılması kararlaştırıldı.

³³ Engin, *a.g.e.*, s. 34.

³⁴ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 70.

³⁵ Engin, *a.g.e.*, s. 45.

İzmir'deki suikast tertibi ilk aşama olarak Şükrü Bey'in evinde yapıldı. Toplantıya Ziya Hurşit, Abdülkadir, Baytar Rasim katıldılar ve kesin bir kararla Gazi Paşa'nın öldürülmesi kararlaştırıldı.

Suikastlar serisinin en başında olduğu gibi, işin mali yönünü yine Şükrü Bey üstlendi. Ziya Hurşit'e sekiz yüz lira ve altı tabanca verdi.³⁶ Bu tabancalar Şükrü Bey'in İstanbul'daki evindeydi ve Laz İsmail ile Gürcü Yusuf bu silahları alıp, Gülcemal Vapuru ile 10 Haziran tarihinde İzmir'e hareket ettiler.

11 Haziran 1926 tarihinde tertipçiler, dikkat çekmemek için ayrı otellere yerleştiler. Ziya Hurşit, Gaffarzade Oteli'ne, Laz İsmail ile Gürcü Yusuf da Ragıppaşa Oteli'ne giriş yaptılar.

Bu esnada, suikast planına Sarı Efe Edip de dahil oldu. Ziya Hurşit, Şükrü Bey ve Baytar Rasim'in gönderdiği mektubu Sarı Efe Edip'e verdi. Mektupta bir tütün işinden bahsediliyordu ve Ziya Hurşit, tütün işinin Gazi Paşa'ya yapılacak olan suikast olduğunu söyledi.³⁷ Bunun hemen ardından Sarı Efe Edip, Ziya Hurşit'i Çopur Hilmi ve Giritli Şevki ile tanıştırdı. Böylece ekip gelişledi ve suikastın hatları belli olmaya başladı.

12 Haziran tarihinde tetikçi kadrosu Karşıyaka'da İdris diye bilinen bir kişinin evine gittiler ve toplantı yaptılar. Alınan karar da suikastın şekline ilave edilmekteydi. Buna göre Gaffarzade Oteli civarındaki tuhafiyeci Nuri Efendi'nin mağazasının yanındaki dar sokağın dönemeci, Gazi Paşa'nın vurulacağı yer olarak belirlendi. Sarı Efe Edip, toplantı sırasında, önceden Giritli Şevki'ye vermiş olduğu iki dinamiti istedi ve bu dinamitler Laz İsmail'e teslim edildi.

13 Haziran günü, tekrar Giritli Şevki'nin evinin önünde toplanıldı ve suikastın şekli üzerinde tartışıldı. Böylece herkese bir görev verildi. Buna göre; Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Ziya Hurşit, önce tabanca ile ateş açacaklar, daha sonra da dinamitleri atacaktı. Çopur Hilmi ve Giritli Şevki ise üç yol ağzında otomobil ile bekleyecekler ve tetikçileri alıp Giritli Şevki'nin motoruyla Sakız Adası'na gidilecekti.³⁸

Sakız Adası'na gitmek için Şevki'nin ayarladığı motor hacizliydi ve Saruhan Mebusu Abidin Bey, 600 lira vererek hacizi ortadan kaldırdı.

İzmir Suikastı'nın son tertipleri hazırlandığı sırada Gazi Paşa, Bandırma'dan hareket ederek Balıkesir'e gelmişti. Bir gece Balıkesir'de kaldıktan sonra İzmir'e hareket edecekti, fakat bu hareketin gecikmesi, suikastçıları endişeye sevk etti. Sarı Efe Edip ve Abidin Bey'in de İstanbul'a gitmeleri üzerine iyice telaşlanan tertipçilerden Giritli Şevki, İzmir Valisi Kazım Paşa'ya suikastı ihbar etti.³⁹

Bundan sonra, Giritli Şevki'nin ihbar mektubu ciddiye alındı ve 15 Haziran sabahı Ziya Hurşit Gaffarzade Oteli'nde, Laz İsmail ile Gürcü Yusuf Ragıppaşa Oteli'nde, Çopur Hilmi ise Karşıyaka'daki kardeşinin evinde tabancalarıyla birlikte yakalandılar.⁴⁰ (Bkz. Ek-2)

³⁶ Engin, *a.g.e.*, s. 51.

³⁷ Engin, *a.g.e.*, s. 51.

³⁸ Engin, *a.g.e.*, s. 52.

³⁹ Engin, *a.g.e.*, s. 52.

⁴⁰ "Gazi Hazretlerine", *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1926.

Ziya Hurşit, ilk yaptığı açıklamada, Gazi Paşa'yı 1925 yılından beri vurmak istediğini söyleyerek, kendisine yardımcı olan herkesin isimlerini iletiyordu.⁴¹

Tetikçilerin yakalanmaları ve akabinde verdikleri ifadelerle birlikte geniş çaplı tutuklamalar da başladı. İzmir Valisi Kazım Dirik Paşa'nın İstanbul vali ve emniyetine çektiği "Dakika gecikmesi idam sebebidir" ibareli telgrafla birlikte Sarı Efe Edip ve Saruhan Mebusu Abidin Beyler hakkında tutuklama kararı çıkartıldı.⁴² 17 Haziran'da Sarı Efe Edip Bristol Oteli'nde yakalandı. 19 Haziran 1926 tarihinde de Şükrü Bey yakalandı.

Olayın bertaraf edilmesi sonucunda tutuklamalar hızlı bir şekilde yapılıyordu. İstanbul'da Sarı Efe Edip, Baytar Rasim, Abidin Bey, Faik Bey ve Şükrü Bey ilk tutuklananlar arasındaydı. Bu isimler önce Bandırma'ya, ardından trenle İzmir'e götürüldüler.

Tetikçilerin ve tertip ekibinin yakalanmasının ardından, eski Terakkiper-veciler ve İttihatçılar üzerinde de gözaltılar başladı. Eski Maliye Nazırı Cavid Bey, Refet Paşa, Ali Fuad Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Rüştü Paşa, Ergani Mebusu İhsan Bey, Bursa Mebusu Necati Bey, İsmail Canbulat, Sivas Mebusu Halit Turgut, Erzincan Mebusu Sabit Bey, eski Ardahan Mebusu Hilmi Bey İstanbul'dan Gülcemal Vapuru ile İzmir'e götürüldüler. Cavid Bey dışındaki-ler Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensuplarıydı.

Kazım Karabekir ise 19 Haziran'da gözaltına alındı, fakat İsmet Paşa'nın araya girmesiyle serbest bırakıldı.

Olayın duyulması ile İstiklal Mahkemesi derhal toplandı. Mahkeme Başkanlığı Ali Çetinkaya yapıyor, üyelikleri ise Kılıç Ali ve Reşit Galip yürütüyordu.

Ali Çetinkaya, eski bir İttihatçıydı. Balkan çetecilik faaliyetlerinde ve Trab-lusgarp Savaşı'nda bulunmuştu. Abdülhamid'in sürgüne giderken yanında bulunan Muhafız Birliği'nin üyelerinden biriydi.

Mahkemenin diğer üyesi Kılıç Ali, Kafkas İslam Ordusu'nda, Nuri Paşa'nın emir subaylığını yapmıştı.

Şimdi, Mustafa Kemal'in safına geçmiş İttihatçılar ile geçmeyen İttihatçılar karşı karşıydılar.

Tertipçilerin 15 Haziran'da yakalanmaları basın üzerinden yurda hemen duyurulmadı. Suikastın bahsi bile medyada geçmiyordu. Öyle ki, tertipçilerin İstanbul'dan İzmir'e giderken bindikleri Gülcemal Vapuru'nun, Galata Rıhtı-mı'ndan İzmir'e yapacağı sefer 17 Haziran 1926 tarihli gazetelerde varken⁴³ (Bkz. Ek-3) suikasta dair hiçbir şey yoktu.⁴⁴

Suikastın hemen duyurulmamasının sebebi, düzenleyecek olan ekibin tamamının ele geçirilememiş olmasındandır. Bununla birlikte İstiklal Mahke-

⁴¹ Engin, *a.g.e.*, s. 53.

⁴² Engin, *a.g.e.*, s. 70.

⁴³ "Türkiye Seyr-ü Sefain İdaresi'nin 17 Haziran 926 Tarihinden 24 Haziran 926 Tarihine Kadar Haftalık Seyir Sefer Pir Gazamı", *Servet-i Fünun*, 17 Haziran 1926.

⁴⁴ Gazetelerin bir çoğunda suikast hemen duyurulmamıştır. Ancak üç gün sonra, Vahdettin Engin'in aktarmasıyla 18 Haziran 1926 tarihinde Ahenk Gazetesi'nde duyurulmuştur. Bkz. Engin, *Hesaplaşma*, s. 61.

meleri'nin toplanıp İzmir'e gelmesiyle beraber, suikast girişimi de kesin olarak basına yansdı.⁴⁵ (Bkz. Ek-4).⁴⁶

18 Haziran 1926 yılında başlayan sorgulamalarda, en önemli bilgileri, suikastın tetikçisi Ziya Hurşit vermiştir. Ali Çetinkaya'nın sorgulaması esnasında Hurşit, Bulgar Çarşısı'nda Abdülkadir ve Şükrü ile olan görüşmelerinden bahsetmiştir. Bu görüşme neticesinde, İzmir'de suikast yapılması kararlaştırılmış ve Ziya Hurşit'e yardımcı olması maksadıyla, Şükrü Bey tarafından Sarı Efe Edip önerilmiştir.⁴⁷ Aynı sorgu esnasında para ve silahları da Şükrü Bey'den aldığı itiraf eden Ziya Hurşit, İzmir'e gelişini de ekleyerek tertibin gidişatını anlatmıştır.

19 Haziran'da Mahkeme Başkanı Ali Çetinkaya verdiği beyanatta, kış ayından beri suikast tertibi içinde bulunduğunu söyleyerek, Ziya Hurşit, Şükrü ve Edip Beylerin şahsi girişimlerden öte bir komite halinde çalıştıklarını söylemiştir.⁴⁸ Buna ilaveten siyasi bir zümrenin hareketi olduğunu söyleyerek, Terakkiperver'e ithamlarda bulunuyordu.

İlk sorgulamaların ve beyanatların ardından 26 Haziran 1926 tarihinde saat 14:00'da ilk duruşma başladı. Elhamra Sineması'nın salonu duruşmalar için ayarlanmıştı. Mahkeme Heyeti, salonun sahne platformuna yerleşmiş, arka tarafa Türk Bayrağı ve Atatürk resmi koyulmuştu. Mahkeme Başkanı Ali Çetinkaya, üyeler Kılıç Ali, Reşid Galib ve Savcı Necib Ali Bey platformdaki yerlerini almışlardı. Daha sonra sanıklar getirildi ve iddianame okunarak mahkeme başladı.

Mahkemede ilk yargılanan Ziya Hurşit, daha önce verdiği beyanları değiştirmeden olduğu gibi anlattı. Suikastın nedenini soran Ali Çetinkaya'ya:

"Geçen sene bu vakitler Terakkiperver Fırka feshedilmişti. Eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey ile görüştüm. Abdülkadir esasen Terakkiperver Fırka'nın bu teşkilatla bir şey yapamayacağını söyleyip dururdu. Filhakika başındakiler ya ihtiras ya da kin ve gazez yüzünden birleşmişlerdi. Bir taraftan da fırkalar kapatılıyordu. Hükümet darbesi yapmaktan başka çare olmadığında Abdülkadir ile mutabık kaldım..."

diyerek suikastın asıl gayesini gözler önüne seriyordu.⁴⁹

İkinci sorgulanan kişi ise Gürcü Yusuf'tu. Silahlarla yakalanmasını kabul eden Yusuf, kendisini Ziya Hurşit'in kandırdığını ileri sürüyordu. Silahları İzmir'e bırakıp geri döneceklerini belirterek, suikasttan haberi olmadığını mahkemeye iletti.

Üçüncü tetikçi Laz İsmail de mahkeme heyetine: *"Biz buraya suikasta teşebbüs etmek için gelmedik. Ziya Hurşit'in maiyetinde olarak geldik."* diyerek Gazi Paşa'ya yapılmak istenen suikasttan bihaber olduğunu ileri sürmüştür.⁵⁰

⁴⁵ "İzmir Suikastı", *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1926.

⁴⁶ *Cumhuriyet Gazetesi* de tıpkı Ahenk gibi 18 Haziran tarihinde bir son dakika haberi geçmiştir. Fakat suikastın beyanatu, 20 Haziran tarihinde Reiscumhur Mustafa Kemal tarafından verilmiş ve gazetelere yansımıştır. Bkz. Engin, *a.g.e.*, s. 63.

⁴⁷ Engin, *a.g.e.*, s. 56.

⁴⁸ Engin, *a.g.e.*, s. 73.

⁴⁹ Engin, *a.g.e.*, s. 107.

⁵⁰ Engin, *a.g.e.*, s. 110.

Son tetikçi Çopur Hilmi de Gaffarzade Oteli'ne gidip Ziya Hurşit ile görüştüğünü ve Gazi Paşa'yı vuracaklarını itiraf etti. Fakat Çopur Hilmi, verdiği bir ayrıntıda kendisinin ateş edecekler arasında olmadığını belirtmiştir.

Tetikçilerin sorgusunun ardından, olayın merkezinde bulunan Sarı Efe Edip, Baytar Rasim, Ayıcı Arif ve Abidin ile Şükrü Beyler sorgulandı. Bu sorgular sırasında Sarı Efe Edip, 15 Haziran'da İzmir'den ayrılıp İstanbul'a gidişinin sebebini, Celal Bayar'a ulaşip onu suikasttan haberdar etmek amacıyla olduğunu ileri sürmüştür. Buna ek olarak Şükrü Bey'i de suikasttan vazgeçirmek amacıyla kendisiyle görüştüğünü mahkeme heyetine söylemiştir.

Baytar Rasim de Şükrü Bey'i öne çıkartarak Gazi Paşa'ya yapılacak olan suikasttan bahsetti. Tıpkı Sarı Efe gibi Rasim de Şükrü Bey'i suikasttan vazgeçirmeye çalıştığını belirterek; "*Adamları Edip'e gönderme ve bu fikirden vazgeç.*" dediğini Ali Çetinkaya'ya iletmiştir.⁵¹

Abidin Bey de sorgusunda, tıpkı Baytar Rasim ve Sarı Efe Edip gibi suikasttan haberdar olduğunu fakat desteklemediğini söyledi. Hacizli motor için para vermediğini de ilave ederek bütün suçlamaları reddetti.

Son sorgulama ise Şükrü Bey'inkiydi. Şükrü Bey, kendisine komplo kurulduğunu ve suikasttan haberi olmadığını söylemiştir. Ali Çetinkaya'nın ısrarcı sorularının ardından Şükrü Bey; "*Ben ismimin etrafında iyi kurulmuş bir tuzak görüyorum. Abdülkadir Fırka'yı mahvedecek bir program yapmıştır. Ziya Hurşit'i alet etmiştir. Benim ismimi vermiştir, bu mavalları tutturmuştur.*" diyerek suikastta parmağı olduğu iddialarını tamamen reddediyordu. Bunun üzerine Ali Çetinkaya, Sarı Efe Edip ve Baytar Rasim'i mahkemeye getirerek Şükrü Bey ile yüzleştirdi. Bu yüzleşmede Sarı Efe ve Rasim, yine Şükrü Bey'i suçlayarak kendisini vazgeçirmeye çalıştıkları iddiasını yenilediler. Ziya Hurşit ve Laz İsmail de Ankara'da suikast için Şükrü Bey ile görüştüklerini yüz yüze de anlattılar.⁵²

Suikastı tertipleyen ekibin sorgusu böylece bitmiş oluyordu. Yargılananların dışında İttihatçıların eski İaşe Nazırı Kara Kemal ve Abdülkadir için de gıyaben yargılanma kararı çıkartıldı.

Suikast ekibinin yargılanmasının ardından, suikast ile alakası olduğu düşünülen Terakkipervercilerin yargılanmasına başlandı.

4 Temmuz 1926 tarihinde başlayan paşaların yargılanması, genel hatlarıyla Terakkiperver üzerinden yürümektedir. İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan paşaların birçoğu Mustafa Kemal'in eski silah arkadaşları ve Milli Mücadele kahramanlarıydı. Bu çerçevede değerlendirilince mahkeme, daha nazik ve dikkatli davranmaktaydı.

Yargılanan paşalar arasında Kazım Karabekir, Refet Paşa, Cafer Tayyar Paşa Mersinli Cemal ve Ali Fuat Paşa vardı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın eski yöneticileri de paşaların yargılanması sırasında mahkeme huzuruna çıkarılmışlardır. Bu isimler; Halis Turgut, İsmail Canbulat ve Hafız Mehmed Bey'dir.

⁵¹ Engin, *a.g.e.*, s. 118.

⁵² Engin, *a.g.e.*, s. 132.

Paşaların yargılanması, genel olarak Terakkiperver üzerinden devam etmiştir. Özellikle Kazım Karabekir'in Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın meclis dahilindeyken başkanı olması, suikastın fırka nezdinde değerlendirilmesine sebep oluyor ve yargılama bu açıdan devam ediyordu. Ali Fuad Paşa'nın da Terakkiperver Fırka'nın umumi katibi olması, suikast girişiminin yönünü siyasi fırkalara doğru değiştiriyordu. Her iki paşa da suikast ile bir ilgilerinin olmadığını mahkemeye iletiler.

Refet Paşa da Ankara'da yapılmak istenen suikasttan şüphelendiğini ve bunu Rauf Bey'e ilettiğini fakat İzmir'deki girişimden haberi olmadığını mahkemeye söyledi.⁵³

9 Temmuz 1926 tarihinde paşaların yargılanması da son buldu. Mahkemenin olay hakkındaki mütalaası şu yöndeydi: Her şeyden önce suikast için İzmir'e gelip silahlarıyla birlikte yakalananlar kesin suçluydular. Bunun dışında suikast işinin azmettiricileri ve yardımcıları mevcuttu. Bunlar bir örgütler ve en önemli rolü oynayanlar Kara Kemal ve Şükrü Bey'di.⁵⁴

11 Temmuz 1926'da, suikast ekibi mahkemeye getirildi. Suikast ekibinin içerisinde olup ihbar eden Giritli Şevki şahit olarak mahkemeye katıldı. Giritli Şevki, mahkemeye verdiği demeçte, örgütün asıl amacının hükümeti devirip bütün işleri eline almak olduğunu ve bu amaçla Gazi Paşa'nın öldürülmesi gerektiğini söyledi.⁵⁵ Bu demeçle birlikte sanıklar için artık bir kurtuluş yolu kalmıyordu.

Yargılanmaların ve iddianamelerin okunmasının ardından 13 Temmuz 1926 tarihinde bütün sanıklar Elhamra Sineması'nın salonuna toplandı ve karar açıklandı. İstiklal Mahkemesi'nin sonucuna göre, başta tetikçiler olmak üzere 15 kişi idama mahkum edildi. Kara Kemal ve Abdülkadir yakalanamadıkları için idamları ilk aşamada yapılamadı ve 13 Temmuz'u 14 Temmuz'a bağlayan gece yarısından sonra; Şükrü Bey, Sarı Efe Edip, Ayıcı Arif Bey, Abidin Bey, Hafız Mehmed, Ziya Hurşit, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Baytar Rasim, Rüştü Paşa olmak üzere 13 kişi idam edildi.⁵⁶ (Bkz. Ek-5)⁵⁷ Suikastın tertibi, gelişimi ve tetikçilerinin yakalanıp idam edilmesi basına, mahkeme kararından sonra yansıtıldı.⁵⁸ (Bkz. Ek-6)

Yargılanan Terakkipervercilerden Kazım Karabekir, Ali Fuad, Cafer Tayyar, Refet ve Mersinli Cemal Paşalar beraat ettiler.

Haklarında 10'ar yıl sürgün verilen Halis Turgut ve İsmail Canbulat karara itiraz ettiler ve yeniden görüşülmesi sonucunda sürgün idama çevrildi.

İdamların büyük çoğunluğu İzmir Hükümet Konağı önünde gerçekleşti ve saat 10'a kadar halka teşhir edildi. Bunun haricinde Ziya Hurşit, suikastı yapmak istediği Kemeraltı Cami'nin köşesine kurulan darağacında idam edildi.

⁵³ Engin, *a.g.e.*, s. 147.

⁵⁴ Engin, *a.g.e.*, s. 159.

⁵⁵ Engin, *a.g.e.*, s. 160.

⁵⁶ "On Üç Suikastçı Ali-Üs Sabah İdam Edildi", *Cumhuriyet*, 14 Temmuz 1926.

⁵⁷ Suikastçıların son sözleri ve idamla şekilleri için bkz. Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, Temel Yayınları, İstanbul 1971, s. 186.

⁵⁸ "Nasıl İdam Edildiler", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1926.

Hakkında gıyabi idam cezası çıkarılan Kara Kemal ise eski mektep arkadaşı Enver Bey'in evinde saklanırken polisler tarafından baskına uğradı. Yakalanmamak için sağ şakağına sıkıdığı kurşunla intihar etti.⁵⁹

Diğer kayıp sanık Abdülkadir ise, uzun süre kaçak yaşayarak ancak 23 Ağustos'ta yakalanabilmiştir. 25 Ağustos tarihinde sorgusu yapılan Abdülkadir, 31 Ağustos'u 1 Eylül'e bağlayan gece Cebeci Cezaevi önünde idam edildi.⁶⁰

İzmir Davası, idamların gerçekleşmesiyle son buldu. Fakat Ankara'da, suikastın uzantısı olarak İttihatçılar Davası sürmeye devam etti. Davanın temel noktası, İttihat ve Terakki Devri ile o devrin sorumlularının yargılanmasıydı. Cemiyetin önde gelen simalarından Dr. Nazım ve Mehmed Cavid Bey, yargılananlar arasında en çok dikkat çeken isimlerdi. Cavid Bey, mütarekeden sonra yurt dışına kaçmak ve Berlin'de Enver Paşa ile buluşmakla, Dr. Nazım Bey de Enver Paşa ile işbirliği yapmakla suçlanmaktaydı.⁶¹ Savcı, Dr. Nazım'ın cemiyet tarafından yapılmak istenen suikastla mutlaka ilişkisinin olduğunu savunuyor, Cavid Bey'in ise Kara Kemal şebekesinde bulunduğunu söylüyordu. Aynı şekilde, 15 Temmuz 1926 yılında çıkan Cumhuriyet Gazetesi de haberinde İttihat ve Terakki'nin gizli faaliyeti diye başlık atıyor ve cemiyetin tekrar başa geçmek için suikastı düzenlediğini söylüyordu.⁶² (Bkz. Ek-7)⁶³

İstiklal Mahkemeleri'nin isteğiyle eski İttihatçıların mahkemesi 2 Ağustos 1926 tarihinde başladı. Yargılanan isimlerin tamamı eski İttihatçı ve Fırka içerisinde önemli görevler almış kimselerdi. Bunlar; Cavid Bey, Dr. Nazım, Nail Bey, Hilmi Bey, Küçük Talat Bey, Mithat Şükrü Bey, Azmi Bey, Kör Ali İhsan Bey, Nesimi Bey, Hüseyinzade Ali Bey, Eyüp Sabri Bey, Rasuhi Bey, Hamdi Baba, Hüseyin Cahid Bey, Salah Cimcoz, Vehbi Bey, Hüsnü Bey, Said, Küçük Nazım Bey, İbrahim Ethem Bey yargılanan isimlerden sadece birkaçıydı.⁶⁴

Mahkeme sürecinde özellikle Mehmed Cavid Bey, çok ağır ithamlara maruz kaldı. Milli Mücadele zamanında yurt dışına kaçması ve mücadeleye destek olmaması, kendisine yöneltilen suçlamalardan biriydi. Mahkeme kararında da cezası harpten kaçmak şeklinde okundu.

Sonuç

26 Ağustos 1926 tarihinde, İstiklal Mahkemesi yargılamayı bitirdi ve Dr. Nazım, Mehmed Cavid Bey, Nail ve Hilmi Beyler idama mahkum edildiler. Diğer 37 sanık beraat etti. Böylece 1889 yılından bu yana başlayan İttihatçılık pratikte son buldu.

⁵⁹ Engin, *a.g.e.*, s. 180.

⁶⁰ Engin, *a.g.e.*, s. 276.

⁶¹ Engin, *a.g.e.*, s. 187.

⁶² "İttihat ve Terakki'nin Gizli Faaliyeti", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1926.

⁶³ Burada belirtmekte fayda var ki, cemiyet, başa geçme politikasını, Milli Mücadele zamanında da uygulamıştır. İstiklal Harbi'ni, İttihatçı çizgiye sokmaya çalışan Karakol Cemiyeti ve Kara Kemal, bu arzularını gerçekleştirememişlerdir. Bkz. Serdar Yurtsever, *Milli Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri Örnek Olay İncelemeleri (1919-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013, s. 50.

⁶⁴ Engin, *a.g.e.*, s. 188.

İzmir Suikastı ve ardından başlayan İttihatçılık Davası, kimi açıdan bir hesaplaşma, kimi açıdan da bir güç yarışı olarak nitelendirilebilir. Gerçek şu ki, 1902 yılından beri İttihatçıların kullandıkları şiddet ve ihtilal politikasının bir yansıması İzmir Suikastı'dır. Bir politik ve iç mesele olarak ortaya çıkan durum, 1909 İkinci Jön Türk Kongresi'nden beri devam eden Mustafa Kemal-İttihat ve Terakki çekişmesini zirveye taşımıştır. Mustafa Kemal Atatürk, yeni kurulan devleti belirli bir politik çizgiye oturtmaya çalışırken, İttihatçılar, eski günlerdeki gibi iktidara tam manasıyla egemen olmak istiyorlardı.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması, hiç şüphesiz İttihatçılar arasında ihtilal düşüncelerinin canlanmasına sebep olmuştur. Çok partililik ve demokrasi isimlerine uzak olmayan İttihatçıların partisinin kapatılması, Gazi Paşa ile olan sürtüşmeyi had safhaya taşıdı ve bir suikast düzenleme fikri İttihatçıların fikirlerinde yer etti.

Gazi Paşa nezdinde değerlendirecek olursak, 1923 yılından beri İttihatçıların bir tertip yapacağını bildiğinden, bir şekilde onları tasfiye etmeliydi. Bunu, partilerini kapatarak denedi. Bundan sonra da çekişme içerisinde bulunduğu İttihatçıları tamamen uzaklaştırması gerekiyordu. İzmir Suikastı, bunun için bir sebep olmuştur ve İttihatçılar tamamen bertaraf edilmiştir.

Kaynaklar

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet, Servet-i Fünun.

Basma Eserler

AHMAD, Feroz: *İttihat ve Terakki*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2013.

AHMAD, Feroz: *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2015.

AKŞİN, Sina: *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2014.

ENGİN, Vahdettin: *Hesaplaşma*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

ERMAN, Azmi Nihat: *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, Temel Yayınları, İstanbul 1971.

GOLOĞLU, Mahmut: *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1 1924-1930 Devrimler ve Tepkileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

KÜÇÜKKILINÇ, İsmail: *Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihatçılık*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

TANSU, Samih Nafiz: *İki Devrin Perde Arkası*, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

TEMÖ, İbrahim: *İttihat ve Terakki Anıları*, Alfa Basım, İstanbul 2013.

YURTSEVER, Serdar: *Millî Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri Örnek Olay İncelemeleri (1919-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013.

ZÜRCHER, Erik: *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Ek - 1: Bu Hafta Baş Vekaletten İstifa Eden İsmet Paşa. Bu haberle birlikte yaşanan olayların ışığında İsmet Paşa'nın istifası halka duyuruluyor.

Ek - 2: Gazi Hazretlerine. İzmir'de tatbik olunan bir suikast keşfedildiğinden bahsetmektedir.

Ek - 3: Türkiye Seyr-ü Sefain İdaresinin 17 Haziran 1926 Tarihinden 24 Haziran 1926 Tarihine Kadar Haftalık Seyir Sefer Pir Gazamı.

Gazete pürü, Galata Rıhtımı ile İzmir arasındaki seferlerden bahsetmekte ve hareket gününle saatini belirtmektedir.

Ek - 4: İzmir Suikastı. Suikastın ilk defa ortaya çıkarılması ve halka duyurulması.

BÜYÜK HUN DEVLETİ'NDE BEYLERİN İDARE SAHALARI

Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM*

Öz

Büyük Hun Devleti'nin devlet teşkilatına dair bazı çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte bu çalışmaların çok azı devlet teşkilatını anlaşılır bir şekilde izah etmiştir. Geniş coğrafyalara yayılmış bu devasa devletin gelişmiş bir teşkilatının olması gerekir. Devlet teşkilatında çok sayıda "bey"den (Çincesi "wang") bahsedilmektedir. Bu beylerin bir kısmının merkezde ve bir kısmının uzak topraklarda olması icap eder. Makalemizdeki esas maksadımız, bazı beylerin idare sahalarını tespit etmektir. Böylece Büyük Hun Devleti'nin teşkilatı ve yayıldığı alanlar hakkında daha sağlıklı bilgiler edinebiliriz.

Anahtar kelimeler: *Büyük Hun Devleti, Devlet Teşkilatı, Bey, Merkez, İdare Sahası.*

Administration Areas of "Bey"s in the Great Hun State

Abstract

Some studies have been done on the state organization of the Great Hun State. However, very few of these studies explain the state organization in an understandable way. That vast state, spread over a wide geographical area, must have a developed organization. A large number of the "bey" ("wang" in Chinese) are mentioned in the state organization. Some of these must be in the center and some in remote lands. Our main goal in our work is to determine the administration areas of some "bey"s. Thus, we can get better information about the organization and spread of the Great Hun State.

Keywords: *Great Hun State, State Organization, Bey, Center, Administration Area.*

Çin kaynaklarında Hun Chanyu'süne bağlı olarak Büyük Hun Devleti'nin geniş coğrafyalarda idare edilmesini sağlayan beylerden söz edilmektedir. Bu

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kursatyildirimtr@yahoo.com; Shanghai International Studies University (上海外国语大学) Şeref Üyesi. Bu makale, İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenen SYD-2017-24808 kodlu ve "Asya Hun Devleti'nde Hun Hükümdarına Bağlı Beyler ve İdare Sahaları" başlıklı YADUP Projesi'nin ürünüdür.

beylerin çoğunun kimlikleri, vazifeleri, görev süreleri hakkındaki tafsilatları çok az biliyoruz. Kaynaklar çoğu kez bu beylerin adlarını zikretmekle kalmaktadır. Bunlar Xiutu 休屠 Beyi, Hunye 浑邪 (veya Kunye 昆邪) Beyi, Yujian 奥鞬 Beyi, Guxi 姑夕 Beyi, Liwu 犁汗 Beyi, Pulei 蒲类 Beyi, Hesu 郝宿 Beyi, Houyilu 後義盧 Beyi, Xiuxun Beyi 休旬 Beyi, Hujie 胡揭 Beyi, Huluzi 呼盧瞿 Beyi, Güney Lihan 南犁汗 Beyi, Chuweiguxi 厨唯姑夕 Beyi, Yijieruo 伊酋若 Beyi, Yiqu 义渠 Beyi, Lutu 盧屠 Beyi, Puyin 蒲陰 Beyi, Sağ Zhiluer 致盧兒 Beyi, Sağ Huzhi 呼知 Beyi, Sağ Yizhizi 伊秩瞿 Beyi, Sağ Gaolin 皋林 Beyi, Sağ Gunu 股奴 Beyi, Sol Huzhi 呼知 Beyi, Sol Yizhizi 伊秩瞿 Beyi, Sağ Rizhu 日逐 Beyi, Sol Rizhu 日逐 Beyi, Sol Guxi 姑夕 Beyi, Sol Lihan 犁汗 Beyi, Sağ Lihan 犁汗 Beyi, Sol Tuqi 屠耆, Sol Yujian 奥鞬 Beyi, Sol Yutuchoudan 於涂仇擲, Huyan 呼衍 Beyi adlarıyla kaydedilmektedir.

Hunlarla ilgili en tafsilatlı bilgileri veren Han Shu'nun bir yerinde çok açık bir şekilde "teşkilat tasviri" yapılmaktadır. Buna göre devletin başındaki Hun Chanyu'sünün altında: "Sol-Sağ Bilge Bey (Xian Wang 賢王), Sol-Sağ Guli (Guli 谷蠡), Sol-Sağ Büyük General (Dajiang 大將), Sol-Sağ Büyük Komutanlar (Da Duwei 大都尉), Sol-Sağ Büyük Danghu (Da Danghu 大當戶), Sol-Sağ Gutuhou (Guduhou 骨都候) kurulmuştur... Sol-Sağ Bilge Beylerinden aşağı doğru Danghu'ya kadar büyüklerin 10 bin küsur, küçüklerin birkaç bin atlısı vardır... Sol beyler, generaller doğuda otururlar, toprakları Shanggu 上谷'nun doğusundan Huihao (mo) 穢貉 (Mançurya taraflarında), Chaoxian 朝鮮'a (Kore) kadar uzanır. Sağ beyler, generaller batıda otururlar, toprakları Shangjun 上郡'un batısından Di 氏, Qiang 羌'lara (eski Tibetliler) kadar uzanır. Chanyu'nün otağı-arazisi Dai 代, Yunzhong 雲中'a dayanır. Herkesin ayrı toprağı vardır, suyun ve otun arkasından hareket ederler. Sol-Sağ Bilge Beyler, Sol-Sağ Guli, toprakları en geniş olanlardır. Sol-Sağ Guduhou, devlet idaresinde yardımcıdır. Toplam 24 başlık eden adam vardır, her birisi binbaşı, yüzbaşı, onbaşı, küçük bey, müşavir, komutan, danghu, juqu makamları kurmuşlardır".¹ Bunu ve Hou Han Shu'da yer alan diğer bilgileri yorumlayan bazı araştırmacılar² çoğu kez, 24 "başbuğ"dan bahsetmiş, adı geçen çok sayıda beyden birkaçını ise bu başbuğlara bağlamışlardır.

Yukarıda ilk listede adları zikredilen ama "teşkilat tasviri"nde yer almayan beylerin ekseriyeti belki de "merkez"den uzak yerlerdeki beyler idi. Nitekim bu beylerin idare sahalarının, "merkez"den dışarıda, esasen yerleşik-şehirli veya çiftçi vb. nüfusun yaşadığı Fergana-Özkend, Doğu Türkistan, Gansu, İç Moğolistan'dan Mançurya'ya uzanan düzlükler gibi yerlerdeydi. Bilhassa son yerde boylar birliğine dahil olmayan proto-Moğol, proto-Tunguz boylarının yayıldıkları da görülmektedir.

Böyle bir yazıyı kaleme almamın temel sebebi, "Hun Tarihi" konulu çalışmaların çoğunun Hun devlet teşkilatıyla ve idaredeki beylerle hemen hiç ilgi-

¹ Han Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 3751.

² Omeljan Pritsak, "Die 24 Ta-ch'ên: Studie zur Geschichte des Verwaltungsaufbaus der Hsiung-nu Reiche", *Oriens Extremus*, 1/2, Wiesbaden 1954, s. 178-202; Shiratori Kurakichi Zenshū, C. III, IV, V, Tokyo 1970; Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, İstanbul 1978, s. 209-226; Lin Gan, *Xiongnu Tongshi*, Beijing 1986, s. 33-45; Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul 2016, s. 317-324.

lenmemiş olmalarıdır. Çin kaynaklarından Büyük Hun Devleti'nin idarî yapısı hakkında parça parça, birbiriyle ilgisiz bilgilerle yetinsek de bu beylerin bazı-
larının buldukları, idare ettikleri toprakları az çok öğrenebiliyoruz.

Beylerin Chanyu ailesi ile evlilik ilişkileri, merkezle ilişkileri, fonksiyonları gibi hususları başka bir çalışmada ele almak üzere burada tek tek beylerin yerleri, idare sahalarıyla ilgili bazı değerlendirmeler yapmak istiyorum. Bunu yaparken, Han Shu'nun "Hunlar" monografisinde dağınık bir şekilde zikredilen beyleri esas alıp, diğer ana kaynaklardaki bilgilerle bu beylerin idare sahalarını tespit etmeye çalışacağım. Elbette ki bu beylerin aynı anda, tek bir teşkilatın çatısı altında olduklarını söylemek biraz zordur. Hunların güçlü ve zayıf oldukları dönemlerde veya Güney Hunlarında beylerin ve idare sahalarının farklılaştığı öne sürülebilir; ancak bizim maksadımız bütün Hun tarihindeki beylerin hükmettikleri yerleri az veya çok belirleyebilmektir. Şimdi bazı beylerin idare sahalarını inceleyelim:

- **Pulei 蒲類 Beyi:** Kaynaklardaki bazı ifadelerden Hunların Barköl (Çince: Pulei 蒲類) havalisini idare etmek üzere bir bey atadığı anlaşılmaktadır. Han Shu'ya göre Hunların Barköl Beyi Zilizhi 茲力支, Tanrı Dağları'nın batı kısmını idare ediyordu. Ahalisi vadilere yayılmıştı. Beiliu 卑陸 ve Jumi 且彌 adlı devletlerin batısındaydı. Çin İmparatoru Yuan devrinde (M.Ö. 48-32) Çinliler Wuji Komutanlığı kurdular ve Ön Cheshi (Turfan) Devleti topraklarında tımar tesis ettiler. Bu arada Zilizhi ise 1.700 küsur kişiyle Çin'in Doğu Türkistan Genel Valiliği'ne tâbi oldu. Genel Vali ise Arka Cheshi (Turfan) Devleti'nin batısındaki toprakları taksim edip buraya Wutanzili adını vererek beyi oraya yerleştirdi.³

Barköl Hunlar devrinde daima elde tutulması gereken stratejik bir yer olarak görünmektedir. Bilhassa Doğu Türkistan'a kuzeydoğudan girebilmek ve bölgeden geçen yolları hâkimiyet altına alabilmek için Barköl mühim bir noktaydı. Mesela M.Ö. 99 yılında Doğu Türkistan'ı ele geçirmek üzere harekete geçen Çin'in Ershi Generali ile Hunların Sağ Bilge Beyi (Youxianwang 右賢王) arasında Barköl'de şiddetli savaşlar olmuştu.⁴ Barköl'ün bulunduğu konumun, Doğu Türkistan coğrafyasının yiyecek ve tahıl kaynağı Kumul ile arasında kaçınılmaz bir tarihi bağ oluşturduğu görülmektedir. Buna göre Çin'in Tarım Havzası'na doğru Han İmparatoru Wu tarafından M.Ö. 121 yılından itibaren yürütülen ilk siyasi ve iktisadi genişlemesini getiren takriben iki yüz yıllık erken devir esnasında, Hunların Çinliler tarafından Nanshan'ın kuzey etekleri boyunca sürüldükleri ancak hâlâ Tanrı Dağları'nın kuzeyinde kırılmamış bir güç olarak kaldıkları bilinmektedir. Hunlar Barköl'den sadece Çin'in Tarım Havzası üzerindeki hâkimiyetini değil, Gansu'nun en batı sınırlarıyla Lop Çölü üzerinden kurulan uzun ve kesintisiz iletişim hattını da sıklıkla tehdit edebiliyorlardı.⁵ Bu münasebetle Barköl'ün, Tanrı Dağları'nın

³ Han Shu, s. 3874.

⁴ Han Shu, s. 203.

⁵ M.A. Stein, *Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern İrân*, C. I, Oxford 1928, s. 539.

kuzeyinde sağlam duran Hun kuvvetinin Doğu Türkistan ve Tarım Havzası'nı ve Kumul gibi yiyecek depolarını elinde tutabilmesi için hayatî bir nokta olduğu anlaşılmaktadır. Bu münasebetle burada hususî bir idare kurması ve başına bey ataması gayet tabiidir.

- **Yujian** 奥鞬 **Beyi**: Han Shu'nun Hunlar bölümünde M.Ö. 67 yılında Sağ ve Sol 奥鞬 Yujian beylerinin 6.000'er atlıyla Turfan'ı işgal eden Çin birliklerine hücum ettikleri, ancak başarısız oldukları kaydedilmektedir.⁶ Yujian Beyi'ne dair diğer kayıt ise şöyledir: Sol Yujian Beyi'nin ölmesi üzerine Hun Chanyu'sü onun küçük oğlunu yerine bey yaptı ve merkeze yerleştirdi. Bunun üzerine Yujian Beyi'nin arazisindeki ileri gelenler eski Yujian Beyi'nin oğlunu bey yaptılar ve toplu hâlde doğuya göçtüler.⁷ Her iki kayıttan Yujian Beyi'nin idaresi altında bir saha ve halk olduğu anlaşılmaktadır.

Yujian deneni idarenin esasında Kangju 康居 deneni ve sınırları çok itibarî olan dar anlamda Semerkant ile etrafındaki Maverâünnehir topraklarına bağlı bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Aslında Çinliler İli ile Seyhun arasındaki bölgeye genelde Kangju demektedirler ki bu belki de Türkçe "*Kangâr*" adından gelmez. Milâdın başlarında bu sahada Türkçe konuşan ve On-Ok ile On-Ogurların dâhil bulunduğu Peçeneklerin ataları olan boylar yaşıyorlardı.⁸

Bahaeddin Ögel'e göre Kangju deyimini Çinliler genelde Semerkant için kullanırlardı. Bu deyim zaman zaman Seyhun'un güneyindeki bölgelerin hepsi için söylenmiştir; hatta bazen Seyhun'un kuzeyinden Hazar Denizi'nin bütün kıyılarını içine alan geniş bir anlamı da vardır.⁹

Han Shu'nun Xiyu ("*Batı Toprakları*") bölümünde yer alan Kangju bahsinde Kangju'daki beş beyliğin adı sıralanmaktadır: Suxie (Sogd ya da Keş?), Fumo (Zereşan'daki Kuşaniya ya da Parkent'teki Farankas?), Yuni (Şaş veya Taşkent), Ji (Buhara ya da Taşkent'teki Guzkard?) ve Yujian (Özkend?).¹⁰ Böylece Yujian Beyi'nin Semerkand ile etrafındaki Maverâünnehir topraklarındaki yer alan ve belki de bugünkü Kırgızistan'daki Oş bölgesinde bulunan Özkend'e denk gelen bir yerde hükmettiği düşünülebilir.

Özkend, Doğu Türkistan'ın Kaşgar Şehri'nden dağ yoluyla gelip Alay Vadisi, İrkeştam üzerinden kuzeye kıvrılıp Fergana Vadisi'ne ve dolayısıyla Maverâünnehir'e giden yolun en stratejik yerinde, Fergana Vadisi'nin en doğu ucunda yer almaktadır. Dolayısıyla ticaret yollarını hâkimiyet altında tutarak siyasî hâkimiyetini tesis eden Hunlar için bu noktada bir idare kurmak ve başına bir bey tayin etmek gayet mantıklıdır. Bununla beraber Turfan gibi uzak bir mesafeye sağ ve sol Yujian beylerinin ordularıyla birlikte hücum ettikleri kaydı da düşündürücüdür ve ihtiyatla hüküm vermemizi gerektirmektedir.

⁶ Han Shu, s. 3788.

⁷ Han Shu, s. 3790.

⁸ H.W. Haussig, "Eski Türk Boylarının Taksimi", *Türk Kültürü El Kitabı*, Ed.: E. Esin - O.F. Sertkaya, Cilt: II/1b, İstanbul 1977, s. XXVII.

⁹ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: II, MEB Yayınları, Ankara 1981, s. 329.

¹⁰ J. Marquart, *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898, s. 57 vd.; E. Chavannes, *Documents sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, St. Pétersbourg 1903, s. 137, 145 dpt. 2, 146 dpt. 3.

Nitekim bugünkü karayollarıyla yaklaşık 1900 kilometre ötedeki bir yere, belli bir idarenin beyini ordusuyla sevk edip asıl vazife yerini boş bırakmak Hun Devleti gibi cihanşümul bir gücün yapacağı iş değildir; ancak yine de sefere giden sağ ve sol Yujian beylerinin vazifelerini ve asıl hâkimiyet yerlerinden edilip edilmediklerini bilmedikçe milâda takaddüm eden yıllarda Yujian Beyi'nin idare ettiği yerin Özkend olabileceğini en azından bir bilgi olarak zikretmekte fayda vardır. Çin fonolojisi konumuz olmamakla birlikte Yujian adının, çok eski devirlerden beri var olan Özkend adına (bilhassa jian>kend) çok benzediğini belirtmek istiyorum. Bu arada Saadettin Gömeç bu beyin adının Türkçe *Yükünç* olabileceğini söylemiştir.¹¹

- **Guxi 姑夕 Beyi:** Han Shu, Hunlar monografisine göre M.Ö. 58 yılında Wuhuan'ların Hunların doğu sınırındaki Gushi Beyi'ne saldırıp epey esir alması üzerine Chanyu çok sinirlenmiş ve muhtemelen Gushi Beyi'ni cezalandırmak istemişti. Bunun üzerine Gushi Beyi Hunların sol kanat topraklarındakilerle birlikte Huhanye'yi Chanyu ilân etmişti. Bunlar, Woyanqudi Chanyu'ye saldırıp onu mağlûp etmişlerdi.¹² Dolayısıyla Hunların doğu sınırında Wuhuan'ların yaşadıkları yere yakın bir yerde, onların batısında veya güneyinde Guxi Beyi'nin arazisinin olması icap eder. Kurakichi Shiratori de Wuhuan topraklarını işaret etmektedir¹³ ki bugünkü İç Moğolistan'ın batı taraflarına denk düşmektedir. Lin Gan'a göre Wuhuan'lar M.Ö. 121 yılında Çin'e tâbi olmuşlar ve Luyang, Shanggu, Sağ Beiping, Liaodong, Liaoxi gibi yerlere göçmüşlerdir ki buralar bugünkü Liaoning'deki Daling 大凌 (Emulun) Irmağı'nın sağ ve sol kıyıları, Zhangjiakou 張家口 (Kalgan)'nun kuzeyindeki topraklardır ve böylece Guxi Beyi'nin arazisi yaklaşık olarak bugünkü İç Moğolistan'ın Jirim Aymag (Tongliao 通辽), Juu Uda Aymag (昭乌达) ve Sili-yin youl Aymag (Xilinguole 锡林郭勒)'in bir kısmıdır.¹⁴

- **Liwu 犁汗 Beyi:** Xiutu Beyi'nin ölmesi ve Hunye Beyi'nin Çin'e tâbi olmasından sonra Gansu Koridoru'nda Hun varlığı sona erse de Han Shu'daki bir kayda göre M.Ö. 78 yılında Çin sınırına gelip keşif yapan Hun Beyi Liwu 犁汗 adlı birinden bahsedilmektedir. Liwu, bölgedeki Çin ordularının zayıfladığını Chanyu'ye bildirmiş ve bunun üzerine Sağ Bilge Beyi ve Liwu Beyi'nin komutasındaki Hun orduları Rile 日勒¹⁵, Juayan 居延¹⁶'a ve Fanhe 番和¹⁷'ya üç koldan hücum etmişlerse de başarısız olmuşlardı.¹⁸ Hunların her zaman, Gansu Koridoru'nun hemen kuzeyinde, Zhangye sınırında olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim M.Ö. 8 yılına dair bir kayıta Çin Generali Wang Gen'a gelen bilgiye göre Hunların toprakları ile Zhangye sınırdı ve Zhangye'nin kuzeyindeki arazi

¹¹ Saadettin Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012, s. 157.

¹² *Han Shu*, s. 3790.

¹³ Shiratori Kurakichi *Zenshū*, Cilt: III, s. 537.

¹⁴ Lin Gan, *Xiongnu Tongshi*, s. 37.

¹⁵ Gansu'daki Yongchang İlçesi'nin kuzeybatısında; *Zhongguo Lishi Diming Da Cidian*, Ed.: Shi Weile, Beijing 2005, s. 384.

¹⁶ İç Moğolistan'daki Erjin Sancağı'nın güneydoğusunda; *Zhongguo Lishi Diming*, s. 1718.

¹⁷ Gansu'daki Yongchang İlçesi'nin batısında; *Zhongguo Lishi Diming*, s. 2579.

¹⁸ *Han Shu*, s. 3783.

Hunlar için hayati önem taşımaktaydı; çünkü ok, çadır ve araba yapımında kullanılan kaliteli ağaçlar buradaki ormanlardan elde ediliyordu. Çinliler bu araziye ele geçirerek zenginleşebileceklerini düşünüyorlardı.¹⁹ Lin Gan, Liwu Beyi'nin arazisinin Çin ile olan sınırına dair bazı tahminlerde²⁰ bulunsa da çok makul değildir. Umumi olarak koridorun kuzeyinin Hunların elinde olduğu kesindir ve Hunlar bahsedilen verimli ormanların olduğu toprakları idare etmek üzere bir bey tayin etmiş olabilir. Bununla böyle bir idarenin kesin sınırları hakkında haber verebilmek için daha çok vesikaya ihtiyaç vardır.

- **Rizhu** 日逐 **Beyi**: Han Shu'daki Hunlar bahsinde bir Rizhu Beyi'nden bahsedilmektedir. Buna göre Rizhu Beyi, Sol Bilge Beyi'nden daha düşük rütbedeydi.²¹ Aynı kaynağın Xiyu ("*Batı Toprakları*") kısmında ise Hunların batı sınırındaki Rizhu 日逐 Beyi'nin Batı Toprakları'nın idare etmek üzere Tongpu 僮僕 Komutanlığı kurduğu ve Yanqi 焉耆 (Karaşehir), Weixu 危須, Weili 尉黎 (Korla) arasında oturduğu kaydedilmektedir.²² Coğrafi malumata göre Rizhu Beyi'nin Batı Toprakları denen Doğu Türkistan sahasına hükmettiği ve esasen Bagraş Göl etrafında oturduğu söylenebilir. Hun Chanyu'sü Hulugu (M.Ö. 96-85)'nun ölümü üzerine oğlu tarafından kurulmuş olan²³ ve Doğu Türkistan'daki şehirlerden ve devletlerden vergi ve asker toplayan Tongpu Komutanlığı, M.Ö. 59 yılında Rizhu Beyi'nin Çin'e tâbi olmasıyla ortadan kalkmıştır.²⁴ Kurakichi Shiratori, Doğu Türkistan'ı idare eden Rizhu Beyi'nin esasen bugünkü Turfan-Urumçi havalisi olduğu düşünülen Turfan'ın bereketli sahalarında hüküm sürdüğünü düşünmektedir.²⁵ Bu bölgenin, Doğu Türkistan'ın neden önemli olduğunu açıklamaya gerek yoktur diye düşünüyorum.

- **Sol Lihan** 犁汗 **Beyi**: Han Shu, "*Hunlar*" monografisinde Wuhuan halkından epey insanın yaşadığı Sol Lihan 犁汗 Beyi'nin idaresindeki bir yerden bahsedilmektedir.²⁶ Bu kaydın yazıldığı yerden bir sayfa sonra Çin'de darbeyle iktidara gelen Wang Mang'ın Hunları on beş Chanyu'lüğe bölmek için giriştiği faaliyetler anlatılmaktadır. Buna göre yeni Çin İmparatoru generalini büyük bir ordu ve çok sayıda hediye ile Yunzhong 雲中'a göndermiş, Chanyu'nün oğullarına tek tek hediyeler vermiş ve bu arada Sol²⁷ Lihan Beyi'ni sınırdan

¹⁹ *Han Shu*, s. 3810.

²⁰ Lin Gan'a göre M.Ö. Hunların üç koldan hücum ettikleri Rile, Juyan ve Fanhe Çin-Hun sınırı hakkında fikir vermektedir: Bugünkü Gansu Koridoru'nun orta kısmındaki Etsin Gol (Ruo Irmağı)'un üst akımı olan Shandan 山丹 Irmağı, Hongshui 洪水 Irmağı'nın aktığı topraklar, Gansu Koridoru'nun doğu kısmındaki Qilian 祁連 Dağları'nın kuzey eteklerindeki Guo 郭 Irmağı'nın aktığı topraklar, İç Moğolistan'daki Gaşuun Gölü (Juyan Hai)'nin bir kısmı. Lin Gan, *Xiongnu Tongshi*, s. 36.

²¹ *Han Shu*, s. 3778.

²² *Han Shu*, s. 3872.

²³ Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, TTK Yayınları, Ankara 2012, s. 15.

²⁴ *Han Shu*, s. 3874.

²⁵ Shiratori Kurakichi *Zenshū*, Cilt: III, s. 537.

²⁶ *Han Shu*, s. 3822.

²⁷ Burada "*Sağ*" Lihan Beyi Xian olarak kaydedilmiş olsa da yine aynı kişiden sayfa 3826'da Sol Lihan Beyi olarak bahsedilmektedir. Sayfa 3822'deki kişinin Sol Lihan Beyi Xian olduğuna şüphe

davet edip hediyelerle onu Chanyu ilân etmiştir.²⁸ Lin Gan'ın mülhazası- na göre, kaynakta zikredilen Yunzhong'un sınırı bugünkü İç Moğolistan'daki Togtoh (Toytaqu) İlçesi'nin kuzeyindedir ve Yunzhong'un çok uzağında olma- yan Sol Lihan Beyi'nin arazisi yaklaşık olarak Togtoh'un kuzey taraflarıdır.²⁹

- **Güney Lihan** 犁汗 **Beyi**: Han Shu'da Doğu Türkistan'daki hadiselerden bahsederken bölgedeki Çin birliklerine karşı ayaklanmalar çıktığı, Hunların ise hücum etmeye hazırlandığı anlatılmaktadır. Bu yüzden bölgedeki hare- ketli Çin orduları olan Wuji ordularının komutanı, kendi yardımcıları tarafın- dan öldürülmüştür. Komutanı öldürenler Hunların Güney Lihan Beyi'ne bağlı Güney Orduları Generali'ne elçi göndermişlerdir. Güney Orduları Generali ise bir orduyla Doğu Türkistan'a girmiştir.³⁰ Acaba bu Güney Lihan Beyi'nin idare merkezi neresiydi? Güney Orduları nerede yayılıyordu? Bunu belirlemek çok zor olsa da Han Shu'nun Xiyu ("Batı Toprakları") bölümünden bir ip ucu bulmak mümkündür. Bu bahiste, M.S. 1-5 yıllarında Turfan Arka Bey Dev- leti'nden (Cheshi Houwang Guo 車師後王國) geçen yeni bir yoldan, bu yolu Wuchuan'ın kuzeyinden Yeşimtaşı Kapısı (Yumen) Geçidi'ne kadar uzandığın- dan, Turfan Arka Bey Devleti Beyi'nin bu yolun Çinlilerin faydasına olduğunu düşünüp tereddüt ettiğinden ve Hunların Güney Generali'nin topraklarına komşu olması sebebiyle Hunlardan çekindiğinden bahsedilmektedir.³¹ Turfan Arka Bey Devleti'nin bugünkü Kumul-Turfan-Cimsar'a kadar uzanan kuşa- ğın kuzeyinde ve Güney Lihan Beyi'ne bağlı Hunların Güney Orduları Genera- li'nin ise onun da kuzeyinde olduğu düşünülebilir. Böylece Doğu Türkistan'ın kuzey kısmı ile Moğolistan'ın güneybatı kısımlarının yaklaşık olarak Güney Lihan Beyi'nin idare sahası olduğu söylenebilir.

- **Huyan** 呼衍 **Beyi**: Han Shu'da M.Ö. 30 yılları etrafında Sol Yizhizi 伊秩 訾'nın ağabeyi olan bir Huyan Beyi'nden bahsedilmektedir.³² Bu kişi hakkında başka bir bilgi yoktur. Hou Han Shu'da da bu bey ile ilgili bir anlatım vardır. Buna göre M.S. 123 yılında Dunhuang Valisi Zhang Dang imparatora bir tez- kere sunarak Hunlar ile mücadele etmek için üç maddelik planını şöyle açıklar:

"Kuzey düşmanlarından (Hunlardan) Huyan Beyi, Pulei (Barköl) ve Qin- hai arasında yayılıp gelişmiş, Xiyu'ye ("Batı Toprakları") hâkim olmuş ve oraları yağmalamıştır. Bugün, Jiuquan Eyaleti'ne bağlı ülkelerin subay ve askerlerinden 2 binden fazla kişi Kunlun (Kurum)³³ sınırında toplanmıştır. Önce Huyan Beyi'ne hücum edip kaynaklarını keselim. Bunun ardından Shanshan (Çarklık) Devleti'nin 5 bin kişilik ordusunu Arka Ch'e-Shih (Tur- fan) Devleti'ni bastırmak için gönderelim. Bu en iyi plandır."

yoktur. O hâlde buradaki "Sağ" Lihan Beyi Xian, bir yanlışlık neticesidir, doğrusu Sol Lihan Beyi Xian'dir.

²⁸ Han Shu, s. 3823.

²⁹ Lin Gan, Xiongnu Tongshi, s. 38.

³⁰ Han Shu, s. 3823.

³¹ Han Shu, s. 3924.

³² Han Shu, s. 3806.

³³ Kunlun yani Kurum sıra dağları, Tibet platosunun kuzeyi ve Tarım havzası ve Kansu koridoru- nun güneyinden uzanan, doğuya doğru Wei Irmağı'nın güneyinden uzayarak Kuzey Çin platosun- da son bulan sıra dağlardır.

Bunun idari bir unvan mı yoksa boy beyinin adı mı olduğu sorgulanabilir. Nitekim Ögel,³⁴ Chavannes,³⁵ De Groot³⁶ gibi araştırmacılar bunu bir Hun boyu olduğu düşüncesindedirler. Yine de merkezden uzaktaki devlet teşkilatında yer aldığı söylenebilir. Ögel'in aktardığına göre zaman geçtikte bu boyun ve boy beyinin devlet teşkilatında öneminin arttığını düşünenler de vardır. Bu Huyan Beyi'nin hâkim olduğu saha böylece az çok anlaşılabilir. Pulei'nin Barköl olduğu açıktır. Qin Hai için ise şöyle bir yorum yapılabilir: Chavannes ilk olarak bir çalışmasında,³⁷ burayı Hazar Gölü ile eşleştirmiş ancak daha sonra fikir değiştirip,³⁸ bu göl hakkında kesin bir hüküm vermekten kaçınsa da Balkaş Gölü olabileceğini yazmıştır. Chavannes'ı başlarda bu görüşe sevk eden, *Hou Han Shu*'nun, 88. cildi, s. 2914'e Li Xian'in başında bulunduğu heyet tarafından düşünülen bir şerhtir: "Daqin ülkesi, Batı Denizi'nin batısındadır; bu nedenle oraya Qin Denizi denir." Herrmann,³⁹ bu gölü Turköl ile özdeşleştirmekte ve Stein⁴⁰ de onu onaylamaktadır; Stein'e göre Hun hareketi, Dunhuang sınırındaki Barköl-Turköl hattı içinde görülmektedir; dolayısıyla Herrmann'ın görüşü tarihî gerçekliğe uygundur. Bana göre de Dunhuang'ın batısında Barköl-Turköl hattında olması gayet mümkündür. Hunlar bu devrede artık iyice zayıflamışlardı. Başka bir makalede ele aldığımız bazı tarihî hadiseler de Huyan Beyi'nin milattan sonraki yüzyılın sonlarına doğru Barköl taraflarında hüküm sürdüğünü göstermektedir.⁴¹ Elbette ki hareketli hayat tarzında Hun atlıları Turfan Ovası'nın kuzeyinde, Tanrı Dağları boyunca Barköl'den Urumçi'ye kadar olan sahada gidip gelmişlerdir; ama en azından Huyan Beyi'nin sıklet merkezinin Barköl dolayları olduğunu söyleyebiliriz.

- **Yili** 伊蠡 **Beyi**: Hou Han Shu'da kaydedilen meşhur Çinli komutan Ban Yong'un biyografisinde onun M.S. 124 yılında 10 bin küsur atıyla Ön Turfan Devleti'nin merkezine geldiği, Hunların Yili Beyi'ne Yihe 伊和 Vadisi'nde hücum edip kovaladığı, Ön Turfan'ın 5 bin küsur adamını esir aldığı, bundan sonra Ön Turfan Devleti'nin Çin'e tabi olduğu kaydedilmektedir.⁴² Bu vadinin bugünkü Turfan şehrinin kuzeybatı, Urumçi şehrinin güneydoğu tarafları olduğu söylenebilir.⁴³

- **Gaolin Wenyudu** 皋林 溫禺犢 **Beyi**: Han Shu'daki bir kayda göre, M.Ö. 28 yılında Hun Chanyu'sü Sağ Gaolin Beyi'ni yeni yıl kutlaması için Çin sarayına elçi olarak göndermiş, bu bey gelmesini müteakip Çin devletine sığınmak

³⁴ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: II, s. 393-400.

³⁵ E. Chavannes, *Dix Inscriptions Chinoises de L'Asie Centrale*, Paris 1902, s. 18.

³⁶ J.J.M. De Groot, *Die Hunnen Der Vorchristlichen Zeit*, Cilt: I, Berlin 1921, s. 57.

³⁷ Chavannes, *Dix Inscriptions*, s. 21.

³⁸ E. Chavannes, "Les Pays d'Occident d'après le "Heou Han Chou"", *T'oung Pao*, Cilt: II, Sayı: 8, Leiden 1907, s. 162, dipnot: 2.

³⁹ A. Herrmann, *Die Alten Seidenstrassen Zwischen China und Syrien*, Berlin 1910, s. 75.

⁴⁰ Stein, *Innermost Asia*, Cilt: I, s. 541.

⁴¹ Kürşat Yıldırım, "Pei Cen Yazıtı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 220, İstanbul 2016, s. 63-68.

⁴² *Hou Han Shu*, Zhonghua Shuju, Beijing 1997, s. 1589.

⁴³ *Zhongguo Lishi Diming*, s. 1013.

istemiş, ama sonradan bundan vazgeçip Hun memleketine geri dönmüştü.⁴⁴ Burada sadece bir Gaolin Beyi'nden bahsedilmektedir. Bununla beraber Hou Han Shu'nun Güney Hunları bölümünde M.S. 73 yılına ait bir kayıta, Çin ordularının kuzeye ilerleyip Hunlara hücum etmesi, başta Sağ Bilge Bey olmak üzere komutanların Gaoque 高闕'ye gönderilmesi, Gaolin Wenyudu Beyi'nin Zhuoxie 涿邪 Dağı'nda saldırıya uğraması anlatılmaktadır.⁴⁵ Zhuoxie Dağı üç yer söz konusudur: Moğolistan'ın Umnugobi Aymağındaki Gurban Sayhan Dağı; Barköl'ün doğusundaki çölde uzanan Bogdo Dağı; Hanggai Dağları'nın güney silsilesi⁴⁶ ki son yer düşük bir ihtimaldir. Yani bu beyin hükmettiği sahanın yaklaşık olarak bugünkü Moğolistan'ın güneybatı kısımları olduğu söylenebilir. Buranın bu beyin esas idare sahası olduğunu düşünmemize sebep olan bir diğer delil, yukarıdaki kaydın devamında yer almaktadır. Buna göre 76 yılında Çinli Ji Yin 濟陰 Valisi'nin kuşatıldığı ve General Geng Bing'in harekete geçtiği esnada Gaolin Wenyudu Beyi, geri dönüp tekrar Zhuoxie 涿邪 Dağı'na yerleşmişti.⁴⁷ Böylece dağın, bu beyin hakimiyet merkezi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

- **Sol Yizhizi 伊秩訾 Beyi:** Han Shu'nun Hunlar monografisinde birkaç yerde Sol Yizhizi Beyi zikredilmektedir. Sol Yizhizi Beyi, daima Chanyu üzerinde tesirli bir figür gibi görünmektedir, böylece onun yüksek rütbeli bir bey olduğu düşünülebilir. Bu beyin zikredildiği kayıtları ilk kez, M.Ö. 56 yılında Huhanye'nin yenilmesinin ardından, beyin ona Çin hizmetine girmesini tavsiye etmesi ve meclisteki tartışmaların ardından Huhanye'nin bu tavsiyeye uyması vesilesiyle öğreniyoruz.⁴⁸ Bundan sonra bir kumpasa uğrayan Sol Yizhizi Beyi, öldürülmekten korkup Çin'e sığınmış, Çin imparatoru ise ona unvan ve toprak vermişti.⁴⁹ Bu kayıtlardan beyin rütbesi ve hakim olduğu topraklar veya onun "merkez"de mi yoksa uzak topraklarda mı görevli olduğu anlaşılammaktadır. Bununla beraber Hou Han Shu'daki bazı kayıtlar bize yardımcı olmaktadır. Bunlardan birine göre M.S. 49 yılında Xianbei'ler, Çinli Liaodong Valisi'nin desteğiyle Kuzey Hunları'nın Sol Yizhizi Beyi'ne saldırmış, iki bin küsur kelle almışlardır.⁵⁰ Bu tarihlerde Xianbei'lerin yayıldığı yerlerden ve Liaodong Valiliği'nin hakimiyet sahasından hareketle Sol Yizhizi Beyi'nin Şira Muren Irmağı'nın batısında, bugünkü İç Moğolistan'ın Siyilin Gol (Xilin Guole) şehri dolaylarında olduğunu düşünenler vardır⁵¹ ki makul bir eşleştirmedir.

- **Xiutu 休屠 ve Hunye 渾邪 Beyleri:** Başta Han Shu'nun Hunlara dair kısmında olmak üzere türlü kaynaklarda Gansu havalisinde hüküm süren Xi-

⁴⁴ Han Shu, s. 3808.

⁴⁵ Hou Han Shu, s. 2949.

⁴⁶ Gimpu Uchida, *Kitaajia-shi Kenkyū Kyōdo-hen*, Kyoto 1975, s. 111; *Zhongguo Lishi Diming*, s. 2439.

⁴⁷ Hou Han Shu, s. 2949-2950.

⁴⁸ Han Shu, s. 3797.

⁴⁹ Han Shu, s. 3806.

⁵⁰ Hou Han Shu, s. 745.

⁵¹ Lin Gan, *Xiongnu Tongshi*, s. 41-42.

utu ve Hunye beylerinden bahsedilmektedir. Esasında M.Ö. III. yüzyılın sonlarına kadar, Çin kaynaklarında Rong 戎, Di 狄 gibi adlarla anılan ve esasen Türk olan topluluklar Gansu sahasında yaşamaktaydılar. Nihayetinde Büyük Hun Devleti kurulduğunda burası Yuezhi 月支 (veya 月氏) lar ile meskundu. Bilindiği gibi Hun Hükümdarı Modu, M.Ö. 209'da iktidara geldikten sonra güneybatısındaki Yuezhi'lara hücum ederek onları sürmüştü. Modu, M.Ö. 176 yılında Çin İmparatoriçesi'ne yazdığı mektupta artık Yuezhi'leri tamamen yendiğinden bahsetmektedir.⁵² Yuezhi'lar M.Ö. 165'ten sonra Gansu dolaylarından göçüp İli Vadisi'ne çekilmişlerdi.⁵³ Yuezhi'ların bundan sonra Fergana taraflarına gittikleri bilinmektedir. Hunlar, böylece Gansu havalisine tam olarak yerleşerek Xiutu 休屠 Beyi ve Hunye 浑邪 (veya Kunye 昆邪) Beyi'ni bu topraklara yerleştirdiler.⁵⁴ Yine bölgedeki Wusun'lar da Hunlar tarafından sürüldüler.⁵⁵ Böylece Hun devlet yapısı içerisinde Gansu ve Dunhuang topraklarını idare etmek üzere Xiutu ve Hunye gibi beyler tayin edilmiştir. Hunların Xiutu Beyi Yuezhi'ların ve Hunye Beyi ise Wusun'ların yurduna yerleştirildi.⁵⁶ Kaynaklarda ittifakla Guzang ve Wuwei'yi, önceden Xiutu Beyi'nin toprağı olduğu kaydedilmektedir.⁵⁷ Buranın kuzeybatısındaki Zhangye ise Hunye Beyi'nin merkeziydi.⁵⁸ Bu iki bey umumiyetle Longxi 隴西 denen Gansu'nun güney kısmına, Hexi 河西 denen Gansu Koridoru'na ve Beidi 北地 denen bugünkü Qingyang 庆阳 havalisine hâkimdiler.⁵⁹ Gömeç, Xiutu Beyi'nin büyük bir Hun ailesi olan *Arslanlı*'ya mensup olduğunu öne sürmektedir.⁶⁰

Çinliler Gansu'yu ve onun da batısını ilk kez seyyah ve casus Zhang Qian'ın M.Ö. 138-126'da yaptığı seyahâtlere sayesinde tanıdılar. Sonra Çinli General Huo Qubing M.Ö. 121 yılında, Hunların sağ topraklarına hücum edip onları mağlup etti. Çin orduları sonra Qilian Dağları'na yöneldiler. Xiutu ve Hunye beyleri büyük kayıplar verince Hun Chanyu'su sinirlendi ve onları cezalandırmaya karar verdi, iki bey cezadan korkup Çin'e tâbi olmak istediler. Bu arada Hunye Beyi, Xiutu Beyi'ni M.Ö. 101 yılında⁶¹ öldürüp askerini ve halkını kendisine kattı ve Guzang-Wuwei'ye yerleştirerek Çin'e bağlandı. Bu hadiseyi müteakip Gansu havalisinde Hun gücü kırıldı.⁶²

Bölgedeki eski idari yapı, *Da Ming Yi Tong Zhi* adlı kaynakta çok açık bir şekilde anlatılmaktadır. Buna göre idari olarak dört kısma ayrılmış Gansu'nun

⁵² *Han Shu*, s. 3757.

⁵³ Chavannes, "Les Pays d'Occident", s. 189.

⁵⁴ *Yuanhe Junxian Tuzhi*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 1983, s. 1017.

⁵⁵ *Tong Dian*, Zhonghua Shuju Yay., Beijing 2003, s. 4556.

⁵⁶ *Shiratori Kurakichi Zenshū*, Cilt: IV, s. 598; Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 4, Ankara 1948, s. 265.

⁵⁷ *Han Shu*, s. 1612.

⁵⁸ *Han Shu*, s. 1613; *Shiratori Kurakichi Zenshū*, Cilt: V, s. 310.

⁵⁹ *Shiratori Kurakichi Zenshū*, Cilt: III, s. 531.

⁶⁰ Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, s. 77.

⁶¹ *Han Shu*, s. 1997: s. 1612; *Shui Jing Zhu*, Shidai Wenyi Yay., Beijing 2001, s. 307.

⁶² *Han Shu*, s. 3769.

sol kısmı, aslında Hunların Hunye Beyi'nin toprağıydı. Çin burayı ele geçirip Zhangye İli'ni kurdu. Burası Batı Wei (535-556) devrinde dağ bulaklarının suyunun tatlı olması sebebiyle Gan Zhou 甘州 ("Tatlı Eyalet") olarak adlandırıldı. Nihayetinde buraya Gansu 甘肅 denilmiştir. Kaynağa göre Gansu'nun asıl sakinleri Yuezhi'lardı. Sonra gelen Hunlar bölgeden sürüldükten sonra Yuezhi'ların yayıldığı yerde Çinliler tarafından Jiuquan 酒泉 İli kuruldu. Gansu'nun bir başka ilk sahibi ise Hunların Xiutu Beyi idi, burada Hunlar Guzang Şehri kurmuşlardı. Xiutu Beyi ve ordusu bölgeden çıktıktan sonra Çinliler onların orununda Wuwei 武威 İli kurdular. Daha sonra buraya Liang Zhou 涼州 da denilmiştir.⁶³

Sonuç

Makalemizin girişinde listesini verdiğimiz 33 beyden 13 beyin idare sahasını inceleyebildik. Diğer beylerin yerleri hakkındaki bilgilerimiz çok azdır. Bu 13 bey ise esasen "merkez"den uzakta; Fergana-Özkend, Doğu Türkistan, Gansu, İç Moğolistan'dan Mançurya'ya uzanan düzlükler gibi yerlerde hükmetmişlerdir. O hâlde onlara pekala bozkırdaki "merkez"e bağlı, merkezden uzaktaki beyler diyebiliriz. Bozkır tipi devlet mekanizmasının olmadığı bu şehirli, çiftçi, köylü vb. kuşağa, Ötüken'deki merkez, kendi devlet teşkilatına uygun olarak, doğrudan kendisine bağlı beyler atamıştır. Kaynaklarda beylerin fonksiyonlarına dair bilgi edinemesek de Türklerdeki genel devlet geleneği bakımından bunların, yerel ahalinin iç işlerine ve düzenine karışmadan vergi ve güvenlik işlerine yoğunlaştıklarını düşünülebilir. Beylerin sürekli buldukları yer, idare sahalarının merkezi olmalıdır. Böylece Hun Chanyu'sü adına geniş toprakları idare ettikleri söylenebilir.

Kaynaklar

- CHAVANNES, E.: *Dix Inscriptions Chinoises de L'asie Centrale*, Paris 1902.
CHAVANNES, E.: *Documents sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, St. Pétersbourg 1903.
CHAVANNES, E.: "Les Pays d'Occident d'après le "Heou Han Chou"", *T'oung Pao*, Cilt: II, Sayı: 8, Leiden 1907, s. 149-234.
Da Ming Yi Tong Zhi, San Qin Yayınları, Xi'an 1990.
DE GROOT, J.J.M.: *Die Hunnen Der Vorchristlichen Zeit*, Cilt: I, Berlin 1921.
GÖMEÇ, Saadettin: *Türk-Hun Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2012.
Han Shu, Zhonghua Shuju, Beijing 1997.
HAUSSİG, H.W.: "Eski Türk Boylarının Taksimi", *Türk Kültürü El Kitabı*, Ed.: E. Esin - O.F. Sertkaya, Cilt: II/1b, İstanbul 1977.
Lİ BİNGCHENG: *Xihe Zoulang Lishi Dili* 西河走廊历史地理, Gansu Renmin Yayınları, Lanzhou 1995.
LİN GAN: *Xiongnu Tongshi*, Beijing 1986.
MARQUART, J.: *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig 1898.

⁶³ *Da Ming Yi Tong Zhi*, San Qin Yay., Xi'an 1990, s. 653.

MORİ MASAO: “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, İstanbul 1978, s. 209-226.

ONAT, Ayşe: *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, TTK Yayınları, Ankara 2012.

ÖGEL, Bahaeddin: “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun’lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 4, Ankara 1948, s. 258-278.

_____ : *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: II, MEB Yayınları, Ankara 1981.

_____ : *Türklerde Devlet Anlayışı*, İstanbul 2016.

Qin Ding Huan Xing Xi Yu Tu Zhi, Beijing 1755 (Tokyo Chuan-men Üniversitesi Kütüphanesi nüshası).

PRİTSAK, Omeljan: “Die 24 Ta-ch’ên: Studie zur Geschichte des Verwaltungsaufbaus der Hsiung-nu Reiche”, *Oriens Extremus*, I/2, Wiesbaden 1954, s. 178-202.

Shiratori Kurakichi Zenshū, Cilt: III, IV, V, Tokyo 1970.

Shui Jing Zhu, Shidai Wenyi Yayınları, Beijing 2001.

STEİN, M.A.: *Innermost Asia: Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern İrân*, Cilt: I, Oxford 1928.

Tong Dian, Zhonghua Shuju Yayınları, Beijing 2003.

YILDIRIM, Kürşat: “Pei Cen Yazıtı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 220, İstanbul 2016, s. 63-68.

Yuanhe Junxian Tuzhi, Zhonghua Shuju Yayınları, Beijing 1983.

Zhongguo Lishi Diming Da Cidian, Ed.: Shi Weile, Beijing 2005.

KÖKTÜRK KAĞANLIK YAZITLARINDAN PİR-İ TÜRKİSTAN'A İDEAL İNSANIN ÖZELLİKLERİ

Prof. Dr. Abdullah KÖK*

Öz

Divân-ı Hikmet Türkistan'ın ilk mutasavvıflarından Pir-i Türkistan Ahmed Yesevi'nin öğretilerini içerir. Eser, Türk kültürüne ait unsurları ve İslâm dininin öğretilerini ihtiva eder. Divân-ı Hikmet kendi içerisinde pek çok anlam katmanları ile yazılmıştır. Bu anlam katmanlarından bir bölümü de insan ve insanı oluşturan özelliklerdir. Divân-ı Hikmet içerisinde geçen insan algısı ile Tarihi Türk dili dönemi metinleri arasında önemli anlayış ortaklıkları bulunur. Yer, muhit, zaman, dilik özellikler yer yer değişse de Türk kültürünün ideal insan algısı hiçbir zaman değişmemiştir. İnsani ve evrensel değerler bağlamında özellikle Köktürk Kağanlık yazıtları başta olmak üzere, Uygur Metinleri, Divân-ı Lügati't Türk, Kutadgu Bilig, Atabetü'l Hakayık ve Divân-ı Hikmet sınırları içerisinde tarihi bir süreklilik vardır. Divân-ı Hikmet evrensel bir bağlamda insanlık adına Türkçe duygu ve düşünüşle yazılmıştır. Fiziki anlamda insanı oluşturan yapıları yıllar boyu sapsak ayırır. Fakat insanı oluşturan manevi yapılar oldukça fazladır. Bu yapılar Divan-ı Hikmet başta olmak üzere tarihi metinlere bakılarak tespit edilerek yorumlanacaktır. Divan-ı Hikmet içerisindeki ideal insanın kimliğini oluşturan nitelikler diğer tarihi metinlerle karşılaştırılmalı olarak verilecektir.

Anahtar kelimeler: Bilge Kağan, Pir-i Türkistan, İdeal İnsan, Tarihi Türk Dili Alanı.

Features Of Ideal Person From Kok-Turk Khaned Inscription To Pir-i Turkestan

Abstract

Divan-ı Hikmet, which is include doctrine of Ahmad Yesevi's, who is from the first Sufi of the Middle Age. Work includes elements relating to Turkish culture and doctrines of Islamic religion. Divan-ı Hikmet written with plenty of layer meaning in itself. Some of these layers of meaning are features that constitute person and person. Important understanding partnerships have sense of person that passing through Divan-ı Hikmet and texts of historical Turkish lan-

* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, abduhkok@akdeniz.edu.tr

guage era. Although the characteristic of the place, the surroundings, the time, and the language has changed somewhat, the ideal person sense of Turkish culture has never changed. Within the context of person and universal values, there is a historical continuity within the borders of Uyghur texts, Divân, Kutadgu Bilig, Atabetü'l Hakayık and Divan-ı Hikmet, in particular Köktürk Khaned Inscriptions. Divan-ı Hikmet is written in Turkish in a universal context in the name of humanity. The structures that constitute the person in the physical sense are the same for years. But the spiritual structures that constitute the person being are quite abundant. These constructions were tried to be determined and interpreted by looking at historical texts, especially Divan-ı Hikmet. The qualities that constitute the ideal person identity in Divan-ı Hikmet has been tried to be determined by comparing them with other historical text.

Keywords: Khaned Inscriptions, Pir-i Turkestan, Ideal Person, Historical Turkish Language Field.

Giriş

Tarihi Türk dili alanı içerisinde hangi medeniyet dairesine girilirse girilsin Türk düşünce anlayışı ve felsefesi daima başat unsur olmuştur. Divân-ı Hikmet'te ideal insanın özelliklerine değinilirken Tarihi Türk dili metinlerinden Köktürk Kağanlık Yazıtları ve Kutadgu Bilig'deki ideal insan unsurlarından da örnek verilmiştir.

Çalışmada ideal insan yanında, sıradan insanı oluşturan unsurlara da Köktürk Kağanlık Yazıtları ve Kutadgu Bilig ve Hikmetlerden örnekler verilmiştir. İdeal insan ve sıradan insan arasındaki fark Hikmetler ve Türk kültür ışığında yeniden yorumlanmaya çalışılmıştır.

Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarında “yalnguk” anlam alanları içerisine “kara”, “kul”, “küregü”, “yawız”, “yagı”, “yawlak” sözcükleri kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de ve Divânü Lügati't Türk'te ideal insan dışındaki kişileri kapsayan “yalnguk” sözcüğü için Divân'da da “kişi”, “köle”, “cariye” anlamları ile kullanılmıştır. Atabetü'l Hakayık'ta ise; boşlag (sözün boşlag ıdma), buhul, düşman, esiz, hasis, nakes, riya kavramları kullanılmıştır. Hikmetlerde bu türlü insanlar için “köhli kara”, “yazuqluğ”, “yoldan azğan” gibi terim kullanılmıştır. “yalnguk” bütün insanlar için verilen addır. Bütün insanlık için ortaya çıkan beşer, beşeriyet anlamı vardır.¹ “yalnguk” insanın özelliği gaffete düşebilir olmasıdır. Yine Kutadgu Bilig'de “yalnguk” sözcüğüne karşılık ideal insan anlamında bir de “kişi”, “kişi oğlu” kavramı vardır.² Kutadgu Bilig'den hareketle ideal insanın özellikli vasıflara açıklanmaya çalışılmıştır.

Divân-ı Hikmet'te ise ideal kişinin özellikleri: “konuştuğu sözün doğruluğu, faydası, doğru yolda olması, kulaklarından doğru sözün girmesi, tatlı sözlü olması, yetim ve fakirlerin gönüllerini alması, bütün işlerinin sonucunun Allah'a varacağını bilmesi, bilgi ve ferasetle gönlünü aydınlatarak gaffetten kurtulması gerektiği, bilginin ışığı doğrultusunda akıllı olması gerektiği, sürekli uyanık olması gerektiği, bilgili birinden yardım görerek kendini doğru yola ulaştırması gerektiği” olarak ortaya konulmuştur.

¹ Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İrfan Yayıncılık, 2011, s. 30.

² Başer, *a.g.e.*, s. 31.

Tarihi Türk dili alanı metinlerine bakıldığında da ideal insanın özelliklerinin; *ah-lak, gönül, akıl, gaflet, irfan, bilgi, hikmet* kavramları ile açıklandığını görmekteyiz.

İdeal insanı, *akıl, dürüstlük, hizmet, doğruluk, mütevazılık, mülayimlik, al-çak gönüllülük, seviyeli hitab/ üslup ve adalet* kavramları oluşturur.³ Kutadgu Bilig'de yer alan bu unsurlara Köktürk Kağanlık Yazıtları'nda da önem verilmiştir. *Hizmet etmenin önemi, hesaplaşma, başkalarına zenginliğine aldanma-yp her zaman çalışmanın gerekliliği ve halka karşı hitap* konusuna da dikkat çekilmiştir. Bu kavramlar "ideal insan" unsurunun alt alanlarıdır. Divân-ı Hikmet'te de bu olgulara çoğunlukla Türkçe olarak rastlarız. Hikmetlerin kavramlarının tanıklığında yolculuk ederek "bir ideal insan" kavram alanı çıkarabiliriz. Türk kültür tefekkürünü oluşturan ideal insanın özellikleri ile Divân-ı Hikmet'te verilen kavramlar arasında sağlam bir aynılık olduğu görülecektir.

Divân-ı Hikmet ve İdeal İnsan

Söz

Türk geleneğinde söze olağanüstü bir değer yüklenmiştir. Devamlılığın sırrı, sözün toplum üstündeki etkisidir ve bireysel anlamda sözü konuşan kişiye saygıdır. Türk-İslâm felsefecilerine göre, Farâbî⁴ ve İbn-i Sînâ'ya göre söz (lafız) mantık ilminin ön şartlarından biri olarak kabul edilmiştir. Söz bilgi ve akıl ile söylenmelidir. Önemli olan sözün faaliyetlerle bütünleşebilmesidir.⁵ Kutadgu Bilig'e göre vücudun nasibi nasıl ağızdan geçiyorsa, ruhun nasibi de doğru sözdür ve kulaktan girer. İyi söz ve iyi işler sahiplerini ölümsüz kılarlar.

Tarihi Türk dili alanı metinlerinde de bu ayrımın yapıldığı görülür. "yalnguk" kavramı ile kişi eksi özelliklere sahiptir. "kişi, kişi oğlu" ise doğru yolda olandır. Azizdir, faziletlidir. Könilik vasfına sahiptir. Bilgi ve ilim sahibidir. Bu noktalarda "yalnguk" ve "kişi, kişi oğlu" birbirlerinden ayrılırlar. Bu tür insanlar, kişi oğulları yani ideal insan irfan sahibidir. Sahip olduğu irfan da dilinin faziletinden ve konuştuğu sözün faydasından kaynaklanır. İdeal insanın bir özelliği de söylediği sözdür. Ruhun nasibi doğru ve yararlı sözdür. Doğru ve yararlı söz insanın daima kulağından girer.⁶ Atabetü'l Hakayık'ta söz kavramı için köni, doğru söz kavramı ve sözün az söylenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Divân-ı Hikmet içerisinde de "kulaktan gir-" ifadesine sıkça yer verilmiştir. Ayrıca sözlerin akıl ve kulakla işitilmesi ve söylenen söze kanaat getirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

[KT G10]: "...yoksul halkı tamamen derleyip toparladım. Yoksul halkı zengin ettim. Az halkı çoğalttım. Hiç bu sözümde yalan var mı? Türk beyleri (ve) halkı *bunu dinleyin*: Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağınızı buraya kazıdım (yazdım), yanılıp öleceğinizi de..."⁷

³ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 21.

⁴ Ahmet Arslan, *Fârâbî, İlimlerin Sayımı, İhsâu'l-Ulûm*, Divan Kitap, 5. Baskı, 2015, s. 49-55.

⁵ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 35-36.

⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig-Çeviri II*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 82; Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre'den Sevgi Toplumuna*, Seyran Yayınları, 1995, s. 16.

⁷ Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, Eylül 2017, s. 50.

[BK K8]: "...sözümde yalan var mı? Ey Türk beyleri ve halkı *bunu dinleyin*: Türk halkını bir araya getirip ülke kuracağımı buraya kazıdım (yazdım). Yanılıp öleceğini de buraya kazıdım (yazdım)."⁸

[KT G1]: Ben Tengri teg Tengride bolmuş Türk Bilge Kağan(ım). Bu zamanda tahta oturdum. *Sözlerimi* sonuna kadar işit.⁹

Kutadgu Bilig'de ise söz birçok yerde sosyal ve kültürel bağlamlarda geçer. Aklın süsü dilse, dilin süsü sözdür; İnsanın özünü tutması gerektiği gibi sözüne de sahip olması gerektiği gibi söz ve su arasında da kutsallık açısından metin boyunca ilgiler kurulmuştur.¹⁰ Su Türk kültüründe kıymetlidir. Söz de su gibi kutsal ve sonu çabuk gelebilen bir değerdir. Doğru ve değerli söz insanı yaşam içerisinde önemli bir yere koyar. İnsan yaşamını nasıl su ile idame edebiliyorsa doğru ve değerli söz ile de toplum içerisindeki yerini sağlamlaştırır.

[KB 921]: Doğru insan ne kadar *güzel söz* söylemiş, değerli söze temel atan doğru insanların dilidir.¹¹

[KB 1001]: Ay Toldı dedi: *Sözün faydası* büyüktür; söz yerinde kullanılırsa, kulu yükseltir.¹²

[AH 155-156]: ağız til bezeki *köni söz* turur / *köni* sözle sözni tiliñni beze.¹³ Ağız ve dilin süsü *doğru sözdür*. *Doğru sözle* dilini süsle.

[AH 161-162]: *köni söz* 'asel teg bu yalğan başal/başal yip acıtma ağız yi 'asel.¹⁴ *Doğru söz* baldır. Yalan soğandır. Soğan yiyip ağız acıtma bal ye.

[DH 1/22]: Sünnet imiş kafir bolsa birme âzâr/Köñli çatıg dil-âzârdın Hudâ bizâr/Allâh haqqı andağ kulğa siccin tayyâr/Dânâlardın iştip bu *söz aydım* muna.

[DH 12/1]: Hoş gayıbdin yitişti *yahşı* sözüm teberrük/'aşık bolsañ ey tâlib riyâzetde belin bük/Tün kiçeler uhlamay yaş ornığa qanıñ tök/Arslan Baba'nın sözlerini işitiñiz teberrük.

[DH 4/1]: hoş gayıbdin kulağımğa *ilhâm kildi*/ol sebepdin Hak'ka sığınıp kildim muna/barça büzürg yıgılp maña in'âm birdi/ol sebepdin Hak'ka sığınıp kildim muna.

[DH 2/1]: Eyâ dostlar kulak *salın* ayduğumğa/Ne sebepdin altmış üçde kirdim yirge/Mi'rac üzre haq Mustafâ ruhum kördi/Ol sebepdin altmış üçde kirdim yirge.

[DH 14/1]: İzim yadı uluğ yâddur aytur bolsam/'asel yanlıg *süçük bolur tilim* meniñ/Özüm fakir kıldım muqır boldum hakir/Kanat kaçır uçar kuş dik köñlüm meniñ.

[DH 55/7]: Ümmet digey Muhammed çin *sözlese* kul Ahmed/Tañla bolsa kıyâmet mahrum qoymas Muhammed.

⁸ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 50.

⁹ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 47.

¹⁰ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig, Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1979, s. 114. (971. beyit) - (972. beyit).

¹¹ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 77.

¹² Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 83.

¹³ Reşit Rahmeti Arat, *Atabetül Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 52.

¹⁴ Arat, *a.g.e.*, 1992, s. 53.

Yukarıda geçen doğru (çın, çın rast) ve iyi (yahşı) kavramları makale içerisinde konu ettiğimiz dört metin içerisinde de geçmektedir. Çın kavramı gerçek, gerçekçilik anlamlarını taşımaktadır. Bir kişi eğer doğru ve gerçekçi olursa insanlar ona güvenir. İnsanlar doğruluğu sözlerine ve yaptıkları işe yansıtılabildikleri. Böylece toplumda asil, bey olabilecek, *yalıñuk* kavramından ayrı asil bir kişi olurlar.¹⁵

[DH 409]: Gerçek ümmetsen, bu sözleri iyi bilip al;/Bu sözler seçkin ümmete *bal* benzeri/Münafika uymaz bu söz, gelir melal;/Gerçek ümmetseniz; işitip salat selam söyleyin dostlar.¹⁶ Burada Türk kültüründe “Bu sözümü dikkatlice dinle...” cümlesinde olduğu gibi *bal* gibi değerli olan sözümü dinle, bu bir nasihattir mesajı verirken; doğru ve değerli sözün insanlara çok doğru yollar açacağı ifade edilmiştir.¹⁷

Kağanlık yazıtlarında söz, “sab” sözcüğü ile; Kutadgu Bilig’de ve Hikmetlerde ise “söz” ile kelime karşılanmıştır. Söz ile verilmek istenen düşünce, sözün kutsallığı, sözün doğruluğu ve saflığı her üç metinde de tanıklanmıştır. Bu Türk düşüncesinin devamlılığının en somut göstergesidir.

Köñül

Tarihi Türk kültürü alanında çokça rastlanan “köñül” kavramı insanlara verilen nimetlerin başında gelir. İnsan edindiği irfan, bilgi ve bilgelik sayesinde insan/ideal insan derecesine erişir. Köñül kavramı insana hayatı anlayabilmesi için göz, akıl, zeka ve bilgi yeteneği ile verilir. Köñül kavramı ideal insanda asil tabiatlılık, alçak gönüllülük olarak kendini gösterir.¹⁸ Kağanlık yazıtlarında “köñül” kavramı samimiyet, içtenlik bağlamlarında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig içerisinde ise köñül kavramı insan üzerindeki önemli ve merkezi fonksiyonlara sahip, insan varlığında hakim bir kudret olan psikolojik manevi bir faktördür.¹⁹ Kağanlık yazıtları başta olmak üzere tarihi Türk dili alanında köñül kavramı çokça metaforik ve metonimik şekillerde kullanılmıştır.

Tarihi Türk dili alanı metinleri içerisinde köñül kavramı “nefs” ve “heva” gibi olumsuz mânâ alanlarında da kullanılmıştır. Tek başına köñül kavramından ziyade akıl ve bilginin rehberliğinde köñül kavramı ideal insan için uygun görülür.²⁰

Atabetül Hakayık içerisinde köñül kavramı “*egilmez köñül, köñülden çıkar-, köñül al-, köñli yaru-*” kavram alanları içerisinde kullanılmıştır. köñül sözcüğünün tarihi metinler içerisinde bir kişinin hem manevi hem maddi dünyasını oluşturduğu görülür.

¹⁵ Abdullah Kök, “Hakaniye Türkçülerinin Tanıklığında XI. Yüzyıl Türkistan’ında Adalet’in Anlamı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 113, Sayı: 223, Temmuz-Ağustos 2016, s. 146.

¹⁶ *Divân-ı Hikmet, Hoca Ahmet Yesevi*, Edt. Mustafa Tatçı, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016, s. 409.

¹⁷ Abdullah Kök - Özge Eker, “Divân-ı Hikmet ve Atabetül Hakayık’taki Bal ve Söz Metaforları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 115, Sayı: 227, Mart-Nisan 2017, s. 105-106.

¹⁸ Sait Başer, *Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre’den Sevgi Toplumuna*, Seyran Yayınları, 1995, s. 27.

¹⁹ Başer, *a.g.e.*, 1995, s. 29.

²⁰ Başer, *a.g.e.*, 1995, s. 32.

Bilgeliğin şartlarından biri de “nefs”ten arınmış bir “köñül”e sahip olmaktır. Gaflete, uykuya düşen insanların karşısında tarihî metinlerde uyanık gönüller, köñli bedük, mağrur insanlar vardır.²¹ Divân-ı Hikmet’te ise köñül kavramı Allah yolundaki kişileri tanımlamak için kullanılmıştır. “köñli sınık”, yetimleri kazanmak için “köñüllerinin avlanması” gerektiğini ifade etmektedir. Bunlar yanında “köñli yaru-” gönü aydınlatmak, gönle dolmak için kullanılmıştır.

[KT K11]: “...gözden yaş gelse engelleyerek gönülden ağıtlar gelse (ağıtımı) bastırarak düşündüm. İyice düşündüm.”²²

[KT G12]: “...gönümdeki sözlerimi nakşettim...”²³

[KB-2470]: “gönül sahibi olan insan verdiği sözü unutmaz; gönül sahibi olmayan insan ise sözünü tutmaz.”²⁴

[KB-2471]: “gönül olmazsa insan arkadaşını seçemez; akli olmazsa işini yapamaz.”²⁵

[KB-2472]: “gönülsüz insanlar kuru bir kalıp olur; insan her işi gönül ile yapar.”²⁶

[AH. 233-234]: “egilmez köñülni akı er eger/tegilmez muradka akı er te-ger.”²⁷ köñül eğ- alçak gönüllülük kavramının cömertliğin en önemli özelliğidir.

[AH. 365-366]: “tiril edgü fi’lin köñüller alıp/isizliktin özni sıjaru salıp.”²⁸ Kendini feda ederek gönül almanın iyiliğine vurgu yapılır.

[DH 1/2]: Sözni aydım her kim bolsa didâr tâleb/Cânnı cânga peyvend kılıp rengni ulap/Ġarib fâkir yetimlerini köñlin avlap/Köñli bütün halâyıkđın kaçtım muna.

[DH 1/3]: Qayda körseñ köñli sınık merhem bolğıl/Andağ mazlüm yolda kalsa hemden bolğıl/Rûz-ı mahşer dergâhıga mahrem bolğıl/Mâ vü menlik halâyıkđın kiçtim muna.

[DH 6/3]: Kırık ikide tâlib bolup yolga kirip/İhlâs birle yalğuz Hağ’ka köñül birdim/‘Arş u Kürsi Levh’din ötüp Kalem kizdim/Zâtı uluğ hâcem sığnıp kil-dim saña.

[DH 17/3]: Tevbe kılğan ‘aşıklarğa nûrı irür/Tüni küni sâyim bolsa köñli yarur/Qaçan ölüp gürge kirse gûri kingür/Uğan İzi’m Rahim Rahmân rahmeti bar.

Nefs/Gaflet

Gaflet ve gafil insan konusu Köktürk Kağanlık Yazıtları ve Kutadgu Bilig’de tartışılan temel konulardandır. Usallık, usayuk, usrık, usan- şeklinde kullanılan sözcük Hikmetlerde gafil olarak kullanılmasının yanında “köñli katı,

²¹ Başer, a.g.e., 2011, s. 27.

²² Aydın, a.g.e., 2017, s. 68.

²³ Aydın, a.g.e., 2017, s. 50.

²⁴ Arat, a.g.e., 1988, s. 184.

²⁵ Arat, a.g.e., 1988, s. 184.

²⁶ Arat, a.g.e., 1988, s. 184.

²⁷ Arat, a.g.e., 1992, s. 59.

²⁸ Arat, a.g.e., 1992, s. 70.

köñli kara” şeklinde de kullanılmıştır.²⁹ Atabetü'l Hakayık'ta gaflet kavramını da yine hasislik, nakeslik sözcükleri karşılamaktadır. Gaflet uyanıklığın zıddıdır. İnsanı basit düşüncelerin tutsağı yapar. Divân-ı Hikmet'te ise insanı, günahlarla (yazuk) yaşamak, doğru yoldan çıkmak, benliğini bırakmamak, doğru yollardan kötü yollara sapmak, gönlün kararması ve katılaşması nefis yoluna götürmektedir.

[KT G5]: “...Çin halkının sözü tatlı, ipeği yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipeklerle kandırıp uzaklardaki halkları öylece (kendine) yaklaştırmış. Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş.”³⁰

[KB 3565]: “İnsan gafildir ve gözü de çok haristir; böyle olan insan nasıl tuzğa düşmez.”³¹

[KB 3568]: “Gözün haris, kendin sabırsız ve gafilsin; yemini tadarsan ayağın bağlanır.”³²

[AH. 447-448]: hasisleri kötrüp nefisni çalıp/azu kıtsuz ajun karıp mu sunar.³³

[AH. 261-262]: bahıl nakes otun tawar pasbanı/yığar yimez içmez tutar berk anı.³⁴

[DH 4/6]: yazuk bilen yaşım yitti yigirme biş/sübhan İge'm zikr örgetip kögsümni tiş/kögsümdeki girihlerim sin özün yiş/ol sebepdin Hağ'ka sığınip kildim muna.

[DH 14/4]: Süret munda siret anda kudretinde/Uzun tünde yaruğ künde köñlüm anda/Yörer tünde bolup bende barı kıanda/Sorsa anda yazuk turur tilim meniğ.

[DH 18/5]: Nefs yolğa kirgen kişi rüsvâ bolur/Yoldın azıp tayıp tozup gümrâh bolur/Yatsa kıopsa şeytân bile hemrâh bolur/Nefsni tipkil nefsnî tipkil ey bed-kirdâr.

[DH 27/2]: Cândın kıçmey 'ışk sırrını bilse bolmas/Mâldın kıçmey men menlikni kıoysa bolmas/Sivâ bolmay yalguz özin söyse bolmas/Andağ 'aşık il közidin pinhân bolur.

[DH 37/2]: Halk içinde rüsvâ yörür özin bilmes/Nâdânlarını sohbetidin kaçıp kilmes/Ol sebepdin irenlerini büyi kilmes/Közde yaşın nevâ kıılıp yörür bolgay.

[DH 12/17]: *Yahşı yollardın azıp yaman yolğa avuşkan/Şeytan-la'in pîrim dip dâmenîğa yapuşkan/ 'azazilni pîrim dip ırte ahşam körüşken/Arslan Ba-ba'm sözlerin işitiñiz teberrük.*

[DH 1/9]: Köñlüm kıatığ tilim açığ özüm zâlim/Kur'an okup 'amel kıılmas yalğan 'alim/Gârib cânım sarf eyleyin yoktur mâlim/Hağdın kıorkıp otğa tüşmey biştim muna.

²⁹ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 27.

³⁰ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 48.

³¹ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 260.

³² Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 260.

³³ Arat, *a.g.e.*, 1992, s. 76.

³⁴ Arat, *a.g.e.*, 1992, s. 61.

[DH 5/12]: Sâç u sakal hûb akardı köñlüm ara/Rûz-ı mahşer rahm it-
meserj hâlim tebâh/Saa ‘ayân ‘amelsiz min köptür günâh/Cümle melek ya-
zuqlarım bildi dostlar.

Bilgi

Hem Eski Türk inancında hem de İslam inancında bilgi, kendisine atfe-
dilen sembollerle birlikte önemli bir yer tutar. Bilgi insanlığın yaratılışının
temel unsurlarındandır. İnsanlar, hayvanlar, bitkiler, evren Tanrı'nın sonsuz
bilgisinin yansımasıdır.³⁵

Tarihi Türk alanı metinlerine baktığımızda Köktürk Kağanlık yazıtlarında
ideal yönetici tasavvuru vardır. Yazıtlarda kişiöglunu yönetici yapan unsurlar
feraset, fazilet, bilgi (irfandır). Bilgi ve erdemle donatılmış bir gönül dünyaları
vardır. Kağanlık yazıtlarında bilgi kavramı için, bilig bilmez (cahil kişiler-KT
G7), anyıg bilig (fesatlık, huy- KTG5/BK K4), bilir biligim (akıl- KT K10), bi-
ligsiz kağanlar (KT D5) bağlamları içerisinde kullanılmıştır. Uygur Türkçesi
döneminde ise farklı kültür etkileşimlerinden de olsa gerek, bilgi kutsal ve
anlam alanları oldukça fazla kullanılmıştır: bil-, bilgä, bilgüci, biltürgülük,
bilgürmek, bilig (bilim, bilgi, ilim), biliglig (bilgin), biligsiz, bilgisizlik (cehalet,
ilmi olmayan), bililmäk, bilinmäk, biliş, bilmäk.³⁶ Kutadgu Bilig’de de sıra-
dan olmayan, ideal insan için de “kişi” sözcüğü kullanılır. Faydalı ve iş gören
kimse anlamına gelmektedir.³⁷ Divân’da bilgi; akıl, us, hikmet anlamlarına
gelmektedir. Kutadgu Bilig’de adil kişi, ideal kişi köni-doğru olan kişidir. Ku-
tadgu Bilig’de ideal kişinin değeri bilgi ve anlayışı ile doğar.³⁸ Türk-İslâm me-
deniyetinin ilk eseri Kutadgu Bilig’de ise ideal insan kavramı da yine bilgi
ve erdem ile süslenmiş akıl ve gönüldür. Alçak gönüllülük, zerâfet ve asillik
Kutadgu Bilig’in insanı/ideal insandan ayırmak için verdiği özelliklerdir. Akıl
insanla birlikte doğar. Bilgi ve erdem ise sonradan kazanılır. İdeal insandaki
akılın vasıfları zerâfet ve sükûnettir. İdeal insandaki akıl kavramı (akl-ı maad)
hayata ve diğer bireylere üstün körü bakmaz. Her meselenin aslını arar.³⁹ Ku-
tadgu Bilig’de bilgi kavramı dünya görüşünün ilk unsurudur. Bilgi her şeyin
üzerindedir. Ona değer biçilmez ve o en üstün varlıktır. Akıl yoluyla elde edil-
miş bir erdemdir.⁴⁰ Bilgiler uçsuz bucaksızdır. Denizler ve ırmaklar kadardır.
Denizin dibinde bir incidir. İnsanın yüzünü bilginin ağarttığını da Hacıp ifade
etmektedir. Bilgiyi suya ve ırmağa benzetme durumunun Ortadoğu kültür-
lerinde de görüldüğünü Ögel ifade etmektedir.⁴¹ Bilgi sakindir ve durudur.

³⁵ Abdullah Kök - Özge Eker, “Divân-ı Hikmet ve Atabetül Hakayık’taki Bal ve Söz Metaforları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 115, Sayı: 227, Mart-Nisan 2017, s. 112.

³⁶ Mağfîret Kemal Yunusoğlu, *Uygurca Çince İdkut Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 155; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2011, s. 43.

³⁷ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 31.

³⁸ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 31.

³⁹ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 34.

⁴⁰ Mahmut Arslan, *Kutadgu Bilig’deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1987, s. 24-25.

⁴¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, TTK, Ankara 1995, s. 508.

Temelinde abartı, kibir ve gurur yoktur. Buna rağmen taşıması ağırdır ve zordur. Bu yüzden bilgilerin denizlere benzetildiğini ifade edebiliriz.⁴² İlk Türkçe Kur'ân çevirilerinde ise bilig (221/4=018/091), basiret, ibret (körüp bilgi arıtgu 213v/8=017/102) hikmet, akıl anlamları ile bilgi kavramını karşılamıştır.⁴³ Atabetü'l Hakayık'ta da bilgi iliktir, madendir, hazinedir, insanı yaşatır. Bilgisizlik ise yerden yere çarpar. Hakikat, gerçek bilgi insanı kurtuluşa erdirir. Divân-ı Hikmet'te ise sosyal bir bilgi kavram alanı vardır. İnsanlara acılı, zor günlerinde huzura erişme bilgisi verilmiştir. Çünkü bu durum insanlara bir fayda sağlamaktadır. Onların ızdırapları içindeki ruhlarına sosyal bir fayda sağlamaktadır. Ahmed Yesevî ve müritleri kendi bilgilerini, ilimlerini halk için Allah yolunda samimi bir şekilde kullanmışlardır. Divân-ı Hikmet'teki hikmetleri ise bir anlamda felsefi bilgi dörtlükleri olarak adlandırabiliriz.⁴⁴ "gönül" ve "akıl" kavramları da insan yaşamında doğru orantılı olarak yer almaktadır. İdeal kişi akıllı ve vefalıdır. Bunun yanında bilgi ile kendisini donatmıştır. Bilgili insandan da yol öğrenmek, el almak önemlidir.

[KT. K10]: "...Kardeşim Kül Tigin öldü. Kendi kendime düşüncelere daldım. Görür gözüm görmez gibi, *bilir bilgim bilmez gibi* oldu..."⁴⁵

[BK. K4]: "...tatlı sözle, yumuşak ipeklerle kandırıp uzaktaki halkları öylece (kendine) yaklaştırmış. Yakına yerleştikten sonra kötülükleri orada düşünürlermiş..."⁴⁶

[KB. 2605]: "Alim hangi işte bilgisini kullanırsa ona ulaşır. Onu tutar ve elde eder."⁴⁷

[KB. 2606]: İnsan aklını kullanır ve işine bilgi ile başlarsa giriştiği her işte muvaffak olur.⁴⁸

[AH. 47-48]: ol ol 'aql ukuş huş hıredka mekan/bilig ma'dini hem faziletkanı.⁴⁹

[AH. 127-128]: tawarsızka *bilgi* tükenmez tawar/nesebsızka bilgi yirilmez neseb.⁵⁰

[DH 13/6]: Bende bolsañ men menlikni zinhar taşla/Seherlerde cânıñ kaynap tınmay işle/Yoldın azğan gümrâhlarnı *yolğa başla*/Bir nâzârda dillerini safâ kıldım.

[DH 13/1]: *Yolğa kirgen* irenlerdin yolnı sormay/Yığlamay mu ey dostlarım hatâ kıldım/Hak zikrini kiçe kündüz vird eylemey/Eyâ dostlar öz canıma cefâ kıldım.

⁴² Kök - Eker, *a.g.e.*, 2016, s. 113.

⁴³ Abdullah Kök, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'ân Çevirisi (TEM 73 1v-235v/2) Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2004, s. 311.

⁴⁴ Kök - Eker, *a.g.e.*, 2016, s. 113.

⁴⁵ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 67.

⁴⁶ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 75.

⁴⁷ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 193.

⁴⁸ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 193.

⁴⁹ Arat, *a.g.e.*, 1992, s. 45.

⁵⁰ Arat, *a.g.e.*, 1992, s. 87.

[DH 2/22]: Tokuzumda tolğanmadım *toğrı yolğa*/Teberrük dip alıp yördi
koldın koldı/kıvanmadım bu sözlerge kaçtım çölge/ol sebepdin altmış üçde
kirdim yirge.

[DH 5/1]: Nâgehâni tururımda kamuğ büzürg/hak 'ışkını könlüm içre saldı
dostlar/Hızır babam hâzır turup lutf eyleben/Meded kılıp *ilgim tutup* aldı dostlar.

[DH 55/2]: *Toğrı yörge*n kulinı Haqnı izlep yolını/*Râst yörge*n kulinı üm-
met digey Muhammed.

[DH 62/6]: Hemişe yahşılık kılğıl kiter sin uşbu dünyadın/Kıyâmet âb-ı
rüyğa kirek hun-ı ciğer kılsağ.

[DH 66/2]: Kâl 'ilmını oquban hâl 'ilmığa yitiben/Yoqlık içre *batıban bar-
lıklardın alıñlar*.

Akıl/Feraset

Tarihi Türk dili alanı içerisinde Köktürk Kağanlık Yazıtlarında, Kutadgu Bilig'de, Divân-ı Hikmet'te -akıl- gaflete karşı ikaz edilir.⁵¹ İnsanlar bir fıtraten kötü yaratılışa sahiptir; bir de sonradan kötü bir yaratılışa sahip olurlar. İdeal insan, kişi oğlunun sahip olduğu akıl ve irfan olgularının altında hizmet ve hikmet yatmaktadır. Bu ruhi sorumluluklar ideal insan kavramının temelini oluşturmaktadır.⁵²

Kağanlık yazıtlarında akıl, feraset kavramları ileri görüşlülük, farkındalık anlamlarında kullanılmıştır. Akıl ve feraset sahibi olmak töreyi bozmamak, törelere sadık kalmak, yönettiği halka hesap verebilmek, halkı iyi yönetebilmek ve yönetilen olarak Çin'in ihtişamına kanmamak akıl ve feraset sahibi kişilerden talep edilir.

"*yalnguk*" yapıdaki insanı gaflete düşüren heva, heves unsurları aklın fonksiyonu olan anlayış/ukuş kavramları ile kontrol altına alınır.⁵³ Nefs akıl (ukuş) ile kontrol altına alınınca ortaya "*asalet*" kavramı çıkar. Asil insan akıllı ve vefalıdır. Buradaki asaletten kasıt sosyal bir sınıfın adı değildir.⁵⁴ Kutadgu Bilig'de ise eserin üzerine kurulduğu dört öğeden biri olarak akıl unsuru gösterilir.⁵⁵ Kutadgu Bilig'in esas temelini insan ve insani değerler oluşturur. Örneğin devlet yönetimi için hükümdara gerekli olan -kut- kavramı sadece akıllı insanla bağdaşır. Akıllı insanda kut her zaman kalıcıdır. Eserde kut ve saadetin akıllı insanlara yakıştığı düşüncesi vardır.⁵⁶

Atabetül Hakayık'ta ise akıl, ukuş, asıg al-, bütün, çın, ediz, ersig, hıred gibi kavramlarla karşılanmıştır. Akıl kavramı eserde bir zeka mekanıdır, insan zekasıdır, akıl mücevherdir, akıl iliktir, akıl bilgi ve fazilet kaynağıdır. Divân-ı Hikmet'te ise dünya isteklerinden vazgeçmektir. Bir yetimi sevindirmektir.

⁵¹ Başer, *a.g.e.*, 1995, s. 11.

⁵² Başer, *a.g.e.*, 1995, s. 9.

⁵³ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 33.

⁵⁴ Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 33.

⁵⁵ Arat, *a.g.e.*, 1979, s. 3.

⁵⁶ Abdullah Kök - Özge Eker, "Kutadgu Bilig'in Tanıklığında Kültür Lingüistiği Bağlamında Kut Metaforları", *II. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu ve Sergisi, 3-7 Mayıs*, Yayımlanmış Bildiri, Muğla 2017, s. 350-351.

[BK D2]: “üzerine kağan olarak tahta oturdum. Tahta oturduğumda ölecekmiş (yok olacakmış) gibi düşünen Türk beyleri ve halkı kıvanıp sevinip yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı. Bu zamanda kendim tahta oturup bunca önemli yasayı, dört taraftaki (halkı) düzene soktum, (bunları) yazdım...”⁵⁷

[BK D4]: “...bilge kağan imiş, yiğit kağan imiş, komutanları da bilge imiş elbette, yiğit imiş elbette. Beyleri de halkı da doğru imiş. Onun için ülkeyi öylece sahiplenmişler elbette...”⁵⁸

[KB 1700]: Saadete alçak gönüllülük ne kadar uyar. Alim bir insana hilm ve şefkat ne kadar yakışır.⁵⁹

[KB 4022]: İnsan öğrenerek alim olur. Bilgi sahibi olduktan sonra her işi yoluna girer.⁶⁰

[AH 90-91]: eren körki ‘aql ol sünjekniñ yilig/biligsiz yiligsiz sünjek teg ħali.⁶¹

[DH 1/7]: ‘akil irseñ ħariblerni köñlin avla/Mustafa dik ilni kizip yetim kavla/Dünya perest nâ-cinslerdin boyun tavla/Boyun tavlap derya bolup taş-tım muna.

[DH 14/3]: *Közüm tüşti köñlüm uçtı* ‘Arşka aştı/‘ömrüm kiçti nefsim kaçtı bahrım taştı/Kârvân köçti menzil aştı harıp tüşti/Sır ulaştı niteg bolğay hâlim meniñ.

Hizmet

Eski Türkçede “*tapug*” anlamına gelir. Bu sözcük aynı zamanda ibadet anlamına da gelmektedir. Kutadgu Bilig’de “*tapugsuz*” devlet otoritesini hiçe sayar. Kutadgu Bilig’de hizmet, Tanrı ve devlet arasında önemli bir ilişki vardır.⁶² Atabetül Hakayık’ta ise hizmet anlamını emgek, küçe- kavramları karşılamaktadır.

[KT D16]: Amcam hakan tahta oturup Türk halkını yeniden düzenledi. Yeniden doyurdu. Yoksulu zengin etti. Azı çoğalttı.⁶³

[KT D18]: Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık; dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik.⁶⁴

[BK D4]: Köktürkleri düzene sokarak öylece hükmederlermiş. Onlar akıllı hakanlar imiş yiğit hakanlar imiş. Kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, yiğit imişler şüphesiz. Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz. Devleti yönetip yasaları düzenlemişler.⁶⁵

[KB. 3997]: Hizmet etmek için önce insan, yolu töreyi bilmelidir. Onun tavrı hareketi ile sözü teşrifata uygun olmalıdır.⁶⁶

⁵⁷ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 80.

⁵⁸ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 81.

⁵⁹ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 131.

⁶⁰ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 291.

⁶¹ Arat, *a.g.e.*, 1992, s. 48.

⁶² Başer, *a.g.e.*, 2011, s. 36.

⁶³ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 56.

⁶⁴ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 57.

⁶⁵ Aydın, *a.g.e.*, 2017, s. 81.

⁶⁶ Arat, *a.g.e.*, 1988, s. 290.

[KB 4000]: Sen beylere hizmet etmek istersen, gönül ve dilini doğru tut. Sözüne hakim ol.⁶⁷

[AH. 331-332]: küç emgek tegürme kişike qalı/saşa tegse emgek kişiden kötü.⁶⁸

[AH 182-183]: hâsis neşdin ötrü tip özün küçe/nelük malğa munça köñül bamaqıñ.⁶⁹

[DH 1/13]: Pir-i muğan *hızmetide* yügrüp yördüm/*Hızmet* kılıp közüm yummay hâzır turdum/Meded kıldı 'Azazilni kavlap sürdüm/Andın soñra qanat qaqip uçtum muna.

[DH 2/19]: 'akıl irseñ irenlerge *hızmet* kılğıl/Emr-i ma'ruf kılğanlarğa 'iz-zet kılğıl/Neñy-i münker kılğanlarğa hõrmet kılğıl/Ol sebepdin altmış üçde kirdim yirge.

Sonuç olarak Kağanlık yazıtlarında; Söz kavramını "sab" sözcüğü karşılar. Burada söz kavramının doğru ve samimi olması gerektiği vurgulanır. "Bu sözümde yalan var mı?" sorusuna verilecek cevap sözün onaylanmasını beklemektir. Sözün doğru olmasına kağanların ne kadar önem verdiğini gösterir. Kutadgu Bilig'de sözün faydası, doğru ve güzel olması gerektiği üzerinde durulmuştur. Hikmetlerde ise kulağın faydalı ve önemli söz/sözler duyması düşüncesi verilmiştir.

Çalışmada üzerinde durulan *köñül kavramı* ise Kağanlık yazıtlarında "akıl", "zihin" ve "fikir" anlamlarında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de içtenlik anlamında ve özellikle bir iş yaparken takınılan olumlu tavır ya da diğer-gamlık anlamlarında kullanılmıştır. Hikmetlerde ise gönül kavramı içtenlik, samimiyet, bir yetimin kalbi, bilgi sahibi olan bir insanın aydınlanmış yüreği bağlamlarında kullanılmıştır.

İdeal insan dışındaki kişilerin "yalnguk"ların düştüğü durum, *gafllet* ise Kağanlık yazıtlarında Çin'in politikalarına aldanma bağlamı içerisinde kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de ise insanın kibri, hasetliği ve sabırsızlığı *gafllet* anlamlarına gelmektedir. Hikmetlerde ise yazuk (günah) işlemek, yoldan çıkma-, benliğini bırakmamak, kendini bilmemek, doğru yolları bırakıp yanlış yollara sapmak anlamlarında kullanılmıştır.

İdeal insanda bulunması gereken özelliklerden *bilgi kavramı* ise Kağanlık yazıtlarında "akla sahip olmak, dünya görüşüne sahip olmak" bağlamlarında kullanılmıştır. Diğer yandan da beyinlerde ve kalplerde güdülen düşünce, niyet anlamlarında kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de ise kişinin sahip olduğu bilgi ve yaptığı iş birbirleri ile doğru orantılıdır. Kişi bilgisi doğrultusunda yönetir ve bir iş ortaya koyar. Hikmetlerde ise bilgi kavramı "doğru yolda olmak, doğru yola girmek, iyilik yapmak, bir müşdidin bilgisiyle birlikte bir yola girmek" bağlamları içerisinde kullanılmıştır.

Akul/feraset kavramı ise; Kağanlık yazıtlarında düşünceli bir bey olmak (sak), bilgeliğe sahip olmak (bilge hakanlar) bağlamlarında kullanılmıştır. Ku-

⁶⁷ Arat, a.g.e., 1988, s. 290.

⁶⁸ Arat, a.g.e., 1992, s. 67.

⁶⁹ Arat, a.g.e., 1992, s. 55.

tadgu Bilig'de usayuk olarak geçen sözcük her işte başarılı olmanın temelini akla, bunun yanında şefkatli ve bilgili olmaya bağlamaktadır. Hikmetlerde ise feraset/akıl dünya bilgisinden uzaklaşarak gerçek bilgiye ulaşmak bağlamında kullanılmıştır.

Türk kültürünün önemli bir eylem tezahürü olan *hizmet* sözcüğü ise Kağanlık yazıtlarında birçok eylem tarafından karşılanır; düzenle-, bay kıl-, ilsi-ret-, yönet-, ilt-, tanzim et- anlam alanları içerisinde kullanılmıştır. Kutadgu Bilig'de hizmet etme tap- eylemi törü ile bağdaştırılmıştır. Kutadgu Bilig'de hizmet etmenin temeli *bilgi sahibi olmaya, vicdanlı olmaya, kanun bilmeye* bağlanmaktadır. Kağanlık yazıtlarında halka, Kutadgu Bilig'de hem halka hem de bir beye, Hikmetlerde ise bir mürşide, erenlere hak yolunda hizmet etme kaygısı vardır. Bu eserlerdeki hizmet etme eyleminin temeli bilgi, görgü, alçak gönüllülük ve kural bilmeye bağlanmaktadır.

Sonuç

Ele aldığımız bu kavramlardan hareketle Türk düşünce sistemi dünden yarına varlığını kesintisiz olarak devam ettirmektedir. Gerek edebî metinlerde gerekse hayat tarzında dünden bugüne hangi coğrafyada hangi tarihte hangi zamanda olursa olsun Türk kültürünün devamlılığı artarak devam etmektedir. Kültürel izlerini kesintisiz hayatın her alanında ideal özellik olarak karşımıza çıkarmaktadır. Türkler hangi alfabe ile yazarsa yazsın hangi dini etki altında kalırsa kalsın kültürel düşünce kodlarının genetik izlerini geçmişten geleceğe kararlılıkla taşımaktadırlar. Türk değişik coğrafyalarda değişik zamanda bilgi ile donattığı ahlakla yetiştirdiği insanını kanunla idealist yapmıştır. Türk'ün dünya tasavvuru ideal insanın özellikleri olan *akıl, bilgi, hizmet, gönül, nefis*, söz gibi kavramlarda karşıtlık bulmuş Türk'ün ideal yönetim biçimlerine de sirayet etmiş ve ülkü olarak sosyal hayatın her alanını kuşatmıştır.

Kaynaklar

ARAT, Reşid Rahmeti: *Kutadgu Bilig-Metin I*, I. Baskı, TDK Yayınları, Ankara 1947.

_____ : *Kutadgu Bilig-Çeviri II*, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

_____ : *Kutadgu Bilig-Index III*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1979.

_____ : *Atabetü'l Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

ARSLAN, Mahmut: *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1987.

ARSLAN, Ahmet: *Fârâbî, İlimlerin Sayımı, İhsâu'l Ulûm*, Divan Kitap, 5. Baskı, 2015.

ATALAY, Besim: *Divanü Lûgat-i't Türk Tercümesi, I-II*, TDK Yayınları, Ankara 2016.

AYDIN, Erhan: *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, Eylül 2017.

BAŞER, Sait: *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre'den Sevgi Toplumuna*, Seyran Yayınları, 1995.

BAŞER, Sait: *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İrfan Yayıncılık, 2011.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2011.

ÇETİN, Engin: "Orhon Yazıtlarında İtaat Kavramı", *Turkish Studies*, 4/8, 2009.

Divân-ı Hikmet, Hoca Ahmet Yesevi, Edt. Mustafa Tatçı, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2016.

ERASLAN, Kemal: *Divân-ı Hikmet Seçmeler*, Haz. Kemal Eraslan, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, 1. baskı, Ötüken Yayınları, Ankara 1977.

KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk-İslam Sentezi*, 5. baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

KÖK, Abdullah: "Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2)", *Giriş-İnceleme-Metin-Dizin*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dan.: Prof. Dr. Sema Barutcu Özönder, Ankara Üniversitesi SBE, 2004.

_____ : "Hakaniye Türkçülerinin Tanıklığında XI. Yüzyıl Türkistan'ında Adalet'in Anlamı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 113, Sayı: 223, Temmuz-Ağustos 2016.

_____ : "XI. Yüzyılda Türklerin Dünyasında Yusuf'un Tanıklığında Devlet'in Anlamı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 4, Aralık 2016.

_____ : "Pir-i Türkistan'ın Türkçe Ülküsü", *Vuslatının 850. Yılında Hoca Ahmet Yesevi, I. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu*, Antalya, Türkiye, 23-25 Mayıs 2016.

KÖK, Abdullah - EKER, Özge: "Pir-i Türkistan'ın Tanıklığında Türkçe Deyimlerin Tarihi İzi", *2016 Hoca Ahmed Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, Antalya 2016.

_____ : "Atabetül Hakâyık'ın Tanıklığında Bilgi Metaforları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 225, Aralık 2016.

_____ : "Divân-ı Hikmet ve Atabetül Hakâyık'taki Bal ve Söz Metaforları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 115, Sayı: 227, Mart-Nisan 2017.

_____ : "Kutadgu Bilig'in Tanıklığında Kültür Lingüistiği Bağlamında Kut Metaforları", *II. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu ve Sergisi, Yayımlanmış Bildiri*, 3-7 Mayıs 2017.

_____ : *Pir-i Türkistan'ın Metafor Dünyası*, Kesit Yayınları, İstanbul 2016.

ÖGEL, Bahaeddin: *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları İle Destanlar)*, TTK, Ankara 1995.

YUNUSOĞLU, Mağfiret Kemal: *Uygurca Çince İdikut Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

SİBİRYA'DA TÜRK KÜLTÜRÜNE DAİR İZLER

Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Öz

Bugün dünya coğrafyasının önemli bir bölümünün adı Sibiryaya diye anılmaktadır. Sibir adının nereden geldiği ve manası konusundaki iddiaların hepsi bir yana, kelime herhalde Türkçe ile alakalıdır. Bugün Sibiryaya'nın kesin sınırlarını çizmek mümkün değildir. Ancak kabaca tarif edecek olursak Sibiryaya; 50. kuzey enleminin yukarıları ile Ural Dağları'nın doğusu olarak gösterilebilir. Aşağı-yukarı 13 milyon km² yüzölçümüne sahiptir. Söz konusu coğrafyaya dikkatlice bakılırsa, buralarda yaşayan kavimlerin ekseriyetini Türkler meydana getirir. Sibiryaya ve Doğu Avrupa'nın her köşesine adeta Türk mührü vurulmuştur. Kazılmak ve soyulmakla bitirilemeyen Türk kurganları ve bunlardan çıkan arkeolojik malzemeler buna delildir.

Anahtar kelimeler: Sibiryaya, Türkler, Türk Kültürü.

The Marks About Turkic Culture in Siberian

Abstract

Today, a vast area of the world is named as Siberian. Aside all claims about where Sibir word stems from and what it means, it is probably related to Turkish language. Today, it is not possible to draw an exact map of Siberian. However, to sketch, Siberian can be pointed on upside of the 50th north latitude and east side of Ural Mountains. It has approximately 13-million km² surface area. As the area being talked about is scrutinized, it is clear that most of the peoples dwelling in the region are Turkish. It is obvious that we can pursue Turkish traces on the every corner of Siberian and East Europe. Turkish cairns and archaeological goods, which are boundless despite excavations and tomb raiding, are proofs for it.

Keywords: Siberia, Turks, Turkic Culture.

İnsanların Sibiryaya topraklarında yaşamaya başlamaları binlerce yıl önceye gitmektedir. Pek tabidir ki ilk zamanlarda yerleşim bölgeleri nehir vadilerinde, burada da çoğunlukta Yenisey (Eneseay/Anaçay) ve İrtiş kıyılarında olmuştur. Bununla birlikte Sibiryaya topraklarında Taş Devri'nden itibaren insan izlerine

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi.

rastlanılmaktadır. Av ve ev işlerinde kullanılmak üzere bu yörede taş, kemik ve ağaçlardan yapılmış bıçak ve iğne gibi aletlere sıkça tesadüf ediliyor. Özellikle Kemçik Nehri'nin Yenisey'e döküldüğü yerde bulunan Kum-sug'da çıkarılan araçlar bu konuda çok değerli bilgiler vermektedir. Elde geçen malzemeler arasındaki mızrak uçları ve bazı tarım aletlerinin bütün Sibirya bölgesinde bulunanlarla aynı olması, buralarda yaşayan kavimlerin ortak bir kültüre sahip olduklarına da işaret etmektedir.

Bilge Kagan Anıt Alanında Bulunan Metaller

Günümüzden yaklaşık on beş bin sene önce buzların erimesiyle birlikte Sibirya coğrafyasının bugünkü konumunu aldığı söylenir. Bundan sonra çevre toplulukları için avcılık dönemi başlar. Ok ve yayın icadıyla da avcılığın geliştiğini görüyoruz. Bölgede çanak ve çömlek yapımının ardından Yeni Taş Devri'nin (Neolit - M.Ö. 4000-3000) başlaması söz konusudur. Bu çağa ait az da olsa bulgular mevcuttur. Turan Nehri kıyısında Yeni Taş Devri'nden kalma yerleşim birimleri, daha doğrusu barınaklar görülmüştür; ki daha evvelce de belirttiğimiz üzere bölgenin Afanesyevo (M.Ö. 3000-1700), Okunev (M.Ö. 2400-1750) ve Andronovo (M.Ö. 1700-1200) kültürlerinde bol miktarda hayvan kemikleri, demir ve altın, bunlardan yapılan ok uçları, iğne, bıçak ve süs eşyaları gibi alet-edevat ile çanak-çömlek kırıntıları da çıkmıştır.¹

Bronz Çağı'nın ortalarında Güney Sibirya kavimleri hayvancılığa ilk adımlarını attılar. İnek, koyun ve at yetiştirmeye başladılar. Bölgede Bronz Dönemi'ne ait metalden yapılmış hançerler, ok uçları ve süs eşyaları bulunmuş; Sibirya'nın çeşitli yerlerinde de maden eritme fırınları göze çarpmıştır. Dolayısıyla en önemli meslekleri demircilik ve madencilik olan eski Sibirya Türkleri'nin, Karasuk Kültürü (M.Ö. 1300-700) gibi merkezlerde mükemmel kılıç, kargı ve temrenlerine hâlâ tesadüf edilebilmektedir. Buna bağlı olarak Türk kılıçlarının hayvan figürlü kabzalarının zaman zaman altın gibi madenlerle kaplandığını ve kıymetli taşlarla süslendiğini görürüz. Ayrıca kemer tokaları, kayış uçları, ok sadakları, zırhlar ve tolgaların çok kere işlemeli olduğuna,

¹ L.P. Potapov, "The Khakasy", *The People of Siberia*, Ed. M.G. Levin - L.P. Potapov, Chicago 1964, s. 342-343; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014, s. 19-20, 186-190; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015, s. 499-501.

Noyon Ula Kurgan Alanı

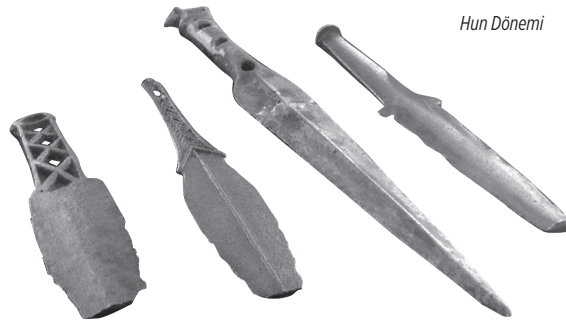

Berel Kurgan - Altaylar

altın ve gümüş ile bezendiğine; madeni tabak ve testilerin birer sanat eseri değerinde yapıldığına şahitiz. Bu arada arabalar ve kurganlardan çıkan çadır kalıntılarını, mezarlarda rastlanan yiyecek ve içecekleri, türlü dokumaları, hayvan heykelciklerini de unutmamak gerekir.

Bununla beraber M.Ö. I. binlerde, hayvancılığın Sibirya'nın bozkır bölgelerinde yaşayanların temel işi olduğunu biliyoruz. Bu da yarı-göçebe denilen Türklerin milli hayat tarzı konar-göçer yaşayışın ortaya çıkmasına yol açtı. Bu hayat anlayışı, mevsimlere göre göç etmeyi gerektirmekte idi. Yani yazın hayvanların otlatılması için otu ve suyu bol olan yerlere gidilirken, kışın daha sıcak ve güvenli bölgelerde oturuluyordu.

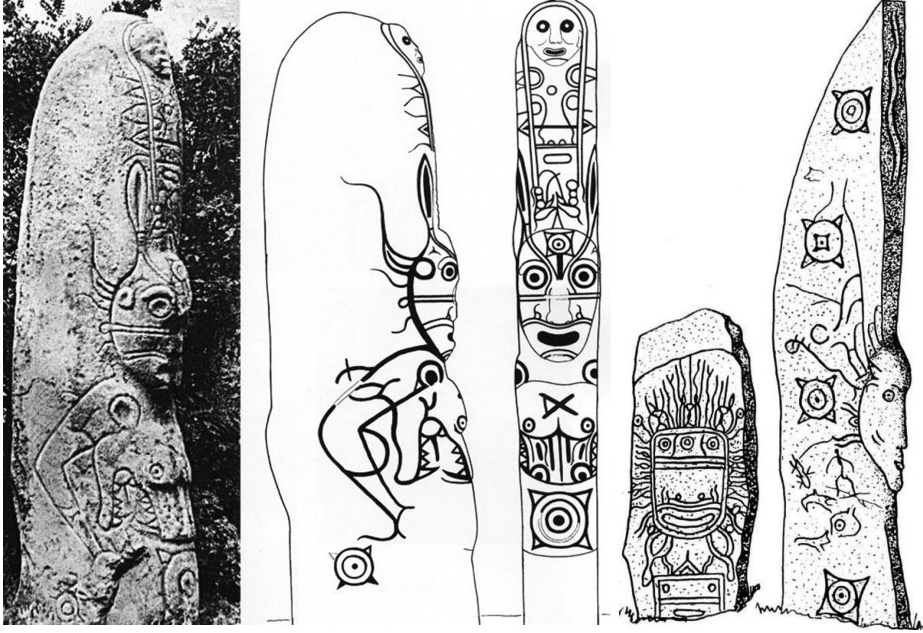
Tabiki bu çağlarda bozkır ve dağlarda yaşayanlar için avcılığın da günlük sıradan işler olduğunu söyleyebiliriz. Bunun da temelinde et, deri ve boynuzlar için geyikler gibi, ayı, kurt ve yaban domuzlarının avlanması yatmaktadır. Çünkü bu hayvanların dişleri ve boynuzlarından yapılan araç sapları ve kol-yelere buralarda açılan mezarlarda sık sık rastlanmaktadır. Belki bu dönemin

Hun Dönemi

bir başka göstergesi olan Tagar ve Taştık'taki (M.Ö. 700 - M.S. 400) mezarlarda; insanların gündelik süs eşyaları, bıçak ve orak gibi aletlerle gömüldüklerini ve Yenisey (Enesey/Anaçay) Vadisi'ndeki kaya resimlerinde çadır biçimli ağaç evlerini gözlemliyoruz.²

² E.A. Golomshtok - M.P. Griaznov, "The Pazirik Burial of Altai", *American Journal of Archaeology*, 37/1, Boston 1933, s. 30-45; Gyula Németh, "Türklüğün Eski Çağı", Çev. Şerif Baştav, *Ülkü*, 15/86, Ankara 1940, s. 301; E.D. Phillip, "New Light on the Ancient History of the Eurasian Steppe", *American Journal of Archaeology*, 61/3, Boston 1957, s. 271-279; M.G. Levin, *Ethnic Origins of the Peoples of Northeastern Asia*, Toronto 1963, s. 22; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*,

Okunev Kültürü

Ayrıca konar-göçer hayata geçilmesi amacıyla zamanla kış mevsimlerinde barınmak için sağlam ağaçlardan evler inşa edildi. Yaylalarda ise keçeden mamül çadırların olduğu, Yenisey (Enesey/Anaçay) bölgesinde bulunan yazıtlardaki ibarelerden de anlaşılmaktadır. Onlar pek tabiki pişirme usulüyle çanak-çömlek yapma işlerini de biliyorlardı. Sıvılar için boğazı dar, alt tarafı geniş, yemek pişirmek için de kazana benzeyen büyük kaplar icat edildi. Bu kullandıkları nesnelere kil ve madenin yanı sıra ağaç ile deriden de yapabiliyorlardı. Dolayısıyla Sibirya'nın en eski ahalisi durumundaki Türklerin, çok

güç ve zahmetli olan deri imaline milattan evvelki zamanlardan itibaren başladıklarını da söyleyebiliriz. Hayvan derilerini yağlarını temizledikten sonra ayran veya yoğurt ile işlenmeye hazırlıyorlar ve ağaçtan yaptıkları aletler ile onları kullanılır hale getiriyorlardı.

Kurganlarda bulunan iğneler de herhalde giyim-kuşamlarını dikmek içindi. Bu mezarlardan çıkan ipler kurutulmuş damarlardan ve koyun yününden eğriliyordu. Günlük hayatta kullanılan giysiler arasında deri ve keçeden mamül şapkalar, kadın kaftanları, deri ve yünden imâl dar pantolonlar da vardır. Ayaklarına yazın yumuşak deriden hazırlanan kısa, kışın da uzun

Bilge Kagan'ın Tacı

2. Baskı, İstanbul 1983, s. 48; N. Yamada, "The Original Turkish Homeland", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 9, Harvard 1985, s. 243; Sergey Grigoryevič Klyashorniy - T.İ. Sultanov, *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003, s. 14.

Hun Elbisesi - Noyon Ula

Kam Elbisesi

çizmeler giymişlerdi. Türk'ün tipik elbisesinin ceket-pantolon ve çizmeden meydana geldiğini ise herkes bilir. Çünkü bir binek hayvanı olarak atı kullanılan ve savaşlarını genellikle at üstünde gerçekleştiren bu insanlar için en rahat giyiniş tarzı buydu. Ceketlerinde düğme kullanırlar, onları da Çinlilerin aksine sola açarlardı.³

Bütün Türklerin faydalandıkları en önemli hayvanın at olduğunu söylemeye bile gerek yoktur. M.Ö. 3000'lere dayanan Afanasyevo kültüründe ortaya çıkarılan at ve koyun kemikleri⁴ bunu ispatlamaktadır. Bu çağlarda atları yönetmek için yapılan dizginlerin, çeşitli hayvan dişleriyle süslediği de görülür. Dizginlerin gemleri önceleri bronzdan, daha sonra da demirden imal edilmiştir.⁵ İnsan veya eşya taşınması için gerekli olan arabayı da ilk kullanan

³ G. Feher, "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü", *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943, s. 308-309; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: V, Ankara 1985, s. 115; Saadettin Yağmur Gömeç, "Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları", *Türksoy*, Sayı: 7, Ankara 2002, s. 30; Lev Nikolayeviç Gumilev, *Muhayyel İmparatorluğun İzinde*, Çev. A. Batur, 2. Baskı, İstanbul 2003, s. 51; Peter Benjamin Golden, *Khazar Studies, An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars*, Budapest 1980, s. 117; Ulrich Beck - Gleen M. Wagner, "The Invention of Trousers and its Likely Affiliation with Horseback Riding and Mobility: A Case Study of Late 2nd Millennium BC Finds from Turfan in Eastern Central Asia", *Quaternary International*, Vol. 30, Newfoundland 2014, s. 1-10; *Ertüny Nuudelçdiy Bunhant Bulşnu*, Zoihogçid A. Oçir - L. Erdenebold - S. Harcaubay - H. Jantegin, Ulaanbaatar 2013, s. 14-288.

⁴ Altaylar bölgesindeki Ulagan, Kurot ve Kuyun kurganları ile Baykal-Yenisey civarında, seksen mezardan ibaret Afanasyevo ve Bronz Çağı'na denk geldiği söylenen Andronovo kültür katmanları M.Ö. 4000-1200 yıllarına kadar götürülmektedir. Bununla beraber Afanasyevo'dan daha eski olduğu söylenen Ulagan ve diğer arkeolojik merkezlerde ele geçen buluntuların ortak özelliklerine baktığımızda; iskeletler beyaz Turanlı irka aittir. Bunun dışında söz konusu kurgan bölgelerinde çıkan malzemelerin arasında kartal pençeleri, taştan yapılmış ve bazan topraktan geniş ağızlı, kulpsuz, düz tabanlı, yuvarlak kap-kacak, bıçak sapları, keramik eserler, çakmak taşı, kemik ve madenden imal ok uçları, yiyecek artıkları, kolye gibi süs eşyaları ile at, deve, sığır ve koyun kemikleri bulunmaktadır. Bakınız, Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984, s. 1-27.

⁵ Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Kültüründe At", *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır*, Konya 2016, s. 819-834.

kavimlerden birisi Türkler idi ki, hem yazılı belgeler, hem sözlü destan parçaları, hem de arkeolojik buluntular bunu doğrular.

Sibirya bölgesi Türklerinin M.Ö. V. - III. yüzyıllarda kuvvetli bir akrabalık bağı ile birleştikleri ortaya çıkıyor. Soyların ailelere ayrıldığı, kazılar sonunda bulunan mezarlarda ise zaman zaman aynı yere gömülen birkaç kişiye rastlanılması, bunların herhalde tek bir aileye veya hastalık ya da bir kavgada ölenlere ait olduğunu göstermektedir. Bazen bu tür kabirler uzun ve düzgün zincirler gibi dizilmektedir. Bu mezarlarda çok kıymetli nesnelere de bulunuyordu. Buralarda değişik hayvan boynuzlarından yapılmış süslere, kartal veya geyik başı şeklinde işlenen kemer tokalarına ve süslü şapkalara rastlanılıyordu.⁶ Bu da bize Türklerin kuyumculuğu çok eskiden beri bildiklerini, kemik ve ağaç oymacılığını da becerdiklerini gösterir.

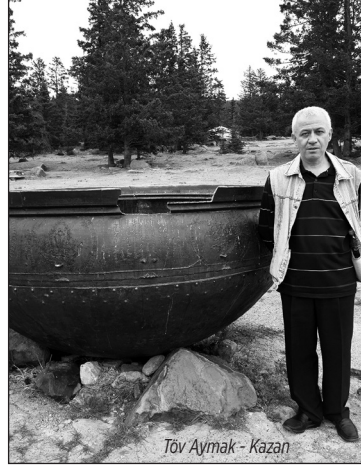
Mezarlar genelde ev şeklinde yapılıyordu. Bunların taban ve tavanı ağaçlardan örülmekte olup, derinlikleri ise 3.5 metreden öteye fazla geçmiyordu. Çünkü iklimin soğukluğu sebebiyle çok aşağılara inmek mümkün değil idi. Kabirlerin kapısı genelde doğuya ve güneye dönük olup, bunlar ekseriyetle taştan veya tahta kalaslardan yapılmaktaydı. Ölünün ayakları kapıya yönelik konularak, başı batı istikametine çevriliyordu. Mezarlardan çıkarılan iskeletlerin bazen uyuma vaziyetine göre yatırıldıkları, sol tarafına döndürüldükleri ve dizlerinin büküldüğü de görülmüştür. Ölen insanın yanına biraz yiyecek, erkek ise kullandığı savaş aletleri, kadın ise ayna, tarak, makas, iğne ve başka süs eşyaları bırakılıyordu. Fazla olmasa da bu kabirlerden hâlâ at eyerleri ve cesetleri de çıkmakla beraber, Türk-Hun kurganlarında bilhassa hayvancılığa ait malzemeler oldukça çoktur.⁷ Nihayet eski Türkler mezarın

⁶ *Istoriya Tuvi*, Tom I, Moskva 1964, s. 20-54; Saadettin Yağmur Gömeç, "Türklerin Medeniyet Tarihindeki Yeri", *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi*, No: 87, Ankara 2007, s. 21-22; Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri...*, s. 500-501.

⁷ Golomshtok-Griaznov, a.g.m., s. 35-36; Feher, a.g.m., s. 302; Josef Strzygowski, "Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buz Devrindeki Menşei", Çev. C. Köprülü, *Ülkü*, 9/49, Ankara 1937, s. 28; Strzygowski, "Türkler ve Orta Asya San'atı Meselesi", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 3, İstanbul 1935,

en üstüne toprak veya taştan tepeler yığmakta idiler.

Çeşitli Türk dönemine ait bu mezarların inşasında dini inançların ve törenlerin büyük bir etkisinin bulunduğunu da söyleyebiliriz. İnanışların temelinde ise Kök Tengri dini ile tabiattaki birtakım varlıklara saygı yer almaktaydı. Kötülüklerden korunmak için bu insanların çoğu zaman geyik, kurt ve ayı dişlerini kullandıkları, mezarlardan çıkan bulgulara dayanılarak iddia edilmiştir. Eski Türklerin bazı hayvanların sahip oldukları güçleri, bu şekilde kendi bedenlerine geçirdiklerini düşünmüş olabileceklerini de akla getirebiliriz.

Çin kaynaklarına baktığımızda, Türklerin Sibirya'daki varlıkları M.Ö. 24. asra kadar gider ve Türk-Hunlarla birlikte modern devlet yapıları da ortaya çıkar.⁸ Arkeolojik ve yazılı malzemelere göre Türklerin bütün Sibirya'nın etnik ve kültürel bünyesinde çok büyük değişikliklere sebep oldukları inkâr edilemez bir gerçektir.

Koyun gibi hayvanların yetiştirilmeye başlanması ise, bu coğrafyada konar-göçer hayatın hızla inkişafına yol açmıştır. Fakat eski Türklerin sadece hayvancı bir toplum şeklinde tanınmaları da doğru değildir. Onlar aynı zamanda toprağın işlenilmesi usulü olan çiftçiliği de erken devirlerden itibaren biliyorlardı. Avcılık, hayvancılık, tarım ve ticaret Türkistan Türkleri tarafından sürekli geliştirilmiştir. Bu yüzden bir hususa daha değinmekte fayda görüyoruz ki; konar-göçer toplumların kullandıkları araç ve gereçler kilden yapılanlardan daha dayanıklı ve kullanışlıydı.

Bununla birlikte at, koyun ve kısmen deve ile sığır yetiştiricisi olan bozkırlı Türk'ün başlıca yiyeceği etten ibaretti. Fakat en çok da at ve koyun eti yeniyor, sanılsa da bu doğru değildir. Zor yetişen, onların sütünden ve kılından faydalanılarak pek çok ihtiyacın karşılandığı bu hayvanların sürekli kesilmesi mantık haricindedir. Hunlardan beri en ünlü Türk içeceği de, kısrak sütünden imal edilen kımızdı. Sebzenin fazla itibarı yoktu. Başta süreklilik avları sayesinde bol miktarda ete sahip olan Türkler, bunu uzun müddet koruyabilmek için çok erken çağlarda konserve yapmayı öğrenmişlerdi. Konserve et Çin'e satılan başlıca maddelerdendi. Türkistan ve dolayısıyla Sibirya bölgesi Türkleri komşu ülkelere umumiyetle evvela at olmak üzere canlı hayvan, deri, köse-

s. 57-59; Louis Hambis, "Central Asia", *Encyclopedia of World Art*, Vol. 1, New York 1968, s. 822; Abdülkadir İnan, "Türkistan'da ve Altaylarda Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları", *Bellekten*, Cilt: 12, Ankara 1948, s. 275; Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 308; C. Balint, "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988, s. 36-37; Mihail Artamonov, *Istoriya Khazar*, Leningrad 1962, s. 577; Klyashorniy - Sultanov, *a.g.e.*, s. 329; Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul 2016, s. 73.

⁸ Saadetin Yağmur Gömeç, *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012, s. 34-36.

Gov - Altay

Türkler deriye, çeşitli maden ve ağaca da çok güzel şekiller verebildikleri gibi, bunlara muhteşem oyma ve kakmalar yapabiliyorlardı. Resim sanatı ise bütün Türkistan Türkleri tarafından çok geliştirilmiştir. Özellikle kayalar üstüne kazılan savaş, av ve günlük hayatı ihtiva eden figürler çok ilgi çekicidir.

Türkistan ve Sibiry Türkleri arasında bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısında araştırmalar yapan Vasili Radloff, Vladimir Verbitsky, Andrey Anohin gibi ilim adamları Türklerin inanç sistemleri hakkında da tespitlerde bulunmuşlar; fakat onların birtakım meseleleri incelemeden verdikleri hükümler sonucunda eski Türk dininin ana vasfında Şamanlık varmış gibi bir düşünce de hâsıl olmuştur. Bundan dolayı, bugün Asya bozkırlarındaki dini inançların şamanlığa bağlanması neredeyse adet haline gelmiştir. Halbuki eski Türk topluluklarında şamanlığa benzer bir inancın varlığına ihtimal verdirecek hiçbir kayıt mevcut olmadığını biliyoruz. Altay, Tuva ve Hakas Türkleri tarafından bugün şaman manasına “Kam” sözü, Sahalarca da “Oyun” terimi kullanılmakta ve kam kelimesi bilindiği kadarıyla 5. yüzyıldan beri de yaşamakta

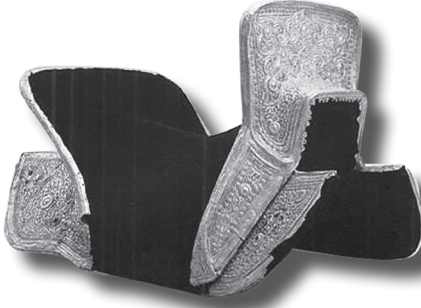
le, kürk, hayvani gıdalar götürürler; karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı. Türklere Çin’den ipekli kumaş, pirinç, Bizans’tan diğer ihtiyaç maddeleri gelir, Türkler de onların eksiklerini tamamlarlardı.⁹ Sınır kasabalarında cereyan eden ticaret faaliyetlerine Bizans ve Çinliler de büyük önem gösteriyorlardı.

Eski Türkler milattan önceki çağlardan itibaren ateş kullanmayı da biliyorlardı. Onlar kuru ağaçları birbirlerine sürterek ateş yakarlardı. Hatta Türklerin türeyişle alakalı destanlarına baktığımızda, ateşi bulan kişi Türklerin atalarından biridir ve ismi de Türk’tür.¹⁰

Bezeme sanatının muhteşem örneklerini Sibiry bölgesi keramiklerinde de görmek mümkündür. İşleme ve süsleme sanatının numunelerine sadece kaplarda değil, elbiseler ve savaş aletleri üzerinde de rastlanır.

⁹ Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, Çev. N. Lugal, Ankara 1949, s. 154; Gülbeden, *Hümayunnâme*, Çev. A. Yelgar, Ankara 1944, s. 186; İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, s. 26; Ebu Bekri Tihriani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. M. Öztürk, Ankara 2001, s. 120; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, 2. Baskı, Ankara 1984, s. 90; Özkan İzgi, “Kao-Ch’ang (Turfan) Uygurları”, *Tarihte Türk Devletleri*, Cilt: I, Ankara 1987, s. 239; Hasan-ı Rumlu, *Ahserü’t-Tevarih*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2006, s. 101; Gömeç, *Türk Kültürünün...*, s. 169-204.

¹⁰ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015, s. 174-175.

Eyer - Moğolistan

Bronz Kurt - Hun Dönemi

olup, Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig ve Turfan metinlerinde de geçmektedir.

Günümüzde eski Türk dininin geleneklerini yaşatan Türklerin kozmogonisine göre, esas itibarıyla tanrıların en yükseği, insanoğlunu yaratan Tengri Kayra Kan (veya Bay Ülgen) kişiyi ve bunun aracılığıyla yeryüzünü yaratmış, kişinin kendisiyle mücadeleye girmesi üzerine ona “Erlik” adını vererek, ışık diyarından, yeraltına atmış ve yerden dokuz dallı bir ağaç büyüterek, her dalında bir cins insan türetmiştir. Bilindiği üzere Müslümanlığın kitabı Kuran-ı Kerim’in Hucurât Suresi, 13. ayetinde Allah: “Biz sizi bir erkekle, bir dişiden yarattık. Birbirinizle tanışasınız diye sizi milletlere ve kabilelere ayırdık”, der ki; yaratılış hikâyelerinin hemen hemen tamamına yakını kutsal kitaplardakilerin değişik birer söylenişidir. Bu durumu da göz önünde bulundurmak gerekir.

Her toplulukta olduğu gibi, Türklerde de Hakk dinlere girmeden önceki bazı gelenek ve görenekler yeni mensubu oldukları dinin içerisine şu veya bu şekilde sokulmuştur. Bunlar o inancın tesirine uğrayarak günlük hayatta sanki dinin gereğiymiş gibi yorumlanır. Mesela yüksek ve gürültülü bir şekilde yapılan zikir ayinlerinin İslamiyet’e sonradan sızdığı söylenir. Yani inançlar buldukları kültürel ortamın aktif etkisinde kalarak bazı karakteristik özellikler alır. Semavi dinlerin ve geleneksel inançların birbirine karışması neticesinde çoğu eski örf ve düşünceler yeni manalar kazanır. Bunun gibi, dünyanın ve insanın yaratılışıyla ilgili rivayetlerin hemen hepsi şaman olduğu söylenen Türklerin kendi düşünceleri değildir. Bunlar çeşitli dinlerden gelen tesirler neticesinde karışarak ortaya çıkmıştır. Halbuki dünyanın yaratılışı Orkun Kitabeleri’nde çok açık bir şekilde şöyle izah edilmektedir: “Üze kök tengri asra yagız yer kılundukta ikin ara kişi oğlu kılınmış.”¹¹ Dolayısıyla bu anlayışa baktığımızda, geç Şamanizm öğretilerinden daha ilahi bir görünüş söz konusudur.

Bugün Türk inancı diye ileri sürülen Sibiry Şamanizmi incelendiğinde bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere (yel), perilere emir ve kumanda etme, gelecekte haber verme düşüncesindeki bir sihir olduğu görülür. Zaten şaman din adamının adıdır; dini vazifelinin ismine izafeten bir din yaratmak

¹¹ Bakınız, *Köl Tiğin Yazıtı*, Doğu tarafı, 1-2. satır; *Bilge Kağan Yazıtı*, Doğu tarafı, 2-3. satır.

Hun Dönemi Arhangay Bölgesi ve Tagar Kültürü Çadır Ev

doğru olmasa gerek. Bütün bu anlatılanlar sadece Asyalı Türk topluluklarına da ait değildir. Ufak tefek değişiklikleri olmakla beraber Şamanizm denilen bu yaşayış Mogollarda, Japonlarda, Eskimolarda, Malezya'da, Avustralya'da, Kafkaslarda, İzlanda ve Kuzey Amerika ile Afrika'nın birçok yerinde görülür.¹²

Bugün Türkistan ve Sibirya'da Kök Türk ve Kırgız çağından kalma bol miktarda Runik kitabeye rastlanılmaktadır. Bu da bize çok eski çağlardan beri Türklerin okuyup-yazdıklarını, kendi edebi dillerinin olduğunu ispat ediyor. Bölgede Hakas, Tuva, Saha, Altay boyları gibi değişik Türk grupları yaşıyor olsa da, Sibirya bölgesi Türkçesinin söz hazinesi ortak Türkçe kök ve kelimelerden meydana gelmektedir. Eski Türkçenin dil hususiyetlerini bünyesinde saklayan Sibirya çevresi Türkleri, tarihte sırasıyla Kök Türk ve Uygur alfabelerini kullandıktan sonra, Rus işgaline uğradıklarında, Kril alfabesiyle okuyup-yazmaya da zorlandılar.

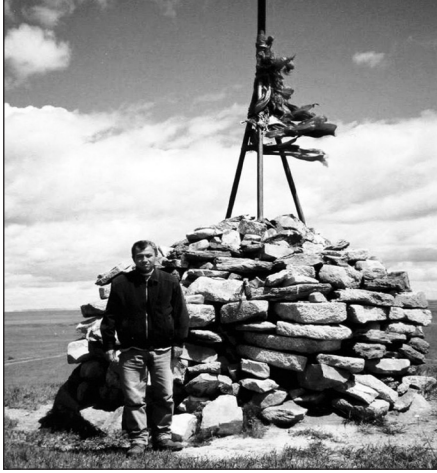
Rusya'nın Türklere karşı uyguladığı dil politikaları, bilindiği üzere tamamen Türkiye Türklerine alternatif şekilde geliştirilmiştir. Özellikle 1917'de, Bolşevik ihtilalinden faydalanan Bakü ve Kazan menşei Türk aydınlarının,

Kaplumbağa - Karakorum

modern dünyaya ve çağa ayak uydurabilmek için Latin alfabesi kullanılmasının gerektiğini düşünmeleri, Rusya'nın hemen hemen her yerindeki Türklerin Latin alfabesini seçmelerine sebep oldu. Türk Milleti'nin şimdiye kadar yetiştirdiği en zeki şahsiyetlerden birisi olan Mustafa Kemal

¹² Saadettin Yağmur Gömeç, *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 3. Baskı, Ankara 2016, s. 9-164.

Oboy - Orkun

Altaylar - Berel Kurgan Alanı

Atatürk kurmaylarıyla beraber, Türklüğün büyük bir çoğunluğunu içerisinde barındıran Rusya Türkleri'nin kötü vaziyetini bildiğinden ve büyük Türk Dünyası'nın meydana gelebilmesi için her şeyden evvel kültür birliğinin gereğine inandığından, Türkiye'yi de 1928'de Latin alfabesine taşıdı. Ancak bu durum Sovyet-Rusya'yı korkuttuğundan, temeli 19. yüzyılın ikinci yarısına dayanan bir dil politikası yürürlüğe konuldu. Buna göre, her Türk boyuna Kril esaslı bir alfabe hazırlanarak, bunu kullanmaları şart koşuldu.

Böylece kısmen de olsa Rusya amacına ulaştı. Çünkü hepsi farklı alfabelerle yazan Türkler arasında dil birliği yok oldu. Kendi içlerinde binlerce yıldan beri konuştukları Türkçe ile anlaşamayan Türkler, bu kez de Rusçayı edebi dil ve konuşma aracı haline getirdiler. Bundan Sibirya bölgesi Türkleri de kendini kurtaramadı.¹³

Kaynaklar

ARTAMONOV, Mihail: *Istoriya Khazar*, Leningrad 1962.

BALINT, C.: "Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Yaşar Önen'e Armağan, 26/1, Ankara 1988.

BECK, Ulrich - WAGNER, Gleen M.: "The Invention of Trousers and its Likely Affiliation With Horseback Riding and Mobility: A Case Study of Late 2nd Millennium BC Finds from Turfan in Eastern Central Asia", *Quaternary International*, Vol. 30, Newfoundland 2014.

ÇORUHLU, Yaşar: *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, İstanbul 2016.

EBU BEKRİ TİHRANİ: *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. M. Öztürk, Ankara 2001.
Ertني Nuudelçdiyn Bunhant Bulşni, Zoihogçid A. Oçir - L. Erdenebold - S. Harcaubay - H. Jantegin, Ulaanbaatar 2013.

Feher, G.: "Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akriba Olan Milletlerin Kültürü", *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1943.

¹³ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Tarihinden İzler*, Cilt: II, Ankara 2014, s. 7-15; Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri...*, s. 363-387, 474-485, 498-509.

- GOLDEN, Peter Benjamin: *Khazar Studies, An Historico-Philological Inquiry Into The Origins Of The Khazars*, Budapest 1980.
- GOLOMSHTOK, E.A. - GRİAZNOV, M.P.: "The Pazirik Burial of Altai", *American Journal of Archaeology*, 37/1, Boston 1933.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur: "Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları", *Türksoy*, Sayı: 7, Ankara 2002.
- _____ : "Türklerin Medeniyet Tarihindeki Yeri", *Uluslararası Askeri Tarih Dergisi*, No: 87, Ankara 2007.
- _____ : *Türk-Hun Tarihi*, Ankara 2012.
- _____ : *Türk Kültürünün Ana Hatları*, 3. Baskı, Ankara 2014.
- _____ : *Türk Tarihinden İzler*, Cilt: II, Ankara 2014.
- _____ : *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 2015.
- _____ : *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Ankara 2015.
- _____ : "Türk Kültüründe At", *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır*, Konya 2016.
- _____ : *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, 3. Baskı, Ankara 2016.
- GUMİLEV, Lev Nikolayeviç: *Muhayyel İmparatorluğun İzinde*, Çev. A. Batur, 2. Baskı, İstanbul 2003.
- GÜLBEDEN: *Hümayunnâme*, Çev. A. Yelgar, Ankara 1944.
- HAMBİS, Louis: "Central Asia", *Encyclopedia of World Art*, Vol. 1, New York 1968.
- HASAN-I RURLU: *Ahsenü't-Tevarih*, Çev. M. Öztürk, Ankara 2006.
- Istoriya Tuvı*, Tom I, Moskva 1964.
- İBN FADLAN: *İbn Fadlan Seyahatnamesi Tercümesi*, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975.
- İNAN, Abdülkadir: "Türkistan'da ve Altaylarda Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları", *Belleter*, Cilt: 12, Ankara 1948.
- İZGİ, Özkan: "Kao-Ch'ang (Turfan) Uygurları", *Tarihte Türk Devletleri*, Cilt: I, Ankara 1987.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, 2. Baskı, İstanbul 1983.
- KLYAŞTORNIY, Sergey Grigoryeviç - Sultanov, T.İ.: *Türkün Üçbin Yılı*, Çev. A. Batur, İstanbul 2003.
- LEVİN, M.G.: *Ethnic Origins of the Peoples of Northeastern Asia*, Toronto 1963.
- NÉMETH, Gyula: "Türklüğün Eski Çağı", Çev. Şerif Baştav, *Ülkü*, 15/86, Ankara 1940.
- NİZAMÜDDİN ŞAMİ: *Zafernâme*, Çev. N. Lugal, Ankara 1949.
- ÖGEL, Bahaeddin: *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1984.
- _____ : *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Cilt: V, Ankara 1985.
- PHİLLİP, E.D.: "New Light on the Ancient History of the Eurasian Steppe", *American Journal of Archaeology*, 61/3, Boston 1957.
- POTAPOV, L.P.: "The Khakasy", *The People of Siberia*, Ed. M.G. Levin - L.P. Potapov, Chicago 1964.
- STRZYGOWSKI, Josef: "Türkler ve Orta Asya San'atı Meselesi", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 3, İstanbul 1935.
- STRZYGOWSKI, J.: "Türkler ve Şimali Asya Sanatının Buz Devrindeki Menşei", Çev. C. Köprülü, *Ülkü*, 9/49, Ankara 1937.
- SÜMER, Faruk: *Kara Koyunlular*, 2. Baskı, Ankara 1984.
- Treasures of Xiongnu*, Edit. D. Tseveendorj - J. Saruulbuyan, Ulaanbaatar 2011.
- YAMADA, N.: "The Original Turkish Homeland", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 9, Harvard 1985.

SEFERNAME-İ BUHARA'YA GÖRE EMİR NASRULLAH DÖNEMİ İRAN-BUHARA İLİŞKİLERİ

Doç. Dr. Dinçer KOÇ* - Sinan EREN**

Öz

Takriben 1844 yılında Muhammed Şah Kaçar tarafından Buhara'ya gönderilen İran elçisi misyonunu tamamladıktan sonra seyahatine dair bir rapor hazırlamıştır. "Sefername-i Buhara" adı verilen bu rapor Emir Nasrullah döneminde İran-Buhara siyasi münasebetlerinin mahiyetini ortaya koymaktadır. Rapordan anlaşıldığı kadarıyla İran elçisinin misyonunun temel gayesi Buhara'da tutsak bulunan İngiliz vatandaşı Joseph Wolff'in kurtarılması, Buhara Emirliği'ndeki İranlı kölelerin hürriyetlerine kavuşturulması ve Merv'in İran'a bağlanmasının talep edilmesi meselelerinin halledilmesiydi. Raporda ayrıca Horasan'daki Türkmen taifeleri, Buhara Emirliği'nin iktisadi durumu, toprak ve vergi sistemi, bürokrasi sistemi, Buhara ordusunun durumu, Emir Nasrullah'ın Hokand Hanlığı ile münasebetleri vb. hususlarla ilgili olarak da oldukça ehemmiyetli bilgiler verilmiştir. Bundan dolayı "Sefername-i Buhara" Emir Nasrullah dönemi Buhara Emirliği'nin tarihinin aydınlatılmasında oldukça önemli bir kaynaktır.

Anahtar kelimeler: Buhara, İran, Emir Nasrullah, Sefername-i Buhara.

Iran-Bukhara Relations In The Period Of Emir Nasrullah According To Sefername-i Buhara

Abstract

Circa 1844 the ambassador of Iran who was sent by Muhammed Şah Kaçar to Bukhara prepared a report about his travel after he completed his mission. The report called "Sefername-i Buhara" reveals the essence of political relations of Iran-Bukhara during Emir Nasrullah. As understood from the report the main aim of the Iranian ambassador was to solve the issues of rescuing the English citizen Joseph Wolff who was captivated in Bukhara, of liberating Iranian slaves in the Emirate of Bukhara and of requesting Merv's attachment to Iran. In the report, additionally, very important information about Turkman

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

crew in Horasan, Bukhara Emirate's economic status, the land and tax system, bureaucratic system, the situation of Bukharan army, the Emir Nasrullah relationships with Hokand Khanate etc. were shared. Therefore "Sefername-i Buhara" is a very important source to lighten the Emir Nusrallah period of Bukhara Emirate's history.

Keywords: Bukhara, Iran, Emir Nasrullah, Sefername-i Buhara.

Giriş

Türkistan tarihinin uluslararası ilişkiler bakımından en karmaşık ve yoğun dönemi hiç kuşkusuz XIX. yüzyıldır. Bu dönemde Türkistan üzerinde Rusya ve Büyük Britanya gibi iki büyük imparatorluk ekonomik çıkar sağlamak amacıyla siyasi rekabet içerisine girdi. "*Büyük Oyun*" adı verilen bu nüfuz mücadelesinden Rusya siyasi ve jeopolitik avantajları sayesinde üstün çıktı.¹ Bu süreçte bilhassa Emir Nasrullah'ın iktidarı devresi (1827-1860) oldukça kritik bir dönem oldu. Zira Büyük Britanya, ekonomik çıkarları bakımından nüfuz etmek istediği Türkistan'da Buhara Emiri Nasrullah tarafından kuşkuyla karşılandı. Bu kuşku bir süre sonra düşmanlık haline dönüştü. Böylece Buhara'ya gelen İngiliz uyruklular sıkı gözetim altına alınmaya ve şüpheli görülenler tutuklanmaya başlandı.

Albay Stodhard ve Yüzbaşı Conolly adlı iki İngiliz subayı, Hindistan'daki İngiliz yönetiminin emriyle bilgi toplamak ve Buhara Emiri'ni yanlarına çekmek için 1838 yılında Buhara'ya gönderildi. Fakat İngilizlerin Afganlara yenilmesinden sonra Buhara Emiri 1841 yılı Aralık ayında bu iki İngiliz subayının ajan oldukları gerekçesiyle tutuklanıp zindana atılmalarını emretti. Stodhard ve Conolly bir süre sonra da onun emriyle idam edildiler.² Stodhard ve Conolly'nin idam edilmelerinden habersiz Büyük Britanya hükümeti onların kurtarılması amacıyla Dr. Joseph Wolff'un başkanlığında bir komite teşkil ederek Buhara'ya gönderme kararı aldı. Wolff, İran Hükümdarı Muhammed Şah Kaçar'ın huzuruna gelip ondan bir eman belgesi aldı ve 1843 yılında Buhara'ya doğru yola çıktı. Wolff'un çabalarından dolayı Buhara Emiri onu da bir İngiliz casusu olarak gördü ve tutuklanmasını emretti. İdam emri her an verilebilirdi. Bu sebeple İngiliz memurlarından Albay Chill, Muhammed Şah Kaçar'dan Buhara Emiri üzerindeki nüfuzunu kullanmasını ve Wolff'un idamına engel olmasını rica etti. Ancak onun da Buhara'da tutuklanmasıyla birlikte Büyük Britanya hükümeti İran'dan yardım istemek zorunda kaldı.³ Bunun üzerine Büyük Britanya ile iyi ilişkiler kurmak isteyen Muhammed Şah Kaçar İngilizlerin bu isteğini yerine getirmek ve ayrıca Buhara Emirliği ile aralarındaki diğer sorunları halletmek amacıyla Buhara'ya bir elçi yollamaya karar verdi. Tam da o sırada Buhara Emiri'nin Halil Hoca adlı elçisi İran'da bulunuyordu. Buhara'ya gönderilecek İranlı elçinin artık misyonunu tamam-

¹ Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, İstanbul 2016, s. 502; *Zapiski o Buharskom Hanstve (Otçeti P.İ. Demezona i İ.V. Vitkeviça)*, Moskova 1983, s. 5-6.

² Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara 1994, s. 45-46.

³ Hüzeyin Zemanî, "Önsöz", *Sefername-i Buhara (Asrı Muhammed Şah Kaçar)*, Tahran 1372, s. 11.

layan ve geri dönüş hazırlığı içerisinde bulunan Halil Hoca'ya refakat ederek Buhara'ya gitmesi uygun görüldü. Böylece İran'dan Buhara Emirliği'ne ilk elçi gönderilmiş oldu. Bu vesileyle "Sefername-i Buhara" adı verilen İran elçisinin Buhara sefaretine dair hazırlanmış olduğu rapor meydana geldi.

"Sefername-i Buhara" Hakkında

Emir Nasrullah devrinde Buhara'ya gönderilen bir İranlı elçinin sefaretine dair kaleme aldığı notları ihtiva eden "Sefername-i Buhara" adlı rapor, İran'daki İslam Şurası Meclis Kütüphanesi'nin el yazmaları bölümünde 2860 numarayla kayıtlıdır. Rapor kütüphanenin el yazmaları bölümü fihristinin onuncu cildinde şöyle tanıtılmaktadır: "Sefername-i Buhara (Merv, Serahs, Ahal ve Tecen'deki Teke taifeleri hakkında)." "Sefername-i Buhara"nın nüshası sondan eksiktir ve kırık nesta'lik hattıyla 21x15 boyutunda beyaz Frenk cinsinden kâğıda yazılmıştır. Üzeri kumaş ciltlidir ve her biri 12 satırdan oluşan toplam 98 sayfadan ibarettir.⁴

"Sefername-i Buhara"yı yayına hazırlayan Hüzeyin Zemanî'nin bildirdiğine göre ismi ve Buhara'ya tam gidiş tarihi bilinmeyen sefaretnamenin yazarı, metinden anlaşıldığına göre Buhara seyahatini takriben Hicri 1259 (1843-1844) yılında Muhammed Şah döneminde gerçekleştirmiştir. Zira metinde Türk takvimiyle tavşan yılına işaret edilmektedir ki, bu da yaklaşık H. 1259 yılına denk gelmektedir. İngiltere'nin Buhara'ya yolladığı Joseph Wolff'un Buhara'daki görevinin 1843-1844 döneminde olması da bunu doğrulamaktadır.⁵ Böylece İranlı akademisyen Hüseyn Zemanî'nin Joseph Wolff'un seyahatnamesini görmediği anlaşılmaktadır. Zira onun seyahatnamesinden hem İranlı elçinin adı hem de ne zaman Buhara'ya geldiği kolayca öğrenilmektedir. Buna göre Muhammed Şah Kaçar'ın elçi olarak Buhara Emiri'ne gönderdiği bürokratin adı Abbaskuli Han'dır. Ayrıca onun Buhara'da Hüseyn Zemanî'nin tahmin ettiği gibi 1843-1844 döneminde bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶

Buhara Sefaretnamesi'nin Türkistan Tarihi Açısından Önemi

Yakın dönem Türkistan tarihinin aydınlatılması bakımından oldukça kıymetli bir kaynak olduğu anlaşılan "Sefername-i Buhara"nın önemi, Kaçarlar döneminde İranlı bir bürokratin genelde Maveraünnehir, özelde de Buhara hakkında ortaya koyduğu ilk eser olmasından kaynaklanır. Bir elçilik raporu olan "Sefername-i Buhara"da Emir Nasrullah devrinde İran-Buhara siyasi münasebetlerinin muhtevası ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda İran'ın Büyük Britanya ile yakınlaşmasının İran-Buhara ilişkilerine tesiri gözler önüne serilmektedir. Buhara Emiri'nin İran elçisiyle yaptığı konuşmalardan onun büyük devletlere, bilhassa Büyük Britanya'ya olan güvensizliği ve muhalefeti rahatlıkla belli olmaktadır. Ayrıca Buhara Emiri ile Hive ve Hokand hanları

⁴ Hüzeyin Zemanî, a.g.e., s. 14-15.

⁵ Hüzeyin Zemanî, a.g.e., s. 15.

⁶ *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff, D.D., LL. D. Vicar of Ile Brewers, Near Taunton; and Late Missionary to the Jews and Muhammadans in Persia, Bokhara, Cashmeer, etc.*, London 1861, p. 573-574.

arasındaki düşmanlık da dikkat çekici bir husus olarak İran elçisinin raporuna yansımıştır. Bu manada bilhassa Emir Nasrullah'ın Hokand Hanlığı üzerine yaptığı seferler hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. “*Sefername-i Buhara*”yı Türkistan tarihi açısından kıymetli kılan diğer hususlar ise Buhara Emirliği'nin idari, askeri, mali ve iktisadi yönlerini ortaya koyması ve Horasan'da meskûn Türkmen taifeleri hakkında bilgi vermesi olarak özetlenebilir.

Daha sonraki araştırmalarda kullanılması açısından kolaylık sağlayacağı düşünülerek bu kısa elçilik raporunun Farsça'dan yapılan tam tercümesi aşağıda verilmiştir. Tercümede Hüseyin Zemani'nin yaptığı yayından faydalanılmıştır.⁷ Gerekli görülen yerlerde tarafımızca dipnotlarla açıklamalarda bulunulmuştur.

“Sefername-i Buhara”nın Farsça'dan Türkçe'ye Tam Tercümesi

Bismillahirrahmanirrahim

Bu zevsalsiz devletin saltanat ve hilafetinin güneşi kaybın ufuklarından doğduğunda refah ve asayiş dünyaya yayıldı. Adalet ve cömertlik örtüsü memleketlerin üstüne serildi. Saltanat hükümleri vilayetlerde geçerli oldu. Talih onunla dost ve yoldaş oldu.

Cihanın iktidar sahibi idarecileri, bu yüce devletle dost olmanın yollarını aradılar. İstila ve işgale yüz yüze kalan herkes ondan istimdat eyledi. Bunların içinde Buhara Emiri de vardı. O, Devlet-i Aliyye'nin iktidarını ve koruyuculuğunu görmüş, adalet ve kifayetini uzak yakın her yerden duymuştu. Bu sebeple birlik olmak ve destek görmek istedi. Sadakat yoluna girerek çeşitli kıymetli hediyelerle elçi gönderdi.

Bu büyüklüğü her geçen gün artan devletin ezeliinden beri her yıl ona elçiler gelir ve onun kudretine sınırlar. Ona dostane şekilde sadakatlerini bildirir ve onunla birlik olup himayesine girmek için çalışırlar.

Bir süre önce Buhara Emiri de devletin büyüklerinden Seyid Halil'i birkaç istekle yüce saltanata göndermiş ve birlik binasını sağlamlaştırmak istemişti. Bu kahredici devletin büyükleri de elçiyi, istekleri karşılanmış ve amaçlarına ulaştırılmış bir şekilde geri göndermiştir. Devlet-i Aliyye, bu sadık hizmetkârını da onunla birlikte gitmekle görevlendirmiştir.

Devlet büyüklerinin ikazları uyarınca saltanat merkezinden yola çıkıldıktan itibaren hedefe varıncaya kadar geçen olayları bildirmek gerekmektedir.

Tavşan yılının safer ayının 23'ü olan Salı günü saltanat merkezinden hareket ederek Hazreti Abdülazim'in mukaddes zaviyesine ulaştık. Buharalı hacılardan on-on beş kişi, Halil Hoca ile birlikte bu zaviyede idiler. Eşyalarıyla birlikte burada misafir olmuşlar ve o derece hürmet ve sevgi görmüşlerdi ki, son derece hoşnut kalmışlardı.

İkinci menzil, altı fersah ötedeki Pelaşt idi. Oranın halkı tamamen emniyet ve huzur içindeydi ve devlete dua etmekle meşguldüler.

Üçüncü menzil, altı fersah daha ötedeki Eyvankeyf idi. Buranın halkı imrahordan şikâyetçiydi. Dördüncü menzil, beş buçuk fersah ötedeki Kışlak idi.

⁷ *Sefername-i Buhara (Asrı Muhammed Şah Kaçar)*, Yay. Haz. Hüseyin Zemani, Tahran 1372.

Oranın halkının tamamı hallerinden memnundu. Beşinci menzil, yedi fersah ötedeki Deh Nemek idi. Oranın halkı fazlasıyla bitkin ve perişandı. Azıkların karşılanmasına dair kanunun gereğini yerine getirebilecek güçte değillerdi. Bu sebeple o gece Halil Hoca'nın masraflarını bendeniz karşıladım ve oranın halkına bir şey yüklemedim. Altıncı menzil, yedi fersah ötedeki Lascerd idi. Kervansarayda konakladık, halkla durumları hakkında söyledik. Herkes Şehzade Seyfullah Mirza'nın idaresinden tamamıyla razıydı.

Yedinci menzil, altı fersah ötedeydi. Buradaki kervansarayda gördük ki halk Şehzade Seyfullah Mirza'dan son derece hoşnuttu. Halil Hoca'nın bineklerinin kötü durumda olması sebebiyle burada bir gün konakladık. Burada Aga Hacı Mirza Askeri Semnani hazretleri bizi görmeye geldi. Öğle ve akşam yemeklerimizi birlikte yedik ve her ne kadar hepimizi kendi evinde misafir etmek için ısrar etse de kabul etmedik.

Rebiülmevlüd ayının ve aynı zamanda güneş yılının ilk günü olan Çarşamba sabahı, beş fersah ötedeki sekizinci menzilizimiz Ahvan Koşa'ya ulaştık. Burada Aga Hacı Mecdeülali adına merhum Şerif Han tarafından yapılan yeni bir kale vardı.

Heratlı müneccim Mirza Mahmud Taki'nin takvimine göre güneşin batmasına iki saat yirmi dakika kala yeni yılın başlangıcıydı. Elçilerin şerefine yemekler ve tatlılarla bir şölen düzenlendi. Çölün ortasına murassa hançerler ve mücevherlerle bir masa bezendi. Halil Hoca, çölün ortasında böylesine yemekler ve tatlıların nasip olmasından dolayı hayretini gizleyemedi.

Bu yemeklerin, tatlıların ve içeceklerin tüketilmesinden sonra arta kalanları Halil Hoca'nın yanındaki adamlara mümkün miktarda parayla birlikte verdik. Ahvan Koşa gözümüze epey bayındır göründü. Ziraatla uğraşıp bağ ve bostanlar yapmışlardı. Merhum Şerif Han bu hususta epeyce çaba sarf etmiş ve bu güzel çabaları meyvesini vermekteydi.

Saltanat merkezinden yola çıkarken Halil Hoca'nın masraflarını kendim karşılamaya karar vermiştim ve her ne kadar yol boyunca yetecek erzak tahsis edilmiş olsa da diğer şahsi harcamaları için de az çok bir şeyler verilmişti. Bu mübarek yola düştüğümüz zamandan beri Hoca ve yanındakiler öğle ve akşam yemeklerinde bu kulun misafiriydiler ve aldıkları erzaklar onlarda kalmıştı.

Dokuzuncu menzil, yedi fersah ötedeki Devletabad idi. Devletabad halkı, masraflarımızı karşılamaya güçleri olmadığını söyleyerek ah vah etmekteydi. Ben sadık kul, harcamaları üstüme alarak halkın Padişah-ı İslampenah'ın devlet ve şevketine dua etmekle meşgul olmalarını sağladım.

Onuncu menzil, altı fersah ötedeki Damgan idi. Bir bahçenin kenarında çadır kurarak konakladık. Buranın halkının konuşmalarından Şehzade Seyfullah Mirza'dan razı olduklarını ama idareci ve komutandan şikâyetçi olduklarını anladık. Askerler de aldıkları maaşın yetmediğinden şikâyet etmekteydiler.

On birinci menzil, yedi buçuk fersah ötedeki Deh Molla idi. Oranın halkı da valisinden memnundu. On ikinci menzil, beş fersah ötedeki Bestam idi. Yolumuzun üstünde olmayan Bestam'a gitme sebebimiz, bizim geçeceğimizden haberi olan ora halkından bazı kişilerin ricasıydı. Şiddetli kar yağışından

dolayı orada iki gün konaklamak zorunda kaldık. Oranın halkı, Süleyman Han'ın idaresinden razıydılar.

On üçüncü günde oradan hareket ederek altı fersah ötedeki Rahmetabad'a geldik. Rahmetli Şerif Han orada çok güzel bir kale, bağ, hamam ve imaret yaptırmıştı. Bayındır bir yer olduğunu gördük. Bir top; bir rütbeli ve birkaç topçunun gözetiminde burada bulunuyordu ve yolları korumakla yükümlüydüler. Biri tatlı, biri acı olmak üzere şehre yeraltından gelen iki su yolu vardı. Bu iki suyunun üstündeki tesisler harap haldeyken Aga Hacı Mecdeülali hazretlerinin çabalarıyla yenilenmişti. Oradan gelen bolca suyla ziraat yapılyordu ve oradan geçen yolcuların erzakları ahali tarafından temin ediliyordu.

Oradan hareketle dört fersah ötedeki on dördüncü menzilimiz Miyami'ye geldik. Acemlerin komutanı Muhammed Taki Han'ın methi bu kula kadar ulaştı.

On beşinci menzil, altı fersah ötedeki Miyandeşt idi. Güzel bir yere iyi bir kale ve su yolu inşa edilmişti, fakat su yolu henüz tamamlanmamıştı. Orada bir top, tophane vekili Haydar Bey ve birkaç topçu neferinin gözetiminde hazır bulunmaktaydı. Buradan yetecek ölçüde erzak satın alındı.

On altıncı menzil, altı fersah ötedeki Abbasabad'dı. Yoldayken Asafüddeve⁸'nin posta memuru geldi ve Mecdeülali hazretlerinden bir mektubum olduğunu söyledi. Nakledildi ki, Merv Tekelülerinden yüz elli kişi Asafüddeve hazretlerinin hizmetine girmiştir.

Oradan hareketle yedi fersah ötedeki on yedinci menzilimiz Müzeyyenan'a vardık. Oranın halkı da başlarındaki mübarek yöneticiden son derece memnun halde dua etmekteydiler.

On sekizinci menzil, sekiz fersah ötedeki Muher idi. Oranın halkı devletin devamına duacıydı. Devam ederek yedi fersah ötedeki on dokuzuncu menzilimiz Sebzvar'a ulaştık. Oranın hâkimi olan Hüseyin Han bizi izzet ve ihtiramla bir gün ağırladı.

Başkentten Sebzvar'a kadar geçtiğimiz her mekânda ve konakladığımız her yerde, İslam şahlarının parlak güneşi Mecde hazretlerinin çabasıyla ayakta duran muhkem kaleler, işleyen su yolları, müstahkem mevziler ve güzel eserler gördük. Yolların güvenliği o dereceydi ki, vatanından yola çıkan tek bir kişi yanında yüklerinden hiçbir şey kaybetmeden varmak istediği yere ulaşırdı. Hüda'ya binlerce şükür ki beldelerimizi böylesine güvenli kılarak iyi nam kazandırmıştır. Ümidim şudur ki, bu baki devlet ayakta kaldıkça bu asayiş hiç eksilmesin ve gideceği yere sağ salım varanların duaları eksilmesin.

Yirminci menzil, yedi fersah ötedeki Za'faraniye idi. Oranın halkı da son derece saadet içindeydi. Burada öyle bir kervansaray vardı ki, öylesine hareketli bir kervansaray görülmemiştir. Giriş çıkışların çokluğundan, zamanın ve ayakların geçişinden harap olmaya yüz tutmuştur. Eğer restore edilmezse yakın zamanda tamamen harap olacaktır.

Yirmi birinci menzil, sekiz fersah ötedeki Hüseyinabad idi. Buradan Nişabur'a beş fersah aşım vardık. Şehrin dışındaki kervansarayda konakladık.

⁸ Asafüddeve İran'ın Horasan eyaleti valisi olarak Meşhed'de duruyordu, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, p. 586.

Asafüddevle hazretlerinin kardeşi, o bölgenin hâkimi Muhammed Veli Han bizimle bir gün geçirme lütfunda bulundu. Halk onun yönetiminden haddinden fazla razıydı. Onun iktidarının nitelikleri içerde ve dışarıda zikredilmekteydi.

Halil Hoca, Muhammed Veli Han'ın yardımcısından birkaç tane firuze istememi rica etti. Bu kulunuz da bu ricayı iletince ona on beş tane firuze yolladılar. Kadılar kadısı Eşref hazretleri bizi görünce misafir etmek için ısrar etti. Kadı hazretlerinin davetini geri çevirdik.

Yirmi üçüncü menzil, beş fersah ötedeki Kademgah idi. Yolun yarısında-yken, tacirlerle birlikte yolculuk eden Merv Tekelüleri, Sarukları ve Salarlarının aksakallılarını gördük. Aksakallardan Uraz Han da onlarlaydı. Onların ardından Asafüddevle hazretlerinin bir süvarisi bize yetişti. Asafüddevle tarafından verilen bir şemşir kabzayı Uraz Han'a götürmemizi istedi. Kademgah'a vardığımızda oranın halkının çoğunun Peygamber soyundan olduğunu gördük. Buhara Emiri Beg Can⁹'ın selefi zamanında ora halkının kılıçtan geçirilip mızrak ve oklarla yaralandıklarını ve sağ kalanların da Buhara'ya götürüldüklerini işittik. Orada kalanlar çok çocuk yapıp nesillerini çoğalttıkları halde hala bu afeti atlatamamışlardı. Elhamdülillah bu günden güne büyüyen devletin nuru bu topraklar üstüne doğmuştur ve bugün oradaki emniyet ve asayişin yüksekliğini anlatmaya dil yetmez. Orada yaşayan büyük küçük herkes Devlet-i Aliyye'ye o derece dua etmektedirler ki, bunu adeta bir farz olarak görmektedirler. Hayatlarını bu nimetin, emniyetin, rahmetin ve refahın şükrünü yaparak sarf etmektedirler.

Yirmi dördüncü menzil, altı fersah uzaklıktaki Şerifabad idi. Oranın halkı erzak verdi. Onların verdiğinden başka kendimiz de erzak satın aldık. Oradan hareketle yedi fersah ötedeki yirmi beşinci menzile vardık. Oradan mukaddes şehre iki fersah kala Asafüddevle hazretleri tarafından gönderilen adamlar bizi karşılamaya geldiler. Bizi şehre götürdüler ve münasip bir mekâna yerleştirerek ağırladılar. On beş günü yeryüzünün kubbesi Ali b. Musa er-Rıza'nın ziyaretgâhında yüce devletin devamı için dua ederek geçirdik.

Molanın bu kadar uzun sürmesinin sebebi, Halil Hoca'nın bineklerinin devamlı yürümekten harap durumda olmalarıydı. Bu kuldan onların dinlenmesi için birkaç gün duraklamamızı isteyince çaresiz kabul ettim. İlk gün Asafüddevle hazretleri, bu sadık kula ve Halil Hoca'ya çeşitli tatlılarla bir kelle şeker gönderdi. Aynı gün Halil Hoca'nın ve bu fedainin harcamaları için üçer buçuk tümen para tahsis edilmesini emretti. Halil Hoca için birkaç eğlence düzenledi ve orada ona sınırsız izzet ve muhabbet gösterdi.

Bu mola süresince bu kul, bu kahredici devletin büyüklerinin katıldığı dört beş mecliste hazır bulunarak onların sözlerinden feyiz alıp huzur buldu. Halil Hoca'ya bir cübbe, on beş tümen nakit para ve beş tane firuze takdim edildi. Bu sadık kul da her varılan yerde zaruri olduğu üzere binek ve yük

⁹ Beg Can'la kastedilen 1785-1800 yılları arasında Maverünnehir'de iktidarda bulunan Mangıt asıllı Buhara Emiri Şah Murad'dır. Babası yani selefi Daniyal Biy Atalık ona Big veya Bigi Can adını vermişti, Anke von Kugelgen, *Die Legitimierung der Mittelasiatichen Mangitendynastie in den Werken Ihrer Historiker (18. - 19. Jahrhundert)*, Ergon Verlag Würzburg in Kommission, İstanbul 2002, s. 77.

hayvanlarının kiralanmasıyla uğraştı. Rebiülahir ayının beşi olan Salı günü kutsal topraklardan hareket ederek bir fersah ötedeki Hıdır Beg Kalesi'ne vardık. Buraya gelmemizin sebebi, kutsal topraklarda yük taşınmasıyla uğraşan tacirlerin işlerinin olması sebebiyle bizi iki gün geciktirmeleriydi.

Tacirlerin işlerini tamamlamasından sonra yola koyulduk. Bu itaatkâr kulun yanında atlar, develer ve katırlardan oluşan bir kervan düzülmüştü. Bu kervan şunlardan oluşmaktaydı: Yirmi üç baş at, dört baş katır, sahibi olunan on beş deve ve kiralananan on dört deve. Çeşitli memleketlerden kırk beş kişi bizimle yolculuk etmekteydi.

Hıdır Beg Kalesi'nden hareket ettiğimiz gün başkentten Hacı Kasım, Hacı Molla Hasan ve diğer bazı tüccarlar iki fersah kadar bize eşlik ettiler. Her biri kendi ortaklıklarını yazıp çizdiler.

İkinci menzil, dört fersah ötedeki Timurlulardan kalma Korgun idi. Orada iki yüz kadar aile ziraatla uğraşıp yaşamaktaydılar. Oranın aksakalı ve büyüğü, rahmetli Kılıç Han Timurlu'nun oğlu Dost Muhammed Han idi. Buraya gelmeden başımızdan geçen olaylardan biri de şuydu: Halil Hoca, Meşhed'den genç bir çocuğu Buhara'ya götürmek istiyordu. Şehirdeyken bunu duyunca mani olmak istedim ama kabul etmedi. *"Onun annesi bizden para alıp onu yanımıza verdi"* dedi ve gördüm ki onu vazgeçirmenin bir yolu yok. Asafüddevle hazretlerinin başyaverine haber gönderdim ki bir uşak göndersin ve Halil Hoca'ya Asafüddevle hazretlerinin şöyle buyurduğuna dair bir name yazıp yolasın: *"Bu çocuğun annesi, oğlunun kaçıp Buharalılara köle olduğunu ve eğer Buhara'ya götürmek istiyorlarsa onu geri verip getirmelerini söyledi."*

Korgun yolundayken nameyle birlikte uşak yetişti ve başyaverin hazırladığı kâğıdı verdi. Halil Hoca kabul etti ve cevabını uşağa verdi, uşak geri döndü. Uşağın gittiği haberi bu fakire ulaştı. Adam gönderip onu geri getirdik. Öğle yemeği sırasında Halil Hoca'ya onun vilayetten devlete gelen bir adam olduğunu, böylesine kötü bir suçu işlemenin ona yakışmayacağını, bu işin sonucunun kötü isim ve fesattan başka bir şey olmayacağını söyledim. Ne kadar nasihat ettimse de Nuh dedi peygamber demedi. Bunun üzerine çocuğu alıp uşağa emanet ettim ve geri götürmesini söyledim.

Bu sebepten dolayı sonraki iki üç gün boyunca Halil Hoca bana küstü.

Üçüncü menzil, beş fersah ötedeki Çahar Gonbed idi. Yoldayken o cahil çocuğun, uşağın elinden kaçıp bize geri geldiği haberi ulaştı. Yolda Meşhed'e giden bir Timurlu ile karşılaştık. Çocuğu bağlayıp isteyip istememesine bakmadan bizden bazı kişilerle birlikte o Timurlu süvarinin yanına verdik. Onu götürüp Meşhed'de başyavere teslim ettiği haberi bize Mezdevran menzilindeyken ulaştı.

Dördüncü menzil, beş fersah ötedeki Mezdevran idi. Orada pek çok nöbetçi barınağı gördük. Yüzbaşı Ali Muhammed önderliğinde, Asafüddevle'ye bağlı birliklerden yüz elli nefer orada gece gündüz sınır bekçiliği yapmakta ve ziraatla uğraşmaktaydılar. O çocuğu Meşhed'e götürülen kafilenin geri gelmesini bekleyerek orada iki gün konakladık.

Oradan hareketle beş fersah ötedeki beşinci menzimiz olan Şorluk'a vardık. Orada tatlı su yoktu, sadece acı suyu olan bir çeşme vardı ve sadece

hayvanlar içebiliyordu. Bizim yanımızda Mezdevran'dan aldığımız içme suyu hala mevcuttu.

Altıncı menzil, on fersah ötede Serahs'ın karşısındaki nehrin kenarındaydı. Yağmur sebebiyle nehrin suyu coşmuştu ve oradan geçmek mümkün olmadı için bir gün konakladık. Asafüddeve'nin kâtibi, bizi izzet ve ikramla ağırlamaları yönünde Tekelü Nefes Beg ve Turab Beg'e mektup yazmıştı. Bunu Türkmen yüzücülerine verdik ve onlar da dereyi geçerek yerine götürdüler.

Ertesi gün olaysız geçti. Serahs'taki Teke Türkmenleri yirmi bin ailedir. Onların on iki bini Toktamış soyundandır ve onların aksakalı Nefes Beg'dir. Diğer sekiz bini ise Aktamış soyundandır ve onların aksakalı Turab Beg'dir. Her iki aksakal hazretleri de bir iki gün suların dinmesini beklememizi söylediler.

Öğle vakti Halil Hoca'nın adamlarından birkaçı, bu sadık kulun adamlarından birkaçıyla birlikte yüzmekle meşgul oldular. Bu kulun eskiden beri uşağı olan Culfalı Muhammed Alihan oğlu İsfahanlı Ali Muhammed adlı yirmi beş yaşındaki genç, Halil Hoca'nın iki adamıyla birlikte nehri geçmeye gitmişti. Nehrin ortasında suyun şiddetine dayanamayan Ali Muhammed, boğulup kaybolmuştu. Türkmen dalgıçları her ne kadar onun cesedini bulmak için çalışsalar da bir sonuç alamadılar. Nehrin suyunun geçit vermemesi sebebiyle çaresiz orada altı gün bekledik. Türkmen dalgıçlarına iki tümen para vermemize ve onlar da suyun her tarafını karış karış aramalarına rağmen Ali Muhammed'in cesedini bulamadılar. Ne kadar beklersek bekleyelim suyun şiddeti azalmadı. Sonunda Nefes Beg ve Turab Beg, çareyi geri dönüp Ak Derbend'deki Hatun Köprüsü'nden geçmemizde gördüler. Oradan Serahs'a beş günlük yol vardı.

Ertesi gün köprüye ulaşıp geçtik. Nehrin öbür yakasında konakladık. Burada otlak ve yakacak boldu. Köprü, altı küçük ve altı da büyük olmak üzere on iki kemerlidir. Bu hayır binasını kimin inşa ettirdiği bilinmemektedir, ama ismi Hatun Köprüsü'dür. Yapısı ve temeli sağlam olmakla birlikte harap olmaya yüz tutmuştur. Eğer iki yıl içinde onarılmazsa tamamen yıkılacak. Bu sadık kulun tahminiyle üç yüz tümen masraf çıkar.

Oradan hareketle sekiz fersah sonraki menzilemize ulaştık. Ertesi gün de Serahs'a vardık. Yoldayken öğle yemeği için durduğumuzda Teke Türkmenlerinden bir kaplan postunu devenin arkasına atmış giden iki süvari gördük. Anlattıklarına göre Kılıç adlı bir Türkmen, hanımı ve on yaşındaki oğluyla koyun gütmeye gitmiş. Çocuk devenin üstünde oturmaktaymış, kadın ise devenin yularını tutarak yürümekteymiş. Ansızın ağaçların arasından bu kaplan fırlayıp devenin üstüne atlamış. Çarpışmanın şiddetinden deve metrelerce öteye uçmuş. Türkmen onu öldürmek istemiş ve bıçağını çekip iki darbe indirerek onu helak etmiş. Bu arada kaplanın darbesiyle devenin de göğsü ve karnı parçalanmış. Deve ölmüş ama çocuğa bir zarar gelmemiş. Türkmen, tanıdıklarına göstermek için kaplanın kafasını kesip derisini yüzmüş. Bu kulun burada olduğunu işitince göstermeye getirmiş, gerçekten çok şaşırдық. Ona beş tümen ve bir cübbe vererek yola devam ettik ve Serahs'a yarım fersah kala konakladık. Türkmenlerin suda boğulan adamımızın cesedini buldukları

haberi geldi. Hemen üç tümen vererek cesedi getirip defne hazırladık. Sonra da onu bu mukaddes toprağın bağına sakladık.

Ertesi gün Nefes ve Turab beglerin her birine birer hil'at ve mücevherli kab-zalı birer kılıç vererek su ve erzak temin edip Merv'e doğru yola devam ettik. Mukaddes Meşhed ile Serahs arasında otuz fersah yol gelmiştik ve Merv'e ka-dar bir otuz fersah daha yolumuz vardı. Her on fersahta bir acı su kuyuları var-dı ki, hayvanlar bile onun suyunu tiksinererek içerlerdi. Üç menzilden geçerek Merv'e iki fersah mesafede bir yere ulaştık. Kaymakam hazretlerinin oğlu, ya-nında elli atıyla bizi karşılamaya geldi. Bizi kaymakamın yeri olan Yeni Merv'e getirerek yerleştirdi. Dört gün boyunca Merv'de kalarak hayvanlarımızı dinlen-dirdik. Şunu söylemek gerekir ki ben sadık kul, pek çok değişik bölgeye seya-hat etmiş olmama rağmen böylesine civanmert bir kaymakam hiç görmedim.

Teke, Saruk ve Salurların aksakalları toplanarak Devlet-i Aliyye'ye olan itaatlerini arz ettiler ve onun için can vermeye hazır olduklarını bildirdiler. Şahlar şahı ne zaman isterse onları kul ve köle olarak kabul edebileceğini söylediler. Can vermeye hazır köleler olduklarını, Devlet-i Aliyye onlardan her ne istese canla başla yapacaklarını bildirdiler.

Merv'den su ve erzak alarak Buhara'ya doğru yola koyulduk. Merv ile Çar-cuy arasında kırk beş, Merv ile Buhara arasında altmış fersah yol vardır. Merv'den Çarcuy'a giden yol üstünde dört kuyu bulunur. Bunlardan üçü, ancak hayvanların içebileceği kadar acıdır ve biri tatlıdır. Kuyular arasındaki ortalama yol on iki fersahtır. Otlaklar git gide azalmaktadır. Mesafeleri aşarak Çarcuy'a geldik. Burada çok büyük ama epey harap halde bir kale vardı. Üç yıl evvel Emir Nasrallah Hokand'ı muhasara etmeye gittiğinde, Ürgenç Hanı üç bin kişiyle Çarcuy önlerine gelmiş ve oradan kırk bin aileyi göçe zorlamış-tı.¹⁰ Çarcuy'un genişliği on altı fersaha iki fersahtı. Ceyhun olarak bilinen Amu Nehri'nin kenarındadır ve oranın hâkimi Ahmed Beg'dir. Orada bir gün konaklayıp ertesi gün Buhara'ya doğru yola çıktık. Çarcuy'dan Buhara'ya on beş fersah yolumuz vardı. Nehri tekneyle geçip iki fersah ötedeki Beg Kalesi'ne doğru yola koyulduk.

Nehrin genişliği tahminen bir fersahtır. Oradan altı fersah uzaklıktaki Ka-rakol'a gittik. Orada konakladık. Karakol, Buhara'nın büyük nahiyelerinden biridir. Karakol'dan her yıl Buhara Emiri'ne giden gelir miktarı üç bin tilla-dır.¹¹ Bu da dört bin tünden fazlasına denk gelmektedir. Oranın hâkimi, yüksek bir mevkie sahip olan Hüseyin Han İrani'dir. Bundan kırk yıl önce Bestam ve Goklan hâkimi rahmetli Muhammed Zaman Han Kaçar İzzeddinlu, kendine bağlı olanları toplayarak Goklan üstüne yürümüş ve bozguna uğ-

¹⁰ Burada Ürgenç Hanı'ndan kasıt Hive Hanı Allahkulu Han'dır. Hiveli tarihçi Agehi'nin anlattığı-na göre 1842 yılında Buhara Emiri Nasrullah'ın Hokand'a saldırısını duyan Hive Hanı Allahkulu Han, müttefiki olan Hokand Hanı'na yardım etmeyi arzu ederek kendi askerlerini Buhara üzerine sefere yolladı ve Hive kuvvetleri Buhara'nın Çarcuy Kalesi'ni kuşattılar, *Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii*, T. II, İzd. Akademii "Nauk" SSSR, Moskva-Leningrad 1936, s. 475-476.

¹¹ Tilla Buhara Emirliği'nin para birimidir. Eşrefi de denilen tilla büyük ticari alışverişlerde kulla-nılan altın sikkeydi, E.A. Davidoviç, *İstoriya Monetnogo Dela v Sredney Azii XVII-XVIII vv.*, Duşanbe 1964, s. 51-52.

ramıştı. Bunların pek çoğu Türkmenlere esir düşmüştü. Esirlerden biri de o yıllarda on altı yaşında olan Hüseyin Han idi. Evvela Ürgenç'e götürülmüş, sonra da oradan oraya dolaştırılmıştı. Emir Haydar'ın emrine girmiş ve burada yavaş yavaş yükselerek o bölgenin hâkimliğine getirilmiştir. Aslında dinine sahip çıkmakta fakat takiye yapmaktadır. Bundan birkaç yıl önce adı geçen rütbeli tarafından altmış tümen karşılığında tercüman olarak alınmıştır. Tercümana Türkistan'da "yorgu" derler. İki yıl bu görevi sürdürmüş ve kendisinden memnun kalındığı için Karakol hâkimliğine getirilmiştir.

Eğer Zereşan Nehri çekilmezse ve Karakol'a kadar ulaşırsa bunun üç bin tilla getirisi olur. Zereşan Nehri, Efrasyab'ın başkenti olan Taşkend'in dağlarından çıkar. Bu bölgeler çok mamurdur ve Hokand Hâkimine bağlıdır.¹²

Hüseyin Han, geceleyin gizlice bu fedainin yanına geldi. Konakladığımız yere çay ve şeker göndermişti. Bana kendi hikâyesini tafsilatıyla anlattı. Bize gayet iyi rehberlik etti. Buhara halkının, Emir'in izni olmadan vilayet içinden ve dışından kimseye gidip gelemeyeceğine dair bir kural vardı. Cemaziyelevvel ayının altıncı gününün şafağında Buhara'ya doğru yola koyulduk. Yedi fersah yolumuz vardı. İki fersah kala "eşik agası başı"¹³ rütbeli bir komutan, kırk elli süvariyle bu fedaiyi karşılamaya geldi.

Güneşin batışına yarım saat kala şehre girdik. Bizi daha önce Emir'in kardeşi Seyid Hüseyin Han Töre'ye ait olan bir eve getirip misafir ettiler. Türkistan dilinde şehzadeye "töre" derler. Geçmiş zamanda hâsıl olan güvensizlik ve Şii olduğu şüphesiyle Töre'ye zehir içirilmişti. O ev de hala Emir hazretlerine aittir. Emir hazretleri de bizimle konaklayacağımız eve kadar geldi ve hemen ardından beklemeksizin Halil Hoca'yı huzura çağırdı. Bu sadık kula da yemek ve tatlılarla deyim yerindeyse hanlara layık bir sofraya hazırlandı. Tatlılar ve hamur işleri sıra sıra dizildi. Ardından birkaç kelle şekerle birlikte çaylar geldi. Filan kişinin bugün veya yarın bizi görmeye gelebileceğini söyledi.

Vakit darlığından ve gün bitmek üzere olduğundan dolayı bizim görüşmemiz ertesi güne kararlaştırıldı. Bu fedainin Buhara'ya girişinin ayrıntıları az çok şu şekildedir: Seksen nefer, yanımızda olabildiğince temiz şekilde getirdiğimiz eşyaları teslim aldı. Dört takım altın silahlı mızrakçıyla olabildiğince şevketli bir şekilde şehre girdik. Kilimlerle ve renkli dokunmuş elbiselerle dolu sandıklarla yüklü on dört katır. Buharalılar bugüne dek katır görmemişlerdi. Buhara'ya kadar olan yolda da at ve deveden başka binek görmemiştik. O sebeple katırlar onların gözüne tuhaf gözükte ve ilgilerini çekti. Kiraladığımız on dört devenin yükünü arastanın adamları boşalttı.

Buhara halkının çoğu, Devlet-i Aliyye-i İran'dan gelen elçiyi görmek için caddeleri doldurmuşlardı. Sonraki gün bir haberci gelerek Emir hazretlerinin bizimle görüşmeye hazır olduğunu söyledi. Devlet-i Aliyye'nin şevketine uygun şekilde hareket edip, Emir'in evi olan kumluk bir bölgedeki kaleye gel-

¹² Taşkent 1805 yılında Hokand Hanı Alim Han tarafından ele geçirilmiştir. Bkz. Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarı)*, İstanbul 2015, s. 66.

¹³ Eşikağabaşı Buhara Emirliği'nde sarayın güvenliğinden sorumlu bürokrat olarak saraya gelenlerin düzenli bir şekilde giriş ve çıkış yapmalarını sağlardı. Esasen elçilerin kabulünden sorumlu görevliye Şigavul denilirdi, *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, Taşkent 2012, s. 195.

dik. Orada herkesin kendi makamına uygun yoldan yürümesi için zincirler bağladılar. Bu fedai de Emir'in kendisinin, kadının ve "kuşbegi"¹⁴'nin gittiği yoldan atını sürdü. Bir noktadan sonra at sürmek mümkün değildi, o yüzden haberciyle birlikte yürüyerek divanhaneye girdik.

Divan çok büyüktü, on iki zer¹⁵ uzunluk ve yedi zer' genişliğe sahipti. Yer hasır örtüyle kaplıydı. Altı yedi zer'lik bir kısma beyaz hasır serilmişti ve orada Emir'in kendisi oturmaktaydı. Haberci buradan öteye geçmedi.

Ben fedai odaya girip uzun bir selam verdim. Emir hazretleri cevap verdi ve oturmamız için yer gösterdi. Emir'in bir buçuk zer' yakınına oturdum. Resmi teşrifattan sonra cihan hâkiminin mübarek fermanını elime alıp öptüm ve sundum. Emir hazretleri iki eliyle aldı ve başından sonuna kadar okudu. Sonra sordu ki, "Şah ne istemektedir?" Dedim ki "evet Şahın ağızdan iletilecek istekleri vardır ama yeri değildir. Şimdi Emir hazretlerini görüp iltifatlarını bildirmek ve Padişahımın selamını iletmekten başka gayem yoktur. İnşallah meclisle şereflendirildiğimde âlemlerin kiblesinin ve Müslümanların dayanağının isteklerini size sunacağım."

Emir'in dışarıda duyurup ahalinin de işittiği üzere iki gün içinde Joseph Wolff idam edilecekti. Eğer meclisin hemen toplanmasını ve beni dinlemesini sağlayamazsam, korkarım Emir benim ricamı duymadan Joseph Wolff'i idam edeceklerdi.

Mecliste şöyle bildirdim: "Şehinşah'ın sizden isteği şudur ki, Joseph Wolff'in elinde Devlet-i Aliyye'nin eşiğinden alınmış bir emannâme vardır. Şu aralar İran ve İngiltere devletleri ittihat içindedirler. Emir hazretleri onu hoşgörü ve güzellikle Devlet-i Aliyye'nin bu fedaisine teslim etmelidir. Böylece çok memnun oluruz ve Devlet-i Aliyye'nin büyükleri de bu işten çok razı olurlar. Ve eğer Emir hazretleri, Joseph Wolff'e diğer türlü davranırsa hiç şüphesiz Devlet-i Aliyye'nin kudretli padişahu rencide olacaktır. Elbette ki Emir hazretleri, Zat-ı Hümayun'u rencide edecek davranışlardan kaçınırç"

Emir hazretleri bu sözlerimi tasdik etti ama buyurdu ki; "siz bilmezsiniz, bunlar benim devletimin belkemiğini yıkmak istiyorlar. İngilizler buraya daha önce de geldiler. Bazen kâğıt oyunlarıyla Hokand Hanı'nu tahrir ederek bana düşman ettiler, bazen Ürgenç Hanı'na elçi göndererek bizim düşmanlığımıza sevk ettiler. Bizim bütün ihtiyaçlarımızı karşılamayı taahhüt ettiler ve bir harita parçasına vilayetlerin hudutlarını çizdiler. Buhara yollarını ve geçitlerini kafalarına göre başka sınırlara dâhil ettiler. Kendi işlerine gelenden başka hiçbir şey yapmadılar. Onları defalarca bu işlerden men ettim ama asla kabul etmediler. Sonunda birkaç gün hapsedip, bu işten vazgeçmeleri için vaazlar ve nasihatler verdik. Serbest kaldıklarında gidip aynı işleri yapmaktan ve aynı herzeleri yemekten başka bir şey yapmadılar."

Emir'e güzellikle cevap vermeye çalıştım. Dedim ki; "Emir hazretlerinin söylediklerini inkâr etmiyorum. Ama vilayet mühendisleri hakkında istedikleri

¹⁴ Kuşbegi Buhara Emirliği'nde Mangıt hanedanı devrinde devlet hiyerarşisinde Emir'den sonra gelen ikinci yetkili kişi konumundaki bürokrattı. Bütün vilayetlerden ve başkentin yönetiminden sorumlu olmakla birlikte finans ve vergi işlerini de takip ederdi, *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, s. 194.

¹⁵ Bir zer' yaklaşık 1,02 metredir.

her yere gidebilecekleri, oraların sınırlarını belirleyip haritasını çizebileceklerine dair kaide vardır. Bu durum en eski zamanlardan beri böyledir. Emir hazretlerinin bu tür faaliyetlerle alakası olmadığı için ona aykırı gelmiştir. Muhtemelen sizden önceki emirler zamanında da birkaç tane Buhara haritası çizip memleketlerine götürdüler, ama gördüğünüz gibi bir şey çıkmadı. Buhara'yı yıkmak için çalıştıkları meselesine gelince, böyle bir şey yoktur. Çünkü İngilizler, Devlet-i Aliyye-yi İran ile birlik içindedirler ve müttefiklerdir. Bu sebeple İran'ın rızasının olmadığı bir harekette bulunamazlar. Devlet-i Aliyye ile Buhara arasındaki ittifak da bilinen bir şey olduğuna göre, size yapılacak bir fesadın bize karşı yapılmış olduğunu bilirler. Bu sebeple düşmanca bir harekette bulunmayı göze alamazlar ve bundan bir çıkarları da olmaz.”

Emir hazretleri cevap buyurdu ki; “bu yaptıklarından daha fazla ne kötülük yapabilirler?”. Sonuçta önceki söylediklerinden farklı bir şey söylemedi.

Joseph Wolff'in alıkonulduğu yer, oranın ordu ve tophane komutanı olan Abdüssamed Han Tebrizi¹⁶'nin baş içindeki mülküydü. Önceden idam edilen iki kişi de orada tutulmuşlardı.

Aşağı yukarı bir buçuk saat bu konuyu görüştük. Bu fedai azledilip dışarı çıktı. Çıkmadan önce Devlet-i Aliyye'nin gönderdiği hediyelerin tafsilatı görevliye bildirildi. O da bunları toplayarak Emir hazretlerine sundu. Ertesi gün hediyeleri huzura getirmemiz kararlaştırıldı. Hediyeler birkaç şekilde sınıflandırılmıştı. O gün Emir hazretlerinin kendisiyle beraber Buhara'nın ekâbiri de muhafızlar eşliğinde ve taşkınlık yapmadan orada hazır bulundu. Emir hayal edilebilenin çok ötesinde memnun ve mutlu oldu. Gelen her şeyi bizzat tek tek inceledi ve kabul etti. Her birini ayrı ayrı övdü ve memnuniyetini bildirdi. Bunun ardından şöyle bir konuşma yaptı: “Elhamdülillah, bizim memleketimize çok büyük bir şeref nasip oldu. Bizim Müslümanlığımız, bu muazzam devletin büyüklerinin teveccühü ile yepyeni bir kuvvet ve şevket kazandı. Düşmanlarımız bundan sonra bizim karşımızda nasıl durabileceklerini düşünsünler. Allah'a yeminim olsun ki biz ve bizim soyumuzdan olanlar burada oldukça Devlet-i Aliyye-i İran'a kulluk ve hizmetten asla vazgeçmeyeceğiz.”

Burada yazılardan çok daha fazla güzel sözler sarf etti. Bundan sonra bu fedaiyi vezirin evine götürdüler. Orada vezir, Emir hazretlerinin yanında

¹⁶ Abdussamed Tebrizi İran ordusunda görevli bir asker iken, bir cinayete karışıp idama mahkûm edildiği için Hindistan'a kaçtı. Burada kendisinden önce bulunan Feth Ali Şah'ın akrabalarından birinin hizmetine girdi. Ancak onu öldürdü ve sonra da Kabil'e kaçtı. Burada Dost Muhammed Han'ın hizmetine girdi. Ne var ki, bu kez de Dost Muhammed Han'ın oğlu Ekber Han'ı öldürdü ve Buhara'ya kaçtı. 1834-1835 yıllarında Buhara Reisi'nin yardımıyla Emir Nasrullah'ın hizmetine girdi. N. Hanikov, *Opisaniye Buharskago Hanstva*, Sanktpetersburg 1843, s. 231-232. Emir Nasrullah da etkili bir ordu meydana getirmek ve sarbaz denilen askeri kuvvetleri eğitmek amacıyla İranlı göçmenlerden faydalanmak arzusundaydı. Abdussamed askeri konularda uzman bir şahsiyetti. Kısa sürede Emir Nasrullah'ın güvenini kazandı ve onun verdiği yetkiyle Topçubaşı unvanını alarak Topçu birliğinin başına geçti. Top dökümü işlerini organize etti. Ayrıca İngilizleri örnek alarak düzenli ordunun oluşturulması faaliyetlerini yürüttü. Böylece Emir Nasrullah'ın Hokand Hanlığı ve ayrılıkçı Şehrisebz Hakimi'ne karşı yaptığı seferlerde aktif rol aldı. Emir'e yaptığı hizmetlerden ötürü “Naib”, yani Asker Bakanı olarak atandı, Molla Alim Mahdum Hoca, *Tarih-i Turkistan*, Taşkent 1915, s. 192-193. İranlı bir köle olarak görülen Abdussamed'in Buhara Emirliği'nde oldukça etkili bir mevkiye gelmesi ve yaşanan askeri başarısızlıklardan ötürü halkın Emir'e öfkesi arttı. Nasrullah bu yüzden onu görevden uzaklaştırmak zorunda kaldı (1849), Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, 3. Bs., Ankara 2004, s. 31.

durmaktaydı. Öğle yemeği, çay ve tatlılar getirildi. Yarım saat kadar sonra Emir hazretleri, bizi masraflarımızın belirlenmesi için vezirin yanında bırakarak evine gitti. Öncelikle bir adam yanımıza gelerek masraflarımızın ne kadar olduğunu sordu. Her gün bir adam göndererek yapılan harcamaları nakit olarak almamızı söyledi. Cevap olarak dedim ki; *“âlemlerin kiblesi olan devletimizin ve Emir hazretlerinin lütufları sayesinde nakde ihtiyacımız yoktur. Ama Emir hazretlerinin misafiri olmamız sebebiyle bunun gereğini yerine getirmek isteriz. Bize ekme ve erzak gönderirlerse çok makbule geçer. İhtiyaçlarımız karşılandıktan gayri nakde ihtiyaç duymayız.”* Böylece bizim ihtiyaçlarımızı karşıladılar. İki gün sonra Emir hazretleriyle mülakata çağırıldık.

Bu toplantıda devlet meseleleri ele alındı. Evvela esirler meselesini konuştuk. İran ahalisinden pek çoğu orada esirdi ve alınıp satılmaları helal görülüyordu. Devlet-i Aliyye-i İran, onların alınıp satılmasının İslam dinine göre caiz ve mubah olmadığını kabullenilmesini istiyordu; zira hem İran, hem de Türkistan ahalipleri insanların en hayırlısı olan Resulullah'ın ümmeti olup kurtuluşa erişmiş kimselerdir. Müslüman halklar arasında bu tür amellerin olması, İslam birliği ve din kardeşliği nazarından çirkindir. Bu tür hareketlerin İslam'ı zayıflatmak ve din düşmanı kâfirleri güçlendirmekten başka bir getirisi olmaz. Azametli devletimizin talebi budur ki; Emir bu hususta bütün memleketini kapsayan bir hüküm ilan etsin ve her nerede bir İranlı esir varsa derhal serbest bırakılmasını emretsin. Halkların rızasını kazanmak ve Devlet-i Aliyye'nin teveccühüne nail olmak için Emir hazretleri bunu yapmalıdır.

İkinci mesele ise Merv idi. Merv, ta Manuçehr zamanından beri Horasan'ın bir parçasıydı ve idareten Horasan valisine bağlıydı. Burası büyük Kaçar hanedanının da vatanıdır. Bazı sahtekârlıklar ve hâkimlerin gasp etmesiyle geçmişte zor ve eziyetle Horasan'dan koparılmıştır. Burası şimdiden sonra eski düzenine döndürülmelidir.¹⁷

Emir hazretleri cevap buyurdular. Öncelikle esirler meselesi hakkında Devlet-i Aliyye'nin isteğine sadakatle yaklaştığını, fakat esirlerin alınıp satılmasının kendisi veya atalarının dâhiliyle olmadığını söyledi. Belki eski âlimlerinin bu yönde fetva verdiklerini ve halkın da bu fetva ile hareket ettiğini belirtti. *“Bu iş böyle çabucak çözülebilecek bir iş değildir. İran ve Türkistan uleması bir araya gelerek oturup bu konuyu konuşmalı ve hak ve hukuk sınırlarını belirleyerek ortak bir karara varmalıdırlar. Gerçekten de bu husus dostluğa aykırıdır ve bir toplantıyla ele alınmalıdır.”* dedi. Ben sadık kul da şöyle arz ettim: *“Bu mesele gerçekte toplanarak çözülmeye gerek duymamaktadır. Her şey apaçık ortadadır. Müslüman'ın Müslüman'ı katletmesi, esir alması veya alıp satması, din ve diyaneti geçin adalet ve insafa da aykırıdır. Ben sıradan bir kul ve hizmetli olmama rağmen eğer Emir hazretleri Buhara ulemasını hazır ederlerse onlarla bu konuda konuşup gereken cevabı vermeye hazırım.”*

¹⁷ Buhara Emiri Şah Murad 1785-1786 yıllarında Merv üzerine bir dizi sefer tertip etti. Bu askeri girişimler de eskinin yağma seferlerinden farksızdı. Onun seferleri neticesinde kale ve şehre su sağlayan sedd yıkıldı. Merv zapt edildi ve ahalden 30 bin kişi zorla Buhara'ya göç ettirildi, Anke von Kügelgen, *a.g.e.*, s. 78; P.P. Ivanov, *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI - Seredina XIX v.)*, Moskva 1958, s. 107.

Emir hazretleri şöyle buyurdular: “Arkadaşım, öncelikle burası Türkistan’dır. Bu işin uygulamaya konulması zordur. İkinci olarak, ulemayla bir şey konuşmak zor iştir. Bu bakımdan bura ahalisini bu işten men etmek olmaz. Bununla birlikte zaman ilerledikçe inşallah bizimle Devlet-i Aliyye-yi İnan arasındaki birlik güçlenecektir ve bu iş de kendi kendine çözülecektir. Bunca yılın âdetini şu kadarcık zamanda değiştirmeye imkân yoktur. Sizin Devlet-i Aliyye’nin yüce sahiplerinin selamını bize getirdiğiniz şu günlerden başlayarak bizler de üzerimize düşeni yaparak işe girişeceğiz. Önümüzdeki günlerde İslam sancağı altındaki Allah kullarının birbirini alıp satmayacağı fikrini ahaliye yayacağız.”

Merv hususunda ise cevap şöyledir: “Saruk, Salur ve Teke taifeleri toplanarak Ürgenç hâkimi Muhammed Niyazbay’ı bin iki yüz kişi ile birlikte katletmişlerdir. Ürgenç Hanı’nın kendisi bizimle düşmandı. Ben Hokand’a gittiğim vakit Buhara ve çevresinde ordu bırakmamıştım ve o benim vilayetime gelmişti. Tam da bizim bugün yarın Hokand’ı alırız dediğimiz vakitte Çarcuy’u kuşatmış ve yaklaşık dört bin aileyi göçe zorlamıştı. Biz de bunu duyunca saldırıyı durdurup Çarcuy’a yöneldik ama o kaçıp Ürgenç’e gitti. Bunun ardından biz toplanıp Hezaresb’e yürüdük. On sekiz gün boyunca Hezaresb’i muhasara ettik. O gün Türkmenler bir fırsat bularak Muhammed Niyazbay’ı öldürdüler ve diğer katledilenlerle birlikte onun başını Hezaresb’e bizim huzurumuza getirdiler. Bizden bir hâkim istediler. Daha önce bu hareketin iki üç kat daha ağırlığını bana yapmışlar, bana bağlı hâkimi öldürmüşlerdi. Onların sözüne itibar etmek olmazdı. Bununla birlikte çaremiz de yoktu çünkü yollarda kargaşa hüküm sürmekteydi ve o memleketler bizim el atmamıza muhtaçtı. Yolları emniyete almak için oraya bir hâkim tayin edip gönderdik. O da Türkmenlerden itibar görmediği için can korkusuyla üç ay içinde Buhara’ya geri geldi ve şimdi evinde oturmaktadır. Türkmenler, onu takip edip tekrar geldiler ve Ürgenç Hanı’nın korkusuyla bizden tekrar hâkim istediler. Hala onların başında bulunan Orak Hoca’yı tayin edip gönderdik. Onun masraflarını da Buhara ödemektedir. Devlet-i Aliyye’den ne zaman bir adam geldi de orayı hale yola koymak istedi ve biz rıza göstermedik? Hakikat şu ki, Merv şehri ve civarı hiçbir zaman eskisi gibi bayındır olmadı. Ne oradaki Türkmenler doğru düzgün raiyet olabildiler, ne de hangi taraftan olursa olsun oraya hâkim olan kimseler yönetmeyi becerebildiler.”

Böylece hükümet merkezi tarafından emredilen hususları Emir hazretlerine aktarmış oldum. Emir hazretleri, vezirini çağırarak Mirza Muhammed Taki Münecim’den alınan esirlerin getirilmesini buyurdu. Esirler Buhara’ya kırk fersah mesafedeki Kerki’de idiler. Bu iş için üç yasavul¹⁸ gönderildi. Bu iş bizzat Hacı Selmeullah hazretlerinin ricası olduğu için aldırılmazlığa veya oyalanmaya gelmezdi. Vezir bana dedi ki, “siz kendiniz Mirza Münecim’e söyleyiniz ve ona muhabbetle deyin ki, onun esirleri Kerki’ye götürülmüştü. Bir adam Emir hazretlerinin mübarek mektubuyla birlikte yola düştü ve onları getirmeye gitti. Onlar getirilip en kısa zamanda size teslim edileceklerdir.”

Konu tekrar Joseph Wolff’e geldiğinde Emir hazretleri şöyle buyurdu: “Biz onu size başışladık ve size emanet ediyoruz. Yolda Semerkand’a kadar size eş-

¹⁸ Saray hizmetlisi.

lik edeceğiz ve ondan sonra Devlet-i Aliyye-i İnan'a gidiş size kalmıştır. Bunun hatırına Devlet-i Aliyye bizden hoşnut kalsın ve iltifatına nail olalım.”

Sonraki saat Joseph Wolff'i Abdüssamed Han'ın evinden alıp bu fedainin yanına getirdiler. Zavallı adam, gördüm ki haddinden ziyade ıstırap içinde ve perişan bir haldedir ve adeta aklı başından gitmiştir. Ona her ne kadar güven vermeye çalışsam da asla kani olmadı ve onu zehirlememizden korkarak bir müddet hiç yemek yemedi. Bunun üzerine onun öğle ve akşam yemeklerini bu fedainin konakladığı yerde pişirip vermeye karar verdik. Hizmetine birkaç adam verdim ki her an halinden haberdar olsunlar.¹⁹

Emir hazretleriyle iki diğer mülakatımız daha oldu. İnan illerindeki durumlardan, İnan'ın Rusya ve İngiltere ile dostluğundan bahsettik. Devletin şevketine uygun bir şekilde gerekli cevapları verdim ve konakladığımız menzile geri döndüm. Ertesi sabah Emir hazretlerinin bir hizmetçisi geldi ve ilette ki; Emir hazretleri Halil Hoca'dan bizde tüfekler, Hint kılıçları, mücevherli süngüler, güzel tabancalar, saatler, altın eşyalar, murassa hançer ve kılıçlar, altın ve gümüşten çay, kahve ve nargile takımları olduğunu iştmiş. Bunları görmeyi arzu etmişler. Sözü geçen eşyaları o hizmetçinin yanına vererek gönderdim. Üç gün sonra hepsi geri getirildi. Meğer biri merhum bir hakana ait olan altın bıçaklı, biri de bu fedaiye ait olmak üzere iki Hint kılıcında gönlü kaldığı için alıkoymuş ve biraz daha bakıp göndermek istemiş. Dedim ki *“bunlar Emir hazretlerine asla layık değildir. Ama arzu ederlerse her ikisi de ona aittir.”*

İkinci vakti hizmetçi tekrar gelerek her iki kılıcı da getirdi ve şöyle dedi: *“Emir hazretleri buyurdular ki; rahmetli hakanın mührünü taşıyan kılıç, bir iftihar eseri olarak sizin ailenizde kalmalıdır. Diğerini ise razıysanız Emir hazretleri almak istiyor.”* Ben de cevaben şöyle dedim: *“Ben her ikisini de Emir hazretlerine hediye ettim. Elhamdülillah, âlemlerin kıblesi şahımızın sayesinde çok sayıda iyi kılıca sahibim ve istediğim takdirde Devlet-i Aliyye bana daha pek çoğunu bağışlar. Her iki kılıç da Emir hazretlerine mübarek olsun.”*

Tekrar cevap geldi: *“Merhum hakanın mührü olanı kabul edemem ama diğerini kabul ediyorum.”* Bunun üzerine ben fedai o kılıcı iyi kalite bir tüfek, mücevherli bir süngü, incili bir kese ve altı kutu gümüş kurşunla birlikte Emir hazretlerine yolladım. Bundan çok hoşnut oldu ve hepsini kabul etti. Geceyi iki saat geçe bu bendenin menziline bir nöbetçi geldi ve Emir hazretlerinin acil bir işi çıktığını, on beş günlüğüne Semerkand'a gitmesi gerektiğini, bizi vezire emanet ettiğini ve eğer bir işimiz olursa ona bildirmemizi söyledi. Cevaben biz de esirler meselesinden başka halledilmedik bir işimiz kalmadığını ve Emir hazretlerinin Joseph Wolff'i bağışlayıp bize emanet ederek büyük iltifat ve muhabbet gösterdiğini söyledik.

Ertesi gün Emir hazretleri Semerkand'a doğru yola çıktı. Bu fedainin varışıyla Emir hazretlerinin Semerkand'a doğru yola çıkışı arasında sekiz gün geçmişti. Bu süre içinde üç-dört kere mülakatımız olmuştur.

¹⁹ Joseph Wolff'un seyahatnamesinde de İnan Elçisi Abbas-kuli-Han Wolff'un sefil halimi görerek, onun bir suikasta uğramaması için yanındaki hizmetkarlarından birini onun yanında görevlendirdiği ve onun odasında uyumasını emrettiği belirtilmektedir, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, p. 576.

Emir'in gidişinin üstünden beş gün geçmişti ki, bir haberci geldi. Ordu ve tophanenin Abdüssamed Han idaresinde iki gün içinde hazır edilmesini ve Buhara ile çevresinden toplanacak yüz bin tümen para ile birlikte gönderilmesini istedi. Hepsini iki günde topladılar. Ne zaman ordu bir yere gitse ve para lazım olsa Buhara halkı bir fon oluşturarak borç olarak vermektedir. Eğer sefere gidildi ve toplanan para harcandıysa ne ala. Eğer gidilmezse toplanan para bölünerek sahiplerine iade ediliyordu. Eğer sefere gidildi ve gene de para arttıysa, artan para bölünüp yine sahiplerine geri verilmekteydi.

Para toplandıktan ve orduyla toplar hazır edildikten sonra Hokand üstüne yüründü. Zira Hokand Hâkiminin perişan durumda olduğu haberi ulaşmıştı. Buhara Emiri, daha önce de birkaç kere Hokand Hanlığı üzerine yürümüşü ve nihayet Hokand Hanı Muhammed Ali Han'ı mağlup ederek oğulları, kızları, eşi, annesi ve kardeşiyle birlikte idam ettirip Hokand'ı ele geçirdi.

Emir hazretleri, "pervancı"²⁰ rütbesindeki bir komutanı beş bin askerle birlikte Hokand hâkimi olarak bıraktı. Bütün Hokand şehirlerini ele geçirdi. Daha sonra Hokand hâkimi olan Hacı Şir Ali Han, Muhammed Ali Han'ın akrabasıydı. Daha önce onun korkusuyla kaçmış ve Hitay'dan Kıpçak'a kadar bazen saklanıp bazen ortaya çıkarak dolaşmıştı. Muhammed Ali Han'ın idamından sonra Pervancı İbrahim orada üç dört ay idarede kaldı. Emir hazretleri Hokand ve çevresini harap ettiği için halk Pervancı İbrahim'e düşmanlık ediyor ve idaresini kabul etmeye yanaşmıyordu. Bu sebeple Hokand, Hitay ve Kıpçak halkları toplandı ve Şir Ali Han'a bağlılıklarını ilan ederek Hokand'a yürüdüler. Pervancı İbrahim gördü ki Hokand halkından hiç kimse onu istemiyor. Buhara da yirmi günlük mesafe uzaktadır ve zamanında yardım gelmesinin imkânı yoktur. Çaresiz oradan kaçtı ve Buhara'ya geri döndü.

Hacı Şir Ali Han böylece Hokand'ın tamamına hâkim olarak bağımsızlığını ilan etti. Hokand, Hocend, Taşkend ve diğer yerlerde Buhara Emiri'nin bağlılarından kimi bulsa idam ettirdi.

Hacı Şir Ali Han'ın bağımsızlığını ilan edişinin üstünden iki yıl geçmişti. Hacı Şir Ali Han'ın deli divane bir oğlu vardı. Babasına düşman olmuştu. Buhara Emiri Semerkand'a giderken baba ve oğul Hokand'da savaşmaktaydılar. Oğlun adı Mir Âlem idi ve Kıpçak'tan Hokand'a kadar oldukça meşhurdu. Hırsızlık ve arsızlıkla Hitay illerinden olan ve yüz bin ailenin yaşadığı Kaşgar'dan beş bin kişi toplayarak Hokand üstüne yürümüşü. Babasının kuvvetlerine karşı koyamayan Mir Âlem, Hocend kethüdalarını da alarak Semerkand'a gelmiş ve Emir hazretlerine Hokand üzerine yürümeyi teklif etmişti. Böylece Emir hazretleri de Hokand üzerine yürümüş ve Hacı Şir Ali Han ile zorlu bir savaş yapılmıştı. Neticede Şir Ali Han mağlup oldu ve oğlunun eline esir düştü. Mir Âlem Hokand'ı ele geçirdi ve Emir hazretleri de otuz bin kişiyle ve Hocend kethüdalarıyla birlikte Hocend üstüne yürüdü. Daha önce Emir hazretlerinin elinden yağma ve katliama uğrayan Hokand halkı, Mir Âlem'e

²⁰ Buhara Emirliği'nde yüksek rütbeli bürokratlar arasında yer alan Pervaneci esasen Emir'in yarlık ve fermanlarını gerekli kişilere iletmekte vazifeliydi, *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, s. 194.

gelerek eğer Emir hazretleri tekrar gelirse yine aynı şeylerin olacağını, onun gelişine razı olmamasını ve Şir Ali Han'ı serbest bırakmasını istediler. Mir Âlem de Hokand halkının tavsiyesine uyarak Şir Ali Han'a itaat etti ve hepsi Emir hazretlerine karşı birleştiler. Hocend'e de adam göndererek Emir'e yol vermemelerini ve karşı koymalarını söylediler.

Emir hazretleri Semerkand'dan hareket ederek yedi fersah uzaklıktaki kendine bağlı Carak şehrine geldi. Oradan beş fersah uzakta gayet muhkem ve tedarikli bir kale olan Ortapa²¹ Kalesi'ne geçti. Fakat Ortapa hâkimine güvenmediği için onu görevden aldı ve yerine başkasını geçirdi. Böylece arkasını sağlama alarak yirmi fersah uzaklıktaki Hocend'e doğru yola çıktı. Hocend'e vardığında oranın kalesinin gayet sağlam olduğunu ve yol vermediğini gördü. Hocend'in bir tarafından Sir Derya denilen gayet büyük bir nehir geçmekteydi. Diğer üç taraf da son derece müstahkem ve direnişe müsaitti. Emir'in ordusu, Abdüssamed Han komutasında savaşa hazırlandı.

Emir hazretleri, halkı kendi lehine çevirmeleri için kethüdaları şehre gönderdi. Onlar şehre girince, şehrin hâkimi onları tutuklamak istedi ve kavga çıktı. Kavga büyüdü ve Abdüssamed Han Tebrizî şehri topraklarla dövmeye başladı. Savaş üç gün ve gece devam etti. Hocend'in surlarının bir kısmı yıkıldı. Özbekler Hocend'in düşmesinin yakın olduğunu gördüler. Abdüssamed Han'a karşı siperler fayda etmedi. Bu arada Müselman Kul ile Muhammed Nazarbay Karakoyuz'un on iki bin kişiyle Şir Ali Han tarafından Emir'in ordusunun üstüne gönderildiği haberi geldi. Bunun üzerine orduda perişanlık baş gösterdi ve Emir hazretleri Ortapa'ya geri çekilme emri verdi. Süvariler onların peşine düştüler ve bin iki yüz kişi katledildi.

Önceki günlerde İbrahim Pervancı, Emir hazretlerinden Şir Ali Han'ın oğlunu altı bin kişiyle kendisine vermesini istemiş, Sir Derya'dan geçip Taşkend'i alarak Hokand'a gitmeyi planlamıştı. Emir hazretleri onun teklifini kabul edip göndermişti. Henüz nehrin kenarına varmadan Müselman Kul ile Muhammed Nazarbay Karakoyuz'un ilerleyiş haberleri gelmişti. Geceleyin İbrahim Pervancı'nın önünü kestiler. Gecikmeden savaşa giriştiler. Firar sırasında Müselman Kul ve Muhammed Nazarbay'ın birlikleri peşlerinden gitti. Pek çoğunu esir edip kalanları katlettiler.²²

Emir, Ortapa'nın idaresini yeniledi ve oranın eski hâkimini kendisiyle beraber Semerkand'a götürdü. Hocend hâkimi, ordusu ve bin tane topuyla gelip Ortapa'yı muhasara etti. Kaleyi topraklarla yakıp yıkarak Hocend'in harap edilmesinin intikamını aldı.

Emir hazretleri bu haberi işitince Semerkand'da kalmayı uygun görmedi ve Buhara'ya doğru yola koyuldu. Yanında tutsak hâkimle birlikte Buhara'ya geldi. Bu esnada Emir'in veziri bana her gün mesaj yolluyor ve Hocend ile Taşkend'in fethedildiğini söylüyordu. Ama ben fedai olan biteni ondan daha

²¹ Ura-tübe veya Oratepe.

²² Emir Nasrullah'ın Hokand Hanlığı ile ilgili siyasi ve askeri faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirligi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009, s. 131-141.

iyi biliyordum. Çünkü dostum olan tacirler ne olup bittiğini her gün bana ulaştırıyorlardı. Buhara'ya girildiği gün de Abdüssamed Han'ın yanındaki gizli bir tanıdığım aracılığıyla Emir hazretlerine çok gücendiği haberini aldım. Hocend'de olup biteni ve diğer haberleri ben fedaiye ulaştırdı. Böylece kimin Emir'in dostu, kimin düşmanı olduğunu anlamaya çalıştım.

Emir hazretleri Hocend muhasarasıyla meşgulken, vezire her gün bir postacı geliyordu. Ama gelen haberler sınırlıydı ve ordudan da kimse yazamıyordu. Postacılar da Emir'in yazdıklarının haricinde bir şey söylemiyorlardı ve getirdikleri kâğıdı da sadece vezir görebiliyordu. Vezir asla kendi kafasından bir şey yapmıyordu. Meğer Emir'in kendi rızası haricinde bir şey yapılmamasına dair emri varmış. Emir hazretleri Buhara'ya geldiği gün herkesin karşılamaya çıkmasını söylediler. Kadı, Peygamber soyundan gelen birkaç kimse ve Emir'in kendi oğlu ve kızıyla birlikte ben fedaiyi de onun teşrif etmesini beklememiz için Emir'in evine aldılar.

Burada olduğumuz süre içinde oradakiler ne birbirleriyle, ne de bu fedaiyle tek kelime konuştular. Emir'in seferi, konuşacak kudret bırakmamıştı ve kimse de bir yere gidemiyordu. Aniden davul sesleri yükseldi ve Emir'in geldiğini anladık. O girdiği an toplananlar selam verdiler ve Emir de karşılık verdi. Sonra da gidip Emir hazretlerinin elini öptüler. Ben fedai de onların yaptığını yaptım. Çok iltifat ve muhabbet gösterdiler. Bu toplantı çeyrek gün kadar sürdü ve ardından herkes evlerine dağıldı.

Özbeklerin halleri, hareketleri, sebepleri, davranışları, söyledikleri, elbiseleri, yemekleri, içecekleri, oturmaları ve kalkmaları asla diğer vilayetlerin halklarına benzemez. Acayip bir tarzları ve tuhaf adetleri vardır. Emir hazretleri Hocend'e hareket etmeden önce bir Türkmen'i yirmi tilla vererek Emir'in geliş gidiş durumunu yazıp Meşhed'deki Hacı Kasım Tahrani'ye gönderdim ki o da başkente bildirsin. Altı günde söz konusu Türkmen Meşhed'e vardı ve mektubu iletti. Emir döndükten sonra da onun yenilgisini ve seferin bütün ayrıntılarını yazarak aynı Türkmen'e yirmi beş tilla ile birlikte verip Meşhed'e yolladım. O yine altı gün sonra bu mektubu Meşhed'e ulaştırdı.

Emir hazretleri Buhara'ya ulaştığında Recep ayının ikisi, Cuma günüydü ve güneşin batmasına bir saat kalmıştı. Asafüddevle hazretleri, Molla Kazım adlı bir Türkmen'e mektup verip Tahranlı tacirlerin yanına katarak bize göndermiş, o ulaştı. Asafüddevle, bu fedaiye yönetimin Joseph Wolff'in bırakılmasından dolayı memnun olduğunu bildirdi. Aynı şekilde ben de bu fermanı Emir hazretlerine ulaştırmalıydım ki Joseph Wolff hakkında bir söylenti varsa giderilsin. Ben fedai Joseph Wolff'i iki ay önce Emir hazretlerinden teslim almıştım ama Emir'in kararını onaylamayanlar vardı ve her saat muhalif hareketler bize ulaşıyordu. O gece bir adamı Emir'in nöbetçisini bulması için gönderdim. Beraber geldiler. Devlet-i Aliyye'den ferman geldiğini, ertesi sabah Emir hazretlerine ulaştırmak istediğimizi söyledim. Fermanın içeriğinin ne olduğunu sordu. Devlet işini devletin huzurunda olmaksızın konuşmanın uygun olmadığını söyledim. Aynı gece Emir'i haberdar ettim ki sakın ola bu fedai arza çıkmadan önce bir vakanüvis gelip de falan kişi Şah'ın fermanını

saklamaktadır derse itibar etmesin. Zira o vilayette altı-yedi yüz tane vakanüvis vardır ve her ne görüp duyarlarsa Emir hazretlerine yazmaktadırlar.

Nöbetçi gidip Emir hazretlerine bildirdi. Ertesi sabah erkenden geldi ve “Emir hazretleri buyurdular ki, mübarek fermanı bana verin ve ben kendisine götürüyüm” dedi. Ben de cevaben dedim ki; “Cihan Padişahının fermanı bir ticaret yazısı değildir ki ben size vereyim siz de götürün. Kendim götürmeli ve cevabını kendim duymalıyım.” Böyle gayet sertlikle cevap verip gönderdim. Nöbetçi tekrar geldi ve “Emir hazretleri buyurdular ki, her devletten gelen her elçi yanında bir ferman ya da bir haber taşıyorsa kendisi sunmalıdır. Ama ondan sonra gelen her fermanı veya haberi bize aracıyla göndermelidir. Bizde kaide böyledir” dedi. Ben cevaben “eğer Türkistan’ın kaidesi böyleyse de İran’ın kaidesi böyle değildir” dedim. Tekrar gitti. Az sonra geri gelip Emir hazretlerinin bir saat sonra ben fedaiyi fermanla birlikte beklediğini bildirdi. Ben fedai anladım ki, bu bir saatlik gecikme olayların değiştirilip süslenmesine vakit kazanmak içindir.

Bir saat sonra nöbetçi geldi ve ben fedai kaleye doğru yola çıktım. Cuma için kale kapısında toplanılmıştı ama Emir’in yanında ekâbirden üç-dört kişiden fazlası yoktu. Meclise girerek Emir hazretlerine gerektiği şekilde selam verdim, kendime ayrılan yere oturdum ve aynı daha önce yaptığım şekilde fermanı sundum. Emir’in yanındakilerden biri fermanı alarak Emir’e vermek istedi. Onu görmezden geldim ve fermanı öperek Emir’in eline kendim verdim. Mübarek fermanı aldı ve başından sonuna kadar okudu. Yine Joseph Wolff mevzusu açıldı ve pek çok soru ve cevaptan sonra Emir hazretleri şöyle buyurdular: “Saklayamayacağım, ben bunlardan mutmain ve asude değilim. Bunu da önceki arkadaşlarına katmak istiyordum.²³ Ama sırf Devlet-i Aliyye sizi gönderip rica ettiği için bağışladım. Size emanettir. Geri dönerken yanınızda götürünüz. Belki biz de İngiltere’ye bir adam göndeririz ve onu sizin yanınıza katarız.”²⁴

Toplantı burada bitti. Emir’le mülakat yaptığım bunca zamanda onun pahalı bir elbise giydiğini görmemiştim. Ama o gün çok kıymetli bir yün cübbe giymişti. Ben fedainin dışarı çıkmasından hemen sonra daha divanhanenin kapısına varmadan, oradakilerden birkaç kişi koşarak bana yetiştiler ve o cübbeyi sekiz kelle şeker ile birlikte bana getirip Emir’in yolladığını söylediler. Anlaşıldı ki o cübbeyi ben fedaiye vermek için giymişti. Giydikten sonra geri

²³ Buradan kast edilen daha önce Emir’in fermanıyla idam edilen İngiliz subayları Stodhart ve Connoly’dur.

²⁴ Bu hususta Joseph Wolff’un seyahatnamesinde şöyle yazmaktadır: “Aynı gün arkadaşı İran elçisi efendisi Muhammed Şah’tan bir mektup aldığını Emir’e bildirdi. Emir Abbas-kuli-Han’ın mektubu Dış İşleri Bakanı’na teslim etmesi gerektiğini bildirdi. Ne var ki, Abbas-kuli-Han kendi saltanat merkezinden mektubu şahsen Emir hazretlerine vermesi gerektiğine dair talimat aldığını cevaben ilettiler. Neticede Emir hazretleri onun saraya gelmesine rıza gösterdi. O zaman Abbas-kuli-Han mektubu Emir’e sundu. Mektup dikkatle okunduktan sonra Emir şöyle dedi: Pekâlâ, Joseph Wolff’u sana hediye ediyorum; o seninle gidebilir”, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, p. 579. Aynı seyahatnameden Buhara Emiri’nin bir elçisini gerçekten de Joseph Wolff ile birlikte İngiltere’ye Kraliçe ile görüşmek üzere gönderdiği anlaşılmaktadır. Ancak Kraliçe Victoria onu kabul etmemiş ve Buhara’ya geri döndüğünde Emir’in talimatıyla idam edilmiştir, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, p. 588.

dönerek onun kadrini övdüm ve muhabbetle karşılık gördüm. Konakladığımız eve döndüm ve iki gün boyunca Emir hazretlerinden görüşme talebi gelmedi.

Joseph Wolff'in kurtarıldığını ve sair olayları tafsilatıyla birlikte yazarak bir Türkmen'e yirmi dört tilla karşılığı verdim. Türkmen bunu beş günde mukaddes topraklara ulaştırıp Hacı Kasım'a verdi. Hacı Kasım da hilafet merkezine göndererek devlet büyüklerinin görüşüne sundu.

Bu arada Herat, Ürgenç, Şehrisebz ve Hulm'dan elçiler gelmişti. Onlar gönderildikten sonra üç kere daha görüşme oldu. Her defasında da esirlerin alınıp satılmaması ve serbest bırakılmaları mevzusunun bahis açtım ve her defasında da Emir hazretleri bu mevzuda anlaşılır bir cevap vermekten kaçındı. Bazen sağır ve dilsiz kesiliyordu, bazen de İngilizlerden bahis açarak konuyu değiştiriyordu. Bir gün Herat hâkimi Yar Muhammed Han'dan neden elçi geldiğini bilip bilmediğini sordu. Tam bilmediğini ama Yar Muhammed Han'ın Emir hazretlerine Joseph Wolff'i öldürmeleri için mektup yazdığı söylentisini duyduğumu söyledim. Doğru duyduğumu, elçinin bu sebeple geldiğini söyledi. Bundan sonra esirler hakkında ne dersem diyeyim, ne kadar çabalarsam çabalayayım faydası olmadı. İş o dereceye geldi ki kavga çıkacağından korktum.

İki gün bekledim ve gece bir ziyafete davetliyken nöbetçiyi çağırıp Emir'e bir mesaj yolladım. Kendisiyle konuşacağım şeyler olduğunu, lakin ziyafetin maksadımı iletebilmek için fazlasıyla hareketli bir yer olduğunu ve yalnız konuşmamız gerektiğini ilettim. Sabah olduğunda nöbetçi bu mesajımı iletti. İki gün sonra bu fedaiyi تنها bir yere götürdüler. Giriş ve resmi teşrifattan sonra şöyle dedim: *"Bu fedai yedi nesilden beri Devlet-i Aliyye-i İran'ın hizmetinde olup nimetlerinden faydalanmaktadır. Emir hazretlerinden her ne kadar iltifat görmüş olsam da eğer bir eksik görürsem söylemem gibi bir durum yakışık almaz. Devlet-i Aliyye tarafından size bugüne dek benden başka bir elçi gönderilmemiştir. Emir hazretleri dostluk ve birlik maksadıyla Devlet-i Aliyye'ye Seyid Halil'i gönderdi. Devlet-i Aliyye tarafından da 'Size selam verildiğinde siz daha güzel şekilde selam veriniz'²⁵ ayetine uyarak ben gönderildim. Birincisi, birlik ve beraberlik için bazı fedakârlıklar yapılması gerektiği tartışılmaz. İkincisi, herkes kendi milletinin ve mülkünün bekasını kollamalıdır. Emir hazretleri; güzellikle yola gelmeyen Kabil'deki Dost Muhammed Han'la, Ürgenç Hanı'yla ve Hokand hâkimiyle neredeyse her gün ihtilaf ve çatışma halindedir. Şehrisebz ve çevresi de düşmandır ve hizaya gelmemektedir. Bu idareciler her biri kendi bölgelerine sahiptir ve müstakil bir devlete sahip değildirler. Bu şekilde hepsi düşmanlık makamındadırlar.*

Büyük devletlere gelecek olursak; evvela Ruslarla bir irtibatınız yok. İngiliz devletine karşı da bildiğiniz şekilde davrandınız. Bildiğiniz gibi o şahıslar Devlet-i Aliyye-i İran'ın saltanat merkezinden irade almışlardı. Diğer devletlerle sağlam bir birlik ve uyum için onların çıkarlarına düşmanlık etmemek gerekir. Top, tüfek, cephane ve savaş için gerekli olan diğer şeyler hazırdır ve hiçbir memleket önümüzde bir saat bile mukavemet edemez. Ahal ve Serahs Türkmenleri ile Merv, Saruk ve Salur reisleri apaçık olduğu üzere kulluk ve itaat arz

²⁵ Nisa Suresi 86. ayet.

etmişlerdir. Saltanat merkezinden gelecek her hükme itaat edeceklerdir. İşte siz şimdi böyle bir devletle sadakat ve dostlukla işbirliği lafları etmektesiniz. Ben fedai kul da barış ve görüşmeden yanayım. Bu konuyu halletmek gerekir. Benim devlet büyüklerimin maksadı, İslam'ın kuvveti ve şevketini arttırmaktır. Bunca cephanenin ve hazırlığın sebebi küfür üzerine galebe çalmaktan başka bir şey değildir. Buhara Emiri hazretleri gibi İslam vilayetlerine büyük faydası olan bir zatın, dinen kardeş ve usulen bir olduğu insanları esir alıp satması her şeyden önce İslam'ı zayıflatır ve küfre hizmet eder.

Ben fedai kul, Emir hazretlerinin Müslüman esir alınmasını ve satılmasını mutlak surette yasaklamasını uygun görüyorum. Hüküm veriniz ki bu çirkin ve rezil amel yasaklansın. Böylece İslam kuvvet bulsun ve güzel işler yapılsın.”

Aşağı yukarı böyle söyledim. Emir hazretleri bana kulak verip dinledikten sonra; “bu iş üstüne düşünmek lazımdır. İki gün mühlet veriniz de bu konuya dair cevabınızı herkesin yararına olacak şekilde vereyim” buyurdu.

İki gün sonra huzura çağırıldım. Emir hazretleri buyurdular ki; “söyledikleriniz üstüne derinlemesine düşündüm. Bildim ki söyledikleriniz doğru ve gerekli şeylerdir. Ben Devlet-i Aliyye-i İran ile ittihadı çok istiyorum. Ama bu iş için uzun zaman gereklidir. Halkı buna hazırlamak lazımdır. Müslümanların pek çoğu nakit para vererek esir satın almıştır ve onlara ‘esirlerinizi verin ve paranızdan vazgeçin’ demenin imkânı yoktur. Bununla birlikte acilen bize tâbi vilayetlere bundan sonra Müslüman ahaliden esir alıp satmanın yasak olduğuna dair hüküm çıkaracağım. Hiç kimsenin İran ahalisinden alınan esirleri bizim topraklarımızda alıp satmalarına izin vermeyeceğim. Bu haberi bütün etraf vilayetlere yayacağım. Ayrıca Buhara’da esir bulunan İranlılardan en az üç yüz dört yüz tane olmak üzere mümkün olduğu kadarını toplayıp sizin yanınıza vereceğim. Kendim de üç bin tilla satın aldığım ve şu an ordumda askerlik yapan bin kadar neferi esirgemenen size teslim edeceğim.”

Askerlerle ilgili kısmı söylerken bu işten hiç hoşlanmadığımı sezdim. Anladım ki eğer ona bir teminat vermezsem esirleri vermeyecek. Şöyle arz ettim: “Ben fedai buraya gönderileceğim zaman Devlet-i Aliyye’nin büyükleri, bana eğer Emir hazretleri asker, top ve cephaneye ihtiyaç duyarsa sakinmeden göndermesini Asafüddeve hazretlerine iletmemi söylediler. Esirlerden her ne kadarını geriye götürebilirim, Devlet-i Aliyye’den o kadar ittihad ve ittifakla karşılık verilecektir.”

Şehinşah-ı İslam’ın bu fermanı, Emir hazretlerine esirleri vermesi için bir teminat oldu. Gelmek isteyen herkesin zorlama ve eziyet olmaksızın bizimle gelebileceğini ve engel çıkarılmayacağını buyurdu.²⁶

Bu haber yayılıp duyulunca Müslümanlar ben fedaiye geldiler. Esirlerden yüz elli kadarı özgürlüklerini kendileri satın aldılar. Bazıları paranın yarısını, bazıları üçte birini verebildiler. Kalan kısımlarını ben fedai tacirlerden borç alarak onlara verdim. Emir Hocend ve Semerkand’a sefere gittiği sırada âlem-

²⁶ Joseph Wolff’un seyahatnamesinde belirtildiğine göre Buhara Emiri İran hükümdarı Muhammed Şah Kaçar’ın dostluğunu kazanmak amacıyla Buhara’da esaret altında bulunan 3000 kadar İranlı asıllı köleyi ülkelerine dönmek üzere serbest bırakmıştır, *Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff*, p. 586.

lerin kıblesi olan şahımızı sevindirmek için kendi aldığım beşi Peygamber soyundan olmak üzere yirmi beş kişiyi hazır ettim. Buhara ve etrafından da bin küsur esir toplanmıştı.

Amu Nehri'nden geçmek isteyen her esirin kişi başı beş tilla vermesi zorunluluğu vardı. Birkaç kişi haricinde kimsenin bunu ödeyecek gücü yoktu. Bu sebeple Emir hazretlerine kendi yakınlarından birisini yanımıza vermesini ve böylece nehirden geçerken kimsenin bize engel çıkarmamasını arz ettim. Emir hazretleri, nehirden geçiş sırasında kimsenin eziyetine uğramamamızı sağlamak amacıyla Aşur Beg adlı birisini bir inayetname ile birlikte yanımıza verdi. Gücü yetenler kendilerine bir binek buldular. Gücü yetmeyenler için bu fedai binek kiraladı. Hanımı ve ailesi olanlar için arabalar hazırlandı. Su ve erzaklarını da temin ederek tamamını nehirden geçirdik. Emir hazretleri tarafından tarifi mümkün olmayan hil'atlar ve hediyeler bağışlandı. Hil'atlar ve hediyeler getirildikten sonra Emir hazretlerinin kendisi de uğurlamaya geldi. Yanımıza Çarcuy'a kadar eşlik edecek mihmandarlar verdi ve imrahor makamına sahip Sübhankulu Beg'i hediye ve pişkeşlerle birlikte Devlet-i Aliyye'ye gitmek üzere yanımıza kattı. Ayrıca kendi emrindekilerden Molla Ebulkasım'ı İngiltere'ye gitmek üzere yanımıza verdi. Joseph Wolff de yanımızdaydı. Emir hazretleri her birini bize emanet etti ve böylece Buhara'dan ayrıldık.

Fedainin Buhara'dan Hareketi ve Başkente Dönüşü

17 Şehrivar Cumartesi günü Recep ayında Buhara'dan hareket ederek yarım fersah ötedeki Carak şehrinde konakladık. Emir hazretleri yavaş gitmemizi, böylece işlerini tamamladıktan sonra Sübhankulu Beg'in bize yetişebilmesini buyurmuştu.

Ertesi gün Buhara'dan iki fersah ötedeki İslam şehrine gittik. Buradan hareketle Buhara'dan dört fersah ötedeki Beykend'e ulaştık. Oradan Buhara'yla arasında yedi fersah olan Karakol şehrine gittik. Her yerde Sübhankulu Beg'i bekledik. Orada bir gün konakladık.

Buhara'dan ayrıldıktan sonra ben fedai kendi adamlarımı mukaddes topraklara varıncaya dek fakir esirler için öğle ve akşam yemeği ayarlamakla görevlendirmiştım. Her gece bu fedainin aşçıları beş altı büyük kazan içinde yemek pişirerek durumu müsait olmayanları doyuruyorlardı. Karakol'dan yola çıkarak üç günde Amu nehrinin kenarına ulaştık. Oradaki Çaharcuy'a bağlı Farab kalesinde konakladık ve Sübhankulu Beg de burada bize yetişip katıldı.

Ertesi gün evvela esirleri nehirden geçirdik. Çadırları da kurmaları için hizmetlilerle birlikte suyun diğer tarafına gönderdik. Ertesi gün kendim de nehri geçip Çarcuy'a geldim. Dört gün orada konakladık. Bunun sebebi kafileden bazılarının çeşitli işlerden dolayı henüz nehri geçmemiş olmasıydı. Menzilizim kalenin dışındaki Çarbağ idi. Üç dört defa oranın hâkimiyle görüştük. Beşinci gün mihmandarımız Aşur Beg'i çok güzel bir şal ve otuz tilla vererek geri gönderdik. Emir hazretlerine de Aşur Beg'in mihmandarlık görevini hakkıyla yerine getirdiğine dair bir yazı gönderdim.

Çarcuy ile Merv arasındaki yolda su yoktu. Gideceğimiz yol ile yol boyunca bulabileceğimiz su miktarı arasında dengesizlik vardı. Bu sebeple çaresiz

kalıp Çarcuy hâkiminden kafil, esirler ve hacıların çok olmasından dolayı yüz süvari, yüz kürek ve yüz kazıcı göndererek kuyuları temizletmesini, yeni kuyular açtırmasını ve harap haldeki kuyuları yeniletmesini istedim. Böylece oradan gelip geçenler zahmet çekmesinler. Evvela kabul etmeye yanaşmadı ama sonra fedainin ısrarıyla kabul edip adamları yolladı. Ben fedai su, erzak ve diğer ihtiyaçları hazırlattım. Hâkimin adamlarının gidişinden iki gün sonra güneşin batmasına bir saat kala yola koyulduk. Geceleyin durmadan yol aldık. Ertesi gün öğlen vakti Reftek menziline ulaştık. Önden giden adamlar orayı yaşanabilir hale getirmişlerdi. Kendileri de bir başka yoldan Çarcuy'a dönmüşlerdi. Hayvanlara su içirip dinlendirmek için orada bir gün konakladık.

Ertesi gün Çarcuy hâkiminin yirmi adamı gelerek Emir hazretlerinden, köle vergisi olarak iki yüz tümene denk gelen yüz elli tilla haraç vermemize dair bir inayetname getirdiler. Meğer Amu Nehri'nin haraçlarını toplayan kişi, Emir hazretlerine şöyle arz etmiş: *"Ben önceden nehri geçen herkesten beş tilla alırdım. Bu defa bin tane azatlı köle nehirden geçti ve beş bin tilla almam gerekirdi. Ama onlardan bir şey almamama dair emir geldiği için zahmet vermedim. Bununla birlikte çok zorluk çektim. Bu sebeple Emir hazretleri onlardan az çok bir şeyler almama izin vermelidir."* Bunun üzerine Emir hazretleri de azatlı kölelerin tümü için toplam yüz elli tilla alınmasına dair bir name yazmışlar. Çarcuy hâkimi Ahmed Beg'in adamı ben fedainin yanına geldi. Bu inayettenin kutsal olduğunu ve eğer haracı ben ödemeye kalkarsam da bir şey fark etmeyeceğini, yine de onlardan alacağımı söyledi. Ben sadık kul da tatlı dille ve usulüyle Emir hazretlerinin arzusunun başımın üstünde yeri olduğunu, ama Emir hazretlerine bir kâğıt yazmama izin vermelerini ve eğer azatlılardan alınmamasına dair cevap gelirse parayı benim ödememi rica ettim. Nihayet razı oldular. Emir'e şunu yazdım ve bir Türkmen'i on tümen vererek bu yazıyla birlikte Emir hazretlerinin huzuruna yolladım: *"Siz iltifat ve muhabbet yolundan giderek azatlı kölelerin haracına merhamet indirimi uyguladınız. Buna rağmen sizden kölelerden yüz elli tilla alınmasına dair inayetname geldi. Eğer bu parayı esirlerden almaya kalkarsanız ben fedai buna razı olmayacağım, zira iyice fakirleşecekler. Eğer benden alırsanız razı olacağım. Burası çölün ortası olduğundan ve para bulmak mümkün olmadığından dolayı, Merv'e vardığımızda para alıp Emir hazretlerinin adamlarına teslim edeceğim."*

Mektubu bir Türkmen'e verip gönderdim ve Çarcuy hâkiminin adamlarını yanımıza aldık. Reftek'teyken ilerde susuzluk çekmememiz için on yirmi kadar Türkmen'i ücretlerini vererek yolumuz üstündeki kuyuları temizlemeleri ve yeni kuyular açmaları için göndermişim. Yirmi kadar Türkmen'i de hil'at ve on beş tümen para vererek Ürgenç ve çevre Türkmenlerinin uykuda veya uyanıkken esirlerden kimseyi kaçırmamaları için Karavel tarafına göndermişim. Çünkü bu yörelerde bu işe çokça rastlanmaktaydı.

Menzilden menzile dört beş günde Eski Merv'e ulaştık. Eski Merv'e iki fersah kala Karavel beyi Murad Beg ve birkaç Türkmen büyüğü bizi karşılamaya geldiler. Gerekli teşrifat halledildikten sonra şöyle dediler: *"Biz sizinle dost değiliz çünkü bizim esirlerimizi Meşhed'de tutmaktasınız. Biz de sizi burada*

tutacağız ve Asafüddeve hazretleri bizim esirlerimizi verene kadar gitmenize izin vermeyeceğiz.”

Ben de cevaben şöyle dedim: *“Bizim gibi Padişah-ı İslampenah’ın yoluna canlarını koymuş kulları burada tutup bırakmamanız gayet akla uygundur. Elbette canunuzdan, malınızdan ve ailenizden olmak niyetindeyseniz.”*

Bu cihette epey söz söyledim. Bir saat kadar sonra aciz kalıp kendilerinin de şaha can vermeye hazır olduklarını ama çaresiz kaldıklarını, Asafüddeve hazretlerinin esirlerini geri vermesini istediklerini söylediler. Dedim ki; *“tamam şöyle yapalım. Siz mukaddes topraklardan on sekiz kişiyi esir almıştınız. Onları getirin ve büyüklerinizden birkaçı da gelsin, birlikte Asafüddeve hazretlerinin huzuruna çıkalım. Orada ben esirlerinizi geri vermesini Asafüddeve hazretlerinden rica edeyim.”*

Böyle karar verildi ve Eski Merv’e girdik. Kalenin dışında konaklayarak geceyi geçirdik. Ertesi gün halifenin oğlu ve Merv kethüdaları bizi karşılamaya geldiler. Birlikte Yeni Merv’e girdik. Ben fedai ve esirler halifenin misafiri olduk. Biz halifenin evine gittik, esirler de Orak Hoca’nın gözetiminde yeni kaleye -ki Niyaz Muhammedbay tarafından yaptırılmıştı ve halifenin evine yarım fersah mesafedeydi- yerleştirildiler. Halife yanında Teke, Saruk ve Salur kethüdalarıyla fedaiyi görmeye geldi ve Devlet-i Aliyye’nin büyüklerinin yolunda can vermeye hazır olduklarını belirttiler. Çay, helva ve öğle yemeği geldi. Bu konuda anlaşım imzalandıktan sonra esirlerin verilmesine dair ayrıntıları yazdım ve bir Türkmen’e on iki tilla verip Hacı Kasım Tahrani’ye gönderdim ki o da mektubu mukaddes topraklara ulaştırsın.

İki gün geçtikten sonra Saruk ve Salur kethüdaları yanıma geldiler ve azatlı köleler için kişi başı dört tilla olmak üzere dört bin tilla haraç istediler. Bu haber azatlılar arasında yayılınca ayrılmak istediler. Onları teskin edip güven verdikten sonra Orak Hoca’nın yanına bir adam yolladım ve bu işin ne olduğunu sordum. Emir hazretlerinden esirlerden tek bir dinar dahi alınmayacağına dair ferman olduğunu hatırlattım. Orak Hoca cevaben onların kendisine kulak vermediklerini, nasihatlerini dinlemediklerini söyledi. Halifeyle, Uraz Han’la kethüdalardan çoğuyla orada epey tartıştık. Halifeyle Uraz Han halkı bu işten vazgeçirmek için çok uğraştılar ama o başıbozuk ayak takımına kabul ettiremediler. Halife bütün kuvvetiyle çabalasa da bir yere varılamadı. Nihayet eğer halife bu konuda tek bir söz daha ederse gece evini basıp onu tutsak alacaklarını, Orak Hoca ve Buhara elçilerinin mallarını yağma edeceklerini ve onları esir alıp Ürgenç Hanına göndereceklerini söylediler. Halife ve Buharalılar çaresiz kaldılar. Bu arada bu fedainin dost ve tanıdıklarından bazıları azatlıların haraç ödemelerine razı olmamı rica etseler de asla kabul etmedim. Bu keşmekeş içinde Merv’de sekiz gün geçirdik. Dokuzuncu gün daha önce Emir hazretlerine gönderdiğim Türkmen on beş gün aradan sonra geri döndü ve ne Türkmen aksakallarının, ne Orak Hoca’nın, ne de Türkmenlerin esirlere saldırmamalarına ve tek bir dinar dahi almamalarına dair Emir hazretlerinden inayetname getirdi.

Şaban ayının 7’si cumartesi günü Türkmenler Emir’in mektubunu okudular ve sessizliğe gömüldüler. Halifenin kendisi, bir oğlu ve elli süvari bir son-

raki menzimize kadar bize eşlik ettiler. Oranın hâkimi Orak Hoca da bizimle yarım fersah kadar geldi. Orada halifeye teşekkür edip kendisine güzel bir şal, beş sepet çay ve beş kelle şeker hediye ettim. Oğluna da iyi bir dürbün, bir cübbe ve gümüş kabzalı bir kılıç verdim. İkinci menzilde halife geri döndü, oğlu ise bizimle Serahs'a devam etti.

Acı bir kuyudan başka su bulamamıştık ve susuzluktan kavruarak iki gece ve bir gün boyunca hayvanlarımızı sürüp Serahs'a ulaştık. Oranın hanı bizi bir gece ve bir gün misafir etti. Hareket edeceğimiz zaman ona bir cübbe, bir elbise, mücevherli bir bıçak, bir kılıç ve beş tümen para verdim.

Bu arada İmrahor Sübhankulu Beg'den bir adam geldi ve Emir hazretlerinden yüz elli tıllık bir beratları olduğunu söyledi. Emir hazretlerinin bu beratı Amu nehrinin haraç toplayıcısından alıp onlara havale ettiğini ve nehirde geçen azatlı kölelerin borcu olduğunu, bu parayı esirlerden toplayarak kendisine göndermemizi istediğini ilettiler. Ben fedai de böyle bir beratın haberim olmadığını, doğru olup olmadığını bilemeyeceğimi, Emir hazretlerinin onları bize bağışlayıp haraçları affettiğini, böyle bir şeyi ilk defa şimdi duyduğumu söyledim. Adam üç kere gelip gitti ve bir yere varılamadı. En nihayet elçi kendisi benim çadırıma geldi ve eğer makamının hakkını azatlılardan alıp vermezsek Devlet-i Aliyye'ye gelmeyeceğini, Buhara'ya geri döneceğini ve yolda Türkmenlere gelip esirleri geri almalarını söyleyeceğini bildirdi.

Böylece bir gün durduk. Her ne kadar azatlı kölelerin fakir olduklarını, onların yiyecek içme ve binek kiralama masraflarını ben fedainin karşıladığımı ve söylediğinin doğru olup olmadığını belirsiz olduğunu söylesem de asla kabul etmedi. Gördüm ki fesatlık yapmaktadır ve Türkmenlerle anlaşmış olmanın bir faydası yoktur. Esirler fakirdir, Sübhankulu Beg cahilin önde gidenidir, nasihate karşı sağırdır ve ısrarın faydası olmuyor. Mecbur başkente vardığımızda kendisine yüz elli tıla -ki iki yüz tümene denk gelmektedir- verileceğine dair bir senet imzalayıp verdim. Bununla kavga etmenin gereği hiç yoktur ve zaten bir yere de varılamaz. Kendisi hala bu senedi elinde tutmaktadır. Senedi mühürleyip kendisine verdim ve böylece o fitne fesatçı çenesini kapattı.

Buradan hareket ederek evvela Şorluk'a, ardından Mezdevran'a geldik. Mezdevran'dan Meşhed'e, emirlerin emiri Hüseyin Han hazretlerine bir adam gönderdim ve iki tane Buhara elçisiyle birlikte geldiğimiz söyleyip onların hizmetçi ve mallarını belirttim ki onların masraflarını ve konaklama yerlerini ayarlasınlar. Meşhed'e varana kadar kopup bir yere ayrılmamaları için birkaç süvariye esirlerin başına nöbetçi olarak gönderdim.

Mezdevran'da Hacı Molla Hasan Tahrani ve Hacı Kasım'la birlikte Türk ve Tacik tacirler toplanmıştı. Yanlarında yiyecekler, yemişler ve tatlılarla birlikte bazı esirlerin yakınlarını da getirmişlerdi. Yiyecek ve tatlıları esirlere paylaştık.

Mezdevran'dan Çehar Günbed'e ve oradan da mukaddes topraklara doğru yola koyulduk. Âlimler, fazıllar, esnaf, tüccar, ziyaretçiler, dostlar ve yabancılarından oluşan bir kalabalık bizi karşılamaya geldi. Elhamdülillah Şehinşah-ı İslampenah hazretlerinin nurunun bir zerresiyle bin küsur esir kurtarılmıştı.

Havas ve avamın kalabalığı o dereceydi ki izdihamdan yürümek mümkün olmuyordu. Babalar ve anneler oğullarını, oğullar anne ve babalarını, kardeşler kardeşlerini arıyor, soruyor, teşhis etmeye çalışıyorlardı. Kıyamet gününde üflenecek suru andıran ses ve feryatları feleği sağır ederdi. Bütün yollar, mescitler, minberler Rahim olan Allah'a şükür ve Şehinşah-ı İslampenah'ın saltanatına dua eden sayısız insanla dolmuştu. Kalabalıklar İmam Ali b. Musa er-Rıza'nın mübarek bargâhına yüz sürerek hiç aralık vermeksizin Devlet-i Aliyye'nin devamı için dua etmekteydiler.

Oradan herkes kendi evine veya memleketine döndü. Buhara elçilerini de Tüccarbaşı Evi denen bir menzile yerleştirdik. Masraflar için günlük sekiz tümen ödenek verilmesi kararlaştırıldı. Ben fedai de yol yorgunluğuyla Hüseyin Han'ın huzuruna vardım ve bir iki saat kaldıktan sonra kendi menzilime döndüm.

Bölgedeki müçtehidler, Cuma imamları ve ekâbirden pek çok kişi birkaç defa ben fedainin ziyaretine geldiler. Âlimlerden, fazıllardan ve imamlardan pek çoğu Allah'ın bu büyük nimetinin haberini Horasan ve çevre bölgelere yaydılar.

On beş gün kadar mukaddes topraklarda oyalandık ve hayvanlarımızı dinlendirdik. Şehre geldiğimiz gün devlet büyüklerinin huzuruna bir haberci göndererek esirleri saltanat merkezine nakletmek için izin istemiştik. Hareket ettiğimiz gün de bir başka haberciyi dünyanın iftihar merkezine gönderdim.

Mübarek Ramazan ayının on dördüncü günü olan Cumartesi Meşhed'den hareket edip yarım fersah yol giderek Askeriye köyünde çadır kurduk. Yol arkadaşlarımızın hepsi geldiler, İmrahor Sübhankulu Beg, Joseph Wolff ve Mirza Ebu'l-Kasım da fedainin çadırının yakınına çadır kurdular. Güneşin batmasına iki saat vardı. Âlim, fazıl ve tacirlerden oluşan bir heyet bizi ziyarete geldi. Asafüddevle hazretleri, Hüseyin Han'a bir mektup yazarak Joseph Wolff'e çok güzel bir şal, dört kelle şeker ve dört şişe limon suyu gönderilmesini istemişti ve onlar da göndermişlerdi. Joseph Wolff'in hali iyi olmadığı ve ata binecek kudreti bulunmadığı için ben fedai Hüseyin Han hazretlerine bir adam göndererek onun için bir tahtirevan aldım ve tahtirevanı taşıması için katırlar kiraladım. Ayın on beşi güneşin batmasına üç saat kala Askeriye'den hareket ederek Şerifabad'a doğru yola koyulduk. Menzilden menzile geçerek Nişabur'a ulaştık. Kervansaraya girince yol arkadaşlarımız, hayvanların yorgunluğundan dolayı bir gün konaklamamızı istediler. Aynı gün Kadı Molla Ahmed hazretleri ben fedaiyi görmeye geldiler ve akşam da bizi misafirlige götürerek güzel bir ziyafet verdiler. Yemekten sonra Devlet-i Aliyye'nin bekası için hep birlikte dua ettik.

Ertesi günü de orada geçirdikten sonra gece çökmeden Nişabur'dan çıktık. Menzilden menzile geçip Sebzvar'a geldik. Hüseyin Han hazretlerinin naibi ordaydı ve bizi iyi ağırladı. Elçilere hürmeten vilayetin ta dışında bizi karşılamaya geldi. Devlet-i Aliyye'den Mecde hazretlerinden bir postacı, yoldaşlarımıza izzet ve ihtiram bildiren ve ben fedaiye de hürmet ve inayet bahşeden bir mübarek ferman getirmişti. O gün Sebzvarlı müçtehid Hacı Seyid İsmail

hazretleri ben fedaiyi görmeye geldi ve bizi misafir etmek için ne kadar ısrar etse de kabul etmedim. Fakat ısrarlarına dayanamayarak bir gün daha orada kaldık. Geceyi üç saat geçe Sudhar köyüne doğru yola koyulduk. Oraya ulaşınca nehrin kenarına çadır kurduk. Sabaha üç saat kala Müzeyyenan'a doğru yola çıktık ve oradan da sabah güneşi göğü süslemeden evvel Abbasabad'a devam ettik. Mecdeülali hazretlerinin fermanıyla merhum Şerif Han, orada bir zer' yüksekliğinde bir duvarla çevrili bir kale inşa ettirmişti. Daha sonra Muhammed Taki Han Kaçar'ın da iki zer' yükseltmesiyle duvarın yüksekliği üç zer'i bulmuştu. Merhum Şerif Han'ın diktirdiği iki büyük burç da mevcuttu. İşleyen değirmenlere sahip suyolları gördüm. Ama oradan gelen su çok azdı ve tarım yapmak mümkün değildi. Bununla birlikte merhum, geçen yıl vefat etmeden önce Esferayın ve Hürremabad sularını getiren suyolları yapmıştı ve bununla tarım yapılıyordu. Hüseyin Han hazretlerinin adamlarının kaydettiğine göre buradan on beş eşek yükü ürün elde edilmekteydi. Su toplama hücrelerine dikkat ederek Abbasabad'a girdik.

Abbasabad'da bir fersah içinde birkaç çeşme bulunur. Bunların en meşhuru, daha önce Türkmen Sulağı denilen Çeşmegözü'dür. Oradan pek çok yere su yolu uzanır ve güzel bir kale inşa edilmiştir. Toprak altında çok su vardır ve toprağı da güzeldir, bu sebeple çok ziraat yapılır. Abbasabad'da kervansarayda konakladık. Oradan hareketle Miyandeşt'e geldik ve kalenin dışına çadır kurduk. İmrarhor Sübhankulu Beg yanında altmış yetmiş neferle kalenin içinde kaldı.

Miyandeştli tüfekçileri gayet yetenekli buldum. Abbasabad'dan iki fersah mesafedeki Elhak'ta bulunan kervansaraya ilave olarak Mecde hazretlerinin emriyle yeni bir kale inşa edilmekteydi. Tahminen dört zer' yükseklik ve üç zer' genişliği vardı. Elhak'ın suyolları yeni inşa edilmişti ve işler vaziyetteydi. Suyun gelişle tahminen iki eşek yükü tohum ekilmişti.

Miyandeşt'ten gün doğmadan evvel yola çıktık ve Miyami'ye yöneldik. Miyami'ye iki fersah mesafedeki Zeyder'de Selmeullah hazretlerinin emriyle iyi bir kale inşa edilmişti. Bir top ve birkaç topçu neferi orda meskündü. Otuz kadar da tüfekçi gördüm. Miyami'deki kervansarayda konakladığımız sırada Acem komutanı Muhammed Taki Han hazretleri ben fedaiyi görmeye geldi ve elçilere nihayetsiz izzet ve hürmet gösterdi. Onlara meyve ve yemiş gönderdi. Geceyi üç saat geçe Şahrud'a doğru yola koyulduk. Şahrud'da nehrin kenarına çadır kurarak konakladık. Büyüklerin ricası üzerine orada bir gün konakladık. Hakanın yakınlarından Süleyman Han Kaçar ve Muhammed Taki Han Şambiyani hazretleri, yanlarında âlim ve fazıllardan pek çok kişiyle birlikte ziyarete geldiler. Süleyman Han ve Muhammed Taki Han hazretleri arasında yol giderlerinin ödenmesi konusunda bir tartışma oldu. Ben fedai arayış bularak konuyu hallettim.

Büyükler ayrıldıktan sonra Şahrud ve Bestam halkından bazı kimseler gelerek hâkimlerinden duydukları memnuniyeti iletiler. Hatta bu hususta bir mektup da verdiler. Sabah güneş doğarken Şahrud'dan hareket ederek Deh Molla'ya ulaşmış konakladık. Deh Molla ahalisi bizi karşılayarak meyve ve ye-

mişler ikram ettiler. Oradan hareket edip Damgan şehrinin dışında, nehre ve kervansaraya yakın yerde çadır kurduk. Burada Müçtehid Mirza Rıza, birkaç molla ve peygamber torunu ben fedaiyi ziyaret ettiler.

Ramazan bayramında Damgan şehrine girdik. Yeni bir haber yoktu. Damgan'dan hareket ederek Devletabad'da bağın kenarında çadır kurduk. Merhum Matlab Han'ın oğlu Hüseyinali Han, birkaç kardeşiyle birlikte ben fedaiyi görmeye geldiler, meyve ve yemiş getirdiler. Geceyi üç saat geçe oradan hareket ederek Ahvan'daki kervansaraya ulaşip konakladık. Merhum Şerif Han orada bir kale yaptırmış ama tamamlayamamıştı. Koşa'daki kervansaray hayli bayındırdı. Suyu boldu ve iyi mahsul elde ediliyordu. Şafakta Ahvan'dan hareket ettik. Hava çok soğuktu. Elçiler hastalanmış ve inleyip ah etmekteydiler. Kendileri de adamları da bir kelime konuşacak güçten yoksundular. Öğleyin Semnan şehrine geldik. Şehzade Seyfullah Mirza, Şehmirzad'a gitmişti. Zeynelabidin Han ve birkaç kethüda bizi karşılamaya geldiler ve sınırsız izzet ve hürmet gösterdiler. Şehzade hazretleri, Zeynelabidin Han'a bize hürmet göstermelerini ve bütün ihtiyaç ve harcamalarımızı karşılamalarını yazmıştı. Biri Ahvan, ikisi Semnan, sonuncusu da Lascerd olmak üzere dört günlük harcamalarımızın bedelini aldık.

Semnan'dan bir posta erini varmak üzere olduğumuzu belirtip destur almak üzere saltanat merkezine yolladık. Menzilden menzile varıp Peleşt'e ulaştık. Oradan hareket ederek hilafet merkezine doğru yola koyulduk. Dolab'a bir fersah kala şahın yakınlarından Keşikçibaşı'nın kardeşi Murtaza Han, yanında pek çok hizmetliyle birlikte karşılamaya geldiler. Ayrıca Şehzade Hadi Han ve süvarilerinin yanı sıra Mahmud Han ve merkez kethüdalarından birkaç kişi de geldiler. Böylesine şevket ve celal ile şehre girdik. Elçileri kendilerine tahsis edilmiş merhum Musa Han'ın evine yerleştirdik.

Buhara Divanı, Ordusu ve Vergi Sisteminin Ayrıntıları

Buhara'nın divan ve ordu vergi sistemi burada anlatılacaktır. Buhara emlak ve müstakillerinin yarısı hükümdar ailesine, yarısı ise halka aittir. Hanedana ait olan yarımın yarısı da Cubar hocalarına aittir. Bir dinar olsun vergi vermezler. Bunun açıklaması ise şudur: Eski zamanlarda Şah Murad Beg'in başına pek çok hoş olmayan iş gelmişti. Bunun üzerine Murad Beg, hükümdara ait her şeyin yarısını Cubar seyitlerine vereceğine dair adak adamıştı. O tarihten bugüne dek Buhara sultanlarından hiçbiri bu uygulamadan vazgeçmemiştir ve vazgeçmeyeceklerdir.

Emlak sahibi reyanın verdiği vergi miktarı yüz elli bin tümen kadardır. Bu gelirler asla giderleri karşılamamaktadır. Saltanat hazinesinde hiçbir zaman bir tümen para bulunmaz. Ben fedai kaç defa saraydan şal, kitap ve Kuran gönderip pazarda sattırdıklarına şahit oldum. Hatta Şehinşah hazretlerinin ben fedaiye bağışladığı bazı eşyaları Emir hazretlerine verdim ve nakit lazım olduğunda pazara gönderip gayet uygun fiyatlara sattırdı.

Hükümdarın gelirlerinden biri de her yerden gelen tüccarlardan alınan gümrük vergisidir. Muteber tacirlerden Kabil, Hitay ve İran taraflarından yılda ne kadar tüccar geldiğini ve ne kadar alındığını sordum. Toplamda yüz

bin tümen gibi bir rakama denk geliyordu. O da misafir, elçi ve postanelerin masraflarından sorumlu “kuş begi”ne verilmekte ve bu giderleri ancak karşılamaktaydı.

Padişah sefere çıkmak istediği zaman hazinede ordunun masraflarını karşılayacak bir tek dinar olmuyor. Bu sebeple memleketteki tüccardan sonra ödenmek üzere borç alınıyor. Tüccar bunu canı isterse verir, istemezse vermez. Bu durum padişaha düşmanlık beslenmesine yol açmaz. Ben fedai oradayken Hocend seferi için nakit istenmiş ve tacirler bunu aralarında konuşmuşlardı. Herhangi bir sıkıntı çıkmamıştı. Eğer herhangi bir ordu da Buhara üstüne yürürse tüccar ve reayadan para toplanır, bu paraya duman parası veya çul parası denir. Bu da on-on beş yılda bir olur.

Bu sene fedai orada bulunduğu sıralarda Emir hazretleri, Hocend üstüne yürürken Semerkand’dan vezire borç alıp göndermesini yazdı. O da Buhara ve çevresinden üç günlük bir sırada yüz bin tümen borç ayarlayıp Semerkand’a yolladı.

Padişah hizmetinde gidilen herhangi bir sefer kırk günden uzun sürmemelidir. Padişah eğer isterse bu süreyi beş gün daha uzatabilir ama bu da galip veya mağlup olma durumuna bağlı olarak değişir. Padişahın bu konuda yapabileceği fazla bir şey yoktur. Böyle bir durumda “seferin vakti doldu ve dönülmelidir” derler. Buna da kendi aralarında “olağanüstü hal” derler. Türkistan’da gerek Harezmi, gerek Maverünnehir, gerekse Hokand ordularında durum hep bu şekildedir.

Ben fedai orada bulunduğum kısacık zaman diliminde bu meseleyi onlardan daha iyi anladım ve onlara da dilim döndüğünce anlattım: “Siz bu durumu Türkistan’da olağanüstü hal olarak nitelendiriyorsunuz fakat bu işin aslı şudur ki belki sultanın parası bitmiştir, belki ordunun durumu kötüdür, erzak sıkıntısı vardır. Bu üç durumda orduda ayrışmalar başlar. Bu eskiden beri böyledir.” Komutanlar bu söylediklerimi tasdik ettiler.

Kale almaya gelince; bu da yedi günden fazla sürmemelidir. Eğer alınırsa ne ala. Fazlasını haram sayarlar. Ben fedai bizzat Hezaresb muhasarasından işittim ve Hocend olayından şahit oldum ki üç günden fazla durmadılar.

Buhara ordusunun durumu, sağlam kaynaklardan işittiğim şekliyle şöyledir: Çoğu vilayetlerden gelme yirmi bin kişiden oluşmaktadır. Orduya bazen katılıp bazen katılmayan, ihtiyaç anında ise katılması mecbur tutulan üç bin kişi daha vardır. Üç bin kişinin altı yüzü Şehrisebz’den, iki bin dört yüzü ise Şeberkan, Belh, Meymene, Andhoy ve Serpol’dandır. Yirmi bin kişinin bin iki yüzü topçudur. Altı yıldan beri daha önce Dost Muhammed Han Afgan’ın emrindeyken kaçıp Buhara’ya gelen ve Emir hazretleri tarafından kabul edilen Abdüssamet Han Tebrizi’nin emrinde eğitimtedirler.

Üç sene önce Emir hazretleri, Abdüssamed Han’ın kışkırtmasıyla aslında Buhara’ya ait olan ama Muhammed Ali Han tarafından işgal edilen Carak kalesi üstüne yürümüş ve kale dizdarları orayı teslim etmek zorunda kalmışlardı. Ortapa kalesini de toplarının kudretiyle almıştı. Oralarda daha önce top ve kuşatma gereçleri görmedikleri için çok korkmuşlardı. O kadar ki, Muham-

med Ali Han elli altmış bin tilla kadar bir miktarı Emir hazretlerine göndermişti. Elçiler gidip geldiler ve bu vilayetin Emir hazretlerinde kalmasına karar kılındı. Emir hazretleri de Ortapa'dan Buhara'ya geri döndü. Aradan iki üç ay geçmişti ki Muhammed Ali Han adam toplayarak Ortapa ve Carak üstüne yürüdü. Oraların ahalişi ondan yanaydı. Herkes dışarı çıkarak onun hizmetine geçti. Emir hazretleri de boş durmadı, tekrar harekete geçerek üstlerine yürüdü. Toplar ve ordunun gücüyle kaleyi yeniden ele geçirdi. Emir, Ortapa'da katliam emri verdi ve üç yüz kişi Ortapa'da, iki yüz kişi ise Carak'da katledildi. Oradan devam ederek Hocend üstüne yürüdü. Hocend de çok direnemedi ve topların üstünlüğüyle tıpkı Carak ve Ortapa gibi ele geçirildi. Emir orada da katliam emretti ve dört yüz Hocendli öldürüldü.

Hocend ile Hokand arasında on dört fersah vardır. Bu yolda iki üç menzil bulunur. Emir hazretleri, Muhammed Ali Han'a elçi göndererek eğer barış istiyorsa yanında akıllı bir adamla gelip müzakere etmesini ve böylece kaybettiği toprakları kendisine geri vereceğini bildirdi. İşin aslı, elçiye getirebilirse Muhammed Ali Han'ın oğlunu ve kuşbegini yanında getirmesini, barışı onlarla yapacağını söylemişti. Elçinin karşısında çaresiz kalan Muhammed Ali Han, oğlunu ve kuş begini yanlarına beş bin tilla değerinde yüklü miktarda nakit, mücevher ve şallar vererek Emir hazretlerine yolladı. Yanlarındaki mallar alınıp Muhammed Ali Han'ın oğlu ve kuşbegiyle birlikte Hokand üstüne yüründü. Ordu ve topçular Abdüssamed Han idaresinde öne çıktılar. Bir gün ve bir gece boyunca Hokand önlerinde kuvvet gösterisi yaptılar. Nihayet Muhammed Ali Han şehirden firar etti ve şehir Emir hazretlerinin idaresine geçti.

Muhammed Ali Han, Namangan'a kaçmıştı. Bazı Hokand komutanları Emir hazretlerinin huzuruna varıp emrettiği takdirde gidip Muhammed Ali Han'ı esir edip getirebileceklerini söylediler. Emir'in izin vermesiyle gidip Muhammed Ali Han ve bir hizmetçisini ele geçirdiler ve Emir'in huzuruna getirdiler. Emir'in fermanıyla Muhammed Ali Han, biri hariç eşleri, çocukları ve annesi idam edildi. Emir hazretleri on sekiz gün Hokand'da kaldıktan sonra öldürülmeyen hanım ile birlikte Buhara'ya döndü. Bu hanımla birlikte Muhammed Ali Han'ın üç yaşında bir oğlu da kurtulmuştu. Emir hazretleri; hanımı cariye, çocuğu da köle yaptı. Çocuk şu an altı yaşındadır ve ben fedai onu görmüş bulunmaktayım.

Muhammed Ali Han'ın eşi çok güzeldi. Emir hazretleri Buhara'da bulunduğu sürece onunla çok vakit geçirmekteydi. Halk arasında bütün bu Hokand muharebesinin aslında Emir hazretlerinin güzelliğe karşı zafiyeti yüzünden yapıldığı konuşulmaktaydı. Emir her ne kadar bu hanıma düşkün olsa da nihayet temkinli olup onu da öldürdü.

Hokand olayının perde arkası böylece özetlenmiştir.

Buhara'da vergi usulü şöyledir: Hanedana ait topraklarda her yüz koyun başına yetmiş bin dinar para zekât alınır. Bu miktar devamlı bin iki bin yükselmektedir. Toprak ve çift sahipleri de hanedana ait topraklardan elde ettikleri buğday, arpa ve pamuğun onda üçünü vergi olarak vermektedirler. Darı, keten tohumu ve susamın da üçte biri alınır. Kervansaraylardan kırk tilla

başına bir tilla alırlar. Kiraya verilen mülklerden ise hazineye vergi girmez. Esnaftan, çiftçiden ve bağcıdan bir şey alınmaz.

Hanedan bağlarını işleyenlerden dekar başı on iki bin dinar vergi alınır. Bu durum, bölgede mülk ve bağ kiralayan İranlılardan sorulup tahkik edilmiştir. Özbeklere de soruldu ve aynı cevaplar alındı.

Emir'in ordusundaki ve maiyetindeki rütbeler ve isimleri küçükten büyüğe şöyledir: Birincisi onbaşı, ikincisi ellibaşı, üçüncüsü yüzbaşı, dördüncüsü kıdemli yüzbaşı, beşincisi çehre ağası, altıncısı mirza başı, yedincisi hazinedar başı, sekizincisi çerçi başı, dokuzuncusu çapankçı başı, onuncusu risaleci, on birincisi çalbacı, on ikincisi korçı başı, on üçüncüsü karavul begi, on dördüncüsü beş yüzbaşı, on beşincisi imrahor, on altıncısı toksabay, on yedincisi mehter, on sekizincisi eşik agası başı, on dokuzuncusu çağatay beg, yirmincisi bazı fermanları mühürleyen inak mühürdar, yirmi birincisi amel bike, yirmi ikincisi asâdâr, yirmi üçüncüsü mühürsüz büyük inak, yirmi dördüncüsü pervancı mühürdar, yirmi beşincisi büyük divan begi, yirmi altıncısı Emir'in kendi taifesinden olan amel mirzası, yirmi yedincisi ise atalık rütbesidir. Atalık, tek kişiye aittir ve asla iki kişi olmaz. Ölene kadar geçerlidir. Yirmi sekizincisi kuşbegi, yani vezirdir.

Buhara seyitleri Emir'in meclisinde yer sahibidirler ve onların da mertebeleri şu şekildedir: Birincisi arak, ikincisi sudur, üçüncüsü sadr, dördüncüsü küçük arak, beşincisi büyük arak, altıncısı nakib, yedincisi padişahın solunda oturan selam nakibi, sekizincisi padişahın sağında oturan ve dört kişiden oluşan Cubar hocalarıdır. Bunlar her yıl altı bayram selama çıkarlar. Bu dört kişiden ikisi her oruçta selama çıkarlar. Padişahın sol üst tarafında iki tane büyük kadı oturur. Bunlardan biri şeyhülislam, diğeri amel okuyucudur. Bunların altında mirasad makamı bulunur. Sırada ondan sonra seyit ve molladan olan ve mirza denen makam gelir. Mirzadan sonra büyük divan begi oturur. Ondan sonra kazasker gelir. Kazaskerden sonra müftü asker oturur. Diğer âlimler ondan sonra gelir. Seyitler, âlimler ve mollalar cübbenin üstüne kemer bağlarlar.

Ordudaki rütbe sistemi şu şekilde teşhis edilmiştir: Evvela hizmetçilere mahrem denir. Mahremlerin birincisi onbaşısıdır. Ondan sonra mertebe gitgide yükselir. Onbaşı evvela mirşeb olur. Ardından topçu başılığa yükselir. Topçu başına kale begi de derler. Topçu başılıktan sonra katavel olunur. Katavelden mehter-i sefer olunur. Mehterden hariciye vezirliği demek olan şakavel olunur. Onun ardından imrahor başılık gelir.

Padişahın gelirlerinden biri de Yahudi ve Hindulardan alınan cizyedir. Yıllık tahmini otuz bin tümen kadar cizye geliri vardır.

Padişahın iç ve dış gelir kaynaklarından biri de tamamı hanedan mülkü sayılan Ziyaüddin vilayetidir. Buradan da üç beş bin tümenlik bir gelir sağlanır. Çiftçilerin mülklerinden padişah vergi almaz. Has gelirlerinin tamamı ordunun donanımı ve atlarına harcanır. Eğer has gelir orduya yetmezse, Ziyaüddin vilayeti gelirinden alınır. Has gideri ve binek masrafı iki yüz elli bin tilla civarındadır. Rus, Kabil ve İran zekâtçılarından alınan zekât da tahminen dört bin

tilladır. Kaşgar ve Hokand yoluyla gelen Hitay zekâtı, Ürgenç, Belh ve Herat'la birlikte toplam altmış bin tillayı bulur.

Buhara memleketinin toplam geliri ihtilafsız üç yüz on bin tilladır. Buhara eyaleti halkından bazıları Buhara'da, bazıları Deşt-i Hitay-Kıpçak'da otururlar. Eyaletin adı Karakoyuz'dur. Onların hepsine Özbek derler. Her yıl mera ve sürüler için Buhara Emiri'ne cüzi vergiler öderler. Bazen de hiç ödemezler. Çok kudretlidirler; sefer sırasında Emir hazretleri kendilerinden süvari istediği takdirde vermeyebilirler. Tahminen yüz bin kişidirler. Onların hâkimlerine Buhara dilinde Karkan Begi denir. Kale beyi manasındadır. Tımarlı hanedan arazilerindeki mülklerden orduya asker verirler. Bunlardan padişaha yılda iki defa olmak üzere iki veya üç bohça hil'at pişkeş gider. Buna "tartuk" veya "tokuz" derler. Tımarlı sipahi ve pişkeşten başka beş bin tillalık bir vergi daha bulunsa da bunu ödeyip ödememek tımar sahibine kalmıştır. Orada hesap soran bir kanun yoktur. Herkes istediği kadar yer ve istediği kadar öder, kimse onlara bir şey demez.

Eğer kara nöker denen askerlerden birinin atı sefer sırasında ölürse, komutanın tasdiğiyle ona dört tilla at parası ödenir. Sefer boyunca her ay bir tilla ödenekleri vardır. Onların seferleri de kırk günden uzun olamaz.

Buhara memleketinde diğer tüm çevre memleketleri suya boğabilecek kadar su çıkar. Nehirlerin birleştiği iki nokta vardır. Birincisi Çarcuy'dan Amu'ya bağlanan koldur. İkincisi ise on beş derenin birleştiği Belh'tir.

Buhara ve çevresinin esas su kaynağı Zerefşan Nehri'dir. Bundan altın çıkarılır. Amu Nehri'nin kaynağı Hitay'dadır. Zerefşan Nehri, Bedehşan'da Amu'dan ayrılır. Söylediklerine göre Zerefşan Nehri, Bedehşan'da bir dağın içinden geçer. O dağın bütün taşları lacivettir. Dağın ortasında dağ boyunca inen altın kumlar bulunur. Bu altın kumların genişliği tahminen on zer'dir. Gece gündüz güneş gibi parlar. Ne aşağısına ne yukarısına insan eli erişemez. Zerefşan Nehri, bu dağın eteğinde Amu'dan ayrılır ve Efrasyab'ın başkenti olan Taşkend'in yukarısına gelir. Buradan Hokand şehirlerine akar.

Taşkend'den sıradağlar, demirle kapatılmış İskender Seddi gibi uzanır. Bu sedd, Şehrisebz'de son bulur. Şehrisebz'den Buhara'ya yirmi beş fersah yol vardır. Şehrisebz hâkimine Veliü'l-ni'me derler. Buhara Emiri'ni umursamaz ve ona itaat etmez. Buhara Emiri kaç defa ordusunu toplayıp üstüne yürüse de bir şey elde edememiştir.

Zerefşan Nehri'nden altın şu şekilde elde edilir: Zerefşan Nehri'nin suyu, Buhara'ya tabî Zendenî köyüne gelir. Orada suyun ağzına koyun postları sererler. Altın parçacıkları bunların üstünde toplanır. Böylece yılda aşağı yukarı bin beş yüz miskal²⁷ altın elde edilir.

Türkmen taifelerinin ve nüfuslarının dökümü şöyledir: Ceyhun veya Amu denilen nehrin kenarında Arsalı Türkmenleri bulunur. İki yıl önce Ürgençli Allahkulu Han tarafından göçürülüp buraya yerleştirilmişlerdir. Buhara Emiri'ne çok az vergi verirler. Buhara ve Ürgenç arasındaki anlaşmazlığın sebebi bunlardır. Kırk bin kişidirler.

²⁷ 4,5 grama denk gelen altın ağırlık birimi.

İkinci taife; Eski ve Yeni Merv kalelerinde bulunan Saruk Türkmenleridir. Bunlar kendilerini bütün Türkmenlerin en asili ve devletlisi sayarlar. Sayıları on iki bin kişidir.

Üçüncü taife; daha önceleri Serahs'da yaşayan Salur Türkmenleridir. Buradan merhum saltanat naibi Halid Aşiyân tarafından sürülmüşlerdir.²⁸ Serahs'tan sonra Merv'e gelip yerleştiler. Bunların ekseriyetinin mal mülkü yoktur. Sekiz bin kişidirler.

Dördüncü taife; Çarcuy, Ahal, Tecen ve Serahs'da yerleşmiş Teke Türkmenleridir. Toplamda seksen bin kişidirler. İki kola ayrılmışlardır: Aktamış ve Toktamış. Bu iki koldan da başka kollar ayrılır.

Kaynaklar

ÇELİK, Muhammed Bilal: *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirligi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2009.

DAVİDOVİÇ, E.A.: *İstoriya Monetnogo Dela v Sredney Azii XVII-XVIII vv.*, Duşanbe 1964.

HATUNOĞLU, Nurettin: "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, İstanbul 2016.

HANIKOV, N.: *Opisaniye Buharskago Hanstva*, Sanktpetersburg 1843.

HAYİT, Baymirza: *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, 3. Baskı, Ankara 2004.

MOLLA ALİM MAHDUM HOCA: *Tarih-i Turkistan*, Taşkent 1915.

İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka), Taşkent 2012.

İVANOV, P.P.: *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI-Seredina XIX v.)*, Moskva 1958.

KOÇ, Dinçer: *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İstanbul 2015.

KÜGELGEN, Anke Von: *Die Legitimierung der Mittelasiatichen Mangitendynastie in den Werken Ihrer Historiker (18. - 19. Jahrhundert)*, Ergon Verlag Würzburg in Kommission, İstanbul 2002.

Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii, T. II, İzd. Akademii "Nauk" SSSR, Moskva-Leningrad 1936.

SARAY, Mehmet: *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara 1994.

Sefername-i Buhara (Asrı Muhammed Şah Kaçar), Yay. Haz. Hüzeyin Zemanî, Tahran 1372.

Travels and Adventures of the Rev. Joseph Wolff, D.D., LL. D. Vicar of Ile Brewers, Near Taunton; and Late Missionary to tje Jews and Muhammadans in Persia, Bokhara, Cashmeer, etc., London 1861.

Zapiski o Buharskom Hanstve (Otçeti P.İ. Demezona i İ.V. Vitkeviça), Moskva 1983.

²⁸ 1248 yılında Abbas Mirza tarafından Serahs'a düzenlenen saldırıdan bahsedilmektedir. Bu saldırıda Serahs tahrip edilmiş ve Türkmenler kıyım uğramışlardır. Pek çoğu buradan civar bölgelere dağılmışlardır.

TÜRK TIP TARİHİNDE ÜNLÜ TÜRK HEKİMİ İBNİ SİNA'NIN TIBBİ TEDAVİLER ÜZERİNDE YORUMLAMALARI

Prof. Dr. Ayşegül Demirhan ERDEMİR*

Öz

Dünyanın günümüze kadar etkisini göstermiş en büyük bilim adamlarından biri olan İbni Sina (980-1037), Buharalı bir anne ve Belhi bir babanın oğludur. Buhara'da esaslı bir medrese eğitimi gören İbn Sina, tıp yanında çeşitli bilimlerde de bilgisini arttırdı.

Önce Samanoğulları, sonra da çeşitli hükümdarlara bağlanan İbn Sina, devlet hayatının bazı kademelerinde de görev yaptı. Öldüğü zaman İran'da, Hemedan'da gömüldü.

İbni Sina denilebilir ki, Ortaçağ tıbbına bıraktığı etkiler ile İslam dünyasının bilimsel başarısını en üst düzeyde tutmuş çok büyük bir bilim adamıdır. Onun tıba getirdiği yenilikler, yüzyıllar boyu Avrupa'da etkisini göstermiş, kitapları klasik bir ders kitabı olarak okutulmuştur. O kadar ki, bugün de bu etkisi görülmektedir.

İbni Sina, birbirinden değerli kitaplar yazdı. Şifa, Necat, Hidaye, Uyun al-Hikme gibi kitaplar yanında, en büyük tıp kitabı olan Kanun'u hazırladı. Kanun'da, doğu ve batı bilgilerinin bilgileri verildi ve yazarın da kişisel gözlemleri yer aldı. Bu kitapta, yazar, çeşitli hastalıklara değinmekte ve bunların tedavisinde kullanılan droglardan söz etmektedir. Yıllarca Avrupa'da klasik bir öğretim kitabı olarak kullanılan Kanun beş cilttir. Bunlar çeşitli tıp konularına değinir. Tedavi yöntemleri ve ilaçlardan söz edilir. Bu tedaviler bugünün modern tıp uygulamalarında da vardır.

Anahtar kelimeler: İbn Sina, Türk Tıp Tarihi, Tıbbi Tedaviler.

Famous Turkish Physician Ibn Sina's (Avicenna) Comments On The Medical Therapies

Abstract

Ibn Sina (980-1037), one of the greatest scientists in the world that has been as influential as the day-to-day, is a Buharan mother and a father of a

* Tıp Etiği, Tıp Hukuku ve Tıp Tarihi Derneği Başkanı, Uludağ Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kurucu Başkanı, ayseguldemirhanerdemir@gmail.com

father. Ibn Sina, who has been educated in Bukhara on a major madrasa, has increased his knowledge on medicine as well as on various sciences.

Ibn Sina, who first joined Samanoğulları and then various rulers, also served in some of the stages of state life. When he died, he was buried in Iran, Hemedan.

It can be said that Ibn Sina is a great scientist who kept the scientific achievement of the Islamic world at the highest level with the effects he left to medieval medicine. His innovations brought medicine to Europe for centuries, his books were taught as a classical textbook, and even today, this effect is seen.

Ibn Sina, wrote valuable books from each other. Beside Şifa, Necat, Hidaye and Uyun al-Hikme, he prepared the largest medical book, Kanun. In Kanun, the information of the eastern and western scholars was given, and the author also took personal observations. In this book, the author refers to various diseases and the drug used in their treatment. Kanun, which has been used as a classical teaching book in Europe for many years, is five volumes. It refers to various medical topics, treatment methods and medicines are mentioned. These treatments are also present in today's modern medical practices.

Keywords: İbn Sina (Avicenna), Turkish Medical History, Medical Therapies.

Giriş

İbn Sina denilebilir ki, ortaçağ tıbbına bıraktığı etkiler ile İslam dünyasının bilimsel başarısını en üst düzeyde tutmuş çok büyük bir bilim adamıdır. Onun tıbbı getirdiği yenilikler, yüzyıllar boyu Avrupa'da etkisini göstermiş, kitapları klasik bir ders kitabı olarak okutulmuştur. O kadar ki, bugün de bu etkisi görülmektedir.

İbni Sina, çok uzun sayılamayacak bir ömre büyük işler sığdıran, gece gündüz demeden, durmaksızın çalışan bir bilgindi. Nitekim gündüz devlet işleri ile uğraştı. Geceleri de öğrencilerine ders verdi, eser yazmakla meşgul oldu. Onun en belirgin özelliği, bilim adamı ve düşünür olmasıdır. Aktif devlet hizmetinden uzaklaştığı zamanlarda, bilim alanında daha verimli çalışmalar yaptı ve daha çok eser yazdı.

İbni Sina'nın yazmış olduğu eserlerin sayısını kesin olarak belirlemek mümkün değildir. Öğrencisi Cürcanî'nin zikretmiş olduğu eserlerin sayısı 43 tanedir. İbni Ebî Usaybi'a, eserinde bu sayıyı 72'ye kadar çıkarmaktadır. Osman Ergin'in yaptığı araştırmaya göre eserlerinin sayısı 223'e ulaşmaktadır. Başta felsefe ve tıp olmak üzere hemen hemen her sahada eserler veren İbni Sina'nın, ortaya çıkmamış eserlerinin olması mümkündür.

İbn Sina'nın Tıbbi Tedaviler Üzerine Yorumlamaları

980-1037 yılları arasında yaşamış olan Türkistanlı ünlü Türk bilgini İbni Sina'nın babası Belh'li Abdullah, annesi Afşene'li Sittare'dir. Babası Belh'li Abdullah, Samanoğullarından Nuh II (M. 976-997) zamanında Buhara'ya geldi ve oradan mali işlerle görevli devlet memuru olarak Harmisen kasabasına gitti. Buradaki görevi esnasında Afşene (Afşine) bucağından Sittare ile evlendi ve buradaki görevi sırasında İbni Sina ve kardeşi dünyaya geldi. Asıl adı Ebu Ali Hüseyin b. Abdullah b. Hasan b. Ali b. Sina al-Buharî'dir. Zaman zaman bu ada eş-Şeyh, er-Reis gibi unvanlar da eklendi. Uzun künyesinden anlaşıldığı-

na göre kendi adı *Hüseyn*, babasının adı *Abdullah*, dedesinin adı ise *Alî*'dir. Baba sülalesi, *Sina Oğlu (İbni Sina)* adı verilen bir atadan türediğinden, İbni Sina Künyesi adeta bir soyadı haline gelerek İbni Sina lakabı ile anılmaya başlanan ve İslâm dünyasında İbni Sina adı ile tanınan bu bilginin adı İbrani-ce eserlerde "*Aven Sina*" olarak geçmektedir. Batı ilim dünyasında ise, "*Aven Sina*"nın biraz daha şekil değiştirmesi ile "*Avicenna*" adının bu bilim adamı için kullanıldığını görüyoruz. Batılılar uzun süre *Avicenna* adını kullandıkları halde, son zamanlarda bazı batılı bilginlerin doğrudan doğruya İbni Sina adını kullanmaya başladıkları görülmektedir.

İbni Sina'nın öğrencisi *Ebû Ubeyd el-Cürcanî*, hocasının hayatını belli bir döneme kadar onun ağzından çıktığı şekilde, otobiyografi biçiminde kaleme aldı ve geri kalan kısmı ise biyografi tarzında kendisi yazdı.¹

İbni Sina'nın hayatını efsanevi tarzda anlatan bazı yazma eserlerde, kardeşinin adı *Ebû Haris* olarak geçmektedir. *İbni Sina* henüz beş altı yaşlarında iken babası onları Buhara'ya götürdü ve onu *Kur'an-ı Kerim*'i öğrenmesi için hocaların öğretimine bıraktı. Daha on yaşında iken *Kur'an-ı Kerim*i tamamen çevirmenin yanı sıra, Arapça sarf, nahiv, fesahat ve belagat ilimlerini öğrendi. Bu sıralarda İsmailiyye Mezhebi'ne mensup olan babası, evlerine bu mezhebin propagandistlerini davet ediyor ve İsmailiye inançlarını müzakere ediyordu. İbni Sina, evlerinde geçen bu konuşmaları anladığı halde kabul etmiyordu. Babası ve diğer İsmaililer onu ve kardeşini bu mezhebe sokmaya çalıştıkları ve kardeşi bu mezhebe girdiği halde, İbni Sina bu mezhebe girmeyi reddetti.

Çocukluk döneminde İsmail ez-Zahid'den fıkıh öğrenen İbni Sina, aynı dönemde bir bakliyatçıdan Hind aritmetiği ve *Ebu Abdullah en-Natili* isimli bir felsefeciden de mantık ve felsefe öğrendi, cins ve türler hakkında hocası ile yaptığı bir tartışmadan sonra onun, artık kendisi için faydalı olamayacağını anlayarak bazı eserleri kendi başına incelemeye başladı. Hatta zaman zaman bazı konuları hocasına kendisi açıklamaya başladı. Hocası *Natili* ile beraber *Euclides*'in geometrisini okuduktan sonra, kendi başına İskenderiyeli *Batlam-yus*'un matematik ve astronomi ile ilgili *Almagest* isimli eserini okudu. Bu kitabı okuduktan sonra fizik ve metafiziğe ilgi duydu ve bir yandan dini eserleri okurken, öbür yandan tıp ile ilgili kitapları incelemeye başladı.

Çok kısa bir sürede tıp alanında büyük ilerlemeler kaydetti ve ünü iyice yayıldı. Henüz 16 yaşında iken hekimlere dersler verdi ve hastalarını tedavi etti. Hastalarını ücretsiz olarak tedavi ederken, gözlem ve deneye önem verdi ve hastalara verdiği ilaçların etkilerini hastalığın seyrini izleyerek tedavi yöntemlerini geliştirdi. Tıp ile ilgili çok yoğun çalışmalar ile birlikte, özellikle İslâm hukuku derslerini de izledi.

Çok verimli geçen bu gençlik yıllarında bilimsel çalışma yapmadığı hemen hemen hiçbir gecesi geçmemiştir. Gece çalışmaları esnasında yorulur ve uyku bastırırsa, içecek bir şeyler bulup içer ve uykusunu bu şekilde dağıttıktan sonra tekrar çalışmaya başlardı.

¹ N.R. Yazar, *İbn Sina'nın Tıp Müfredatına Bir Bakış. Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sina, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikleri*, Türk Tarih Kurumu, Yayın No: 8.1., İstanbul 1937, s. 8-9.

İbni Sina bir yandan zamanın doktorlarına dersler verir, öbür yandan da hastalarını tedavi ile uğraşır. *Aristo*'nun eserleri ile de ilgilenmiş ve onun bilhassa metafizikle ilgili kitaplarını okumuştur. Bu kitaplardan pek çok şey anlayamazken, bir gün çarşıda mezzattan satın aldığı *Fârâbî*'nin "*Ağrâz ma Ba'de't-Tabia (Metafiziğin Zorlukları)*" isimli eserini okuyunca, *Aristo*'nun eserlerini okurken anlayamadığı birçok metafizik konusunu kolaylıkla anladı.

İbni Sina üzerinde *Aristo* kadar, belki ondan daha fazla *Fârâbî*'nin etkisi vardır. O, *Fârâbî*'yi okuyarak *Aristo*'yu anladı. *İbni Sina*, *Aristo*'nun yaptığı gibi genellikle eserlerine mantıkla başladı. Ancak *Aristo*'dan farklı olarak onda, mantık daha net ve daha anlaşılır durumdadır. Bugünkü modern mantığın birçok unsurunu İbni Sina mantığında bulmak olasıdır. İbni Rüşd ve *Fârâbî* gibi "*Meşşâî*" ekolüne mensup olan İbni Sina'nın, metafizik sistemleri ana hatları itibarı ile yeni *Eflatun*'cudur. İbni Sina'yı *Aristo*'nun veya diğer herhangi bir düşünürün tamamen etkisi altında kalmış olarak görmemek gerekir. O, *Aristo*, *Eflatun* vb. birçok düşünürün İslâm âleminde anlaşılmasını sağladı ve onların eserlerini açıkladı. Ünlü Hristiyan tarihçi *Ebu'l-Ferec'e* (?-1043) göre bu ünlü hekim, *Aristo* ve diğer filozoflardan aldığı her değerli şeye birçok şey ekledi.

Çok genç yaşta olmasına rağmen şöhretinin iyice yayılmasının sonucu, o sırada hastalanan Samanoğulları hükümdarı *Nuh. b. Mansur*'u tedavi etmek üzere Samanoğulları sarayına davet edildi ve hükümdarı tedavi ederek sıhhatine kavuşturması sonucu saray özel doktorluğuna atandı. Bu görevi esnasında sarayın özel kütüphanesinden yararlandı ve daha önce hiç görmediği çok değerli eserleri okudu ve böylece kendisini daha iyi yetiştirmeye çalıştı. Bu kütüphanede *Fârâbî*'nin özellikle "*et-Ta'limu's-Sani*" isimli eserinden çok yararlandı.²

Bu arada İbni Sina'nın müdürlüğünü yaptığı bu kütüphane, onun bilimsel gelişiminde büyük rol oynadı. Ancak onun ilerlemesinde ve yetişmesinde gerçek etken, kendi kişisel çabası, durmak ve yorulmak bilmeyen üstün çalışma gayreti oldu. Samanoğulları sarayındaki bu kütüphanede yaptığı çok verimli çalışmalar, kütüphanenin talihsiz bir şekilde yanması ile son buldu. O sıralarda ünü iyice yayılan İbni Sina'yı çekemeyen bazı karşıtları kütüphanenin yanması olayını onun aleyhine bir propaganda aracı olarak kullanarak, kütüphaneyi İbni Sina'nın yaktığını söylediler.

Çok verimli geçen bu çalışma dönemi, önce babasının ölmesi, sonra Samanoğulları Devleti'nin çökmeye başlaması ile son buldu. Ortaya çıkan yeni durum yüzünden, saraydaki görevinden ayrıлып küçük bir memuriyete atandı. Kısa bir süre sonra Buhara'dan ayrılan İbni Sina, M.S. 1001 yılında Harzem'e gitti ve Harzem emiri *Ali b. Memun* ile tanıştı. Emir sarayında *el-Birûni* ve *el-İraki* gibi devrinin ünlü birçok bilgin ile karşılaştı. Gürganç, Nesa, Baverd, Tus, Şakkan, Semnikan, Cacerem gibi yerleri dolaştıktan sonra, M.S. 1009 yıllarında *Gazneli Sultan Mahmud*'un kendisine kötülük etmesinden korktuğu için Cürcan'a kaçarak, orada Zeyariler Devleti'nin hükümdarı *Emir Kâbûs* (M.S. 1012) ile görüşmek istedi.

² Yarar, Not: 1'de a.g.e., s. 6-7.

Ancak *Kâbûs*'un bir ihtilal sonucu öldürülmesi üzerine bu arzusuna ulaşamadı ve Cürcan'dan ayrılarak Dihistan'a gitti. Orada bir rahatsızlık geçirdiği için tekrar Cürcan'a döndü. Cürcan'a bu ikinci gelişinde *Ebu Muhammed Abdulvehhab eş-Şirâzi* isimli bir kişi, ona öğrenci yetiştirmesi için bir ev satın aldı ve İbni Sina bu evde pek çok öğrenci yetiştirdi ve "*el-Kanûn fit-Tıbb*" adlı eserinin mukaddimesini yazdı.

Otobiyografisini yazdırdığı *Ebu Ubeyd el-Cürcanî* de bu evdeki verdiği derslere katılan öğrencilerindendir. Bir süre sonra Büveyhî hanedanından *Mecdüddeve*'yi tedavi etmek üzere Rey şehrine gitti ve oradan Kazvin'e ve Hemedan'a geçti. Büveyhî hükümdarı Şemsüddeve'yi tedavi ettikten sonra onunla beraber bir sefere katıldı ve bu seferden sonra hükümdar onu vezirliğe atadı. Askerler onun vezirliğini istemedikleri için evini yağmalayarak Şemsüddeve'lerden onu öldürmesini istediler. Hükümdarın yardımı ile askerlerin elinden kurtulan İbni Sina bir süre saklandı.

Ancak, Şemsüddeve'nin yeniden hastalanması üzerine tekrar onu tedavi ederek yeniden vezirlik görevine getirildi. Bu hükümdarın ölümünden sonra onun oğlu *Semauddeve* de ona vezirlik teklif etti. Ancak o, bu görevi kabul etmedi. Siyasi basımları bu durumu değerlendirerek onun, Kakuveyh oğulları Hükümdarı *Alâüddeve* ile haberleştiği dedikodusunu çıkardılar. Bu dedikodular üzerine Büveyhîler, İbni Sina'yı, düşmanları olan Kakuveyh oğulları ile işbirliği yaptığı gerekçesi ile tutukladılar. Dört ay müddetle tutuklu kalan İbni Sina, hapiste kaldığı sürede yine bilimsel çalışmalar yapmakla meşgul oldu ve bazı kitaplar yazdı.

Hapse girmeden önceki Büveyhî devletindeki vezirlik döneminde, gündüzleri devlet işleri ile meşgul olur, geceleri evinde ilim meclisleri tertip eder ve ders verirdi. Derslerin bitmesinden sonra ise müzik meclisleri düzenler ve böylece yorgunluğunu giderirdi. *İbn Sina*, hastalarını tedavide müzikten de yararlanırdı.

Kakuveyh oğulları hükümdarı *Alâüddeve*'nin Hemedan'a saldırarak orayı ele geçirmesinden sonra İbni Sina, hapisten kurtuldu. Hapisten çıktıktan sonra bir süre daha Hemedan'da kalarak "*eş-Şifa*" isimli eserinin bazı bölümlerini yazdı. Ancak Hemedan'daki Büveyhî yönetiminin iki yüzlü tutumu yüzünden bir süre sonra gizlice Hemedan'dan İsfahan'a kaçarak *Alâüddeve*'ye sığındı. Alâüddeve, *İbni Sina*'ya büyük ilgi gösterdi. İsfahan'daki çalışmaları sırasında "*eş-Şifa*" kitabını bitirdi. *Alâüddeve*'le beraber Hemedan seferine katıldı. Sefer sırasında astronomi ile ilgili çalışmalar ve deneyler yaptı. Yine bu sıralarda "*el-Alaî*" ve "*en-Necat*" isimli eserleri yazdı.³

İbni Sina, Büveyhî hükümdarı Şemsüddeve'le Kakuveyhoğulları hükümdarı *Alâüddeve*'nin hizmetinde bulunduğu sıralarda sağlığını kaybetmeye başladı. Kulunç hastalığı ve baş ağrıları ortaya çıktı. Baş ağrısını tedavi etmek için başını karla örtterek ve ağrıyı bir süre dindirdiyse de bir süre sonra bu ağrılar yeniden ortaya çıktı ve bunu sar'a nöbetleri izledi. İsfahan'da bulunduğu

³ Plinio Pioreschi, *A History Of Medicine, Byzantine And Islamic Medicine*, Vol. 6, Horat us Press, Omaha 2001, s. 23-102.

sıralarda “*el-İnsaf*” isimli eseri yazdı. Bu eserde Aristo’nun bütün eserlerinin açıklamasını yaptı ise de *Gazneli Sultan Mes’ud*’un, İsfahan’ı işgali sırasında, askerlerin onun evini yağmalamaları sonucu kayboldu.

Alâüddeve’le birlikte çıktığı bir sefer esnasında İbni Sina, yolda hastalandı ve kulunç hastalığı baş gösterdi. Sultandan ayrılmamak ve onunla sefere devam edebilmek için kendisine normalden fazla bir tedavi dozu uyguladı ve bunun üzerine bağırsaklarda iltihap meydana gelerek ishale yakalandı. Buna rağmen sefere devam etmekte ısrar etti. Ancak hastalığı artınca İsfahan’a döndü. *Alâüddeve*’nin Hemedan’a düzenlediği bir sefere yine onunla birlikte katılmakta ısrar etti. Ancak hastalık yolda gene başladı. Durumunun iyice kötüleştiğini ve uyguladığı tedavinin de fayda vermediğini görünce “*Vücûdu-mu idare eden kuvvetin artık onu yönetmeye gücü yetmiyor, bana ilaç fayda vermez*” diyerek tedaviyi bıraktı. 1037 yılında Hemedan’da vefat etti.

Onu dünya çapında üne kavuşturan ve takriben bir milyon kelimeyle bir tıp ansiklopedisi niteliğindeki “*el-Kanûn fi’t-Tıbb*” isimli eseri, *Gerard de Cremona* tarafından XII. yüzyılın sonlarına doğru Latince’ye çevrildi. XIII. yüzyılda hemen hemen her konudaki eserleri İbranice ve batı dillerine tercüme oldu. *El-Kanun*’un Arapça metni, 1593 yılında Roma’da basıldı. Başta tıbbî ve felsefi eserleri olmak üzere onun birçok eseri doğuda ve batıda fikir ve ilham kaynağı oldu ve bazı eserleri ders kitabı olarak okutuldu.

İbn Sina, birbirinden değerli kitaplar yazdı. *Şifa*, *Necat*, *Hidaye*, *Uyun al-Hikme* gibi kitaplar yanında, en büyük tıp kitabı olan *Kanun*’u hazırladı. *Kanun*’da, doğu ve batı bilginlerinin bilgileri verilmiş, yazarın da kişisel gözlemleri yer aldı. Bu kitapta, yazar, çeşitli hastalıklara değinmekte ve bunların tedavisinde kullanılan droglardan söz etmektedir. Yıllarca Avrupa’da klasik bir öğretim kitabı olarak kullanılan *Kanun*, en önemli kitaptır.

Doğuda ve batıda birçok ile çevrilen bu kitap, 18. yüzyılda Türkiye’de *He-kim Tokatlı Mustafa Efendi* tarafından Türkçe’ye çevrildi.⁴

İbn Sina’nın tıba getirdiği yenilikleri şöyle sıralayabiliriz:

- a- Gözlem ve deneye yer verme onun çalışmalarının temelidir.
- b- Hasta başında klinik dersi verdi.
- c- Bazı droglarla ilgili farmakolojik kitaplar yazdı. Özellikle kalp ilaçları, oxymel ve hindiba üzerinde çalışmalar yaptı. Cıva buharını insanlarda kullandı.
- d- Boğulmalara karşı bazı tedavi yöntemleri buldu.
- e- Diyabet ve enfeksiyon hastalıkları üzerinde çalışmalar yaptı.
- f- Halk sağlığı üzerine olan fikirleri çok önemlidir.

İbn Sina’nın *Kanun*’dan başka 100 kitabının isimleri İngilizce olarak aşağıdadır:

The Supplements, The Shifta, The Sum And Substance, Good Works And Evil, The Judgment, The Compilation, The Qanun (“Canon”), The Middle (Summary), The Origin And The Return, Comprehensive Observations, The Return,

⁴ Prioreshi, Not: 3’de a.g.e., s. 42-56.

The Arabic Language, The Alai Philosophy, The Najat, The Instructions And Remarks, Guidance, The Colic, Hayy Ibn Yaqzan, Cardiac Drugs, The Pulse, Phonetics, The Angle, Natural Faculties, The Birds, Definitions, Refuting Ibn al-Tayyib, Essential Philosophy, Conversions Of Modals, The Ode, Discourse on Unity, The Attainment Of Happiness, Foreordination And Destiny, Endive, Instruction In The Science Of Logic, The Branches Of Philosophy And The Sciences, Oxymel, Infinity, Commentaries, Characteristics Of The Equator, Discussions, Ten Questions, Sixteen Questions, The Position Of The Earth, The Eastern Philosophy, Consideration Of Dialectical Topics, The Error In Saying That Quanttiy Belongs To Substance, Introduction To The Art Of Music, The Celestial Bodies, Correcting Errors In Medical Treatment, The Nature Of Observation, Ethics, Astronomical Instruments, Alchemy, The Object Of The "Categories", The Adhawiy-ya Letter, The Defense Of Poets, The Definition Of Body, Throne Philosophy, Testament, The Knowledge Of Zayd Is Not The Knowledge Of Amr, The Management Of Troops, Disputes With Abu Ali al-Naysaburi, Discourses, Etc., A Reply Containing An Apology, Summary Of Euclid, Arithmetic, Odes And Poems, Treatises, Etc., Commentaries On The Questions Of Hunayn, Medical Principles And Practice, Twenty Questions, Medical Questions, Questions Called Rarities, Questions Explained In Notes, Answers Top Simple Questions, Letter To A Friend, Answers To A Number Of Questions, Explaining The Essence Of Sorrow, Commentary On Aristotle's De Anima, The Soul, The Refutation Of Astrology, Anectodes On Grammar, Metaphysical Chapters, Chapters On The Soul And On Physics, Letter To Abu Said Ibn Abi al-Khayr, The Impossibility Of The Same Thing Being A Substance And An Accident, Questions Which Passed Between Him And Other Learned Men, Comments, The Traveled And Uninhabited Parts Of The Earth, The Angle Formed By The Circumference And The Tangent Has No Magnitude, The Small Epitome On Logic, Main Questions, Seven Essays For Al-Suhayli, Answers To Questions Posed By al-Amiri, Keys To The Treasures In Logic, The Interpretation Of Dreams, On Love, On Human Faculties.

İbni Sina, ortaçağda sağlık hizmetlerini başarı ile yürüttü ve elde ettiği başarılı ve bugün de geçerliliğini koruyan tıbbi sonuçlarını ve önerilerini *Kanun* adlı tıbbi kitabında yazdı.⁵

Kanun Farsça'dır ve İbn Sina'nın en büyük eseri olup beş ciltten oluşur.

Birinci cilt: Anatomi, fizyoloji, etyoloji, semptomatoloji ve tedavi prensipleri;

İkinci cilt: İlaçlar ve onların etkileri;

Üçüncü cilt: Vücudun çeşitli kısımlarına etki eden hastalıklar ve patoloji;

Dördüncü cilt: Bütün vücudu etki eden hastalıklar (ateşler ve zehirlenmeler gibi), kritik günler, tanı, tümörler, kırıklar, çıkıklar ve toksikoloji;

Beşinci cilt: İlaçların karışımı.

Bu ciltler bölümlere, alt bölümlere ve kısımlara ayrılır. Bu kısımlardan örnekler verebiliriz.

Birinci cildin birinci bölümünün beşinci kısmı, organlar, onların doğası ve çeşitleri üzerinedir.

⁵ N. Baylav, *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968, s. 43-45.

Alt Kısım / A- Kemikler:

General Description Of Bones And Joints (Kemikler ve Kasların Genel Tanımı), The Skull And Its Functions (Kafatası ve Fonksiyonları), Other Bones Of Skull (Kafatasının Diğer Kemikleri), Bones Of Jaws And Nose (Çene ve Burun Kemikleri), Teeth (Dişler), Functions Of The Vertebral Column (Vertebral Column'un Fonksiyonları), Vertebrae, Functions Of Neck & Cervical Vertebrae (Boyun & Cervical Vertebrae Fonksiyonları), Thoracic Vertebrae And Their Functions (Thoracic Vertebrae ve Fonksiyonları), Lumbar Vertebrae, Sacrum, Coccyx (Kuyruk Sokumu kemiği), Description Of The Functions Of Vertebral Column (Vertebral Column'un Fonksiyonlarının Tanımı), Ribs (Kaburgalar), Sternum, Clavicle (Köprücük kemiği), Scapula (Kürek kemiği), Humerus (Uzun Kol kemiği), Forearm (Ön Kol), Elbow Joint (Dirsek Eklemi), Wrist (Bilek), Palm (Avuç İçi), Fingers (Parmaklar), Fingernails (Tırnaklar), Pelvis, General Purpose Of Legs (Bacakların Genel Anlamı), Femur, Bones Of Legs (Bacak Kemikleri), Knee Joint (Diz Eklemi), Bones Of The Foot (Ayak Kemikleri).

Alt Kısım / B- Kaslar:

General Description Of Muscles, Tendons And Ligaments (Kaslar, Ligamentler ve Tendonların Genel Tanımı), Muscles Of Face (Yüz Kasları), Muscles Of Forehead (Ön Kafa Kasları), Muscles Of Eyeballs (Göz Küresi Kasları), Muscles Of Eyelids (Göz Kapağı Kasları), Muscles Of Cheeks (Yanak Kasları), Muscles Of Lips (Dudak Kasları), Muscles Of Nostrils (Burun Deliği Kasları), Muscles Of Lower Jaw (Alt Çene Kasları), Muscles Of Head (Kafa Kasları), Muscles Of Larynx (Gırtlak Kasları), Muscles Of Throat (Boğaz Kasları), Muscles Of The Hyoid Bone (Dil kemiği Kasları), Muscles Of Tongue (Dil Kasları), Muscles Of Neck (Sırt Kasları), Muscles Of Chest (Göğüs Kasları), Muscles Of Arm (Kol Kasları), Muscles Of Forearm (Ön Kol Kasları), Muscles Of Wrist (Bilek Kasları), Muscles Of Fingers (Parmak Kasları), Muscles Of Trunk (Gövde Kasları), Muscles Of Abdomen (Karın Kasları), Muscles Of Testes (Testis Kasları), Muscles Of Bladder (Mesane Kasları), Muscles Of Penis (Penis Kasları), Muscles Of Anus (Anüs Kasları), Muscles Of Thigh (Uyluk Kasları), Muscles Of Legs And Knee Joints (Bacak ve Diz Kasları), Muscles Of Feet (Ayak Kasları), Muscles Of Toes (Ayak Parmağı Kasları).

Alt Kısım / C- Sinirler:

General Description Of Nerves (Sinirlerin Genel Tanımı), Cranial Nerves (Kranial Sinirler), Cervical Nerves (Servikal Sinirler), Thoracic Nerves (Torasik Sinirler), Lumbar Nerves (Lumbar Sinirler), Nerves Of The Sacrum And Coccyx (Sakrum Sinirleri).

Alt Kısım / D- Arterler:

General Description Of Arteries (Arterlerin Genel Tanımı), The Venous Artery (Venöz Arter), Ascending Aorta (Çıkan Aort), Carotid Artery (Karotid Aort), Descending Aorta (İnen Aort).

Alt Kısım / E- Venler:

Definition Of Veins (Venlerin Tanımı), Portal Vein (Portal Ven), Vena Cava And Its Branches (Vena Cava ve Onun Dalları), Veins Of The Upper Limbs (Üst Uzuvların Venleri), Inferior Vena Cava (Inferior Vena Cava).

Kanun, *Avicenna*'nın ölümünden 100 yıl sonra *Gerard of Cremona* tarafından Toledo'da Latince'ye çevrildi. Daha sonra *Andrea Alpago* tarafından 16. yüzyılda tekrar Latince'ye tercüme edildi. 15. ve 16. yüzyıllarda 36 kez basıldı.⁶

İbn Sina ilaçların kullanımı ile ilgili 7 tane kural belirtti:

- 1- İlaç doğasına yabancı özelliklerden uzak olmalıdır.
- 2- Deney basit ilaç üzerinde yapılmalıdır.
- 3- İlacın iki zıt hasta tipi üzerinde kullanılması gerekir.
- 4- İlaç kalitesinin hastalığın en şiddetli yoğunluğuna göre olması gerekir.
- 5- İlaç etkisinin gözlenmesi gerekir.
- 6- İlaç etkisinin vakaların hepsinde veya çoğunda incelenmesi gerekir.
- 7- İlaçların insan vücudunda denemesi gerekir. Aslanlar veya atlar üzerine etkileri insanlar üzerinde etkileri hakkında bir kanıt değildir.⁷

Kanun'da çevre şartlarından dolayı oluşan birçok hastalıktan ve bu hastalıklardan korunma yollarından söz edildi. *İbn Sina*, bataklik ve durgun suların hastalık kaynağı olduğunu, sıtmanın, bataklik ve durgun su bulunan yerlerde çok görüldüğünü, bataklik ve durgun suların yok edilmesi ile bu hastalığın önleneceğini yazdı.

Ayrıca iklim değişikliklerinin birçok hastalığa neden olduğunu ve bazı hastalıkların mevsimsel olduğunu gösterdi. Meselâ, ilkbaharda verem, kalp krizi, mafsâl ağrıları, yazın veba, çiçek, kızamık, sonbaharda uyuz, sara, kızıl veremi, kışın zatülcenp, zatürreyi vb. olurdu.⁸

İbn Sina, dumanlı havanın boğazı tahriş ettiğini, bronşiti oluşturduğunu gösterdi. Hava kirliliğinin oluşturduğu hastalıklardan korunmak içinde, hava kirliliği olmayan yüksek yerlerde yaşamayı önerdi. Oturulan evler hakkında da değerli bilgiler verdi. Odaların büyük olmasının, pencere ve kapıların doğuya veya kuzeye açılmasının insanın ruh sağlığını ve oda sıcaklığını muhafaza etmedeki rolünü gösterdi.

Bu arada bu ünlü hekim kişisel temizlik kurallarına uyulmanın oral - fekal yolla bulaşacak hastalıkları önlediğini gösterdi ve durgun suların temizlik için kullanılmamasını yazdı. Durgun, pis suların ancak kaynatıldıktan ve/veya süzildükten sonra kullanılmasını önerdi.⁹

Ayrıca İbn Sina cüzzam, uyuz, çiçek, veba, kızıl, tüberküloz gibi hastalıkların bulaşıcı olduğunu, temasla geçtiğini söyledi ve korunmak için karantinanın uygulanmasını önerdi.

⁶ A. Buck, *The Growth Of Medicine From The Earliest Times To 1800*, Yale University Press, New Haven 1917, s. 78.

⁷ G.R. Davidson, *Medicine Through The Ages*, Roy Publishers Inc, New York 1968, s. 56.

⁸ E.G. Browne, *La Médecine Arabe, Librairie Coloniale et Orientaliste Larose*, Paris 1933, s. 55.

⁹ Ayşegül Demirhan Erdemir - Bedii Nuri Şehsuvaroğlu - Gönül Güreşsever Cantay, "Türk Tıp Tarihi", *Turkish Medical History*, Taş Tıp Kitabevi, Bursa 1984, 1-248 sahife.

İbni Sina, beslenme konusunda da önerilerde bulundu. Bu ünlü hekim bebekler için ilk iki yıl en iyi gıdanın anne sütü olduğunu ve kesinlikle verilmesini ve annenin sütü yoksa, süt anne tutulmasını tavsiye etti.

Şişmanlığın birçok hastalığa neden olduğunu belirtti ve zayıflamayı temin için sebze yemeklerinin çoğunlukta olduğu perhiz listeleri hazırladı. Bu arada yaşlılara sağlıklarını korumaları için tuzlu yemek, yağlı et, katı etli balık yememelerini önerdi.

Kronik hastalıklarda vücut direncini artırmak için daha çok proteinli (et, yumurta vb.) gıdaların verilmesini belirtti. Hastalıkları tedavi etmek için 700'den fazla bitki karışımı kullandı. Üriner sistem enfeksiyonlarının tedavisinde bugünkü sondalara benzer sondalar kullandı ve sondaları kendisi yaptı.

Yine apse ve urları, bugünkü cerrahi aletlere benzer kendisinin yaptığı bistüri ve penslerle çıkarttı.

Bu arada *İbni Sina* romatizmal ve deri hastalıklarının tedavisinde, bakırlı, demirli, şaplı suları bulunan kaplıcaları önerdi.

Yine *İbni Sina* çocuk hastalıklarına da değindi. *İbni Sina* anne karnındaki fetusun nasıl beslenmesi gerektiğini araştırdı ve çocukların doğumdan itibaren bakımı, beslenmeleri ve hastalıklarına olduğu kadar eğitim ve psikolojik gelişmesine de yer verdi. *İbni Sina* insan hayatını 4 devreye ayırdı: Doğumdan 30 yaşa kadar gelişme devresi, 30-40 yaş duraklama devresi, 40-60 yaş olgunluk devresi, 60 yaş ihtiyarlık devresi.

İlk devre ise beşe ayrılır: Doğumdan yürümeye kadar bebeklik, Yürümeden dişleri tam oluncaya kadar çocukluk, 12 yaşına kadar büyüme gelişme, Sakal bıyık çıkıncaya kadar delikanlılık, 30 yaşına kadar gençlik.¹⁰

Yine bu ünlü bilgin göbek kordonu denilen göbek bağının 4 parmak yukarıdan kesilmesini, bağlama ve temizlenmesini, üzerinin zeytin yağına batırılmış keten bir bezle örtülmesini ve bazen ilaçlar sürülmesi gerektiğini belirtti.

Bu arada bebeğin doğumdan hemen sonra tuzlu su ile yıkanmasını, daha sonra günde 2-3 defa yıkanıp, burun deliklerinin küçük parmakla temizlenmesini ve gözlerine zeytinyağı sürülmesini bildirdi.¹¹

Yine uyumayan bebeklere anason ve afyon vermeyi önerdi. Anne sütü günde iki kez verilmeli ve ilk günlerde fazla beslemekten kaçınılmalıdır. Anne açken bebeğini emzirmemelidir. Bebeğe ilk besin olarak bal da verilebilir.¹²

Bu arada bu ünlü yazar annenin bebeğini besledikten sonra ağır ağır sallıyarak ve ninniler söyleyerek uyutmasının bebeğin ruh sağlığı için yararlı olduğunu, sallamanın bebeğin bedensel gelişimini sağlarken, ninninin zihni geliştirdiğini bildirir. Yine aşırı beslenmenin karında gerginlik ve gaza neden olabileceğini, çocuklukta sık gözlenen ishalin özellikle dış çıkarma döneminde görüldüğünü ve şiddetli ishallerde sütün kesilmesini önerir.

¹⁰ Erdemir - Şehsuvaroğlu - Cantay, Not: 9'da a.g.e., s. 34.

¹¹ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Tıbbi Deontoloji ve Genel Tıp Tarihi (Medical Deontology And General Medical History)*, Nobel Tıp Kitabevi, Bursa 1996, 1-342 sahife.

¹² Ayşegül Demirhan Erdemir, *Lectures On Medical History And Medical Ethics*, Nobel Tıp Kitabevi, İstanbul 1994, s. 1-30.

İbni Sina ayrıca nezlenin beynin çevresinin iltihaplanması sonucu meydana geldiğini belirtir. Konjoktivit, kulak ağrısı, boğaz iltihabı vb. de bitkisel bazı ilaçlar önerir. Bu arada bu ünlü hekim çiçek, kızıl, kızamık gibi hastalıklardan da söz etti.

Ayrıca *İbni Sina*, menenjit "beynin bir çeşit sıcak inflamasyonu" olarak gösterdi. Hastalıkta huzursuzluk, başta ve ensede şiddetli sancılar olur. Ağrı boğaza, gözlere yayılır, renk soluk sarıdır. Hasta ne söylediğinin farkında olmaz. Teneffüs düzenli değildir. Bağırır, aydınlığa tahammül edemez. Hastada bir hissizlik olur. Nihayetle etrafın soğuduğunu ve hastanın öldüğünü belirtir. Tedavi için kafayı soğutma ve nemlendirme usulünü önerir. *İbni Sina*, çocukların eğitim ve davranışları üzerinde de yazdı.

Yazara göre, çocuklara özenle bakım verilmeli, davranışlarının aşırılığı geçmemesi için gözetilmelidir. Saldırgan öfke patlamaları, korku ve bunaltı yatıştırılmalıdır.

Çocuk altı yaşına gelince öğretim ve eğitim için bir öğretmene gönderilmelidir. Çocuğu 13 yaşından itibaren durmadan çalıştırmaktan sakınmalıdır. Çünkü olgun yaşta çabuk kudretten düşme tehlikesi vardır.¹³

İbni Sina, idrarı, böbrek ve karaciğer hakkında bilgi verecek bir araç olarak ele almaktadır. Muayene olunacak idrar sabahleyin çıkan ilk idrar olmalıdır. On iki saat öncesinden idrara renk verebilecek maddeler (safran vs.) alınmamış olmalıdır. Hasta uykusuz olmamalıdır. Zamanla idrar bozulduğu için bir saat içinde muayene edilmeli ve fazla bekletilmemelidir. İdrar temiz cam kaba toplanmalı, çok soğuk olmamalı ve güneşte bırakılmamalıdır.

İbni Sina ayrıca bazı kara ve deniz hayvanlarının derisinden sonda yaparak kullandı. Ayrıca kurşun, kalay ve gümüşten de sonda yapılabileceğini belirtti. İngilizce yazılmış tıp kitaplarında katater olarak isimlendirilen sondaya *İbni Sina*, Kastrı veya Kesatir ismini verdi.¹⁴

İbni Sina kasatirini herhangi bir nedenle mesaneden çıkartılamayan idrarı boşaltmak ve mesanedeki yabancı cisim vb. çıkartmak için kullandı.

İbni Sina, yiyecek ve içeceklerin idrar yollarında taş oluşumuna sebep olduğunu ve ayrıca bağırsakların idrar yollarına baskı yapmasından dolayı idrardaki maddelerin kum ve taş meydana getirecek şekilde biriktiğini de belirtti.

İbni Sina ruh hastalarına şefkatle muamele etmeyi önerdi. Nitekim *Kanun*'ün bir bölümünde beynin gelişmesi ve fizyolojisi üzerine kıymetli bilgiler vermektedir. Ruhu dimağın bir fonksiyonu gibi gören bu ünlü bilgin, kafatasının şekli, mikro ve makro sefali üzerinde çalışmalar yaptı. İç salgı bezlerinin ve diğer organların çalışmaları ile sinir sistemi arasında bir ahenkin bulunduğunu, bu ahenkin bozulmasının ruh sağlığı ve beden sağlığının bozulmasına neden olacağına işaret etti.

¹³ Ayşegül Demirhan Erdemir, *Tıp Tarihi ve Deontoloji Dersleri (Lectures On Medical History And Deontology)*, Uludağ Üniversitesi Matbaası, Bursa 1994, 1-280 sahife.

¹⁴ Osman Ergin, *İbni Sina Bibliyografyası, Büyük Türk Filozofu ve Tıp Ustadı İbni Sina, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, İstanbul 1937, s. 17.

Eserlerinde bir kısım ruhi hastalıkların uzvi bozukluklardan kaynaklandığını belirtti. Bazı hastalarda görülen vücudun değişmesi, kurt, şeytan vb. olması şeklindeki rahatsızlıkları melankoliye bağlayarak, melankolinin iyileşebilen bir hastalık olduğunu yazdı. Mani ve melankoliyi aynı hastalığın iki ayrı klinik görünüşü olduğunu belirtti.

İbni Sina çevre faktörleri ile hastalıklar arasındaki ilişkiyi detaylı olarak tanımladı. İbni Sina'ya göre 4 mevsimden ilkbahar en iyi mevsimdir. Yazın iki günde bir gelen humma (malaria), yakıcı humma, kulak ve göz hastalıkları çoktur. Eğer yaz ılık ise hummalar salim olurlar. Hummalarda çok terlenir. Yazın güney rüzgarları çok eser ise veba, çiçek ve kızamık çok olur, hafif kuzey rüzgarları eserse nezleye bağlı hastalıklar çok olur. Kuzey rüzgarları kuru eserse göz hastalıkları ile hummalar çok olur.

Sonbahar hastalıkları çoktur. Çünkü gündüzleri sıcak, geceleri soğuktur. Kan azdır. Sonbaharın ilk kısmı ihtiyarlara iyi gelir, sonu ise zararlıdır. Bu mevsimde uyuz, mafsalsız ağrıları, kanser değişik ateşli hastalıklar fazladır. Dizanteri, idrar tutulması fazladır, mide ve bağırsakta solucan olur. Çıldırma çok görülür. Veremlilere sonbahar herkesten daha çok zararlıdır.

Kış mevsiminde geceleri uzun, gündüzleri kısa, hava soğuk, hareket az, balgam çok, nezle sonrası pnemoni ve pleurisi fazla görülür. Menenjit, sara bol olur. Kış ihtiyarlara çok fenadır. *İbni Sina* sağlığa uygun havayı şöyle tanımlar: "*Sağlığa uygun hava saf olmalı. Saf olmayan havanın içine ecnebi buharlar ve dumanlar karışır. Kapalı yerde kalan hava fesata uğrar. Bataklik, sazlık, hendek, rutubetli yerler ve bazı tarlaların havaları, bataklik ve kadvralar üzerinden geçen hava ile bazı ağaçların bulunduğu yerlerin havası saf olmaz. İyi hava teneffüs edildiği zaman boğazı yakmaz. Kötü hava insanlarda fesat hasil eder. Aynı şekilde bazı zehirli nebat veya bozuk et yenirse fesat hasil olur.*"¹⁵

İbni Sina iklim hakkında şöyle yazar: "*Güneş şuası (ışınları) her tarafa aynı zaviye (açı) ile gelmez. Etraftaki dağların etkisi büyüktür. Kuzey rüzgârlarının esmesine mani olan dağlar memleket havasını ısıtır. Dağların durumu yağacak yağmura etki ederek nemliliği değiştirir. Kuzey ve sonra doğudan esen rüzgârlar kokuşmaya mani olur ve havayı ısıtır. Güney rüzgârları ise kokuşmayı çoğaltır. Bir yerin havası hariçten kokuşma yapan kısımların karışması ile de bozulur.*"¹⁶

İbni Sina'ya göre su insan vücudunu meydana getiren 4 elementten biridir. Kendisi gıda değildir. Su dışındaki diğer elementler ise ateş, hava ve topraktır. Bunların oranları kişinin mizacını tayin eder. Buna göre mizaçlar da 4'e ayrılır. Adı geçen 4 mizaç Sıcak, Soğuk, Ratıp Nemli ve Kuru olur. En sıhhatli bünye bu unsurların dengesinin tam olanıdır. Çocuklarda hararet ve nem, yaşlılarda da kuruluk olur. Hararet bir dereceden aşağı düşerse ölüm olur. Her şahıs mizacını bilmeli, gıda ve hayatını ona göre tanzim etmelidir. Hastalık ise vücudu teşkil eden elementlerin dengesinin bozulmasından doğar.

¹⁵ A. Hakeem, *A Survey Of Drugs*, 1957, s. 7-54.

¹⁶ A. Hakeem, Not: 15'de *a.g.e.*, s. 45.

Yazar ayrıca suyun özellikleri üzerinde durmakta ve şöyle demektedir:

“En saf su taşlardaki kaynaktan çıkan sudur. Bu suda koku yoktur. Çamurdan geçen su daha saftır. Ancak çamur hummalı kontamine ve çökük denilen siyah cinsinden ise kötü maddeleri tutamaz ve suyu tasfiye edemez. Çakıllardan geçen suyun yabancı maddelerini taşlar tutamaz. İbni Sina'ya göre, iyi su çabuk ısınır ve çabuk soğur, mideye ağırlık vermez. Su temizliğini anlamak için suyu tartmak gerekir. Aynı miktar su tartıldığı zaman en hafif olanı en safıdır. Etrafında yeşil yosunlar olan durgun sular, bataklık suları fenadır, dalağı büyütürler, el ve ayakları kuruturlar, 4 günlük hummayı getirirler ve bu hastaların mide ve karaciğerleri bozulur. Bazı sular dizanteri yapar. Böyle nedenlerden hastalanmış kadınlar güç çocuk doğururlar ve çocukları hastalıklı olur.”¹⁷

İbni Sina hastalıkları da *Kanun* adlı kitabında sınıflandırır. Ona göre hastalıklar, bulaşıcı, irsi ve psikosomatik olarak ayrılır.

Humma adı altında Kanun'un 4. cildinde salgın hastalıkların etkenlerini tanımlar. Yazara göre her hastalığı yapan bir kurttur, yazık ki elimizde onu görecektir alet yoktur. Temizlik bu gibi kurtlardan gelen hastalıkların önünü alır.

Humma garip bir ateştir ki, kalpte yanar, orada yerleştikten sonra kanlar vasıtasıyla bütün bedeni yakar. Bu harareten gazap ve yorgunluk hasıl olur.¹⁸

İbni Sina hummaları ikiye ayırır: Bunlar Marazi ve Arazi'dir.

Bu ünlü hekim septik hummaları patolojik humma olarak belirledi. Örneğin tümörlerden husule gelen humma arazi hummadır.

Genel olarak *İbni Sina*, sıtma, çiçek, kızamık, kızıl, tetanoz, şarbon, veba ve çeşitli suppuratif hastalıkları tanımladı. Kızıla çiçek ile kızamık arasında yer verdi. Tüberkülozun bulaşıcı özelliği üzerinde durdu ve lepranın ilk dönemine ait semptomları çok iyi tanımladı. Cüzzam, uyuz, çiçek, veba gibi hastalıkların cerahatli ulcerlerle sıkı temasta olanlara geçtiklerini yazdı.¹⁹

Remit denilen göz hastalığının da bulaşıcı olduğunu bildiriyor. Nikris gibi bazı hastalıkların irsi olarak intikal ettiklerini, bazı hastalıkların bazı yerlerde daha sık görüldüğünü yazar.

Sıtma ile sazlık ve bataklık arazisi arasındaki ilişkiyi ayrıntılı bir şekilde belirten yazar, hastalıklarla yiyecek, içecek, cinsiyet, yaş gibi faktörler arasında ilişkiyi çok iyi bir şekilde belirtti.

İbni Sina'ya göre, kıl kurdu en çok çocuklarda görülüyordu.

Salgın hastalıklarla iklim faktörleri arasındaki ilişkileri dikkatli bir şekilde inceleyen İbni Sina, fazla yağmur nedeni ile meydana gelen hastalıklarda, cin ve pis cisimler ve böyle yerlere atılan pislikler yanarak ufunet yaparlar. Kuru

¹⁷ Esin Kahya - Ayşegül Demirhan Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara 2000, s. 1-460.

¹⁸ S. Hamarneh: *Pharmacy in Medieval Islam and the History of Drug Addiction*, *Med History*, 16 (3), 1973, s. 226-237.

¹⁹ S. Hamarneh, Not: 17'de a.g.e., s. 228.

havalarda safralı hummalar, nemli havalarda veba olur. Nemli havalardaki hummaların şiddeti az, fakat süresi uzundur. Kurak ve az yağmurlu mevsimlerde humma az görülür ve şiddetli seyir eder.

Veba üzerine duran İbni Sina, hastalığın çok tehlikeli oluşundan, vücut ısısından ziyade solunum zorluğundan söz ederek susama duygusu, dil kuruluğu, kusma, iştah azlığı, mide ağrısı, dalak büyümesi, şiddetli iç sıkıntı, kalp çarpıntısı, öksürük, zafiyet, baygınlık, şuur kaybı, karında defans, uykusuzluk, vücut döküntüleri gibi semptomlarını tanımladı. Nabzın etkilendiğini küçüldüğünü, semptomların geceleri daha belirgin hale geldiklerini açıkladı. Fena kokulu, siyah renkte ishal görüldüğünü, idrarın siyah renkte çıktığını, kusmuğun siyah ve safralı olduğunu, terin fena koktuğunu, hastaların el ve ayağının soğuduğunu, vücutta gerginlik ve ölüm spazmı meydana geldiğini ve hastanın hayatından umut kesildiğini bildirir.

İbni Sina, Kanun adlı kitabında veba hakkında şöyle belirtir:

“Yaz sonu veya sonbaharın başlangıcında yıldız kaymaları çok olur. Sabah rüzgarları güneyden eser, hava sıkıntılıdır, yeryüzünde sis vardır. Yağmur yağacağı his edilirse de yağmaz, hava değişerek kuru bir hal alır. Böyle havalardan sonra kış fena olur. Yaz vebasısı ise daha kötü olur. Veba olacağı yıllar kurbağalar çoğalır, böcekler artar, fare gibi toprak içerisinde yaşayan hayvanlar toprağın yüzüne çıkarak sersem sersem dolaşırlar.”²⁰

İbni Sina vücut sıvıları üzerinde de durdu ve hastalıkların pato-genezini, dört sıvı kavramına dayandırdı. Ahlatı erbaa'yı (dört sıvı) kan, safra, balgam ve sevda olarak tanımladı. İnsanlarda yenilen ve içilen gıdalar bu 4 ana sıvıya dönüşür.²¹

İlkbahar kanı, yaz safrayı, sonbahar sevdayı ve kış ise balgamı harekete getirir. Hastalık bu 4 unsur arasındaki dengenin bozulmasının bir sonucu olarak kabul edilir.

İbni Sina, Kanun'unda hastalık nedenlerini açıklarken daima humoral patoloji sınırları içerisinde kaldı. Hastalık nedenleri arasında humor ve organ fonksiyonlarına ait sebeplere işaret ederek bunların kendilerinde veya faaliyetlerindeki bozukluklar hastalığı yaparlardı.

Vücudun başka bir sıvı atığı olan idrar üzerinde de duran *İbni Sina* böbrek hastalıklarından söz ederek humma şeklinde titreme görüldüğünü, idrarın beyaz renk aldığını yazdı.

Yine İbni Sina, çiçek, su çiçeği, kızıl ve kızamık gibi döküntülü hastalıkların döküntülerinin, yiyeceklerden ileri gelen alerjik döküntülere benzediklerini, ancak çiçek döküntülerinin, loğusalık humması, kızamık ve yiyecek döküntülerinden farklı olduğunu bildirdi.

Bu arada *İbni Sina, Oxyur*, solucanlar, uyuz ve schistosomalar gibi parazitleri bildirdi ve bunların yaş, mevsim, bulaşma ve hastalık septomları ile ilgileri üzerinde durdu. Uyuzlu hastalarla temasta olanlara uyuzun geçtiği-

²⁰ M. Levey, *Early Arabic Pharmacology*, E.J. Brill, Belgium 1973, s. 55.

²¹ Ayşegül Demirhan Erdemir - Bedii Nuri Şehsuvaroğlu - Gönül Güreşsever Cantay, *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984, s. 89.

ni belirtti. Bağırsak solucanlarının kulunça sebep olacaklarını, sonbaharda mide ve bağırsakta solucanların çok olduğunu yazdı.

İbni Sina'nın kabul ettiği 4 humor'den birisi kandır. Diğerlerinin ise safra, balgam ve sevda olduğu bilinmektedir.

Sıvılardan sadece kanın doğrudan doğruya vücudun hücreleri seviyesine kadar ulaştığını bildirmesi, öteki humörlerin ise ancak kan sayesinde doku ve hücrelere gidebildiğini belirtmesi önemlidir.

Bu arada bu ünlü hekim kanın doğal ve doğal olmayan özelliklerinden söz eder. Kanın fazla soğuk olması veya fazla sıcak bulunmasını doğal kabul etmez.

İbni Sina'ya göre, kan içine bozuk humorler, kötü rutubetler karışırsa kan bozulur. Bu bozukluk kanın bir kısmının çürümesine, kokuşmasına yol açar. Bundan ise acı safra ve acı sevda meydana gelir. Bunlardan birisi veya her ikisi kanda karışık olarak kalıp onu bozabileceklerini ifade eder. Bu durumda kan rengi ya çok siyah ya da çok beyaz olabilmektedir.

Bu arada yazar kanın bileşimine giren bazı maddelerin (glukoz, albümin, eritrositlerin terkibine giren demir gibi...) karaciğerin faaliyeti ile oluştuğunu bildirir. Demirli suların iştihayı açtığını ve dalak hastalıklarına iyi geldiğini belirtir.

Bu arada İbni Sina kan alınacak kişilerin yaşlarının 14-70 arasında olmasını gerekli görür. Çok zayıf olanlardan, benzi sararmış olanlardan ve tok karna kan vermek isteyenlerden kan alınmaması gerektiğini bildirir.

İbni Sina tümörlere de dikkati çekti. Dikkatli bir hekimin organ büyüklüklerini tanıması ve bunları urlardan ayırd etmesi gerektiğini belirtir.

Yine aynı hekim *Kanun*'da bazı urlardan söz etti. Katı ve sert urlar olduğu yerin sinirsel iletimini bloke ettiklerinden ağrı yapmazlar. Yine buldukları bölgeden derinlere doğru yayılma gösterirler. Seraten, kanserler başlangıç yerlerinden giderek büyüme gösterirler ve derin dokulara ve etrafa kök salarlar. Ağrı yapması bir özelliğini teşkil eder. Ukdeler, Hinazir adını verdiği bir tür bu guruptandır. Uzun sathına yapışır ve derin dokulara nüfuz etmez.

İbni Sina ayrıca sınırlarda kendini gösteren bir urdan söz eder. Balgamî urlar ise nezle ile gelirler. Sınırları takip ederek etrafa yayılırlar.

Bu arada beyinde ur olabileceğine dair ilk bilgileri verdi.

İç organlarda görülen kanserlerin gizli seyrettiklerini ve bunlara mümkün olduğu kadar müdahale olunmaması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu tümörlere müdahale edildiğinde hastanın hayat süresinin kısaldığını, kendi haline bırakılırsa ölümün geciktiğini veya hastalık halinin uzadığını bildirmektedir.

İbni Sina, yüzeysel kanserlerde erken ve tümör ufak iken müdahale edilmesi gerektiğini vurgular. Yine bu tür kanserlere müdahale edildiğinde mümkün olduğu kadar bütün uzantılarının da temizlenmesi gerektiğine işaret eder.

Bu arada bu ünlü hekim çocukluk çağı enfeksiyon hastalıklarından olan stomatitis, otitis media, menenjit, konjonktivitis, nezle, boğaz iltihapları, barsak parazitleri vb.yi inceledi.

Nitekim İbni Sina, menenjit hakkında kitabında şunları belirtir:

"Beyin zarlarının bir iltihabıdır. Hastalık baş ağrısı ve kasılmalarla belli olur. Menenjitlerde olan hastalık sonucu ajitasyon ortaya çıkar. Daha

sonra şiddetli sancular görülür. Hastalığın ilerlediği devrede şifa beklemek boşunadır. Hastalığın sonlarına doğru hasta sessizdir ve ne olduğunun farkına varmaz. Solunum sıklaşır ve düzeni bozulur. Zamanla aydınlığa tahammülü de azalır. Hastalığın sonuna doğru kişinin konuşma yeteneği de kaybolur. Umumi bir hissizlik baş gösterir.”²²

İbni Sina'ya göre, ilkbaharda güneyden esen rüzgarlar çiçek ve kızamık gibi bazı salgın hastalıkları getirirler. Hastalık evvela çocukları, ikinci derecede gençleri ve daha sonra da erişkinleri yakalar. Hararet ve nemi fazla olan şehirlerde rutubetli bünyeliler, kuru bünyelilere göre hastalığa fazla yakalanırlar. Çiçek ilkbaharda, sonbahardan fazla görülür. Çiçek yalnızca ciltte değil, vücudun bazı azalarında da görülebilir ve çiçekten sonra felçler olabilir. Çiçekte kaşıntılı noktalar çıkar ve zamanla bunların içi irinle dolar. Sonunda bunlar kurur ve düşerler.

Yazar, lepranın ilk devresine ait belirtileri de iyi tanımlar. Yine bu hastalığın kalabalık yerlerde ve hastalarla yakın teması olan kişilerde arttığını belirtir. Ayrıca bu ünlü hekime göre bu hastalık çok zararlıdır. Büyük sıcaklık ve yakıcılık, solunum sayısında artma, şiddetli susama hissi, kusma, dil kuruluğu, iştahsızlık, dalak büyüklüğü, şiddetli iç sıkıntısı, kuru öksürük, baygınlık, akıl bozukluğu, bedenin gevşemesi, vücutta sivilcelerin çıkması, sulu ve siyah idrar, siyah ve safralı kusma ile hastalıktaki klinik tablo ortaya çıkar ve hastada baygınlık, etrafın ve ekstremitelerin soğuması, letarji ve spazm görülür. Sonunda hastada sepsis ve kalp yetmezliği ile ölüm olur. Bu arada vebanın ortaya çıkmasında, rüzgarları, havanın bir günde değişiklikler göstermesini ve sıcakları neden olarak gösterir. Taşıyıcı farelerin gemilerde ve yolcular arasında dolaştığını, fareyi tutmak isteyenlere, yanından geçenlere fare piresinin atladığını ve veba epidemisinin de başladığını belirtir.

Lepra, uyuz, çiçek, veba ve iltihaplı yaraların bulaşıcı olduğunu ve özellikle kalabalık toplumlarda ve hastalarla yakın temasta olanlarda, hastalığın fazla görüldüğünü yazar.

İbni Sina ayrıca göz hastalıkları ve tedavilerinden de kitabında söz eder. Remit denilen ve gözün çapaklanması gösteren göz hastalığından bahsetmektedir. Bu hastalığın bulaşıcı olduğunu bildirmektedir. Ayrıca trahom tanısını da belirtir.

Kuduz hastalığını da tanımlayan bu ünlü hekim, bu hastalığın, köpeklerle geçtiğinden söz eder.

Yine *İbni Sina*, enfeksiyonlarda görülen ırlara sıcak ırlar demektedir ve hastalığın gelişmesini şöylece sıralamaktadır. Yazara göre, ilk devrede şişliğin gelişeceği yerde sıvı toplanır ve şişlik ortaya çıkar. Daha sonra şişlik giderek artar. Bu dönem şişliğin terminal dönemidir. Ur içindeki birikim pişer. Daha sonra ur küçülür ve irin haline gelip delinebilir. Aksi olarak sertleşir ve orada kalabilir.

Bu arada bu ünlü hekim Antraksa İran ateşi adını verir. Yine dizanterinin bazı sularla geçtiğini bildirir.

²² M. Yücesoy, "İbni Sina'nın Cerrahisi ve Günümüz Cerrahi Anlayışında Yeri", *İbni Sina Kongre Kitabı*, Kayseri 1984, s. 149-155.

İbni Sina'nın akciğer hastalıkları hakkındaki bilgileri çok genişir ve *Kanun*'ün 3. kitabında bu bölüme geniş yer verildi. Verem hastalığının birkaç maraz ile meydana geldiğini belirtir. Nabız değişiklikleri ile akciğer tüberkülozu tanısına gidilebileceğini ifade eder. Akciğerdeki enfeksiyon ve yaralarda yüzde kızarma olduğunu ifade eder. *Kanun*'da kulak arkasında, koltuk altında ve oyluklarda olan tüberkülozdan da bahsedilir.

Veremin mevsimlerle ilgisinden de söz edilmektedir. İlkbaharda veremli-lerin hastalığı artar demektedir. Yine aynı hastalığın sonbaharda da artma gösterdiğini belirtir.

Akciğerin diğer iki hastalığı olan pnömoni ve plöreziye de işaretler vardır. Bu hastalıkların kış mevsiminde ve üst solunum yolları hastalıkları ve nezleden sonra ortaya çıktığını bildirir.

Bu arada İbni Sina barsak parazitlerinin bebeklerde ve çocuklarda fazla olduğunu, bebeklerde oksiyürün bulunduğunu ve bunun makat çevresinde görüldüğünü bildirmektedir.

İbni Sina bazı hastalıkların fetusa geçebileceğine ait bilgiler vermektedir. Hastalıkların plasentaya geçtiğini ve bu yolla da cenine intikal ettiğini söylemektedir.

İbni Sina'nın sıtmanın sazlık ve bataklık yerlerde görüldüğüne değinir.²³

Bu arada İbni Sina hastanın şikayetini dinledikten sonra ona bazı sorular sorar. Bu sorgu sırasında şikayetin hikayesi öğrenilmekte ve eğer ağrı varsa bu ağrının yeri, zamanı, özelliği incelenir. Hastanın kişisel hikayesi de bu sırada öğrenilmekte, mesleğinin ne olduğu, ne tür yemekler yediği, ne tür şuruplar içtiği, spor yapıp yapmadığı sorulmaktadır. Yani dikkatli bir anamnez yapılır.

Bu sorgular bugünkü hasta sorgusuna çok benzemektedir. Ayrıca bu sorgulardan İbni Sina'nın hastayı bedensel ve ruhsal olarak bir bütün olarak gördüğü ortaya çıkar.

Bu arada İbni Sina ağrıların nedenleri üzerinde de durur. Bu ünlü hekime göre, ağrı nedenleri arasında, uzvun soğukluğunun fazla olduğu durumlar (donmalar, dolaşım bozuklukları gibi) sinir üzerine üzerine bası, damarlar dolmuş bulunursa gibi durumlar vardır. Yazara göre ağrı çeşitleri arasında, kazıyan ağrı, sertlik hissi veren ağrı, yırtıcı ağrı, gerginlik hissi veren ağrı, sıkı ağrı, büzücü ağrı, delici ağrı, çuvaldız batırıcı ağrı, kırıcı ağrı, yumuşak ağrı, uyuşturucu ağrı, zonklayıcı ağrı, ağırlık hissi veren ağrı, yoran ağrı ve yakıcı ağrı bulunur.

Bu arada *İbni Sina*, hastalıkların bir kısmının dışardan görülebilen belirtiler verdiğini, bir kısmının hasta tarafından fark edilen belirti ve bulgular verdiğini, bir kısmının da hasta tarafından fark edilmediğini belirttikten sonra içerdeki uzuvların hastalığını anlamak için bazı durumlara dikkat edilmesini belirtir. Bunlar arasında uzuvların faaliyetlerine göre bozukluğuna dikkat etmek, çıkan maddeleri muayene etmek (kusmak, balgam, idrar, dışkı) ağrılara dikkat etmek, verem ve urlara dikkat etmek, hastanın duruş biçimine dikkat etmek gibi durumlar bulunur.

²³ A.H. Köker, "İbni Sina ve Halk Sağlığı", *İbni Sina Kongre Kitabı*, Kayseri 1984, s. 70-74.

İbni Sina, hastayı sistemli bir şekilde tepeden turnağa muayene ederdi. Bu muayenede deri rengine, hastanın duruşuna, ateşe, nabıza, solunum biçimine dikkatli bir şekilde bakılmakta, karın incelenmekte idi. İdrar incelemeye tabi tutulmadan önce dikkatli bir şekilde toplanmakta ve bu arada hastanın idrara renk veren gıdalar almamış olmasına, derisini boyamamış olmasına, yorgun olmamasına, idrarın güneşte ve soğukta bekletilmemesine ve taze idrarın muayene edilmesine dikkat edilmekte idi.

Alınan idrar örneği dikkatli bir şekilde rengine, kıvamına, miktarına, kokusuna, köpüğünün cinsine, tortusuna ve muhtemelen tadına göre incelenip değerlendirilmektedir. *İbni Sina*'ya göre eğer idrar rengi siyah yeşil ise bu safradandır. Eğer idrar kan rengi ise bu kanın idrara olduğu gibi geçtiğini gösterir. Eğer beyazlık olan idrarda tortu olur ve üst kısmı berrak kalırsa bu mesanede açılmış yara anlamına gelir. Karaciğer ve böbrek hastalıklarının tanısında idrar muayenesine büyük önem verilmekte, idrar ve büyük abdest normal ise karaciğerinde normal olduğu söylenmektedir.

Bu arada yanılmayı önlemek için *İbni Sina* normal idrar ile sulandırılmış idrarın farkını, insan idrarı ile deve, katır, koyun ve geyik idrarının farkını bildirmektedir. *İbni Sina* sulandırılmış idrarın yakından bakılınca yoğun, uzaktan bakılınca berrak görüldüğünü bildirmektedir. Deve idrarının erimiş yağ gibi bulanık ve koyu olduğunu, katır idrarının ve eşek idrarının üstünün berrak altının bulanık olduğunu, koyun idrarının insaninkine benzer şekilde beyaz sarı olduğunu, ancak kıvamının daha fazla olduğunu, geyik idrarının beyaz sarı, ancak kıvamsız ve tortusuz olduğunu bildirmektedir.

Yine muayene edilecek idrar sabah kalkınca alınan idrar olmalıdır. Hasta son 12 saat içinde idrara renk verecek şeyler yememelidir. Hasta kına gibi maddelerle derisini boyamış olmamalıdır. Aşırı yorucu hareketler yapmamış olmalıdır. Alınan idrara bir saat geçmeden bakılmalıdır. Bütün idrar temiz ve geniş bir cam kaptaki bakılmalıdır. İdrara bir şey karıştırılmamalıdır. İdrar soğukta ve güneşte bırakılmamalıdır.

İbni Sina, hastayı değerlendirirken balgamın rengine, kıvamına, kokusuna, kusmuşsa rengine, içinde kan olup olmadığına dikkat etmektedir. Bunun dışındaki hastanın gaitasının adet, kıvam, renk ve koku yönünden incelenmesi önerilir.

İbni Sina ayrıca cerrahi uygulama için anatominin iyi bilinmesini önerir. Periferik damarların anatomisini en ince ayrıntılarına kadar tanımladı. Kan alınabilecek 43 damar bildirmektedir. Karın adalelerinin 8, göz adalelerinin 6 olduğunu belirtir ve görevlerini doğru olarak yazar.

Cerrahi hastalık olarak kanalların taş, ur, şişlik, kesifleşen salgılar, organların prolapsusu sonucu tıkanabileceğini bildirmektedir. Yaraların oluş nedenlerini sıralayarak bazı sonuçlara varır.

Ameliyat hazırlığı olarak aç karnına olunmasını ve temizliği şart koşar. Ayrıca ucu kırık, paslı neşterin kullanılmasının tehlikesini bildirir. Yaralara kaynamış suya veya gül suyuna batırılmış bez konulmasını yazar.

Cerrahi teknik konusunda *İbni Sina* bazı önemli teknik bilgiler de verir. Yaza göre neşterin baş ve orta parmak ile tutulması, neşterin bir yere iki defa

vurulmaması, kesinin cilt çizgilerine paralel yapılması, yara üzerine konacak bezlerin fındık tampon olması, yaraların çok sıkı sarılmaması gerekir. Uzun kemiklerin kırıklarının tedavisi konusunda bazı kurallar verir.

İbni Sina bu arada bazı droglara da *Kanun*'da yer verir. Yazar, kitabının hemen hemen birçok kısmında opiumdan söz etmiş ve onu çeşitli hastalıklara da kullanmıştır. Yazar göz nezlesi için kaynatılmış haşhaş suyundan göze damlatmaktadır. Bundan başka göz ağrılarında bir miktar ayı yağı ile yumurta sarısı, bir miktar afyonla karıştırılmakta ve pomat şeklinde göze sürülmektedir. Yine İbni Sina opiumu göz kanserinde ilaç olarak kullanmıştır.

Ünlü hekim kulak ağrısında opiumdan çeşitli şekillerde faydalanmıştır. Bununla ilgili olarak yazar: "*Bir miktar afyon, hatun sütüyle karıştırılıp kulağa damlatılır.*" diyerek droğun ağrı giderici özelliğine eğilmiştir. Yine kulak ağrısını tedavi için bir miktar afyon dövülür ve bir miktar şarapla karıştırılarak kurs (tablet) şeklinde hastaya verilir. Bundan başka İbni Sina, kulak yaralarında da opium kullanmıştır. Nitekim yazar bunun için "*20 adet kabuğu çıkarılmış badem, 1,5 ar dirhem afyon ve kendir, 6 dirhem zağferan (safran) sirke ile dövülür, kurutulur ve icabında gül suyu ile ıslatıp damla damla isti'mâl olunur - kullanılır.*" demektedir.

Bundan başka İbni Sina opiumu burun hastalıklarında da kullanmıştır. Nitekim: "*2 cüz afyon, 1 cüz sirke cem' olunup -bir araya toplanıp- andan fitile ittihâz olunur.*" diyerek opiumun bazı burun hastalıklarında fitil şeklinde uygulanabileceğini belirtmiştir.

Yine aynı yazar bu droğu diş hastalıklarında da kullanmıştır. Bunun için İbni Sina bu ünlü kitabında: "*Akırharka, afyon ve kına eşit olarak diş ağrısında dişe sürülür.*" demektedir.

Bundan başka bu kitapta ishale karşı afyon ve haşhaş kursları (tabletle-ri) kullanılabileceği yazılıdır. Yine bu rahatsızlığın tedavisinde haşhaşın sütle karıştırılmış şekli kullanılmaktadır. Ayrıca İbni Sina yara tedavisinde de bir cins siyah haşhaştan yararlanmakta ve bunun içinde siyah haşhaş yaprakları kullanılmaktadır.

Bundan başka İbni Sina afyon zehirlenmesine de *Kanun*'da uzun uzun değinmiştir. Nitekim yazar: "*Afyon şürbeden -içen- kimsenin bedeninden afyon kokusu çıkar ve ona göz karanlığı, ahlâkına ve nefesine darlık ve yüzüne sarılık gelir. Ve kezâlik dil tutulması ve göz bozukluğu olur. Ba'de soğuk ter dökmeler ve ölüm olur.*" diyerek afyon zehirlenmesinin organizmada yaptığı semptomlara değinmektedir. Bu kitapta ayrıca zehirlenmeye karşı alınacak önlemler de vardır.

Yazar: "*Afyon şürbedene -içene- sirkencübîn- Ada soğanı Oxymeli (Sirkeli ada soğanı preparatı)-, bal suyu, şarap içirilir. Sıcak şeyler giydirilir.*" diyerek alınacak önlemlerden de söz etmiştir.

Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, İbni Sina, afyonu çeşitli preparatlar şeklinde çok çeşitli hastalıklarda kullanmıştır.

Ayrıca İbni Sina sarımsağı da tedavide kullandı. Yazar, *Kanun* adlı eserinde, besin maddeleri hakkında şunları yazar:

“Bütün besin maddeleri kendi doğal sonuçları olarak ısı meydana getirir, çünkü onların kana dönüşmesi vücuttaki ısının (enerjinin) doğal olarak artmasına neden olur. Böylece, sindirimden sonra, hatta soğuk olan salata ve bal kabağı bile vücutta ısı meydana getirir. Ancak bu sıcaklık, hatta, sindirimden ve değişmeden önce bile, drogların meydana getirdiği ısı ile aynı değildir. Vücut, tıbbi besin maddelerini değişikliğe uğrattırken aynı zamanda, onların niteliklerini de değiştirir. Bu niteliksel değişme, ancak onların düzenli sindiriminden önce meydana gelir. Bu nedenle bazı tıbbi besin maddeleri sıcaktır ve vücutta derhal sıcaklık meydana getirir, örneğin sarımsak gibi...”²⁴

diye yazmaktadır.

Yazar, sarımsağın, çocukların sindirim zayıflığında kullanıldığını belirtmektedir. Bunun için ayva suyu ile birlikte karıştırılmış sarımsak dişi ağız yolu ile çocuklara verilir. Yine süt ile fazla beslenmeden dolayı kusma olursa 4 adet ezilmiş sarımsak dişi ağız yolu ile kullanılır. Yine aşırı derecede soğukta ve karlı havada seyahat eden insanı sarımsakla tedavi etmek uygundur, çünkü drog ısı verir. Ayrıca soğan ve sarımsak, ağır bulanık su içmiş kimseye antidot olarak verilir.

Yine *İbn-i Sina* (980-1037) da *Kanun* adlı kitabında, alkol alan kişilerin rahatsızlıklarına karşı bazı önlemler düşündü. İbni Sina'ya göre alkol alan kişilerin midesinde üşüme olursa zencefil, karanfil ve portakal kabuğu tatlı olarak yenebilir. Aynı yazar, yaşlı kişilere saklanmış zencefil ve diğer sıcak reçeller verilebileceğini belirtti. Bu tip besinler sindirime yararlıdır. Ancak bunların vücutu ısıtacak miktarda yenmeleri gerekir.

İbni Sina, gut hastalığı hakkında *Kanun* adlı kitabında, bazı bilgiler verir. Yazara göre gut durum hastalıklarına girer. Durum iki yönden değişikliğe uğrar. Değişiklik bir organın durumunda olabilir ya da değişiklik bir başka organın durumuna bağlı olarak meydana gelebilir.

Doğal durumun değişmeleri dört grupta toplanabilir: a. Çıkıklar; b. Fıtık gibi bir kısmın yer değiştirmesi; c. Organların doğal durumlarından istemsiz ve anormal hareketlere doğru (gösterdiği değişmeler); örneğin titreme hastalığındaki gibi. d. Eklemlerin sertleştiği, hareketsiz duruma geldiği yerdeki gut hastalarındaki gibi normal hareket eksikliği.

Ayrıca yazar güney rüzgarlarının acı çiğdem kullanıldığı guta neden olduğunu belirtir. Güney rüzgarları, vücutu gevşetir, delikleri açar, sıvıları heyecanlandırır ve onları idare edip, yönlendirir. Onlar, zihnin durgunluğunu, yaralardaki bozukluğu tahrip eder ve böylece ülser, gut, baş ağrısı, sıskalık, uyuz vb. meydana getirir. Onlar, aynı zamanda bozan, çürüten ateşlere de neden olurlar, ama boğaz ağrısına neden olmazlar.

Yine yazara göre gut, açıcı çiğdem tohumuyla tedavi edildiği gibi ilaçla banyolarda kullanılır. İlaçlı banyolar suyun tipine göre sınıflandırılır ve böylece azotlu, kükürtlü, deniz suyu ile alkalimli veya tuzlu olabilir. Böyle banyolar,

²⁴ A.H. Köker, Not: 23'de, a.g.e, s. 81.

yapay, doğal ya da şap, defne veya stavesacre'in suda kaynatılmasıyla elde edilen sularla yapılan banyolardır. Bu tip banyoların hepsi sıvıdır ve çözücü etkileri vardır ve ödem ve dropsi gibi şikayetlerde yararlıdır. Onlar yaraların akıntısının azalmasında yardımcı olurlar; bağırsak kurdundan rahatsız olana da yardımcı olurlar. Bakır, demir veya tuz taşıyan banyolar, soğukta ve romatizma, gut, paraliz, astım ve böbrek hastalıkları gibi nemli hastalıklarda yararlıdırlar. Bu banyolar kırık kemiklerin kaynamasının güçlenmesinde ve çıban ve kabarcıkların tedavisinde de kullanılırlar.

Yine aynı hastalık için yağ banyosu da kullanılır. Zeytinyağı ile banyo, yorğun insanların kendilerini yenilemelerini sağlar. O, kronik ve soğuk ateşlerde yararlıdır ve genel vücut ağrılarına ve eklem ağrılarına iyi gelir. Yağ banyoları spazm durumlarında, dimdik kalmada ve idrar tutulmasında da yararlıdır. Zeytinyağı, banyo odasının dışında bir yerde ısıtılmalıdır. Yağ içinde kaynatılmış tilki ya da timsah, gut ve arthralgia (eklem romatizması) tedavisinde daha etkilidir.

Yine İbni Sinâ ağır besinlerin sindirim bozukluğu yapacağını bildirir. Özellikle de sağlıklı olmayan besinin alınmasından sonra, midedeki besinin bozulması kadar rahatsız verici hiçbir şey yoktur. Böylece, ağır besin maddeleri yendikten sonra meydana gelen hazımsızlık, romatizma, böbreklerde ağrı, nefes darlığı, astım, gut, karaciğer sertleşmesi, dalağın sertleşmesi ve sevda (kara safra) ve balgamın oluşturduğu hastalıklara sürükler. Hafif besin maddesi almadan kaynaklanan hazımsızlık, şiddetli hummalar ve ciddi sıcak iltihaplar meydana getirir.

Sonuç

Görüldüğü gibi ünlü Türk hekimi İbni Sina, Türk tıp tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu ünlü hekim çok sayıda kitabı ile de ünlüdür. Bunlardan Kanun en önemlisidir. İbni Sina felsefe alanında da dünyaya kendini tanıtmış ve bugüne kadar Batı dünyasında hem tıp, hem de felsefe alanında çok yararlanan bir bilim insanı olmuştur.

Kaynaklar

BAYLAV, N.: *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968.

BROWNE, E.G.: *La Médecine Arabe, Librairie Coloniale et Orientaliste Larose*, Paris 1933.

BUCK, A.: *The Growth Of Medicine From The Earliest Times To 1800*, Yale University Press, New Haven 1917.

DAVİDSON, G.R.: *Medicine Through The Ages*, Roy Publishers Inc, New York 1968. Ayşegül Demirhan Erdemir

ERDEMİR, Ayşegül Demirhan - ŞEHİSUVAROĞLU, Bedii Nuri - CANTAY, Gönül Güreşsever: *Türk Tıp Tarihi (Turkish Medical History)*, Taş Tıp Kitabevi, Bursa 1984.

_____ : *Tıbbi Deontoloji ve Genel Tıp Tarihi (Medical Deontology and General Medical History)*, Nobel Tıp Kitabevi, Bursa 1996.

_____ : *Lectures On Medical History And Medical Ethics*, Nobel Tıp Kitabevi, İstanbul 1994.

_____ : *Tıp Tarihi ve Deontoloji Dersleri (Lectures On Medical History and Deontology)*, Uludağ Üniversitesi Matbaası, Bursa 1994.

ERGİN, Osman: *İbni Sina Bibliyografyası, Büyük Türk Filozofu ve Tıp Üstadı İbni Sina, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler*, İstanbul 1937.

Hakim Hafız Mohammed Said: *Pharmacy Through The Ages*, Karachi 1956.

HAKEEM, A.: *A Survey Of Drugs*, 1957.

HAMARNEH, S.: *Pharmacy In Medieval Islam And The History Of Drug Addiction*, *Med History*, 16 (3), 1973.

KAHYA, Esin - ERDEMİR, Ayşegül Demirhan: *Bilimin Işığında Osmanlıdan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*, Ankara 2000.

KÖKER, A.H.: "İbni Sina ve Halk Sağlığı", *İbni Sina Kongre Kitabı*, Kayseri 1984.

LEVEY, M.: *Early Arabic Pharmacology*, E.J. Brill, Belgium 1973.

PRIORESCHİ, Pilinio: *A History of Medicine, Byzantine and Islamic Medicine*, Vol. 6, Horat us Press, Omaha 2001.

ŞEHİSUVAROĞLU, Bedii Nuri - ERDEMİR, Ayşegül Demirhan - CANTAY, Gönül Güreşsever: *Türk Tıp Tarihi*, Bursa 1984.

YARAR, N.R.: *İbn Sina'nın Tıp Müfredatına Bir Bakış, Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbn Sina, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikleri*, Türk Tarih Kurumu, Yayın No: 8.1., İstanbul 1937.

YÜCESOY, M.: "İbni Sina'nın Cerrahisi ve Günümüz Cerrahi Anlayışında Yeri", *İbni Sina Kongre Kitabı*, Kayseri 1984.

İbni Sina (980 - 1037)

CAMİ TİP PROJELERİNDE ÖLÇÜ-ORAN İLİŞKİSİ

Yrd. Doç. Dr. Elif GÜRSOY*

Öz

En eski oran sistemlerinden biri olan ve hemen her medeniyetin kullandığı Altın Oran ile ilgili ilk matematiksel bilginin Eski Mısır'a kadar dayandığı görülmektedir. Yunan filozofu Pisagor (Pythagoras) ve Pisagorcular "her şey sayıdır" düşüncesi ve belirli sayısal ilişkilerin evrenin armonik yapısını sergilediği inancından yola çıkarak bu oran sistemini tanıtmışlardır.

*Günümüz cami mimarisi örnekleri kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından temin edilebilen cami tip projelerine ulaşılmış ve örneklerin ölçü-oran ilişkisi üzerinde durulmuştur. Özellikle cephe yüksekliği ile minare yüksekliği oranı ve kubbe yüksekliği ile kubbe çapı oranı üzerinde durulmuş ve günümüz yapılarının tanıtımına yardımcı olabileceği saptanmıştır.***

Anahtar kelimeler: Altın Oran, Matematiksel Oran, Günümüz Cami Mimarisi, Modern Cami Mimarisi, Cami Tip Projeleri.

The Relationship of Measure-Ratio At The Models Of Mosques

Abstract

It is one of the oldest rate systems and every civilization has used it. The first mathematical information about the "Golden Ratio" dates back to ancient Egypt. Greek philosopher Pythagoras and the Pythagoreans say that "everything is number" and they introduce this rate system with the population of certain numerical relations starting from the belief that demonstrate the harmonic structure.

It has been achieved at models of projects in the examples of the contemporary mosque architecture, which provided by Presidency of Religious Affairs and Directorate General of Foundations and has been studied of measure-rate relationship on samples. Particularly we focus on the minaret height ratio with front height and diameter with height of dome, so results help to typology of modern mosque architecture.

Keywords: Golden Ratio, Mathematical Ratio, Today's Mosque Architecture, Modern Mosque Architecture, Models of Mosque Projects.

* Uşak Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, elif.gursoy@usak.edu.tr

** Konunun saptanması ve değerlendirilmesi aşamalarında bilgi ve desteğini esirgemeyen sayın Doç. Dr. Semra Kaya Nurkan'a teşekkürlerimi sunarım.

Ölçü-Oran İlişkisi ve Altın Oran

Altın Oran hayatımıza dengeyi, armoniyi ve uyumu getirmekte, parçanın bütünüle olan ilişkisi, nesnelerin birbiriyle olan ilişkisi, simetri, denge gibi tanımlamalarla karşımıza çıkmaktadır. Bir nesnenin orantsız olması yanlış his uyandırır ve bu “çirkin” olarak tanımlanabilmektedir.¹ En eski oran sistemlerinden biri olan ve hemen her medeniyetin kullandığı Altın Oran ile ilgili ilk matematiksel bilgi M.Ö. 3. bin yıla, Eski Mısır’a kadar dayanmaktadır. M.Ö. 570-495 yılları arasında yaşamış Yunan filozofu Pisagor (Pythagoras) ve Pisagorcular “her şey sayıdır” düşüncesi ve belirli sayısal ilişkilerin evrenin armonik yapısını sergilediği inancından yola çıkarak bu oran sistemini tanıtmaktadırlar. Yunan Filozof, “Bir insanın tüm vücudu ile göbeğine kadar olan yüksekliğinin oranı, bir pentagramın uzun ve kısa kenarlarının oranı, bir dikdörtgenin uzun ve kısa kenarlarının oranı, hepsi aynıdır. Bunun sebebi nedir? Çünkü tüm parçaların büyük parçaya oranı, büyük parçanın küçük parçaya oranına eşittir.” diyerek Altın Oran ile ilgili düşüncelerini aktarmaktadır.²

Altın Oran matematiksel olarak; bölünen bir çizginin küçük parçasının, büyük parçaya oranı; büyük parçanın bütüne oranına eşittir. Bir AB çizgisi, C noktasından iki bölüme ayrılır, C noktasının AB çizgisini “ $AB : AC = AC : CB$ ” orantısını verecek şekilde bölmesi halinde, C’ye AB’nin “altın bölümü”, bu orantıyı oluşturan “ AB / AC ve AC / CB ” oranına veya değeri Altın Oranı vermektedir.

C noktasından bölünmüş olan AB çizgisi üzerinde, $AC = x$ ve $CB = 1$ kabul edilirse; böylece söz konusu “ $AB / AC = AC / CB$ ” orantısı “ $(x + 1) / x = x / 1$ ” şeklinde yazılır. Bu da ikinci dereceden “ $x + 1 = x^2$ ” ise “ $x^2 - x - 1 = 0$ ” denklemini verir.

“ $AC / CB = x / 1 = x =$ ” Altın Oran olduğuna göre, Altın Oranın sayısal değerini ortaya çıkarmak için bu denklemin köklerini bulmak gerekmektedir. “ $ax^2 + bx + c =$ ” eşitliğiyle ifade edilen ikinci derece denklemlerinde, denklem köklerini veren formülün sonucunda pozitif kökü 1,61803... sonucu, Altın Oranın sayısal değeridir.³

1509’da Venedik’te basılan içerisinde Leonardo da Vinci’nin de çizimleriyle Altın Oran’dan bahseden Luca Pacioli’nin De Divina Proportione kitabından sonra, “Divine Proportion” yani “İlahi Oran” olarak da tanımlanmaya başlanmıştır.⁴ 1900’lü yılların başında ünlü matematikçi Mark Barr Altın Oran değeri 1,618 sayısını, Yunan Alfabesi’nin 21. harfi, aynı zamanda bu oranı heykellerinde kullanan ünlü heykeltıraş Phidias’ın ilk harfi olan Phi (fi, Φ) harfini kullanarak simgeleştirmiştir.⁵

Sanatçılar, Altın Oranı mimari cephe tasarımlarında, tabloların boyutlarında, heykellerin oranlarında kullanmışlar, Altın Oran’ın kullanıldığı sanat

¹ Nihal Tekkanat, *Altın Oranın Kaynakları ve Sanata Yansımaları*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2006, s. 24.

² Mehmet Suat Bergil, *Altın Oran*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993, s. 3.

³ Mehmet Suat Bergil, *Doğada/Bilimde/Sanatta Altın Oran*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009, s. 13-14.

⁴ Tekkanat, *a.g.e.*, s. 26.

⁵ Bergil, *a.g.e.*, 2009, s. 17.

eserleri, dönemlerinin en ünlü eserleri olmuştur. Mimarlık Tarihi içerisinde M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren Altın Oran ile karşılaştığı Antik Yunan'dan günümüze kalan yapılar arasında en iyi bilinen M.Ö. 5. yüzyılda Atina Akrapolu'nda inşa edilmiş Parthenon Tapınağı,⁶ M.Ö. 6. yüzyıla tarihlendirilen Neptün Tapınağı,⁷ Çin şehirlerinden Yasak Şehir yerleşim planı, Mısır tapınaklarından Giza Piramitleri,⁸ 1981 yılında Almanya'da inşa edilmiş Speyer Katedrali, Gotik üsluptaki yapılardan Paris Notre-Dame Katedrali ve Chartes Katedrali, Roma'da Rönesans mimarisi örneklerinden Cancellaria Sarayı,⁹ modern mimarlık ürünlerinden Le Corbusier'in Villa Savoye, Marsilya Konutları, Birleşmiş Milletler New York Ofis Binası, Washington DC Pentagon Binası, Toronto'nun simgesi CN Tower,¹⁰ Oxford Sheldonion Tiyatrosu, Paris Crillan Otel¹¹ örnekleri üzerinde yapılan incelemelerle kanıtlanmıştır.

Mimarının yanında resimde de kullanılmış olan Altın Oran ile, Rönesans döneminde yaşamış, döneminin önemli bir düşünürü, mimarı, mühendisi, mucidi, matematikçisi, anatomisti, müzisyeni, heykeltıraşı, botanisti, jeologu, kartografi, yazarı ve ressamı Leonardo da Vinci'nin "Leda"¹², "Mona Lisa", "Aziz Jerome", "Son Akşam Yemeği"¹³, "Meleğin Meryem'e Seslenişi"¹⁴ eserlerinde; Avrupa ve Hollanda sanat tarihinin önemli ressamlarından Rembrandt Harmenszoon van Rijn'in "Anatomi Dersi"¹⁵ eserinde; ünlü İtalyan ressam Raffaello Sanzio'nun "İsa'nın Çarmıha Gerilişi" eserinde; Rönesans döneminin ünlü İtalyan ressam, heykeltıraş, mimar ve şairi Michelangelo'nun "Kutsal Aile"¹⁶, eserinde; İtalyan ressam Tiziano Vecellio'nun "İsabella d'Este"¹⁷, "Meryem'in Tapınağa Sunuluşu", "İsa'nın Mezara Konuluşu" eserlerinde; Fransız akademik geleneğine bağlı Georges Seurat'ın "Mızıkacılar", "Grand Jatte Parkında Bir Pazar Günü"¹⁸, "Geçit Töreni"¹⁹ eserlerinde; 20. yüzyıl İtalyan Rönesansı'nın en önemli temsilcilerinden biri kabul edilen Pierodella Francesca'nın "İsa'nın Vaftizi" eserinde; İtalyan Rönesans akımı Fransa Ekolü'nde bulunan ressam Domenico Ghirlandaio'nun "Rahiplerin Prestiji" eserinde; Fransız Klasizm tarzında resim sanatçısı Nicolas Poussin'in "Sulardan Kurtulmuş İsa" eserinde; İtalyan ressam Sandro Botticelli'nin "Venüs'ün Doğuşu" eserinde;

⁶ Bergil, a.g.e., 2009, s. 138-139.

⁷ Tekkanat, a.g.e., s. 48.

⁸ Semra Arslan Selçuk vd., "Altın Oranla Tasarlamak: Doğada, Mimarlıkta ve Yapısal Tasarımda F Dizini", *Trakya University Journal of Social Science*, Sayı: 10-2, Edirne 2009, s. 153.

⁹ Tekkanat, a.g.e., s. 51-61; Bergil, a.g.e., 2009, s. 144-149.

¹⁰ Semra Arslan Selçuk vd., "a.g.m.", s. 153.

¹¹ Tekkanat, a.g.e., s. 62.

¹² Tekkanat, a.g.e., s. 55-56; Sadettin Çağlarca, *Altın Oran Altın Kesit*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1997, s. 84-85.

¹³ Tekkanat, a.g.e., s. 55-57.

¹⁴ Çağlarca, a.g.e., s. 82-83.

¹⁵ Tekkanat, a.g.e., s. 58; Çağlarca, a.g.e., s. 86-87.

¹⁶ Tekkanat, a.g.e., s. 58-60; Çağlarca, a.g.e., s. 70-75.

¹⁷ Bergil, a.g.e., 2009, s. 149-150.

¹⁸ Çağlarca, a.g.e., s. 78-107.

¹⁹ Bergil, a.g.e., 2009, s. 153.

Barok tarzın önde gelen isimlerinden Flaman ressam Peter Paul Rubens'in "Mari Medici'nin Portresinin Kral IV. Hanri'ye Takdimi" eserinde; Barok dönemin kendine özgü ressamlarından portreleriyle ünlenmiş Diego Velazquez'in "İsa'nın Takdisi" eserinde; Post-Empresyonist ressam olan Fransız Paul Gauguin'in "Plajda İki Tahitili Kadın", "Nereden Geliyor Nereye Gidiyoruz?" eserlerinde; Modern Sanatın babası olarak tanınan Fransız Post-Empresyonist ressam ve gezgin Paul Cezanne'nin "Kağıt Oyuncuları", "Yıkanan Kadınlar" eserlerinde; Fransız ressam Georges Rouault'un "Merhamet" eserinde; Hollandalı ressam Piet Mondrian'ın Mavi-Sarı Boyalı Resim çalışmasında; 20. yüzyıl ressamlarından Joan Miro Ferra'nın soyut bir resim çalışmasında;²⁰ Rus manzara ressamı, gravürçü ve teknik çizimci Ivan Ivanovich Shishkin'in "Gemi Koruluğu" eserinde; Rusya'nın önde gelen ressam ve heykeltıraşlarından İlya Yefimovich Repin'in "8 Ocak 1815'de Pushkin Konferansı"²¹ eserinde karşılaşılmaktadır.

Mimari ve resim ile birlikte Grek vazolarının en ve boylarında, kulp gibi aksamlarında, hem bütünde hem de parçalarında Altın Oran sistemine rastlanmıştır.²²

Yapılar ve mekanların boyutları çeşitli şart ve gereksinimlerle şekillenmiştir. Bu gereksinimlerin yanı sıra, İslam sanatında bilinçli bir geometrinin uygulanmış olduğu çeşitli çalışmalarla tespit edilmiştir. Buhara'daki Kalan Türbesi göstermektedir ki geometri başarıyla kullanılmıştır.²³

Kaynaklarda ayrıca Gaz (cubit measurement) ya da Giaz olarak anılan, Ortaçağ Türk İslam Dünyası'nda yaygın olarak kullanılan "gez" bir modüler sistemi ifade etmektedir.²⁴ İslam sanatında uzunluk ölçüleri içerisinde adı geçen Gez dışında birçok farklı uzunluk ölçüsü de kullanılmıştır.²⁵ Gez ölçü sisteminin kullanılmış olduğu tespit edilmiş önemli bir eser olan Hoca Ahmet Yesevi Külliyesi, modüler sistemin uygulandığı, mekanların birbiriyle iyi şekilde planlandığı, oran uyumunun başarıyla kullanıldığı bir eser olarak incelemelere konu olmuştur.²⁶

Türk-İslam mimarisinde ritim, simetri ve oran unsurlarıyla birlik ve bütünlüğü sağlayan bir ahenk arayışı görülmekle birlikte, yapılarda özellikle hangi orantı ilkelerine uyulup uyulmadığı konusu tam anlamıyla çözümlenmiş değildir. Anadolu Selçuklu yapılarında genellikle cami, medrese ve kervansarayların ana cephelerinde önemli bir öge durumundaki taçkapılarda 2/3 oranına rastlanmaktadır. Ancak kemer yükseklikleri örnekten örneğe çeşitlilik göstermektedir.²⁷

²⁰ Çağlarca, *a.g.e.*, s. 66-108.

²¹ Tekkanat, *a.g.e.*, s. 62.

²² Tekkanat, *a.g.e.*, s. 48-49; Bergil, *a.g.e.*, 1993, s. 123; Çağlarca, *a.g.e.*, 1997, s. 57-59.

²³ Atilla Arpat, *Dini Mimaride Gizli Tasarım Yöntemleri*, Birsan Yayınevi, İstanbul 2006, s. 53.

²⁴ Yaşar Çoruhlu, "III. Bölüm (Türbenin Mimari Özelliği)", *Türkistan'ın Piri Hoca Ahmet Yesevi ve Külliyesi*, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, Ankara 2000, s. 65.

²⁵ Walter Hinz (Çev. Acar Sevim), *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 66-79.

²⁶ Çoruhlu, *a.g.e.*, s. 80.

²⁷ Selçuk Mülayim, "Ahenk", *İslam Ansiklopedisi*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1988, s. 523.

Konya Sahip Ata Camisi, Sultan Hanı (Niğde-Aksaray), Sivas Gök Medrese,²⁸ Konya Alaaddin Tepesi'nde Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus devrinde inşa ettirilmiş Konya İnce Minareli Medrese, 1485 tarihli İstanbul Davut Paşa Camisi,²⁹ 1228-29 tarihli Divriği Külliyesi³⁰ örnekleri üzerinde yapılan incelemelerle Altın Oran'ın kullanılmış olduğu kanıtlanmıştır. Çalışmalara konu olan diğer örnekler arasında, Bursa Yeşil Türbe, İstanbul Rum Mehmet Paşa Camisi, İstanbul Barbaros Hayrettin Paşa Türbesi, İstanbul Şehzade Camisi, İstanbul Süleymaniye Camisi, İstanbul Kara Ahmet Paşa Türbesi, İstanbul Rüstem Paşa Camisi, İstanbul Kanuni Sultan Süleyman Türbesi, İstanbul Gazi İskender Paşa Türbesi, Edirne Selimiye Camisi, İstanbul II. Selim Türbesi, İstanbul Kılıç Ali Paşa Camisi, Üsküdar Şemsi Ahmet Paşa Camisi ve Türbesi, İstanbul İvaz Efendi Camisi, İstanbul Zal Mahmut Paşa Türbesi, İstanbul Sultan Ahmet Camisi'nde de sayıların ve geometrinin kullanıldığı görülmüştür.³¹ Cami mimarisinin en önemli ögesi ve çoğunlukla süslemenin yoğunlaştığı bölüm olan mihraplar da oranın başarılı bir şekilde kullanıldığı bölümler olmuştur.³²

Türk sanatında konu ile ilgili çalışmalar, az da olsa, çoğunlukla Mimar Sinan eserleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.³³ Mimar Sinan'ın eserlerinden, Osmanlı padişahı II. Selim'in yaptırdığı, 1575'te ibadete açılan Edirne Selimiye Camisi ve I. Süleyman adına 1551-1557 yılları arasında inşa edilen, Kalfalık dönemi eserlerinden İstanbul Süleymaniye Camisi'nde bu oranı kullandığı belirtilmektedir.³⁴ Çalışmalarda, Eyüp'te Kanuni Sultan Süleyman'ın veziri Zal Mahmut'un yaptırdığı Zal Mahmut Paşa Camisi, çıraklık eseri olarak bilinen 1543-48 yılları arasında inşa edilmiş Şehzade Camisi, Süleymaniye Camisi, Gazi Ahmet Paşa Camisi olarak da bilinen Topkapı semtinde bulunan Kara Ahmet Paşa Camisi, Tahtakale semtindeki Rüstem Paşa Camisi, Edirne Selimiye Camisi, Sokollu Mehmet Paşa adına yapılmış olan Azapkapı Sokollu Mehmet Paşa Camisi ve Edirne Hafsa'da Sokollu Mehmet Paşa Camisi³⁵ örneklerinde kubbe çap/yükseklik oranları ayrıca incelenmiş 1,62-1,63-1,64-

²⁸ Orhan Cezmi Tunçer, "Orantı ve Modül Üzerine Selçuklu Yapılarından Bazı Örnekler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 13, Ankara 1981, s. 449-488.

²⁹ Tekkanat, *a.g.e.*, s. 85.

³⁰ Bergil, *a.g.e.*, 2009, s. 161-167.

³¹ Atilla Arpat, *Dini Mimaride Gizli Tasarım Yöntemleri*, Birsan Yayınevi, İstanbul 2006, s. 57-136.

³² Atilla Arpat, "Mihrap Boyutlarında Sayı Sembolleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 58, İstanbul 1989, s. 109-116.

³³ Atilla Arpat, "Sinan Camilerinde Kutsal (Mistik) Boyutlar ve Modüller Düzeni", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, İstanbul 1984, s. 1-28; Nil Orbeyli, "Çift Revaklı Sinan Camilerinde Modüller Sistem", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Sayı: 33/2, Ankara 2016, s. 201-225; E. Füsün Alioğlu-Nil Köroğlu, "Mimar Sinan Camilerinde Modüler Sistem", *Sigma*, Sayı: 3, İstanbul 2011, s. 331-340; İsmail Yakut, *Türk-İslam Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, Ötügen, İstanbul 2003.

³⁴ Sinan Sertöz, *Matematiğin Aydınlık Dünyası*, Tübitak, Ankara 2004, s. 90; Tekkanat, *a.g.e.*, s. 83-85.

³⁵ Kaynakta yapım yılı 1464 olarak belirtilen Mahmut Paşa Cami, Eyüp ilçesindeki Zal Mahmut Paşa Cami olmalıdır. Zal Mahmut Paşa Cami yapım yılı ise 1577'dir. Ayrıca yapım yılı 1578 olarak belirtilen Azapkapı Cami, Azapkapı Sokollu Mehmet Paşa Cami'dir. Diğer bir örnek olan, yapım yılı 1577 olarak belirtilen Sokollu Mehmet Paşa Cami, Edirne Hafsa'daki eser olmalıdır.

1,69-1,74-1,77 oranları tespit edilmiştir.³⁶ Örneklerle, Mimar Sinan'ın bilinçli olarak oran sistemini kullandığı sonucuna varılmıştır.

Bunların dışında Kırklareli bölgesinde yer alan geleneksel konutlara ait pencerelere varana kadar, ebat ve oran modüler koordinasyonu üzerinde durulmuştur.³⁷ Bu ve diğer çalışmalar, mevcut eserlerin tanıtımını yanında yeni tasarlanacak eserler için rehber niteliği de taşımakta olup son derece önem arz etmektedir.

Cami Tip Projelerinde Oran-Ölçü İlişkisi

Çalışmada, M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren mimaride, resimde, el sanatlarında karşımıza çıkan Altın Oran'ın, günümüz cami mimarisinde ne oranda kullanılıp kullanılmadığı üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, öncelikle günümüz cami mimarisini oluşturan örnekler incelenmiştir. Elde edilen sonuçların, hem günümüz örneklerini oransal açıdan değerlendirmemizi, hem de günümüz mimari anlayışını yorumlayabilmemizi sağlayacağı düşünülmektedir.

Konu kapsamını oluşturan günümüz cami mimarisi tanımı, 1950 yılı sonrasında, bulunduğumuz zamana kadar geçen süre içerisinde yapılan cami inşası faaliyetlerini içermektedir. Bu oluşuma en büyük katkıyı Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından temin edilen cami tip projeleri yapmaktadır.³⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde 100, 150, 400, 600, 750 ve 800 kişilik cami tip projesi; bir diğer kurum olan Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesinde de 178, 200, 215, 270, 300, 400³⁹, 425, 500, 700, 1000⁴⁰, 1500 kişilik cami tip projesi yer almaktadır.⁴¹ Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan en az 100 kişilik, en fazla da 800 kişilik tip projesi sağlanmaktayken, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden en az 178 kişilik, en fazla 1500 kişilik tip proje ile birlikte âlem, aşevi, şadırvan, çeşme, mihrap, minber, vaaz kürsüsü tip projelerine de rastlanmaktadır. İki kurum tarafından kolaylıkla ücretsiz temin edilebilen projelerde çatılı ve kubbeli örnekler bulunmaktadır. Özellikle kubbeli cami tip projeleri incelendiğinde Klasik Dönem Osmanlı Mimarisi örneklerine yakınlık da ayrıca dikkati çekmektedir.

Cami tip projelerinde ilk etapta dikkati çeken oran, cami gövde yüksekliği ve minare yüksekliğidir. Göze hoş görünmeyen çeşitli cami görünüşlerinin en büyük sebebi olan bu durum daha çok yapı gövdesinden çok yüksek, ya da

³⁶ Semra Arslan Selçuk vd., "a.g.m.", s. 155.

³⁷ Nevrihal Erdoğan - İzzet Yüksek, "Kırklareli Geleneksel Konut Penceresi Ebatlarının Standartlaşma Potansiyeli", *ICONARP*, Cilt: 1, Sayı: 1, Konya 2013, s. 99.

³⁸ Çalışmada kullanılan projeler 2012 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden bizzat temin edilmiştir.

³⁹ Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün sunmuş olduğu 400 kişilik cami tip projesinde elle düzeltme yapılarak 300 kişilik olarak değiştirilmiştir ve de 300 kişilik proje ile aynı olduğu görülmüştür. Bu sebeple ayrıca 400 kişilik cami tip projesinden bahsedilmemiştir.

⁴⁰ Proje Bayındırlık Bakanlığı Yapı İşleri Genel Müdürlüğü tarafından tasarlanmış olup Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından temin edilebilmektedir.

⁴¹ Projelerin bir kısmının üzerinde hangi mimar tarafından çizildiği yazılmıştır. Bir kısmında ise kimin yönetiminde hangi projeden kopya edildiği, kopya edildiği tarih ile birlikte yazılmıştır.

yapı gövdesiyle eşit, ya da yapı gövdesi üzerinde adeta soba bacasını andıran tarzı ile karşımıza çıkabilen minare görünüşleriyle ilgilidir.

Çalışma kapsamını oluşturan cami tip projelerinde, yapının ilk etapta dik-katini çeken minare hem uygulamadaki bozukluklar hem de bazen kubbeden daha çok önemsenen ancak aynen kubbe gibi kullanılması zorunlu bir öğe gibi görülen minareye bakıldığında,

Tablo-1:
Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Tip Projelerinde Gövde Yüksekliği İle Minare Yüksekliği Oranı

Sıra No	Temin Edilen Kurum Adı	Kapasitesi	a	b	Hesaplanan Oran
			Gövde Yüksekliği (cm)	Minare Yüksekliği (cm)	
1	Diyanet İşleri Başkanlığı	150 Kişilik	1389	2409	1,7343
2	Diyanet İşleri Başkanlığı	400 Kişilik	1497	2521	1,6840
3	Diyanet İşleri Başkanlığı	600 Kişilik	1753	2984	1,7022
4	Diyanet İşleri Başkanlığı	750 Kişilik	1775	2930	1,6507
5	Diyanet İşleri Başkanlığı	800 Kişilik	1823	2902	1,5919

Diyanet İşleri Başkanlığı 100 kişilik cami tip projesi minaresiz olduğundan hesaplama dışında bırakılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı 150 kişilik cami tip projesinde cephe yüksekliği 1389 cm, minare yüksekliği 2409 cm'dir ve hesaplanan oran 1,7343'tür (Resim-1).

Diyanet İşleri Başkanlığı 400 kişilik cami tip projesinde cephe yüksekliği 1497 cm, minare yüksekliği 2521 cm'dir ve hesaplanan oran 1,6840'tır (Resim-2).

Diyanet İşleri Başkanlığı 600 kişilik cami tip projesinde cephe yüksekliği 1753 cm, minare yüksekliği 2984 cm'dir ve hesaplanan oran 1,7022'dir (Resim-3).

Diyanet İşleri Başkanlığı 750 kişilik cami tip projesinde cephe yüksekliği 1775 cm, minare yüksekliği 2930 cm'dir ve hesaplanan oran 1,6507'dir (Resim-4).

Diyanet İşleri Başkanlığı 800 kişilik cami tip projesinde cephe yüksekliği 1823 cm, minare yüksekliği 2902 cm'dir ve hesaplanan oran 1,5919'dur (Resim-5).

Sonuçlara bakıldığında; Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından temin edilen 5 adet cami tip projesi arasında 800 kişilik cami tip projesi en uygun orana sahip iken, 150 kişilik cami tip projesi 1,618 oranına en uzak örnektir. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından temin edilen 5 adet cami tip projesi arasında 800 kişilik cami tip projesi hem kubbe yüksekliği ile kubbe çapı oranı ile, hem de cephe yüksekliği ile minare yüksekliği oranı ile en uygun orana sahip örnek durumundadır (Tablo-1).

Tablo 2:
Vakıflar Genel Müdürlüğü Cami Tip Projelerinde Gövde Yüksekliği İle Minare Yüksekliği Oranı

Sıra No	Temin Edilen Kurum Adı	Kapasitesi	a	b	Hesaplanan Oran
			Gövde Yüksekliği (cm)	Minare Yüksekliği (cm)	
1	Vakıflar Genel Müdürlüğü	178 Kişilik	895	1745	1,9497
2	Vakıflar Genel Müdürlüğü	200 Kişilik Çatılı	900	1745	1,9389
3	Vakıflar Genel Müdürlüğü	200 Kişilik Kubbeli	1540	2400	1,5584
4	Vakıflar Genel Müdürlüğü	215 Kişilik	895	1745	1,9497
5	Vakıflar Genel Müdürlüğü	270 Kişilik	860	2015	2,3430
6	Vakıflar Genel Müdürlüğü	300 Kişilik	2010	3430	1,7065
7	Vakıflar Genel Müdürlüğü	500 Kişilik Tek Minareli	1655	2950	1,7825
8	Vakıflar Genel Müdürlüğü	500 Kişilik İki Minareli	2115	3400	1,6076
9	Vakıflar Genel Müdürlüğü	550 Kişilik	903	2260	2,5028
10	Vakıflar Genel Müdürlüğü	1500 Kişilik	2600	4340	1,6692

Vakıflar Genel Müdürlüğü 425 kişilik ve 700 kişilik cami tip projesi üzerinde ölçü kullanılmadığından hesaplama dışında bırakılmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü 178 kişilik cami tip projesinde cephe yüksekliği 895 cm, minare yüksekliği 1745 cm'dir ve hesaplanan oran 1,9497'dir. Vakıflar Genel Müdürlüğü 200 kişilik (çatılı) cami tip projesinde cephe yüksekliği 900 cm, minare yüksekliği 1745 cm'dir ve hesaplanan oran 1,9389'dur (Resim-6). Vakıflar Genel Müdürlüğü 200 kişilik (kubbeli) cami tip projesinde cephe yüksekliği 1540 cm, minare yüksekliği 2400 cm'dir ve hesaplanan oran 1,5584'dür (Resim-7). Vakıflar Genel Müdürlüğü 215 kişilik cami tip projesinde 178 kişilik cami tip projesindekiyle benzer şekilde, cephe yüksekliği 895 cm, minare yüksekliği 1745 cm'dir ve hesaplanan oran 1,9497'dir. Vakıflar Genel Müdürlüğü 270 kişilik cami tip projesinde cephe yüksekliği 860 cm, minare yüksekliği 2015 cm'dir ve hesaplanan oran 2,3430'dur (Resim-8). Vakıflar Genel Müdürlüğü 300 kişilik cami tip projesinde cephe yüksekliği 2010 cm, minare yüksekliği 3430 cm'dir ve hesaplanan oran 1,7065'tir (Resim-9). Vakıflar Genel Müdürlüğü 500 kişilik (tek minareli) cami tip projesinde cephe yüksekliği 1655 cm, minare yüksekliği 2950 cm'dir ve hesaplanan oran 1,7825'dir. Vakıflar Genel Müdürlüğü 500 kişilik (iki minareli) cami tip projesinde cephe yüksekliği 2115 cm, minare yüksekliği 3400 cm'dir ve hesaplanan oran 1,6076'dır (Resim-10). Vakıflar Genel Müdürlüğü 550 kişilik cami tip projesinde cephe yüksekliği 903 cm, minare yüksekliği 2260 cm'dir ve hesaplanan oran 2,5028'dir (Resim-11). Vakıflar Genel Müdürlüğü 1500 kişilik cami tip projesinde cephe yüksekliği 2600 cm, minare yüksekliği 4340 cm'dir ve hesaplanan oran 1,6692'dir (Resim-12). Sonuçlara bakıldığında; Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından temin edilen 10 adet cami tip projesi arasında 500 kişilik (iki minareli) cami tip projesi en uygun orana sahip iken, 550 kişilik cami tip projesi 1,618 oranına en uzak örnektir (Tablo-2).

Cami mimarisinde tipolojik gruplamalar yapmamızı sağlayan ve her zaman önemli bir unsur halinde karşımıza çıkan örtü unsuru kubbe, günümüz cami mimarisinin örneklerini oluşturma yolunda Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce sunulan tip projelerde de önemsenen bir unsur halindedir.

Çalışma kapsamını oluşturan kubbeli cami tip projelerine bakıldığında, Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan temin edilen 5 adet kubbeli tip projeden 1 adedi tek kubbeli, diğer 4 adedi merkezi kubbeldir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından temin edilen 7 adet cami tip projesinden 4 adedi tek kubbeli, 3 adedi merkezi kubbeli olmakla birlikte iki kurum tarafından temin edilen projelerden merkezi kubbeli örneğin daha fazla olduğu dikkati çekmektedir. Daha çok tercih edildiğinden dolayı daha fazla sayıda tasarlanmış olabileceğini düşünülen bu örneklerde 8 destekli projeler ise daha fazla sayı ile karşımıza çıkmaktadır. İki kurumun sunduğu projelerden, 5 adedi 8 destekli merkezi kubbeli iken, yalnızca 2 adedi 4 destekli merkezi kubbeldir.

Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından temin edilen toplam 18 adet cami tip projesinde kubbe yüksekliği ile kubbe çapı arasındaki oran hesaplandığında,

Tablo-3:
Diyanet İşleri Başkanlığı Cami Tip Projelerinde Kubbe Yüksekliği İle Kubbe Çapı Oranı

Sıra No	Temin Edilen Kurum Adı	Kapasitesi	c Kubbe Yüksekliği (cm)	d Kubbe Çapı (cm)	Hesaplanan Oran
1	Diyanet İşleri Başkanlığı	150 Kişilik	370	1044	2,8216
2	Diyanet İşleri Başkanlığı	400 Kişilik	324	993	3,0648
3	Diyanet İşleri Başkanlığı	600 Kişilik	362	1167	3,2238
4	Diyanet İşleri Başkanlığı	750 Kişilik	404	1180	2,9208
5	Diyanet İşleri Başkanlığı	800 Kişilik	757	1300	1,7173

Diyanet İşleri Başkanlığı 100 kişilik cami tip projesi çatılı olduğundan hesaplama dışında bırakılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı 150 kişilik cami tip projesinde kubbe yüksekliği 370 cm, kubbe çapı 1044 cm'dir ve hesaplanan oran 2,8216'dır (Resim-1). Diyanet İşleri Başkanlığı 400 kişilik cami tip projesinde kubbe yüksekliği 324 cm, kubbe çapı 993 cm'dir ve hesaplanan oran 3,0648'dir (Resim-2). Diyanet İşleri Başkanlığı 600 kişilik cami tip projesinde kubbe yüksekliği 362 cm, kubbe çapı 1167 cm'dir ve hesaplanan oran 3,2238'dir (Resim-3). Diyanet İşleri Başkanlığı 750 kişilik cami tip projesinde kubbe yüksekliği 404 cm, kubbe çapı 1180 cm'dir ve hesaplanan oran 2,9208'dir (Resim-4). Diyanet İşleri Başkanlığı 800 kişilik cami tip projesinde kubbe yüksekliği 757 cm, kubbe çapı 1300 cm'dir ve hesaplanan oran 1,7173'tür (Resim-5). Sonuçlara bakıldığında; Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından temin edilen 5 adet cami tip projesi arasında 800 kişilik cami tip projesi en uygun orana sahip iken, 600 kişilik cami tip projesi 1,618 oranına en uzak örnektir (Tablo-3).

Tablo-4:
Vakıflar Genel Müdürlüğü Cami Tip Projelerinde Kubbe Yüksekliği İle Kubbe Çapı Oranı

Sıra No	Temin Edilen Kurum Adı	Kapasitesi	c Kubbe Yüksekliği (cm)	d Kubbe Çapı (cm)	Hesaplanan Oran
1	Vakıflar Genel Müdürlüğü	200 Kişilik Kubbeli	480	1000	2,0833
2	Vakıflar Genel Müdürlüğü	300 Kişilik	670	1350	2,0149
3	Vakıflar Genel Müdürlüğü	425 Kişilik	595	1395	2,3445
4	Vakıflar Genel Müdürlüğü	500 Kişilik İki Minareli	725	1500	2,0690
5	Vakıflar Genel Müdürlüğü	1500 Kişilik	555	1080	1,9459

Vakıflar Genel Müdürlüğü 178 kişilik cami tip projesi, 200 kişilik (çatılı) cami tip projesi, 215 kişilik cami tip projesi, 270 kişilik cami tip projesi ve 550 kişilik cami tip projesi çatılı olduğundan hesaplama dışında bırakılmıştır. 700 kişilik cami tip projesinde ölçü yer olmadığından hesaplama dışında bırakılmıştır. Ayrıca 500 kişilik (tek minareli) cami tip projesi üzerinde tüm ölçülerin bulunmaması nedeniyle hesaplama dışında bırakılmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü 200 kişilik (kubbeli) cami tip projesinde kubbe yüksekliği 480 cm, kubbe çapı 1000 cm'dir ve hesaplanan oran 2,0833'tür (Resim-7). Vakıflar Genel Müdürlüğü 300 kişilik cami tip projesinde kubbe yüksekliği 670 cm, kubbe çapı 1350 cm'dir ve hesaplanan oran 2,0149'dur (Resim-9). Vakıflar Genel Müdürlüğü 425 kişilik cami tip projesinde kubbe yüksekliği 595 cm, kubbe çapı 1395 cm'dir ve hesaplanan oran 2,3445'tir. Vakıflar Genel Müdürlüğü 500 kişilik (iki minareli) cami tip projesinde kubbe yüksekliği 725 cm, kubbe çapı 1500 cm'dir ve hesaplanan oran 2,0690'dır (Resim-10). Vakıflar Genel Müdürlüğü 1500 kişilik cami tip projesinde kubbe yüksekliği 555 cm, kubbe çapı 1080 cm'dir ve hesaplanan oran 1,9459'dur (Resim-12). Sonuçlara bakıldığında; Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından temin edilen 5 adet cami tip projesi arasında 1500 kişilik cami tip projesi en uygun orana sahip iken, 425 kişilik cami tip projesi 1,618 oranına en uzak örnektir (Tablo-4).

Hem Diyanet İşleri Başkanlığı hem de Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından temin edilen projelerde cephe yüksekliği ile minare yüksekliği oranı, kubbe yüksekliği ile kubbe çapı oranı birlikte değerlendirildiğinde, kapasitesi daha büyük örneklerde yani dolayısıyla daha büyük boyutlu örneklerde, oranlara daha fazla yaklaşıldığı görülmektedir. Ayrıca özellikle gövde yüksekliği ile minare yüksekliği oranı konusunda ortalamalara bakıldığında, Diyanet İşleri Başkanlığı cami tip projelerinde 1,6726 rakamı ortaya çıkmaktadır. Benzer şekilde Vakıflar Genel Müdürlüğü cami tip projelerinde gövde yüksekliği ile minare yüksekliği oranı ortalaması alındığında 1,9008 rakamı bulunmaktadır. Örneklerde Altın Oran'a yakın rakamlar dikkati çekmekle birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı cami tip projelerinde oranın daha iyi sağlandığı görülmektedir. Yine de Vakıflar Genel Müdürlüğü cami tip projeleri de dahil olmak üzere, belli bir oran sistemi çerçevesinde proje uygulamalarının yapıldığı

sonucu ortaya çıkmaktadır. Cami tip projelerinde kubbe yüksekliği ile kubbe çapı oranı konusunda ise aynı durum söz konusu değildir. Diyanet İşleri Başkanlığı cami tip projelerinde kubbe yüksekliği ile kubbe çapı oranı ortalaması 2,74966 iken Vakıflar Genel Müdürlüğü cami tip projelerinde kubbe yüksekliği ile kubbe çapı oranı ortalaması 2,6144'tür. Gövde yüksekliği ile minare yüksekliği oranı ortalamasına kıyasla Altın Oran'dan biraz daha uzaklaştığı görülmekle birlikte, yapıya ilk bakışta dikkati çeken ve kent silüetini birinci derecede etkileyen gövde ile minare yüksekliği oranı üzerinde daha fazla durulduğu dikkati çekmektedir.

Bir eser oluşturmak ve eserin beğenilmesi bir övünç kaynağıdır, bu sebepten dolayı bütün sanatçılar güzeli bulmak, güzeli tam olarak yansıtmak için çalışmışlardır. 1,618 sayısı ile yani Altın Oran'la ilişkilendirilen bütün çalışmalar, "güzel" olarak nitelendirilip herkes tarafından beğenilmiştir. Günümüz teknolojisi ile birlikte gerek proje hazırlama ve gerekse inşa faaliyeti alanında elde edilmiş kolaylığın aksine, günümüz cami mimarlığı denildiğinde ne yazık ki düzeysiz örneklerin yer aldığı, "kitsch" mimari tanımlamasının kullanıldığı mimari üretim tarzından da bahsedilebilmektedir. Umursamaz ve hiçbir şeyi dert etmeyen bir tavır olarak adlandırılan kitsch sözcüğü, 20. yüzyıl içinde üretilmiş çeşitli nesnelere rastlanan zevksiz, kökeni belirsiz ve estetik değer taşımayan bir tasarım anlayışını tanımlayan Almanca kökenlidir, Türkçede yakın anlamlı olarak "rüküş" sözcüğüyle karşılanabilmektedir.⁴² İslam coğrafyasındaki en önemli eserler şeklinde karşımıza çıkan ancak 1,618 sayısı yani Altın Oran'la ilişkilendirilemeyen cami mimarisi örnekleri, "güzel olmayan", "çirkin"⁴³, "ilginç"⁴⁴ ya da "ucube"⁴⁵ şeklinde tanımlanabilir hale gelmektedir.

Günümüzde inşa edilen camilerimiz, tip projeler sayesinde her ne kadar birbirine benzemeye devam edecekse de, tip projeler hayata geçirilebildiği ölçüde, belli oranlar da kullanılmış olunacaktır. Bu bağlamda iki kurum, görevi dahilinde olmasa da önemli bir sorumluluk yüklenmiştir. Yaptıran, yapan ve kullanıcı istekleri gibi etkenler göz ardı edildiğinde, kurumların denetiminin de sağlanması ile birlikte, günümüz cami mimarisinin oluşmasına en fazla katkıyı sağlayan ve sağlamakta olan cami tip projeleri ile, oransızlığıyla dikkati çeken, eleştirilen, "çirkin, ilginç, ucube" olarak adlandırılan cami örnekleri yerine tipleştirilmiş de olsa oranlı bir yapı grubu ortaya çıkmış olacaktır düşüncesindeyiz.

Kaynaklar

AKDENİZ, Fikri: *Doğada, Sanatta, Mimaride Altın Oran ve Fibonacci Sayıları*, Nobel Kitabevi, Adana 2007.

⁴² Metin Sözen - Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1992, s. 131.

⁴³ Doğan Kuban, "Cami Tasarımında Sinan'ı İzlemek Bağlamında Uyarılar", *Yapı*, Sayı: 352, İstanbul 2011, s. 64.

⁴⁴ Gürhan Tümer, "Bir Cami Dosyası", *Ege Mimarlık*, Sayı: 96/3, İzmir 1996, s. 34.

⁴⁵ Gürhan Tümer, "Ucube Camilerden Öteki Camilere-Mea Architectura Mea Culpa", *Mimarlık*, Sayı: 331, 2006, s. 31-38.

ALİOĞLU, E. Füsün - KÖROĞLU, Nil: “Mimar Sinan Camilerinde Modüler Sistem”, *Sigma*, Sayı: 3, İstanbul 2011, s. 331-340.

ARPAT, Atilla: “Sinan Camilerinde Kutsal (Mistik) Boyutlar ve Modüller Düzeni”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, İstanbul 1984, s. 1-28.

_____ : “Mihrap Boyutlarında Sayı Sembolleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 58, İstanbul 1989, s. 109-116.

_____ : *Dini Mimaride Gizli Tasarım Yöntemleri*, Birsen Yayınevi, İstanbul 2006.

BERGİL, Mehmet Suat: *Altın Oran*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993.

BERGİL, Mehmet Suat: *Doğada/Bilimde/Sanatta Altın Oran*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2009.

ÇAĞLARCA, Sadettin: *Altın Oran Altın Kesit*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1997.

ÇAKMAK, M. Suat: *Evrenin Geometrik Şifresi Altın Oran, Kaos, Fraktal, Simetri, Griffin*, İstanbul 2011.

ÇORUHLU, Yaşar: “III. Bölüm (Türbenin Mimari Özelliği)”, *Türkistan'ın Piri Hoca Ahmet Yesevi ve Külliyesi*, Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, Ankara 2000.

ERDOĞAN, Nevrihal - YÜKSEK, İzzet: “Kırklareli Geleneksel Konut Penceresi Ebatlarının Standartlaşma Potansiyeli”, *ICONARP*, Cilt: 1, Sayı: 1, Konya 2013, s. 92-100.

HİNİZ, Walter (Çev. Acar Sevim): *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.

KALAYCI, Lütfiye: *Sanatta Altın Oranın Metamorfoz Hikayesi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.

KUBAN, Doğan: “Cami Tasarımında Sinan'ı İzlemek Bağlamında Uyarılar”, *Yapı*, Sayı: 352, İstanbul 2011, s. 64.

MÜLAYİM, Selçuk: “Ahenk”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1988, s. 523-524.

ORBEYLİ, Nil: “Çift Revaklı Sinan Camilerinde Modüler Sistem”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Sayı: 33/2, Ankara 2016, s. 201-225.

SELÇUK, Semra Arslan vd.: “Altın Oranla Tasarlamak: Doğada, Mimarlıkta ve Yapısal Tasarımda F Dizini”, *Trakya University Journal of Social Science*, Sayı: 10-2, Edirne 2009, s. 149-157.

SERTÖZ, Sinan: *Matematiğin Aydınlık Dünyası*, Tübitak, Ankara 2004.

SÖZEN, Metin - TANYELİ, Uğur: *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1992.

TEKKANAT, Nihal: *Altın Oranın Kaynakları ve Sanata Yansıması*, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 2006.

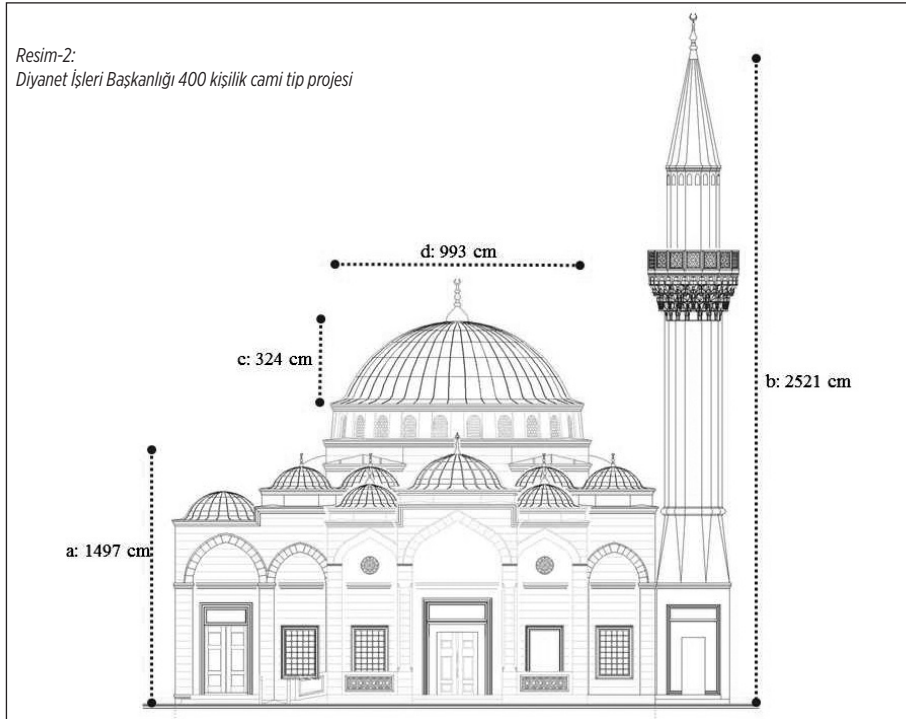
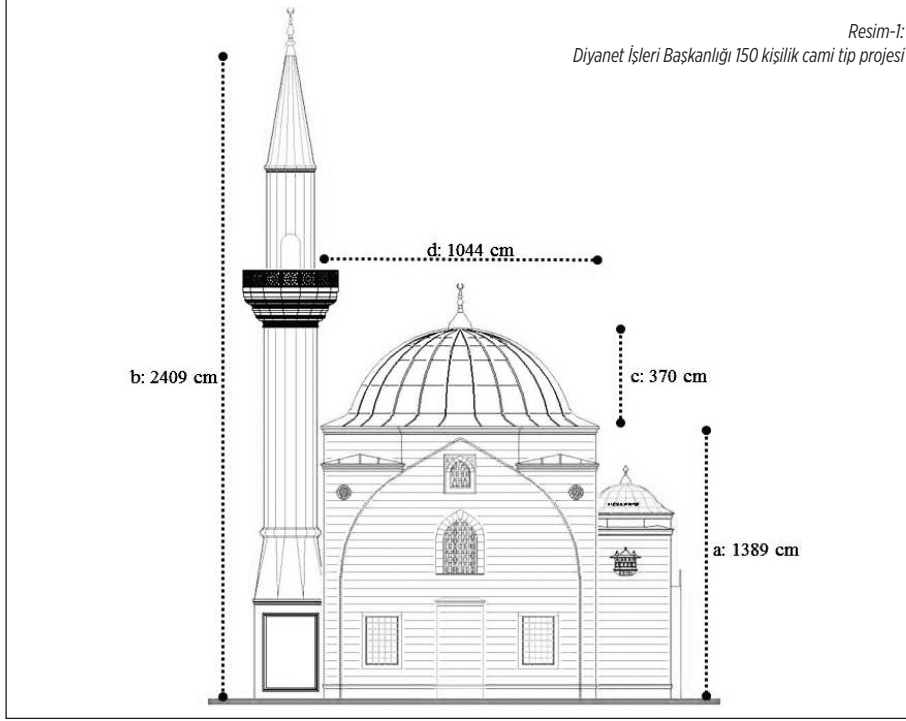
TUNÇER, Orhan Cezmi: “Orantı ve Modül Üzerine Selçuklu Yapılarından Bazı Örnekler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 13, Ankara 1981, s. 449-488.

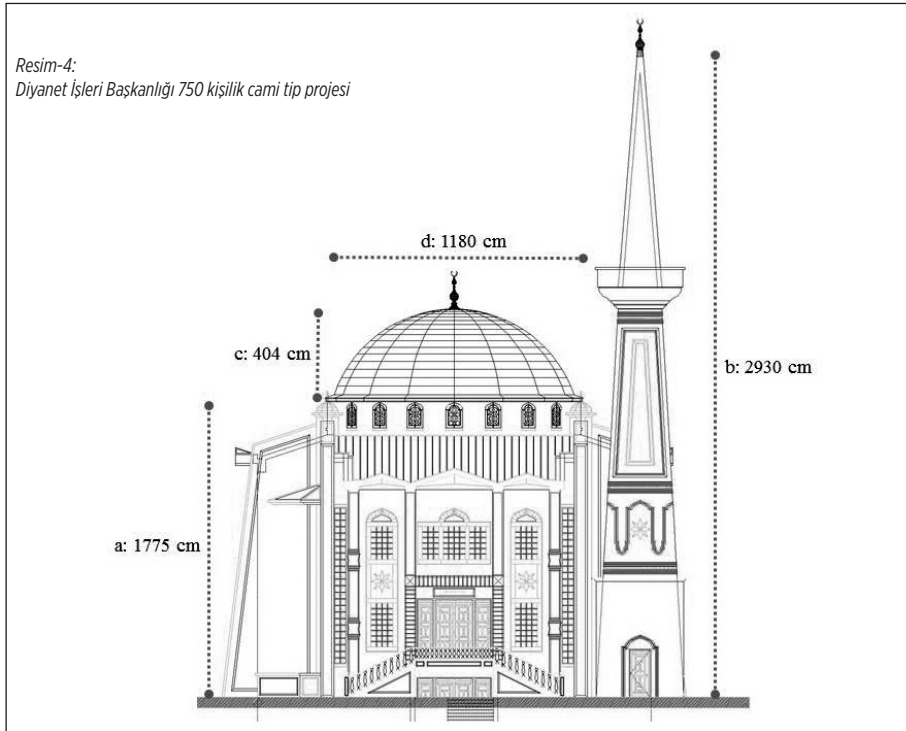
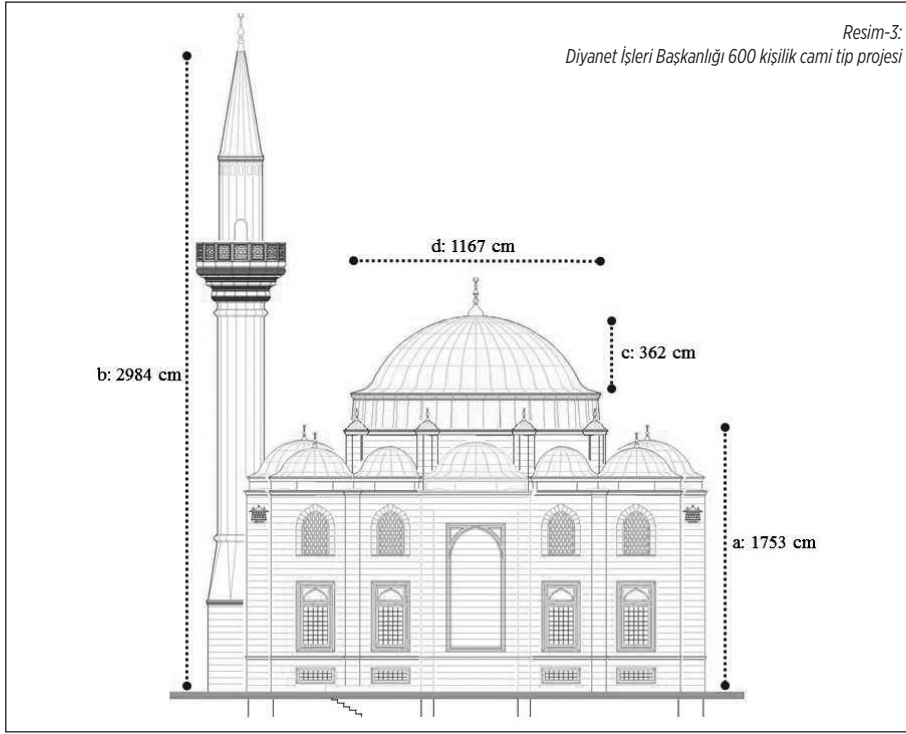
TÜMER, Gürhan: “Bir Cami Dosyası”, *Ege Mimarlık*, Sayı: 96/3, İzmir 1996, s. 34.

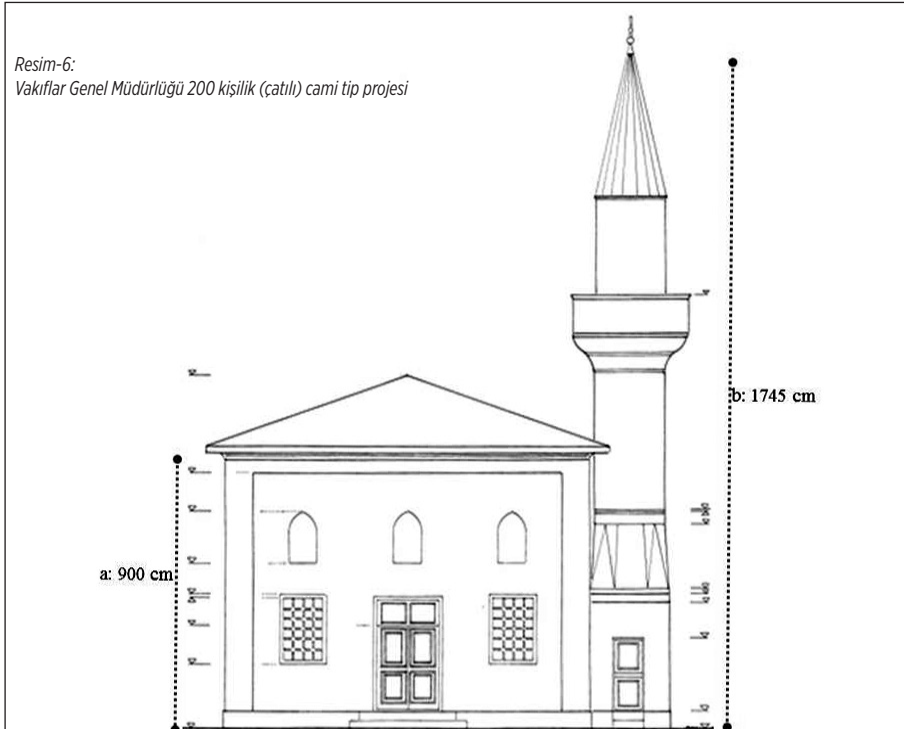
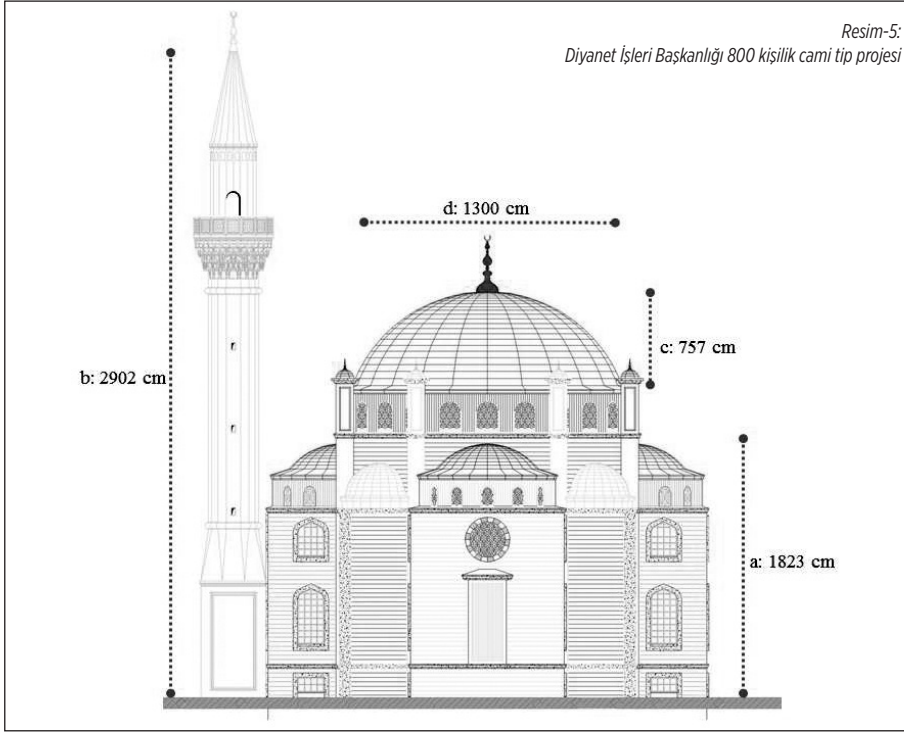
TÜMER, Gürhan: “Ucube Camilerden Öteki Camilere-Mea Architectura Mea Culpa”, *Mimarlık*, Sayı: 331, Ankara 2006, s. 31-38.

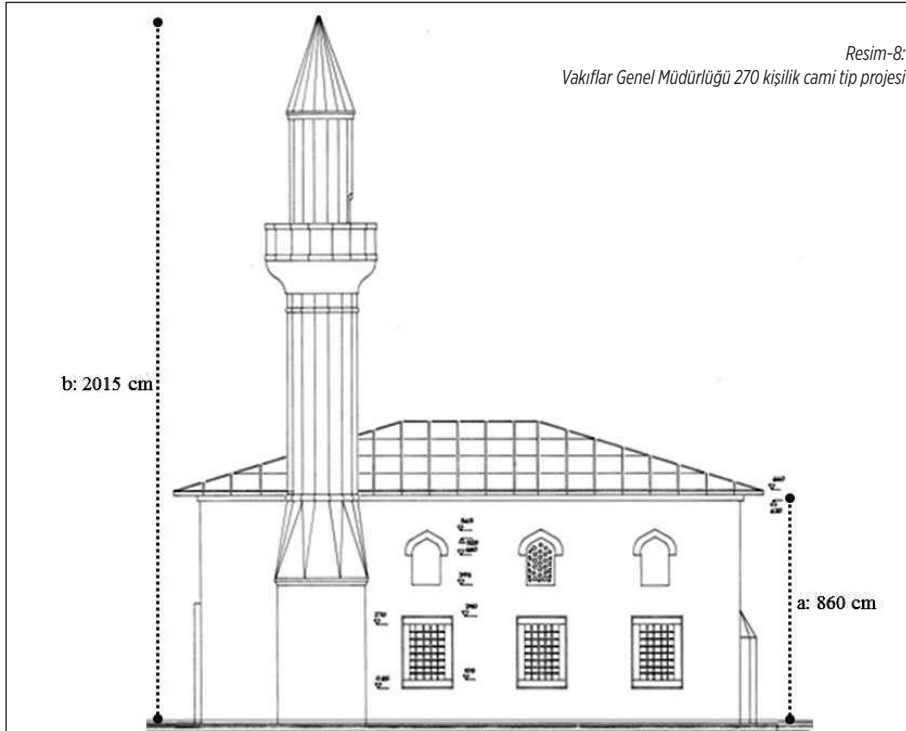
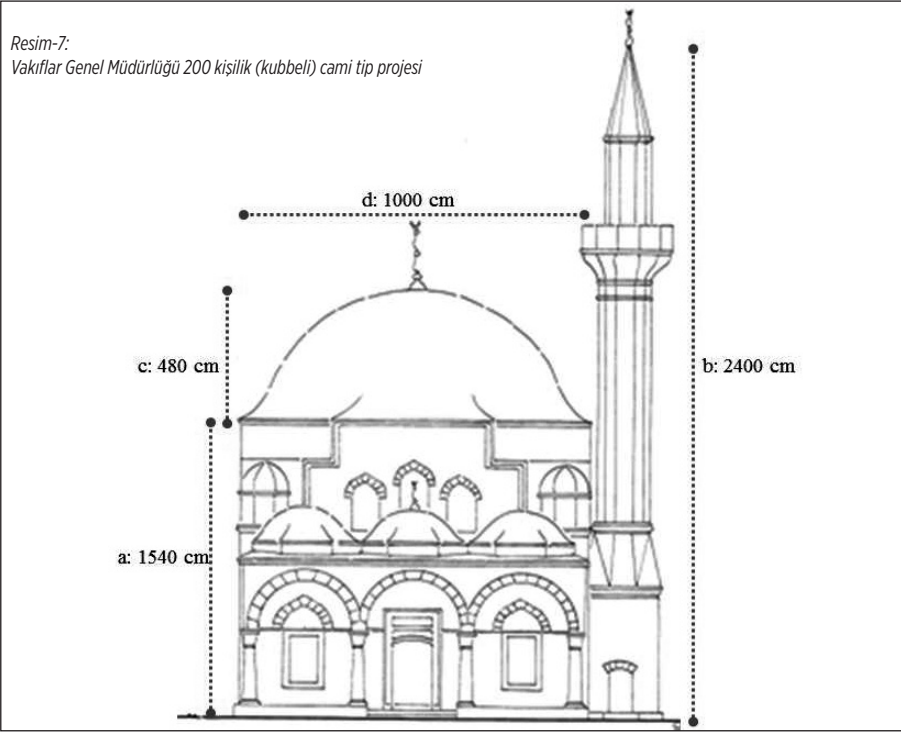
YAKUT, İsmail: *Türk-İslam Kültüründe Ebcad Hesabı ve Tarih Düşürme*, Ötügen, İstanbul 2003.

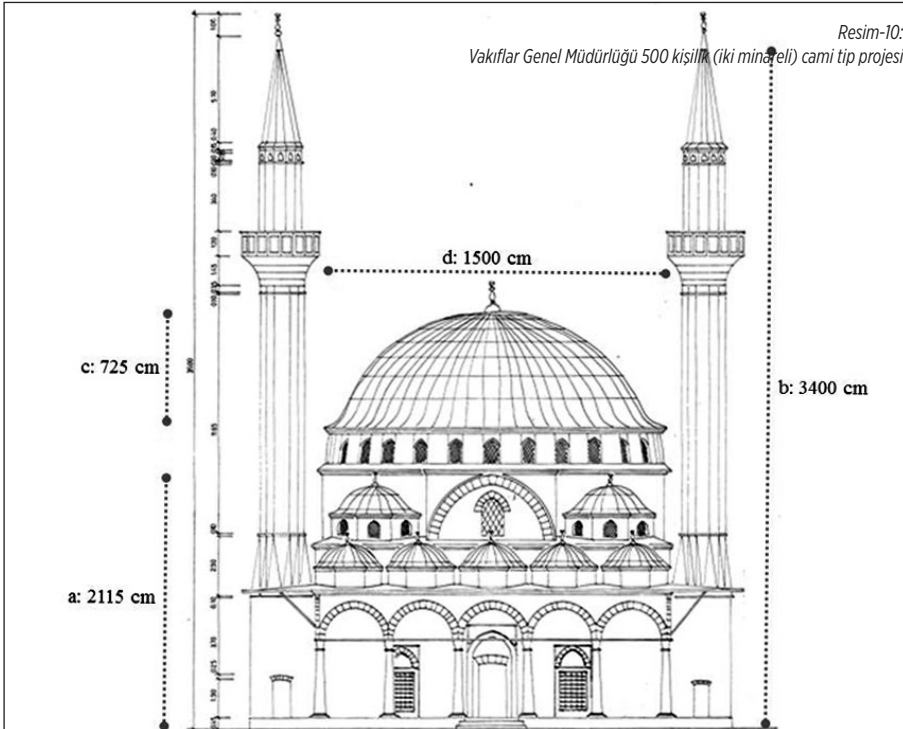
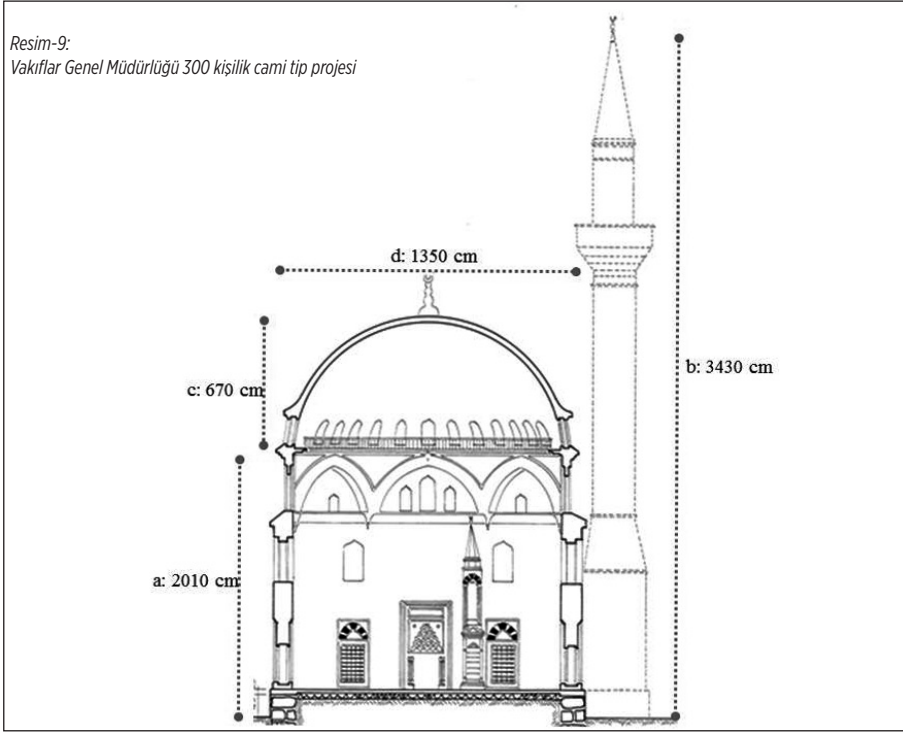
Ekler

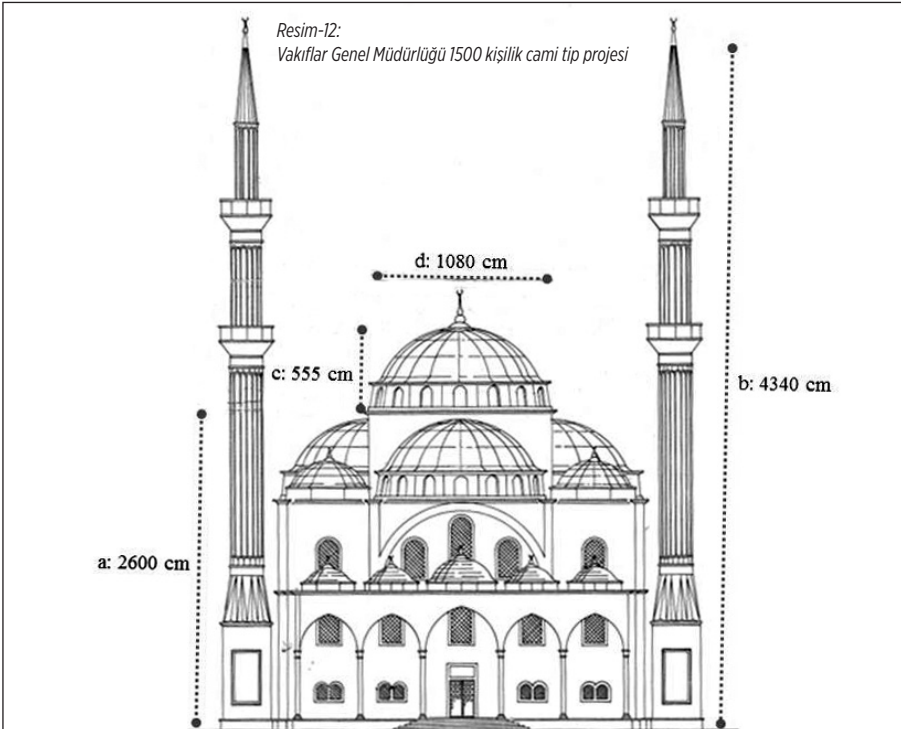
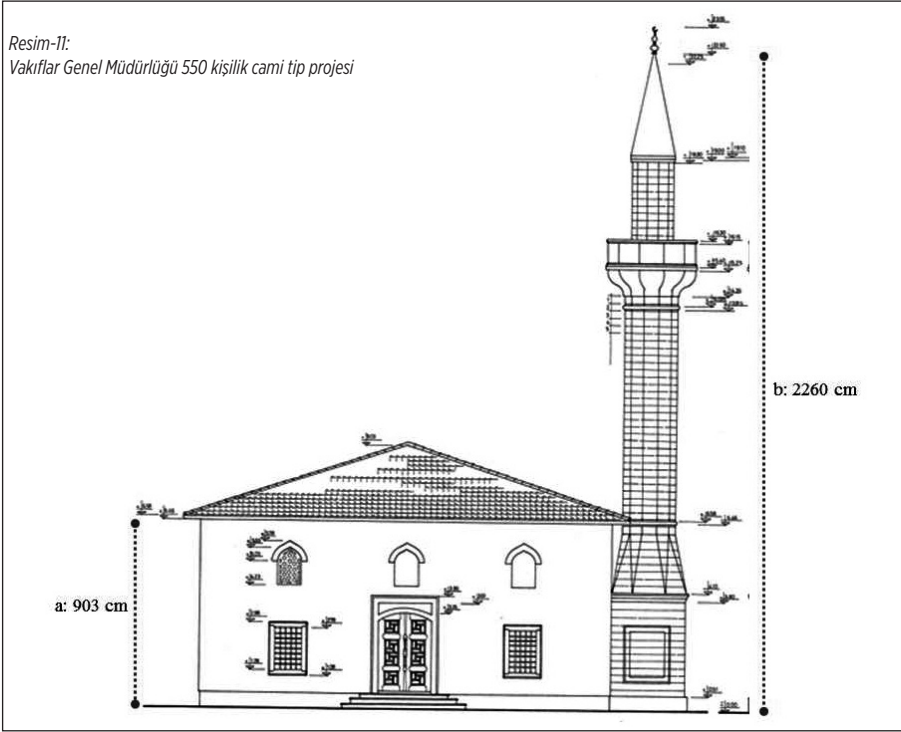

KİTAP TANITMA

TÜRK LÜK BİLGİSİ İNCELEMELERİ TARİH-KÜLTÜR-TAHRİFAT

Yrd. Doç. Dr. Merve ÜNER*

*Doç. Dr. Sebahattin Şimşir, **Türklük Bilgisi İncelemeleri Tarih-Kültür-Tahrifat**, Post Yayınları, 13,5 x 21,5 cm, Karton Kapak, Kitap Kağıdı, 187 sayfa, ISBN: 978-605-833-85-62, İstanbul 2016.*

Yaptığı çalışmalarla akademik sahada kendisine önemli bir yer edinen Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Doç. Dr. Sebahattin Şimşir; Türk Dünyası, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Türk Kültürü üzerine bilimsel araştırmalar gerçekleştirmektedir. Sebahattin Şimşir'in bahse konu olan "*Türklük Bilgisi İncelemeleri-Tarih Kültür Tahrifat*" adlı eseri Eylül 2016'da Post Yayın Dağıtım aracılığıyla okurları için hazırlanmıştır.

187 sayfadan oluşturulan eserin başında yazarın hayatı ve eserleri hakkında bilgilendirilme yapılmış ve hemen ardından önsöz ve içindekiler kısmıyla devam edilmiştir. Eserin sonunda oldukça zengin bir araştırma yapıldığını kanıtlayan kaynakça bölümü yer almaktadır.

Kitapta, Türk kültürünün çeşitli konuları hakkında incelemeler yer almaktadır ve eserin birbirinden bağımsız makaleler halinde yazıldığı düşünülse de aslında makaleler arasında bir bütünlük bulunduğu göze çarpmaktadır.

Türk kültürü, yayılış alanının coğrafi konumu nedeniyle birçok kültürden etkilenmiş ve bu kültürleri etkilemiştir. Yapılan araştırmada ilk olarak bu kavramın üzerinde durulmaktadır. Hiç şüphe yoktur ki bu kavrama katkısı olanlar sayısızdır. Ancak her konuda olduğu gibi, Türk Kültürü'nün sistemli bir şekilde ortaya çıkmasında öne çıkan bazı isimler mevcuttur. Bu bağlamda sahanın en üretken isimlerine yer verilmiş olup, ortaya koydukları eserlerle

* Balıkesir Üniversitesi Tarih Bölümü, merveuner@balikesir.edu.tr

maddi unsurlar ve bu unsurlar ışığında Türk kültürü kelimesinin eserdeki diğer makalelerle aydınlatılması amaçlanmıştır.

Eserde, Türklerin tarih sahnesine çıkışları hakkındaki ilk bilgiye sahip olabileceğimiz destanları ve içerikleri hakkında bilgilendirilme yapılmıştır. Destanlar milletlerin tarihlerinin yazımında ve bilinmeyen dönemlerine ışık tutmalarında oldukça etkin bir rol oynamaktadır. Sadece tarih sahasında değil, din, sosyal hayat, ekonomi, kültür ve benzeri alanlarda da bizi aydınlatıcı bilgiler taşıdığı da önemle vurgulanmaktadır.

Tanıtılan eserde, eski Türk devletlerinde çeşitli anlamlar yüklenilmiş olan kurt ve bozkurt kelimeleri tanımlanarak anlatılan hikayelerle konu desteklenmektedir. Yine günümüzde deyim, atasözü, fıkra, mahlas, isim vb. alanlara kadar yayılan bu iki kelimenin hayatımızda, kültürümüzün bir parçası olarak yer aldığından bahsedilmektedir.

Bu çerçevede, araştırmanın niteliği olan Türk kültürü kavramının içerisinde yer alan aile, evlilik, milliyetçilik, Türk içecekleri de ele alınmıştır. Yine Türklerin ilk tarih sahnesine çıktıklarında göçebe yaşam biçimini benimsemelerinden dolayı yazılı eser bırakamamış olmaları onların münasebet içerisinde bulunduğu diğer milletlerin eserlerinde Türklerle ilgili kayıtlara bakmayı gerektirmiştir. Yazılı belge bırakmamış olmaları aynı zamanda Türk tarihinin kronolojik olarak sıralanmasının tespitini de zorlaştırmıştır. Bu durum ne Orta Asya Tarihi'nin ne de Anadolu Tarihi'nin başlangıcının belli olmamasına neden olmuştur. Konuyla ilgili yaşanan bu önemli iki coğrafyada Türk- lük sorununun olduğu, tarih ve sosyoloji vasıtasıyla ortaya çıkan problemin çözülmesi gerektiğine yazar tarafından dikkat çekilmektedir.

Çalışmanın devamında, İran ve Turan kavramlarının menşei hususunda durularak, değerlendirilme yapılmıştır. Aslında, tarih boyunca İran ve Turan kavramları birer coğrafi terim olarak adlandırılırken, 19. yüzyıl sonlarına doğru bu kavram Turancılık adı altında siyasal bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya mahkûmu Türk halkının haklarını müdafaa edebilmek için Turancılık fikrinin etki alanı genişletilmek istenmiştir. Bu amaç doğrultusunda girişilen faaliyetler Avrupa'da önemli bir yankı uyandırırken, birçok devletinde rahatsız olduğu belirtilmektedir.

Bilindiği üzere, Birinci Dünya Savaşı'na girdiği yıllarda farklı cephelerde çarpışmak zorunda kalan Osmanlı Devleti, bir taraftan cihat ilan ederken, diğer taraftan da Rusya mahkûmu altındaki Türklerle ilgilenmeye çalışmıştır. Bu çalışma öncesi yazar tarafından tarihe Rusya mahkûmu Türkler diye zikredilen ve savaş sonrası Avrupa'da kalanlar ile daha sonra Bolşevik Rusya'dan bir vesile ile kaçmayı başarabilen Türklerin yayınları ve hatıraları incelenmiştir. Bu bilgiler ışığında şu kaniya varılmıştır ki, Rusya Türkleri her coğrafyada Osmanlı Devleti'nin menfaatleri için çalışmışlardır. Rusya mahkûmu Türkler, Rus üniforması ile başladıkları savaşı, Osmanlı Türk üniforması ile tamamlamıştır.

20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde, ekonomiyi güçlendirebilmek adına pek çok şirket kurulmuştur. Çalışmada, özellikle *Beynelmîlel Petrol ve*

Pamuk Ticaret Osmanlı Anonim Şirketi'nin kurucuları, kuruluş amacı, işleyiş şekli vb. hakkında bilgilendirilme yapıldıktan sonra, bu şirketin yeri ve önemi değinilmiştir. İdari üyelerinin bir kısmının Rus olması, şirketin ticari faaliyetlerinin bu coğrafyada yürütüleceği fikrini ortaya koysa da, elde edilen arşiv vesikaları şirketin ne gibi faaliyetleri olduğunu ayrıntılı bir şekilde açıklamak için yetersiz geldiği ifade edilmiştir.

Yine bu noktada, Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslara karşı mücadele edilen Kafkasya Cephesi'nden, esir düşen Türk askerlerinden ve savaş sonrası Rusya ile yapılan esir mübadelesinden bahsedilmektedir. Araştırmada savaş sonrası memlekete güçle dönmeyi başaran Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Bişkek'teki esaret hatıralarından söz edilmesi, konunun aydınlatılması açısından yol gösterici niteliktedir. Hatıratlarda, bölgede yaşayan Türklerin yardımları dikkat çekicidir ki, bunda coğrafi yakınlık ve anlaşmanın kolay olması da etken olduğu düşünülmektedir.

Eserin sonlarına doğru ise Rusya mahkûmu Türk topluluklarının bilinçlenmesi için çalışan Ahmet Baytursunoğlu, Ukrayna'nın 20. yüzyıl başlarında yetiştirdiği önemli isimlerinden olan V.V. Dubrovsky ile buna ek olarak Türk Dünyası'nda ehemmiyet kazanan Türkolog Tuncer Baykara'nın çalışmalarına ağırlık verilerek, Türk kültürü ve tarihinin gelişmesine sağladıkları katkı ortaya konulmuştur.

Kitabın içerisindeki başlıklardan da anlaşılacağı üzere eserde yalnızca tarih ve kültür bahsi değil, bir de tahrifata yer ayrılarak verilen örneklerle, yapılan araştırmaların geçmişteki hatalarla devam ettirilmekte olduğu ve yeni bir katkı yapılmadığı yönünde eleştirel bir tutum benimsenmiştir.

Son olarak İzzettin Kerkük'ün kendisini adadığı Türkmen ve Kerkük davasına dikkat çekilmek istenmiştir. Eserde İzzettin Kerkük'ün Kerkük ve Irak Türklerini sadece kültürel ve siyasi meseleleriyle değil, aynı zamanda onların insani değerleriyle de yakından ilgilendiği düşüncesi ispatlanmaktadır.

Sonuç itibarıyla Türk kültürü ve tarihi Türklerin siyasi, sosyolojik ve toplumsal varlığını tespit etmemiz için elimizde bulunan en değerli materyal olmuştur. Eserde Türk kültürü ve tarihi ile ilgili bilgi, bulgu, tespitler, araştırma notları ve de tarihsel süreçler arasındaki bağlantı izlenerek, Türk kültürünün ve tarihinin kapsam ve mahiyeti araştırılmıştır. Tarihimizin ve kültürümüzün çeşitli yönleriyle ele alındığı kitapta kültürümüz hakkında tahrifatlara da yer verilmiş ve bunları yapanlar eleştirilerek gerekli cevap verilmek istenmiştir. Bunun yanı sıra kitap, tarihimizin ve kültürümüzün bazı ayrıntılarını öğrenmek için okuyucuları yönlendirmekte etkili olacak düzeydedir.

Geliş Tarihi: 15.12.2017

Kabul Tarihi: 06.01.2018

KİTAP TANITMA

ERMENİ SENDROMU

Yrd. Doç. Dr. Şahin ÇAYLI¹

*Dr. Aygün Hasanoğlu, **Ermeni Sendromu**, İstanbul Ofset, 482 sayfa, ISBN: 978-605-864-05-04, İstanbul 2013.*

Uluslararası ilişkiler ve siyaset uzmanı olan Dr. Aygün Hasanoğlu'nun; Ermeni konusu, Karabağ Sorunu, Ermeni terörü, Ermenilerin Türkiye ve Azerbaycan'a yönelik terör gibi konularda olmak üzere 70 makalesi, 9 kitabı ve 8 piyesi bulunmaktadır. Yazar alanındaki uzmanlığını Ermeni Sendromu kitabına da yansıtmayı başarmıştır. Bu kitap gelecekte Ermenilerin yaptıkları noktasında, karanlıkta kalan birçok olayın aydınlatılmasında rol oynayacaktır.

2016 tahmini Ermenistan nüfusu 3.051.250 kişi olarak hesaplanmıştır.² Dünya nüfusunun 7 buçuk milyara yaklaştığı dünyada; toplam dünya nüfusunun, on binde 4 oranında nüfusuna sahip olan Ermenistan'ın; nüfusuna oranla dünya siyasetinde etkisi çok fazladır. Ermeniler sahip oldukları milliyetçilik duygularıyla Avrupa'da ve Amerika'da çok iyi organize olmuşlardır. Dünyada kendilerini etkin ve haklı göstermek için toplama ve subjektif bir tarih yazmışlardır. Sahip oldukları lobilerle Rusya, AB ve Amerika da güçlü konumunu sürdüren Ermeni lobileri, gece gündüz demeden Türkleri karalamak ve kendilerini haklı çıkarmak için çalışmaktadır. Özellikle Ermeni soykırım yalanını dünyaya satmak için etkili bir propaganda yapmaktadırlar. Bu noktada Ermeni lobilerinin yalanlarına karşı yapılan çalışmalarının kıymeti büyük olmaktadır. Gerçeklerin bütün yanları ile insanlığı aydınlatmak için, akademik bir dille objektif olarak aktarılması, bilim dünyasının en önemli hedefi olması gerekmektedir. Aygün Hasanoğlu'nun yazmış olduğu Ermeni Sendromu adlı kitap, Ermeni yalan iddialarının ortaya konulması ve kamuoyunu aydınlatma adına önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

¹ Düzce Üniversitesi Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi.

² The World Factbook, Armenia, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/am.html>, (Erişim Tarihi: 15.02.2017).

Ermeniler ortaya attıkları iddialar karşısında Türk makamlarının arşivleri açalım, ortak komisyon kuralım, akademik çalışma yaparak iddiaları objektif bir biçimde araştıralım teklifini reddetmektedirler. Arşivlere ortak bakmaktan ve inceleme yapmaktan kaçan Ermeniler, Ermeni soykırımını yalanının ortaya çıkmasından çekinmektedirler. Güçlü Ermeni lobisiyle kendi tezlerine dünya devletlerinden siyasi destek arayarak Türklere üstünlük sağlamaya çalışan Ermeniler, bilimden ve gerçeklerden kaçmaktadırlar. Bu noktada yazılan “*Ermeni Sendromu*” gibi kitapların neşriyle bu tezlerin çürütülmesi çok önem taşımaktadır.

Aygün Hasanoğlu'nun Ermeni Sendromu kitabı; Ermenilerin, yavuz hırsız ev sahibini bastırır şeklindeki politikalarını, Osmanlı'dan beri devam ettirdiğini anlatmıştır. Ermenilerin Osmanlıya yapmış oldukları ihanet sonrasında Azerbaycanlılara yapmış oldukları zulümlerle devam ettikleri anlatılmıştır. Uluslararası hukuku tanımayarak Azerbaycan topraklarını işgal etmesi, esirlere yaptıkları kötü muamele, dünya vicdanını yaralayarak tarihin sayfalarında yerini aldığı belirtilmiştir. Ermenilerin yaptıkları haksızlık ve zulümler karşısında tarafsız ve objektif kalıp duygulardan bağımsız bir eser koymak çok zordur. Bununla birlikte tarihi belgelerden, delilleri yansıtan resimlerden ve tanık ifadelerinden, resmi devlet belgelerinden yararlanılması kitap çalışmasını daha objektif yaparak, çalışmanın kıymetini artırmıştır.

Yazar Ermeni Taşnak güçlerince yapılan zulümleri ve Azerbaycan'ı bölüp büyük Ermenistan'ı kurma hedefini anlatan yazar; tarihi kaynakların ve resmi belgelerin mukayeseli analizlerini, uluslararası hukuk kurallarını da göze alarak incelemiştir. Rusların vermiş olduğu destekle cesaretleri artan Ermenilerin, Büyük Ermenistan hayaliyle yapmış oldukları katliamlara kitapta yer verilmiştir. Ermeniler ile yaşanan olayların kronolojik sırayla anlatılması kitapta anlatımda bütünlüğü sağlama adına akıcılığı sağlamıştır.

Kitabın ilk 120 sayfası Karabağ Savaşı'na kadar olan tarihi kısmı kapsamaktadır. Bu kısımda Ermenilerin Azerbaycanlılara yaptıkları zulümden, Büyük Ermenistan hayalinden, Azerbaycan'ı parçalayan anlaşmalardan, Erivan bölgesinin Ermenileştirilmesinden, Azerbaycan'ın Sovyetleri tarafından işgalinden, Dağlık Karabağ'a verilen özerklikten, 1966'daki Ermeni vahşetinden bahsedilmiştir. Ermenilerin yapmış olduğu zulümler sonrasında ise binlerce insan yerlerinden yurtlarından göç etmek zorunda kalmışlardır.

Kitapta esir ve rehine alınmış ve kaybolmuş insanlar ile ilgili devlet komisyonu belgelerine yer verilmiş ve Ermenilerin esir ve rehinelere yaptıkları kötü muameleler anlatılmıştır. Ermenilerin Osmanlı zamanında yaptıkları çocuklara ve kadınlara yapılmış gaddarlıklar, Azerbaycanlılara da yapılmaya devam ettiği isim ve belgeler ile anlatılmıştır. Esir ve rehinke sakat olanlar, dinsel duygularına hakaret edilenler, aşağılananlar ve şiddete uğrayanlar kitapta yer bulmuştur. Uluslararası toplum ve uluslararası örgütler ise yapılan bunca zulme maruz kalanlara karşı etkisiz ve sessiz kaldığı görülmüştür.

Yahudi Soykırımını başlığı altında; Guba bölgesinde Ermenilerce öldürülen 3.000 kadar Yahudi'nin isim belirleme çalışması yapıldığı ve Avusturyalı araş-

tırmacı Erik Faygl'ın araştırmasına göre de 1941-1945 senelerinde Avrupa'da Yahudilerin kitle halinde öldürülmesinde Ermeni Faşist Lejyonu'nun müstesna rol oynadığı belirtilmiştir.

Daha önce yer yer yaşanan çatışmalar, 1988 yılında Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan ve Ermenistan'ın karşı karşıya gelmesi ile sıcak savaşa dönüşmüştür. Bu bölgede yaşanan çatışmalar ve istikrarsızlık SSCB'yi de olumsuz etkilemiştir. SSCB'nin yıkılması ile birlikte Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkilerdeki gerginlik daha da artmıştır. Sonraki süreçte ise Ermenistan ile Rusya ve İran arasındaki ilişkilere yer verilen çalışmada bu ülkelerin nasıl bir güç ve çıkar ilişkisi içerisinde olduğuna da yer verilmiştir. Rusya'nın, Azerbaycan karşısında Ermenistan'ı denge unsuru olarak da kullandığı anlaşılmaktadır.

Kitaba göre Hocalı katliamında ise 63'ü çocuk, 106'sı kadın, 70'i ihtiyar olmak üzere en az 613 kişi öldürülmüştür. 150'den fazla kişi kayıplara karışmış ve 8 aile ise katledilmiştir. Hocalı soykırımı hakkında tanıkların ifadelerine de yer verilen kitapta, bu soykırımın Azerbaycan üzerinde bıraktığı kalıcı üzüntüden de bahsedilmektedir. Kitapta yer verilen rehin alınanların ve öldürülenlerin resimleri ve diyalogları, yapılan zulmün boyutlarını büyütmektedir.

Amerika ve Avrupa kaynaklı kurulan uluslararası kurumların oluşturduğu hukuk kurallarının ve sistemin, Ermenistan tarafından işgal edilen topraklar konusunda çözümden uzak ve yanlı tutumları kitapta belirtilmiştir. SSCB'nin çöküşünde etkili olan ve Amerika'ya yarayan Karabağ sorununun devam etmesinin ise an itibarıyla, Azerbaycan ve Amerika'nın çıkarları doğrultusunda olmadığı belirtilmiştir.

Çalışmada uluslararası toplumun ve uluslararası hukukun Ermenilerin yaptıklarına karşı sessiz ve etkisiz kalmaları, insanlığın yarınlarında daha güzel bir gelecek kurma adına umutları ve ümitleri yaraladığına vurgu yapılmaktadır. Azerbaycan'ın ise kaybettiği toprakları tekrardan kazanma azmi ve kararlılığı satırlar arasından anlaşılmaktadır. Yaşanılan bunca acının ise Azerbaycanlıları gerçek bir millet yaptığı ve Ermenilerin ise ne derece büyük haksızlıklar yaptığı göz önüne serilmektedir.

Çalışma okununca anlaşılmaktadır ki; Ermenilerin dünya genelinde yürüttüğü Ermeni soykırımı yalanında birçok ülke parlamentosu bu kurgunun içerisinde yer almaktadır. Bu kurgu biraz kendi geçmişlerini temizleme biraz da kendi çıkarları noktasında bir siyasi koz olarak kullanmak istemelerinden kaynaklanmaktadır. Ama adalet herkese lazım olduğundan kendi oluşturdukları uluslararası kurumları ve hukuku işletmeyen aktörler, gün gelip devran dönünce kendi yaptıklarına, eden bulur kuralınca, kendileri de maruz kalabileceklerdir.

Yapılan Ermeni zulmüne karşı kayıtsız kalabilmek mümkün olmamakla birlikte yazarda kitapta kayıtsız kalamamış ve bu da yazarın üslubunda değişikliğe neden olmuştur. Yazar çalışmada açık, net ve okuyucunun anlayabileceği ifadeler kullanmıştır. Yazar anlatmak istediği Ermeni zulmünü kitapta net bir şekilde anlatabilmiştir. Kitabın tasarımı ve baskı kalitesi okuyucuyu

kendisine çekmektedir. Kaynakça kısmının yeterli ve zengin olması çalışmanın değerini artırmaktadır.

Kitabın Türkiye Türkçesi'ne çevrilmesi ufak tefek yazım ve anlam değişikliği dışında ciddi bir değişim ortaya çıkarmamıştır. Kitap aynı zamanda uluslararası kuruluşlar, mahkemeler, akademik dünya, siyasetçiler, tarihçiler, gazeteciler ve yazarlar içinde kaynak olma konumundadır. Kitap bir solukta okunulabilecek akıcılığa sahip ve insanların gerçeğe olan ihtiyacını karşılamaktadır.

KİTAP TANITMA

KİM VAR İMİŞ BİZ BURADA YOĞ İKEN DÖRT OSMANLI: “YENİÇERİ, TÜCCAR, DERVİŞ VE HATUN”

Tuğrulhan KARADUMAN*

Cemal Kafadar, Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun, Metis Yayınları, 13 x 19,5 cm, Ciltsiz, Karton Kapak, 2. Hamur Kağıt, 200 sayfa, ISBN: 978-975-342-706-7, İstanbul 2005.

Cemal Kafadar'ın 2005 yılında Metis Yayınları'ndan çıkan “Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı” adlı kitabı, Osmanlı'nın 16. ve 17. yüzyılda yaşamış dört sıradan insanın tahmin etmediğimiz özelliklerini ele almaktadır.

Kafadar'ın bu eseri, 1986-1994 yılları arasında ayrı yerlerde ve dillerde (üçü İngilizce biri Türkçe) yayınlanan yazıların bir bütününden oluşmaktadır.

Kitap; “Teşekkürler ve Yayın Bilgileri” (s. 9-13), “Giriş” (s. 13-29), “Yeniçeri Nizamının Bozulması Üzerine”, *Ben ve Başkaları, On Yedinci Yüzyıl İstanbul’unda Bir Dervişin Güncesi ve Osmanlı Edebiyatında Birinci Ağzdan Anlatılanlar* (s. 29-39), *Venedik’te Bir Ölüm Serenissima’da Ticaret Yapan Anadolu Müslüman Tüccarlar* (s. 39-73), *Mütereddid Bir Mutasavvıf, Üsküplü Asiyeye Hatun’un Rüya Defteri 1641-1643* (s. 73-123) olmak üzere 4 başlıktan müteşekkildir. Ayrıca Dizin’e de yer verilmiştir.

“Teşekkürler ve Yayın Bilgileri” adlı kısımda, eserde emeği geçen kişilere ve yayın kurullarına teşekkür etmiştir.

“Giriş” bölümü, Karacaoğlan'ın güzel bir şiiriyle başlayıp, kitaba isim olan “Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken” cümlesiyle bitmiştir. Yazının giriş bölümünde Yunus Emre ve Karacaoğlan'la ilgili küçük bir mukayese yer almaktadır.

* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi.

dır. Karacaoğlan; bizden önceki yaşayanlara seslenirken, Yunus Emre “*Biz bu ilden gider olduk, kalanlara selam olsun*” diyor. Yunus’un aklında devamlı bir ölüm var iken, Karacaoğlan’ın ise aklında hayat. İşte bu ikisi arasında devreye, Tarihçi Cemal Kafadar girip, şu sözleri söylemiştir:

“Tarih yok olanla değil, bir zamanlar var olanla ilgilidir diyor. Ölmüşler ama bir zamanlar vardılar. Demek ki Tarih biz burada yoğ iken var olanlarla da ilgileniyor. Aslında onlar varlar, yok olan ise bizleriz. Geçmişin tecrübelerini anlayabilmek için, onları anlamamız gerekiyor.”

Yazar, yine burada Ahmet Hamdi Tanpınar’dan bir örnek vermiştir: “*İnsan kalbi başkalarının duygularına ancak kendi tecrübeleri nispetinde açıktır.*” diyor. İnsan kendi tecrübelerine, kendinin farkında olduğu kadar, kendi üzerine düşünmeye katlandığı kadar açıktır. Bir tarihçinin de işinde ilerlemesi, kaynak ve metodu bir yana onun kendisine ve dünyasına dair farkındalığını geliştirmesi ve tecrübelerini kendine kılavuz edinecek şekilde genişletmesi ile mümkün olduğunu belirtmeye çalışmıştır.

Yazar; insanların çekmiş oldukları ve çektikleri kahrı unutmaları yerine, bu tür sorular peşine ardı sıra düşmenin, insanı tarihle ilgilendireceğini belirtmiştir. “*Tarihçi bir romancı veya tiyatro sinema oyuncusu gibidir*” diyerek “*nasıl ki bir oyuncu kendini sahnede farklı rollere büründürüp bu karakterleri içinde bir yerlerde taşıyabiliyorsa, tarihçide hem aşığı, hem maşuku anlamak için elinden gelen her şeyi yapmalıdır*” demiştir. Bunun için ise diller bilmelidir, okumayı bilecektir, okurken başkalarının sesine kulak vermeyi bilecektir. Aslında yazarın burada söylemek istediği şey bir tarihçinin sadece kendi alanıyla ilgili değil, edebiyatla da uğraşması gerektiğini belirtmiştir. Zaten yazar; Karacaoğlan misalini örnek gösterip onu okuyanlar tarihe, Yunus Emre gibi “*ölüm, ahiret konularına yönelenler ise felsefeye yönelsinler*” demiştir.

“*Yeniçeri Nizamının Bozulması Üzerine*” adlı ilk bölümde, bir arazi davası nedeniyle mahkemeye müracaat eden bir yeniçeriden Yeniçeri Mehmet’in başından geçenler, o dönemde yeniçerilerin toplumdaki konumu, ticaret hayatındaki yeri, aile bağları, mal mülk edinme hakları gibi pek çok konudan bahsetmiştir.

Yeniçerilerin bozulma döneminden önce askerlik dışında hiçbir işle uğraşmadıkları ve askerlik yapan, tüccar, tüccar olanda askerlik yapamaz yargısına karşı çıkıp, bu yargıyı belgelerle alaşağı etmiştir. Böyle bir tabirin ise merkantilist yazarların; yönetici sınıflarını ticaret özüllü rantiyeler olarak görmesine bağlamıştır.

“*Ben ve Başkaları, On Yedinci Yüzyıl İstanbul’unda Bir Dervişin Güncesi ve Osmanlı Edebiyatında Birinci Ağzdan Anlatılanlar*” adlı ikinci başlıkta, Batı’nın değerlerini özümseyene kadar, Osmanlı’da kimselerin günce tutmadıkları düşüncesini, Sohbetname’yle birlikte kökünden değiştirmeye çalışmıştır. Yazar, Balat Şeyhi’nin kaleme aldığı Sohbetname’yi daha çok kendi deneyimlerini menkıbeleştirdiği otobiyografik bir eserden ziyade, sosyal hayatını nakleden bir eser olarak görmüştür. Sohbetname’de yazarın eleştirdiği nokta, Seyyid Hasan’ın eserinde; Derviş’in en ufak mistik deneyimlerinin betimle-

memesi olmaması olduğuna değinmiştir. Yazar, Osmanlıda Rönesans sonrası Avrupa kültürünü bireyselliğin dışı vurumu olduğunu yargısını nicelik itibariyle değiştirecek eserler olduğuna da değinmiştir. Tarihçinin Seyahatname'yi otobiyografik bir alt tür olarak görmesi gerektiğini belirtmişten Kafadar, önemli tavsiyelerde de bulunmakatadır. Sohbetnâme'nin önemli tarafı, tarikat hayatına ilişkin ipuçları sunması, tarikat hiyerarşisine, devlet düzeni içinde tarikatların yerine, Osmanlı'da sufi kademelerinin bürokratlaştırılmasına dair fikir ve bilgi yer vermesi olduğunu belirtmiştir.

"Venedikte Bir Ölüm (1575)", "Serenissima'da Ticaret Yapan Anadolu Müslüman Tüccarlar" adlı üçüncü başlıkta, ticaret yapmak amacıyla gittiği 20 Mart 1575'te, Venedik'te ölen Ayaşlı sof tüccarı Hüseyin Çelebi'nin hüznü hikâyesini belgelere dayanarak, Osmanlı ve Venedik kaynaklarında mevcut terekelerin de karşılaştırılmasıyla, Müslüman tüccarların Akdeniz ticaret ağında faal rol oynadıklarından bahsetmiştir.

Bu bölümde yazar; birçok tarihçi tarafından kabul edilen inanışa göre, "Osmanlı tüccarları sadece Venedik bölgesinde belirli bir yüzyılda faaliyet içerisinde idiler" görüşüne karşı çıkıp, Osmanlı tüccarlarının Venedik bölgelerinde ticari faaliyetlere girişirken bu ticari faaliyetleri sadece doğudan gelen mallarla yapılmadığını, bu malların doğulu ve batılı devletlerle takas edildiğini, Osmanlı tüccarlarının diğer devletlerle de bir ilişki içerisinde olduğuna değinmiştir.

Ankara'da üretilen daha sonra Kıbrıs'ta canlandırılan sof üretiminin ve ticaretinin, Orta Anadolu'dan Ancona ve Venedik'e uzanan hikâyesine de değinmiştir.

"Müteredit bir Mutasavvıf Üsküplü Asiye Hatun'un Rüya Defteri 1641-1643" adlı dördüncü başlık, tasavvufa düşkün, entelektüel bir Üsküplü Osmanlı kadının rüyalarında, kaleme aldığı olaylardan bahsetmektedir. İlk başta başka bir şeyhe bağlanıp, sonra bu şeyhten ayrılan ancak şeyhinden nasıl ayrıldığını anlamayan Asiye Hatun'un bu müteredit hali, daha sonradan ününü duyduğu başka bir şeyhe âşık olduğu ancak bunuda ifşa etmede rüyalarını kullanan bir ruh hali olduğunu belirtmiştir. Rüyalarının yorumunu başka kişiler aracılığıyla şeyhine yazılı olarak bildirmesi ve her gördüğü rüyada bir üst makama atlayıp Allah'ın isimlerini zikretmesi sonucu Allah'a ulaşmaya başlaması tamamıyla Padişah III. Murad'ın "Uyan ey gözlerim gafletten uyan" şiirindeki sözü ile aynıdır; yani gözlerinin açılmasıyla ilgili olduğunu belirtmiştir.

Yazar, Üsküplü Asiye Hatun'un tutmuş olduğu rüya defterinin daha çok bir günlük olduğuna değinmiştir. Üsküplü Asiye Hatun, bu rüya defterlerinin bir suretini kendi evinde saklamıştır. Buradan Asiye Hatun'un rüya defterinin bir çeşit hatıra defteri olabileceği ve bu defterinde tekrar dönüp dönüp okunabileceği bir hatırlama malzemesi olması yönüyle bir günlük olabileceğini düşünmektedir.

Yazar kitapta Osmanlı'nın sıradan dört insanını ele alırken bunlarla ilgili birçok kaynağa başvurup, bu kaynakları arşiv belgeleri, tereke defterleri,

sohbetnameler, rüya defterleri, gümrük defterleri, yer alan kayıtlarla güzel bir boyuta ulaştırmıştır. “*Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*”, aynı zamanda bir araya getirdiği makaleler, sunduğu kaynaklar, kitaplar, yazmalar, bilimsel dergiler, derinlikli dipnotlar ve zengin dizini ile araştırmacılar için eşsiz bir kaynak niteliğindedir diyebilirim. Akıcı dili, zengin üslubu, farklı perspektifi ile de tarih meraklılarına keyifli bir okuma vaat etmektedir. Yazıların her biri ampirik malzemeye, Kafadar’ın arşivlerde ve yazma kütüphanelerinde bulunduğu kaynaklara dayanıp, ancak tarihinin “*uzak gözlüğü*” saydığı yöntem, paradigma ve felsefe sorunlarıyla da uğraşılıyor.

Kafadar’ın bu eseri, Osmanlı’dan seçtiği dört kişinin öyküsü üzerinden bir tür kültürel tarih kazısı olarak da değerlendirilebilir. Osmanlı’daki dört sıradan insanı konu olarak ele alıp, bu dört sıradan insanın hiç bilinmeyen yönlerini ortaya çıkarmada güzel bir örnek teşkil etmiştir. Kafadar, Osmanlı tarihi kaynakları arasında bireylerin kendileriyle ilgili, doğrudan kendilerinin yazdığı metinlerin bulunmadığına dair yargıyı, kanıtlar göstererek yıkmaya çalışmıştır. Osmanlı’da birey olmanın anlamını açan bu eser, hem de tarihi araştırmacılara açılacak yeni kapılara da işaret etmektedir.